

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 1 (7)

2016

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2016

Редакційна колегія

- Яцишин Михайло Михайлович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (головний редактор);
- Ярмиш Олександр Назарович** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Президент Міжнародної асоціації істориків права, професор кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, заслужений юрист України (заступник головного редактора);
- Усенко Ігор Борисович** – кандидат юридичних наук, професор, перший віце-президент Міжнародної асоціації істориків права, голова секції історії держави і права Наукової ради НАН України з координації фундаментальних правових досліджень, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України (заступник головного редактора);
- Dębiński Antoni** – doctor habilitowany nauk prawnych, ksiądz profesor, rector, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska);
- Maj Paweł Gerard** – doctor habilitowany nauk prawnych, profesor nadzwyczajny, kanclerz, Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu (Rzeczpospolita Polska);
- Szewczak Marcin** – doctor habilitowany nauk prawnych, adiunkt Kat. Prawa Administracyjnego i Gospodarczego Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska);
- Бевзенко Володимир Михайлович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права та процесу Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Бобровник Світлана Василівна** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, академік Академії вищої освіти України;
- Бойко Ігор Йосипович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка;
- Глушков Валерій Олександрович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач спеціальної кафедри № 1 Національної академії Служби безпеки України, заслужений юрист України;
- Гриняк Андрій Богданович** – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу проблем договірного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємства ім. Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України;
- Джува Олександр Миколайович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, заслужений юрист України;
- Долежан Валентин Володимирович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія»;
- Кельман Михайло Степанович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри загальної теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ;
- Кириченко Володимир Євгенович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ;
- Крестовська Наталія Миколаївна** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»;
- Лаба Оксана Василівна** – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
- Ладиченко Віктор Валерійович** – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права та правознавства Національного університету біоресурсів та природокористування України;
- Лемак Василь Васильович** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету;
- Луць Людмила Андріївна** – доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка;
- Скрипнюк Олександр Васильович** – доктор юридичних наук, професор, керівник відділу зв'язків з державними органами та міжнародними організаціями Національної академії правових наук України, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України;
- Тищик Борис Йосипович** – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права Львівського національного університету ім. Івана Франка, заслужений юрист України;
- Крикунов Олександр Вікторович** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (відповідальний секретар).

Рецензенти

- Кіндюк Борис Володимирович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища Маріупольського державного університету;
- Лаврик Галіна Володимирівна** – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі;
- Яцишин Наталія Пилипівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов гуманітарних спеціальностей Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Історико-правовий часопис: науковий журнал / упоряд. О. Крикунов. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. – № 1 (7). – 269 с.

Журнал внесений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень у галузі юридичних наук (наказ Міністерства освіти та науки України України від 04 липня 2014 р. № 793).

Журнал включений до науково-метричних баз VASE Білефельдського університету (Німеччина), Index Copernicus International (Польща), РИНЦ (Російська Федерація).

Журнал є науковим періодичним друкованим виданням юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, у якому публікуються статті, присвячені історико-правовим дослідженням, актуальним проблемам захисту прав людини, функціонування правової системи України, а також результати міжнародного наукового співробітництва. Для науковців, практичних працівників, аспірантів, студентів.

The magazine is a scientific periodical journal of Lesya Ukrainka East European National University's law faculty. It includes articles on historical-law researches, actual problems of human rights protection, functioning of the legal system of Ukraine and results of international scientific cooperation. For scientists, practitioners, postgraduates, students.

РОЗДІЛ I

Теорія, історія держави та права, філософія права

УДК [340.12:343](430)

М. Кобилецький

Бенедикт Карпцов

У статті висвітлюється наукова та професійна діяльність відомого дослідника та засновника німецької науки кримінального та кримінально процесуального права Бенедикта Карпцова. Праця Бенедикта Карпцова «Practica poeva» вважається однією з найкращих юридичних праць Європи періоду раннього нового часу. Заслуга Карпцова полягала у поєднанні традицій німецького права, зокрема кримінального процесу за кодексом Карла V «Кароліна» та Саксонським процесуальним правом. Проаналізовано найвідоміші наукові праці Бенедикта Карпцова. Показано вплив праць Бенедикта Карпцова на кодифікацію українського права. Праці Бенедикта Карпцова використовувались у судах Києва, Львова та судах інших українських міст України, що володіли магдебурзьким правом.

Ключові слова: магдебурзьке право, римське право, Саксонське Зерцало, кримінальне право, судочинство, Німеччина.

Постановка наукової проблеми та її значення. З робіт німецьких авторів XVII ст., що стосувались Саксонського Зерцала і магдебурзького права та застосовувалися на українських землях, відносяться праці відомого криміналіста і основоположника науки німецького кримінального права та процесу Бенедикта Карпцова [1, с. 32]. Це спонукає до аналізу основних поглядів цього визнаного вченого у контексті його життєвого та професійного шляху.

Мета й завдання статті. Висвітлення та аналіз наукової та практичної роботи відомого німецького правознавця Бенедикта Карпцова є *метою* цієї статті.

Завданнями вважаємо: 1) з'ясувати біографічні аспекти формування наукових підходів Б.Карпова; 2) проаналізувати його основні наукові праці; 3) дослідити вплив поглядів Бенедикта Карпцова на науку кримінального права та процесу Німеччини; 4) встановити значення наукових робіт Б. Карпова на кодифікацію українського кримінального права.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Бенедикт II Карпцов народився 27 травня 1595 року у місті Віттенбергу, як другий син юриста Бенедикта I Карпцова (1565-1624) [2, с. 56]. З 1610 р. він навчався на юридичних факультетах університетів Віттенбергу, Ляйпціга і Єни разом з братом Конрадом (1593-1658 рр.). [3, с. 46] Після захисту дисертації у 1619 р. у Віттенберзькому університеті Бенедикт Карпцов працював разом з батьком та старшим братом Конрадом на посаді професора цього ж Віттенберзького університету. У квітні 1620 р. розпочав свою кар'єру професійного юриста з помічника шиффена (лавники) Ляйпцігського шиффенського столу (суду). З 1623 по 1653 рр. Карпцов працював у складі

шиффенського суду міста Ляйпціга, з яких протягом 20 років як голова цього суду та з 1645 завідувач кафедри канонічного права на юридичному факультеті Ляйпцигського університету [2, с. 56]. Для читання лекцій в університеті Бенедикт Карпцов, призначив «уповноваженого для цього лектора», який подавав студентам матеріал за програмою розробленою Карпцовим [4, с. 14]. На запрошення Саксонського кюрфюрста Бенедикт Карпцов кілька років працював в структурах влади кюрфюрства, а з 1661 р. до смерті у 1666 р. знову у суді «шиффенського столу» Ляйпціга [2, с. 57].

Початок професійної кар'єри Бенедикта Карпцова у складі шиффенського суду у Ляйпцігу припадає на дуже трагічний період в історії Європи та Німеччини, що отримав назву «тридцятирічна війна» (1618-1648 рр.), що точилася між католиками і протестантами і більшість бойових дій проходили на німецьких землях [2, с. 58].

Тридцятирічна війна тривала між Іспанією і її союзниками та Англією, Францією, Данією, Османською імперією, Нідерландами, П'ємонтом, Савоєю, Трансильванією і німецьким протестантськими князівствами. На перших етапах цієї війни через географічне становище Саксонського кюрфюрства, яке знаходилося між Бранденбургом і Австрією, правитель Саксонії князь Йоган Георг I забезпечував стабільність у князівстві та уникав бойових дій. Ситуація змінилась у 1631 році, коли до Саксонії увійшли шведські війська, які розпочали активні військові дії проти католицьких військ та їх прихильників [3, с. 46]. Внаслідок цього було спалено велику кількість міст і сіл та знищено значну кількість мирного населення. Зокрема, у 1631 році було повністю спалено місто Магдебург, де згорів архів Магдебурзької міської ради і магдебурзького шиффенського столу. Під час пожежі згоріли міські книги та рішення магдебурзького шиффенського столу, що привело до занепаду міста Магдебургу. Втрата шиффенських правових роз'яснень та ортилів мало негативні наслідки для дослідження магдебурзького права. Так само постраждали і інші міста Саксонії, в тому числі і Ляйпціг [3, с. 47]. На цей період в історії Німеччини та Європи припадає діяльність відомого німецького правознавця Бенедикта Карпцова. Карпцови були Віттенберзькою міщанською родиною, оскільки і дідо Бенедикта Карпцова був відомий правознавець та протестантський теолог. Матір'ю Бенедикта Карпцова була дочка відомого аптекаря та радника міста Віттенберга Анна Флюж. Батько Бенедикта Карпцова з 1592 року виконував функції міського радника, а з 1601 року професора Віттенберзького університету [2, с. 57-58]. Серед джерел, які використовував Бенедикт Карпцов при написанні своїх праць відносяться Саксонське Зерцало, магдебурзьке право, Кодекс Карла V (Кароліну), судові рішення Ляйпцігського шиффенського столу, праці німецьких та італійських вчених з кримінального права та ін. [2, с. 57]. Бенедикт Карпцов вивчав правознавство і філософію у Віттенберзькому університеті, а також навчався в університеті Ляйпціга та Єни. 1619 р. у Віттенбергу він захистив докторську дисертацію з правознавства. Бенедикт Карпцов також стажувався в університетах Південної Німеччини, Італії, Франції, Англії, Нідерландів. З 1620 р. він обіймає посаду шиффена міського суду міста Ляйпціга [3, с. 47]. Праця Бенедикта Карпцова у складі шиффенського столу Ляйпціга припало на найбільш активні дії 30-ти річної війни. У 1630 р. воюючі сторони протягом чотирьох разів штурмували стіни Ляйпціга, тричі окупували місто, а біля міста відбулися дві великі битви. З 1645 р. Бенедикт Карпцов працював завідувачем кафедри на юридичному факультеті Ляйпцігського університету, а пізніше був і його деканом [3, с. 47-48]. У 1644 р. Бенедикт Карпцов призначений до складу апеляційного суду Саксонії, що знаходився у Дрездені [5, с. 5]. Зважаючи на високий авторитет Бенедикта Карпцова у юридичних колах, у 1653 р. його запрошують у склад таємної ради Саксонського кюрфюрства. Він одночасно виконував обов'язки голови вищого апеляційного суду Саксонії [5, с. 5-6]. До складу суду входили три бургомістри, три доктори права та інші особи. У суді вівся протокол судового засідання, який здійснював писар. У випадку його відсутності функції писаря виконував помічник [4, с.16].

Шиффенський суд Ляйпціга у часи головування Бенедикта Карпцова вважався одним з найпрофесійніших шиффенських судді німецьких міст. Суд відбувався за участі адвоката і прокурора. Засідання шиффенського суду зимою розпочиналися о 7 годині, а влітку о 6 годині у приміщенні міської ратуші. До обіду відбувалися судові засідання, а після обіду до 18.00 судів опрацьовували матеріали судового розгляду. Судове засідання розпочиналося вітанням: «Передусім наші любезні вітання сторонам процесу» [2, с. 66]. Після чого головуючий звертався до сторін процесу та представляв документи, що мали бути розглянуті у судовому засіданні. Усі учасники процесу зобов'язувалися говорити тільки правду. Суддя за участь у процесі отримував зарплату, яка складала приблизно 1700 талерів [2, с. 66].

За час виконання своїх службових обов'язків Бенедикт Карпцов, на думку професора Мартін-Лютер університету міста Галле-Гайнер Люка, брав участь у прийнятті приблизно 87400 судових рішень, з яких більше 22000 були вироками у кримінальних справах. [2, с. 66-67]. Судова система Німеччини у цей період характеризувалася застосуванням жорстоких покарань та тортур. Бенедикт Карпцов був високопрофесійним кваліфікованим спеціалістом, а також блискучим науковцем. В історичній та правовій літературі Німеччини Бенедикта Карпцова називали лютеранським (протестантським) чарівником. Його також порівнювали із відомим римським юристом Папініаном та називали його Папініаном з Саксонії. Він був не тільки вченим-криміналістом, але і універсальним дослідником права. У коло його наукових інтересів входило римське право, магдебурзьке, процесуальне, цивільне, кримінальне, адміністративне, фінансове та інші галузі права.

Завдяки Бенедикту Карпцову німецька юриспруденція досягла високого рівня розвитку. Значна частина творів Б. Карпцова була присвячена проблемам римського, магдебурзького, кримінального та процесуального права.

Першою роботою Бенедикта Карпцова стала «Definitiones Forenses ad Constitutiones Elektronales Saxonicas» («Судові визначення до виборчих саксонських інституцій» або «Римсько-саксонська судова практика»), що вживалась під скороченою назвою «Дефініції», яка вперше вийшла друком в Франкфурті-на-Майні у 1638 р., а у XVII ст. перевидувалась 7 разів. Останні два видання даної праці вийшли вже в XVIII ст. 1703 і 1721 рр. у Ляйпцігу [1, с. 32]. Ця робота Бенедикта Карпцова була значною за обсягом, складалась з 1600 сторінок, та структурно поділялась на 4 частини. У першій частині містились норми, що регулювали цивільно-процесуальне право, другій і третій – міське право, а останній четвертий кримінальне та кримінально-процесуальне право. Завершується «Definitiones Forenses ad Constitutiones Elektorales Saxonicas» довідником відомих юридичних творів та німецьких і латинських правових термінів. При написанні цієї праці Карпцов використовував також судову практику шиффенського суду Ляйпціга, що складала 400 томів та тогочасну юридичну літературу. У цій роботі - Бенедикт Карпцов сформував короткі, чіткі дефініції, які використовували суди при розгляді справ [1, с.32]. У «Дефініціях в основному висвітлюється положення магдебурзького права та роз'яснення найбільш широко використаних на практиці норм цивільного права [4, с. 48]. У 1638 р. з'явилася робота, у якій врегульовувались норми процесуального права «Peilicher sächsischer Ingisition – und Fechts-Prozes» (Кримінальний саксонський процес допиту, проголошення допиту, яке передавалось у 1662, 1673, 1693, 1725 та 1733 рр. [4, с. 17].

Головною цивільно-правовою працею Бенедикта Карпцова стала «Jurisprudentia forensis Romano-Saxonica secundum ordinem constitutionum D. Augusti Electoris Saxonicae», яка також з'явилася у 1638 р. («Наука використання судом римсько-саксонського права після впорядкування конституції великого курфюрста Августа») [6, с. 250].

У цій праці Бенедикт Карпцов опрацював 4000 рішень Ляйпцигського шиффенського столу (суду) [6, с. 258]. «Jurisprudentia forensis» починалася витягом із Саксонської Конституції 1572 р., яка висвітлює особливість саксонського процесу: «Ми постановляємо, що відтепер процес повинен відбуватись у всіх земельних судах, так як при нашому дворі, щоб сказане записувалось, щоб у трьох реченнях дві сторони по черзі дійшли до вироку, щоб останнє речення містило новизни, інакше оголошення вироку буде відсторонено.

«Jurisprudentia forensis Romano-Saxonica» будувалася на основі Саксонської конституції 1572 р. Розпочинається праця спочатку положеннями, що врегулювали норми процесуального права, пізніше мова про договірне, спадкове та кримінальне право. Ця праця була написана також з врахуванням норм Саксонського Зеркала, судової практики, саксонських міських статутів та звичаєвого права. Значний вплив на дану роботу мала рецепція римського права, зокрема глоси відомого німецького глосатора Йоганеса фон Буха [6, с. 250].

«Practicae Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium Benedicti Carpvovii Synopsis absoluta» («Повний реєстр нової практики кримінальних справ саксонської імперії Бенедикта Карпцова»), була опублікована у Віттенберзі в 1635 р. та стала його найвідомішою працею [2, с. 56]. В 1646, 1655 і 1677 рр. виходять наступні видання «Practicae Novae» у Віттенберзі [1, с. 32]. «Practicae Novae» перевидувалась 12 раз [4, с. 17]. Три останні видання з'явилися у Ляйпцігу 1703, 1709 і 1739 рр. [2, с.

32]. Книга структурно поділялася на три частини, в кожній з яких містилось 50 запитань та відповідей. У «Practicae Novae» містились норми кримінального та кримінально процесуального права. Зокрема, про вбивство, тілесне ушкодження, навмисне пошкодження майна, поняття злочину, покарання та ін.

«Practicae Novae» є найбільш відомою юридичною працею Європи періоду нового часу. А її автор Бенедикт Карпцов вважався видатним спеціалістом у галузі кримінального права і кримінального процесу не лише у Німеччині, але і у всій Європі [7, с.1]. У цій праці він поєднав німецьке право, яке враховувало кримінальний Кодекс Карла V «Кароліна», «Саксонське Зерцало», судову практику шиффенського столу Ляйпціга та апеляційного суду Саксонії у Дрездені. «Practicae Novae» стала настільною книгою усіх німецьких суддів, мала високий авторитет серед правознавців [7, с.1].

Наступна робота Бенедикта Карпцова вперше з'явилася у місті Єні в 1657 р. під назвою «Processus Juris in foro Saxonica» («Судовий процес при саксонському дворі»). Після цього дана праця Карпцова неодноразово перевидавалась і останнє видання з'явилося у 1708 р. у Ляйпцігу [1, с. 33]. За обсягом вона становить 1000 сторінок і структурно поділяється на 5 частин: 1 – Судова практика саксонського вищого суду; 2 – Загальні зауваження; 3 – Загальний показник назв, статей, параграфів; 4 – Вступне слово і передмова автора. Головною частиною цієї праці Б. Карпцова стала завершальна п'ята, що стосується процесуального права. Завершується «Processus Juris in foro Saxonica» висвітленням в алфавітному порядку термінів процесуального права, що були написані латинською мовою і їхнє роз'яснення німецькою мовою. Ця робота Бенедикта Карпцова була написана латинською мовою, а цитати законів і судових рішень німецькою мовою. В цілому «Processus Juris in foro Saxonica» регулював норми німецького кримінального процесуального права, де чітко і точно висвітлювалися основні слідчі дії та стадії кримінального процесу. Сучасники вважали дану працю енциклопедією кримінального процесу [1, с. 33].

У 1642 «Responsa Jurisprudentia Ecclesiastica, sen consistalis» «Відповіді» основою цієї праці стала судова практика апеляційного суду Дрездена та шиффенського суду Ляйпціга. Як продовження «Responsa Jurisprudentia» у 1646 р. з'являється «Ogkshі zkgvuteshf ussduishfieshcf iug shtitshieshckshfdshі». Дана праця стала основою для створення протестанського церковного права. При створенні цієї праці Карпцов використав «Corpus Juris Civilis» та «Corpus Juris Canonic», церковні регламенти, імперські закони та ін.

У 1646 р. з'являється «Opus decisionum illustrium Saxonicarum», які неодноразово перевидавались у Лейпцігу та складалася із 3 частин [7, с. XII - XV]. «Opus decisionum illustrium Saxonicarum» (Рішення) використано судову практику шиффенського суду Ляйпціга та праці європейських науковців [14, с. 18]. У тогочасному судовому процесі Саксонського кюрфюрства, застосовувалася і рецепція римського права через використання «Corpus Juris Civilis» Юстиніана та праць римських юристів. [7, с.18].

До інших праць Бенедикта Карпцова можна віднести «In legem Regiam Cermanorum Commentarius», написаної у 1648 р., яка неодноразово перевидавалась у 1651 р. в Ляйпцігу та у 1677, 1694, 1695 рр. у Франкфурті-на – Майні [8, с. XIII]. У 1638 р. він опублікував у Франкфурті-на-Майні «Reinlicher Inguistions-und Achtsprozeß», яка була перевидана у 1652, 1673, 1693, 1725, 1733 рр. у Ляйпцігу [8, с. 13].

Володіючи значним досвідом роботи у судовій системі Саксонії Бенедикт Карпцов у своїх працях основну увагу звертає на процесуальне право. Бенедикт Карпцов вказував на необхідність введення гласного процесу з обов'язковим його фіксуванням у письмовій формі. Суддя до початку процесу повинен добре ознайомитися із матеріалами справи та підготувати питання, які він буде ставити під час судового розгляду. Бенедикт Карпцов вказував на необхідність встановлення термінів для адвоката щодо подання та обґрунтування своїх доказів під час процесу, що протирічило окремим положенням Кодексу Карла V Кароліні) [7, с. 16]. Спроби Бенедикта Карпцова у своїх роботах вказувати на необхідність щодо скорочення строків ведення судових справ, критикувалися його сучасником Юстусом Олдкомом (1597-1667 рр.) та іншими німецькими правознавцями. На думку Юстуса Олдкома скороченням термінів розгляду судових справ порушувались інтереси обвинуваченого та інших сторін процесу і надавали дуже широкі повноваження суддям при

прийнятті судових рішень і обмежували права адвокатів [7, с. 16-17]. Юстус Олдком та інші відомі німецькі правознавці Йоган Самюель, Фрідріх Бюмер і Йоган Брюненманн (1608-1672 рр.) вказували на доцільність використання судового процесу визначеного у Кароліні, що ґрунтувався на чітко визначеному порядку проведення допиту обвинуваченого, що вимагав тривалого розгляду справи у суді [7, с. 18]. Особливості Саксонського процесу Бенедикт Карпцов пояснював також впливом судової практики шиффенів (лавників) Ляйпціга і законодавством кюрфюрства Саксонії з 1572 р. вступний допит, на думку.

Цей принцип також допускався і при допиті свідків. Крім того не було чітко встановлено термінів судового розгляду і питань, які необхідно з'ясувати під час судового провадження. На практиці зустрічалися випадки, коли процес вівся надзвичайно швидко або він занадто затягувався. Науковці правничого факультету Віттенберзького університету вказували на необхідність розширити права судді самостійно вирішувати, у якому порядку доцільно вести судовий розгляд передбачений у Саксонському Зерцалі. Вони рекомендували ввести процес у порядку визначений окремим нормативним актом Саксонського кюрфюрства 1579 р. також було встановлено, що судовий процес мав проходити у так звані «три кроки»: вступна частина, головне засідання та постановлення вироку [7, с. 19]. Позивачу надавалося чотирьохтижневий термін для збору доказів, а відповідачу цей термін збільшувався до 6 тижнів та трьох днів. Докази могли містити також документи та інші письмові джерела. Після закінчення встановлених законодавством термінів для збору доказів сторони могли у письмовій формі обґрунтувати свої позовні вимоги та заперечення на них. Саксонський процес, на думку Бенедикта Карпцова, використовував принципи усності та гласності. Допит відбувався усно в присутності судового писаря та нотаріуса. Протокол допиту складався з двох колонок. У першій були запитання, а у другій – відповіді на них. Підсудний повинен був відповідати «так» або «ні» [7, с. 19]. Не допускалися випадки, коли підсудний давав показання у письмовій формі. Підсудний не мав права посилатись на надані документи, а повинен був висловлюватися усно. Підсудний повинен був також відповідати на усі запитання під час судового розгляду. Важливе значення для усності процесу відігравав і допит свідків, покази яких також записували писарі і нотаріуси. Перед формальним початком судового розгляду обвинувачений мав надати свої правові та фактичні докази [8, с. 11-12]. Обвинувачений був змушений відповідати на запитання судді прокурора, адвоката та потерпілих. На думку Бенедикта Карпцова, особливості саксонського процесу полягали у незначній кількості судових засідань та закріпленні у законі строків подання доказів до суду. Значна увага приділялася скороченому процесу, який застосовувався при розгляді цивільних справ. Окремі німецькі дослідники (Гейнер Люк, Рольф Лібервирт та ін.) вважають Бенедикта Карпцова засновником скороченого процесу у Європі. Застосування принципу усності у першу чергу було пов'язано із незначною кількістю освічених людей, а усі усні показання вважалися недійсними, якщо не було дотримано усі формальні вимоги при розгляді справи у суді [8, с. 13]. Бенедикт Карпцов створив першу в Німеччині теорію покарання та складу злочину. В усіх наступних кодифікаціях німецького та австрійського кримінального і кримінально-процесуального права використовувались праці Бенедикта Карпцова (1, а с. 372)

Значний вплив на гласність у XV – XVI ст. в німецькому процес мала рецепція римського права та запровадження у Німеччині елементів римсько-канонічного процесу. Так, обвинувачений на основі римського права і відповідно до свого статусу і тяжкості вчиненого злочину міг бути переданий на поруки членам його сім'ї, командиром військових частин, органам влади, або авторитетним особам. Дані положення могли застосовуватися при вчиненні незначних злочинів. (1 а ст.389) Рецепція римського права сприяла витісненню старого німецького процесу, побудовано на основі Саксонського Зерцала. Серед німецьких правознавців існувала глибока повага до Саксонського Зерцала, яке на думку окремих авторів використовувалось та було чинним до прийняття Німецького цивільного уложення 1900 р. (Німецький цивільний кодекс). Бенедикт Карпцов позитивно оцінював норми Саксонського Зерцала, яке передбачало відшкодування суддею шкоди завданій особі за тортури та незаконне ув'язнення. Відшкодування передбачалось і особа за подання не правових свідчень (1, с. 377).

Тривале використання Саксонського Зерцала було пов'язане також із його удосконаленням глосаторами, зокрема Йоганесом фон Бухом у XIV ст. та працями Саксонських юристів XVI ст. Редакція Саксонського Зерцала опрацьована професором Лейпцігського університету Крістофом Цобелем (1499-1560 рр.) вважається його найкращим варіантом [10, с. 82]. У даній редакції було встановлено порядок розгляду судових справ на протязі трьох-чотирьох днів. До процесуального

права за Саксонським Зерцалом зверталися і інші дослідники. Так у 1572 р. було опубліковано коментар саксонського юриста Мельхіора Клінга (1504-1571 р.) до Саксонського Зеркала яке він поділив на чотири частини, вказуючи у передмові на важливість гласності та усності процесу. Він також вказував, що судові справи під час військових дій та за участі незаможних людей можна було розглядати у спрощеному порядку [7, с. 21]. Інший саксонський юрист Конрад Лагус (1500-1546 рр.) працював над порівнянням норм Саксонського Зеркала з римським правом. Його праця була опублікована вже після смерті у 1597 р. [7, с. 22]. Поряд з іншими галузями права автор звертався і до аналізу процесуального права. Важлива увага присвячена також відмінностям між володінням та держанням, володінням та власністю, посесорним та апеляційним захистом майнових прав. До праці було додано «Короткий і корисний процес» до саксонського процесу, який використовувався шиффенами (лавниками) Магдебургу, де проаналізовано судовий процес у судах першої, апеляційної та касаційної інстанцій. Роботи вищезгаданих авторів широко було використано Бенедиктом Карпцовим у створенні своїх праць.

Висновки дослідження. Роботи Бенедикта Карпцова широко використовувались на німецьких землях, в інших європейських країнах, а також на Україні. Так у судочинстві Київських в'їтівсько – лавничих судів використовувалась праця Карпцова «*Practicae Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium*». Праці Бенедикта Карпцова використовувались в'їтівсько-лавничих судах міста Львова та судах інших українських міст України, що володіли магдебурзьким правом. З ними також були ознайомлені представники козацької старшини. Зокрема, Олександр Кістяківський писав, що у бібліотеці члена кодифікаційної комісії з ускладнення «Прав, за якими судиться малоросійський народ» генерального хорунжого Ханенка містились примірники творів Бенедикта Карпцова [11, с. 29]. Роботи Карпцова були використані кодифікаційною комісією у підготованні Кодексу 1743 року і увійшли до його другого розділу, що стосувались випадків застосування смертної кари. Кодифікаційна комісія могла, на думку Андрія Яковліва, використовувати роботи Бенедикта Карпцова та і в інших випадках при визначенні міри покарання за окремі види злочинів [1, с. 33].

Бенедикт Карпцов на відмінну від інших німецьких правознавців XVI-XVII ст. мав добру юридичну освіту та досвід практичної юридичної діяльності у судах. Він вважається видатним спеціалістом у галузі кримінального права та процесу, та засновником німецької науки кримінального права. Праця Бенедикта Карпцова «*Practica nova*» вважається однією з найкращих юридичних праць Європи періоду раннього нового часу. Заслуга Карпцова полягала у поєднанні традицій німецького права, зокрема кримінального процесу за кодексом Карла V «Кароліна» та Саксонським процесуальним правом. Бенедикт Карпцов висвітлював та показав особливості судової практики шиффенів (лавників) Лейпціга та Вищих апеляційних судів Саксонського курфюрста. Його праці до прийняття «Загального Саксонського права» часто використовувались у судовій практиці у якості джерел права. Бенедикт Карпцов був не лише видатним науковцем та теоретиком кримінального права та процесу, а й практиком.

Джерела та література

1. Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.–18. Jahrhundert / Andrij Jakowliw. – Leipzig: Hirzel, 1942. – 220 s.
2. Lück H. Benedict Carpzow (1595–1666) und der Leipziger Schöffentuhl // Perspektiven zu einem umstrittenen sächsischen Juristen. Band 2. – Berlin: edition Discord, 2000. – S. 55-73.
3. Lieberwirth R. Benedict Carpzow und die Landesgeschichte // Perspektiven zu einem umstrittenen sächsischen Juristen. Band 2. – Berlin: Edition Discord, 2000. – S. 43–54.
4. Schaetze T. Benedict Carpzow als Dogmatiker des Privatrechts. – Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität zu Köln. – Köln: Univer., Diss., 1999. – 143 s.
5. Luig K. Der sächsische Jurist Benedict Carpzow (1595–1666) als Praktiker und Dogmatiker des Privatrechts. – Tübingen, 2000. – S. 285-308.
6. Lipp M. Das privatrechtliche Wirken Benedikt (II.) Carpcovs im Kontext der europäischen Zivilrechtswissenschaft. – Köln : Böhlau. – 2006. – S. 245-272.
7. Schmoeckel M. Benedict Carpcov und der sächsische Prozess // Zeitschrift der Savigny–Stiftung für Rechtsgeschichte. – Germanistische Abteilung. – 2009. – Bd. 126 (2009). – S. 1-37.
8. Benedikt Carpzow (1595–1666) Werk und Wirken: Gesammelte Aufsätze, Vorträge und Dissertationen zu Carpzow aus drei Jahrhunderten. Hrsg. von Wolfgang Schild Band I, 1667-1927. – Goldbach: Keip, 1997. – 618 s.

9. Стебельський П. Карпцов (Carptov) і становище і його супротив науки о уваженню слідчим / П. Стебельський // Антологія правової думки в Галичині. – Том 1. – Львів: ЛДУВС, 2013. – 408 с.
10. Lück H. Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches. – Dössel: Stekovics, 2013. – 124 s.
11. Кистяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ / Александр Кистяковский // Журнал гражданского и уголовного права – К., 1879. – Год девятый. – Книга третья. – Май-Июнь. – С. 1-110.

Кобылецкий М. Бенедикт Карпцов. В статье освещается научная и профессиональная деятельность известного исследователя и основателя немецкой науки уголовного и уголовно процессуального права Бенедикта Карпцова. Он, в отличие от других немецких правоведов XVI-XVII вв., имел хорошее юридическое образование и опыт практической юридической деятельности в судах. Он считается выдающимся специалистом в области уголовного права и процесса и основателем немецкой науки уголовного права. Работа Бенедикта Карпцова «Practica nova» считается одним из лучших юридических трудов Европы периода раннего нового времени. Заслуга Карпцова заключалась в сочетании традиций немецкого права, в частности уголовного процесса по кодексу Карла V «Каролина» и саксонского процессуального права. Работы Бенедикта Карпцова широко использовались на немецких землях, в других европейских странах, а также на Украине. Труды Бенедикта Карпцова использовались в судах Киева, Львова и судах других украинских городов Украины, обладавших магдебургским правом. С ними также были ознакомлены представители казацкой старшины.

Ключевые слова: магдебургское право, римское право, Саксонское Зерцало, процессуальное право, суд.

Kobiletski M. Benedyct Karptsov. The article sheds the light on the scientific and professional activities of Benedict Karptsov, a famous researcher and the founder of the German Scientific school of criminal and criminal-procedural law. He, unlike other German legal experts in XVI-XVII-th cent., had good judicial education and experience of the legal practice in courts. He is considered to be an outstanding specialist in criminal law and procedure, and the founder of the German scientific school of criminal law. The work by Benedict Karptsov «Practica nova» is considered to be one of the best legal papers in Europe of the early period of modern times. It was the merit of Karptsov that he combined traditions of German law, especially criminal procedure code by Carl V «Carolina» and the Saxon procedural law. The article offers insights into other major works by B.Karptsov, indicating to their impact on the codification of the Ukrainian law. Works by Benedict Karptsov were widely used in the German lands, in other European countries, as well as in Ukraine. The works by Benedict Karptsov were used in the courts of Kyiv, Lviv and other Ukrainian city courts, which were granted Magdeburg Law. These works were also familiar to the representatives of the Cossacks authorities.

Key words: Magdeburg law, Roman law, Sachsenspiegel, procedural law, court.

Вплив Цивільного кодексу Франції 1804 р. на правове регулювання цивільних відносин у Буковині та Галичині

У статті досліджено вплив Цивільного кодексу Франції на законодавство Румунії та Польщі, правове регулюванні у Галичині та Буковині Галичині та Буковині. Зроблено висновки, що Цивільний кодекс Франції 1804 р. відіграв важливу роль, хоча його вплив був не прямим, а опосередкованим. У Румунському та Польському цивільному законодавстві знайшли відображення основоположні принципи, багато з яких закріплені і у сучасному цивільному законодавстві України. Не знайшли підтримки ні у румунському, ні у польському суспільстві норми щодо світського характеру шлюбу. Тому у сімейному праві обох держав збережено релігійний характер шлюбу, що відповідає цивільно-правовій традиції румунського та польського народів.

Ключові слова: Цивільний кодекс Франції 1804 р., цивільні правовідносини, Буковина, Галичина, Румунія, Польща, цивільно-правова традиція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із найбільш передових нормативно-правових актів в історії становлення цивільного права у світі був Цивільний кодекс Франції 1804 р., який спричинив суттєві зміни в правовому регулюванні цивільних відносин не лише у Франції, але й у багатьох інших державах Європи. Чимало норм та інститутів цього Кодексу діяли у ХІХ – на початку ХХ ст. й на українських землях Галичини та Буковини, опосередковано впливаючи на цивільні правовідносини цих земель через законодавство Австрії, Польщі та Румунії. Таке специфічне взаємне проникнення принципів та інститутів права різних європейських держав, наявність власних соціокультурних та релігійних традицій відображалися на правозастосуванні на території етнічних українських земель. Це спонукає до наукового дослідження впливу Цивільного кодексу Франції 1804 р. на правове регулювання цивільних відносин у Буковині та Галичині.

Метою даної статті є виокремлення тих положень Цивільного кодексу Франції 1804 р., які застосувались на українських землях Галичини та Буковини, а також аналіз їхнього впливу на українську цивільно-правову традицію.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окремі аспекти даної проблеми раніше розглядалися у працях таких українських та зарубіжних учених, як І. Бойко, Л. Бостан, С. Бостан., В. Кульчицький, М. Никифорак, Є. Харитонов, Ю. Бардах, Є. Ейстер, Х. Камінський, Г. Коніц, К. Суйка-Зелінська та інші.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Цивільний кодекс Франції 1804 р. був результатом довготривалої еволюції французького цивільного права, яка набула значної динамічності від початку революційних подій 1789 р. і вилася в нові форми правового буття. Кодекс розробляли учені, які були цивілістами-практиками – Жан Порталіс, Франсуа Тронше, Біго де Преаменю та Жак Маваль. Саме тому він мав важливе практичне значення, а його положення не були декларативними. Ця практична складова, на наш погляд, зумовила широке застосування Кодексу не лише у Франції, але й у багатьох інших європейських державах.

Зокрема, як справедливо стверджували дослідники, Кодекс мав значний вплив на кодифікацію цивільного законодавства Австрії. Імператор Леопольд II у 1790 р. створив «придворну комісію з питань законів», завданням якої була розробка нового цивільного кодексу. Ця робота завершилася у 1796 р. Однак перед початком застосування Кодексу в усій Австрійській імперії потрібно було перевірити його ефективність та виявити недоліки спочатку хоч би в окремих регіонах країни. Це було зроблено імператорським патентом від 13 лютого 1797 р., коли Кодекс було впроваджено у Західній Галичині, а придворним декретом від 8 вересня 1797 р. – і у Східній [6, с. 47].

Таким чином, впроваджений спочатку у Галичині кодифікований нормативно-правовий акт став основою для подальшого вдосконалення австрійського цивільного законодавства. Проект Кодексу передали на розгляд особливих провінційних комісій, які мали право подавати зауваження і пропозиції. Придворна комісія розглядала Кодекс ще тричі на основі подальших експертних – у 1801–

1806, 1808 і 1810 рр. Австрійські кодифікатори узагальнили досвід застосування Кодексу в Галичині, розглянули пропозиції провінційних комісій, а також проаналізували хід і наслідки кодифікації цивільного права у Франції. Оновлений, вдосконалений, перевірений на практиці Цивільний кодекс Австрії був уведений в дію 1 січня 1812 р. для Австрії, Галичини, Володимерії (Лодомерії) та Буковини; 1 листопада 1815 р. – для округів Велічки та Подгужи; 1 лютого 1816 р. – для Тернопільщини. Патентом від 23 березня 1852 р. було передбачено особливий порядок введення в дію австрійського цивільного кодексу для Кракова – він був введений в дію частинами: 20 квітня 1852 р. щодо прав подружжя і 29 вересня 1855 р. – як цілісний документ [1, с. 269-271].

Тривалий період впровадження в дію Цивільного кодексу в Австрійській імперії мав важливе практичне значення. Кодекс спочатку застосовувався на окремій території імперії (у Галичині) та мав експериментальний характер. Лише після дослідження практики його застосування, вдосконалення та усунення недоліків, він був впроваджений у дію в інших регіонах імперії. Цей історико-правовий досвід може бути корисним і для України. Адже, можливо, доцільніше впроваджувати деяке законодавство з метою експерименту в окремих областях держави, особливо якщо воно передбачає радикальні зміни. У такому випадку можна буде виявити його недоліки та усунути їх до того, як вони призведуть до незворотних негативних наслідків для держави, економіки чи суспільства.

Австрійський цивільний кодекс, як і Цивільний кодекс Франції, здійснював правове регулювання виключно цивільних правовідносин, що відрізняє його від Пруського земського уложення 1794 р. [8, с. 18]. Спільною для обох кодексів була інституційна система кодифікації, яка була використана під час їхньої розробки [11, с. 392; 1, с. 272]. Ця система кодифікації походить з Давнього Риму, а її автором був видатний римський юрист Гай. Він написав відому юридичну працю «Інституції», яка складалася із трьох трактатів: про особи, про речі та про позови [10, с. 131]. Відтак, інституційна система передбачає поділ кодексу на частини за предметним критерієм без виділення загальної частини. Альтернативою інституційної системи кодексу є пандектна система кодифікації, яка передбачає наявність загальної та особливої частин кодексу [9, с. 115-116].

Обидва досліджуваних Кодекси склалися зі вступу та трьох книг, поділ яких за предметним критерієм зумовлював наявність спільних рис та свідчив про запозичення австрійськими кодифікаторами французького правотворчого досвіду. Так, перша частина австрійського кодексу отримала назву «Про правове становище особистості», друга – «Про речове право», третя – «Про норми, що застосовуються одночасно для регулювання як правового становище осіб, так і речового права», що нагадує систему інституцій Гая [13, с. 11-12]. Цивільний кодекс Франції також складався з вступу та трьох книг – «Про осіб», «Про майно і різні види власності», «Про способи набуття власності».

Однак не усі положення французького цивільного кодексу знайшли своє відображення в Австрійському кодексі. Якщо Цивільний кодекс Франції відображав потреби нового пост-революційного суспільства, то Австрійський кодекс був компромісом капіталістичного та феодального права [5, с. 247]. Тому, хоча в Австрійському цивільному кодексі 1811 р. і були відображені важливі засадничі ідеї, які ми спостерігаємо й у Цивільному кодексі Франції 1804 р., однак відмінностей між ними значно більше.

Суттєві відмінності проявились, зокрема, у правовому регулюванні інститутів права власності та шлюбу. Так, Цивільний кодекс Франції 1804 р. виділяв три форми права власності залежно від суб'єктів права: 1) приватна; 2) державна (власність народу); 3) комунальна (власність громади) [2, с. 499]. Аналіз французького цивільного кодексу в частині правового регулювання права власності дає можливість зробити висновок про застосування принципу рівності усіх трьох форм власності та рівність власників незалежно від соціального становища. Це, на нашу думку, сприяло розвитку французької економіки та економічному зростанню тих країв, які застосовували зазначені норми.

Австрійський цивільний кодекс, який діяв у Галичині та Буковині, окрім державної, комунальної та приватної форм власності вирізняв також власність монарха [22, с. 796]. На наш погляд, він недостатньо сприяв реформуванню відносин власності та був вигідним, перш за все, поміщикам та підприємцям, оскільки надавав їм значні повноваження для подальшого визискування та експлуатації селян і робітників. Право приватної власності поміщиків мало привілейований характер порівняно з правом власності селян. Окрім цього, поміщики й надалі залишалися власниками землі (аж до 1848 р., коли в Австрії було скасовано кріпацтво і право на землю отримали й селяни) та не сплачували за неї податків. Лише наприкінці XVIII ст. поміщицькі землі почали обкладатися податками, однак ці податки були значно нижчими, ніж податки з земель, які були у власності селян [6, с. 49]. А це означало, що про рівність права власності селян та дворян на той час не могло бути й мови, що суттєво відрізняє австрійське цивільне законодавство від французького.

В Австрійському цивільному кодексі 1811 р. зберігся також церковний шлюб, хоча при його розробці й брали до уваги норми сімейного права з французького кодексу, у якому інститут шлюбу виведено із сфери регулювання канонічного права [6, с. 48]. Зрештою обов'язок реєструвати церковний шлюб закріплений і у сучасному австрійському цивільному законодавстві, що слід розглядати як вплив австрійської цивільно-правової традиції. Проте сьогодні у багатьох державах світу (зокрема, у Франції, Голландії, Бельгії, Німеччині, Швейцарії, Угорщині, Португалії та ін.) [7, с. 138], у тому числі й в Україні (згідно з ч. 3 ст. 21 Сімейного кодексу України) реєстрацію шлюбу здійснюють державні органи, а не церква. Тож шлюб має виключно цивільний характер.

Положення Австрійського цивільного кодексу поширювали дію на Буковину аж до 1918 р., коли внаслідок розпаду Австро-Угорщини її землі було приєднано до Румунії [3, с. 30-31], де на той час уже діяв Румунський цивільний кодекс 1864 р.

Румунський цивільний кодекс складався з 1914 статей, які здебільшого були запозичені з Цивільного кодексу Франції 1804 р. За своєю структурою, Румунський цивільний кодекс був подібним до французького. Він був побудований за інституційною системою та складався з преамбули й трьох книг – «Про осіб», «Про рухоме майно та нерухомість», «Про різні способи набуття власності» [17, с. 151-152].

У Румунському цивільному кодексі знайшли відображення норми Цивільного кодексу Франції щодо права власності (поділу майна на рухоме та нерухоме, рівність державної, комунальної та приватної форм власності, свобода договору) [15, art. 644-1914]. Особливу увагу в Кодексі присвячено договорам. В основу усіх положень, які стосувалися договорів, покладено загальну теорію зобов'язань та поняття цивільної відповідальності. Зокрема, у Кодексі вказувалось, що цивільна відповідальність може бути або договірною (виникає як наслідок порушення договірного зобов'язання), або навмисною (впливає із незаконної дії однієї особи, яка наносить шкоду іншій особі); кожна навмисна шкода має бути відшкодована; також передбачалося, що при укладанні договорів діє принцип автономії волі сторін і тому договір може вважатись недійсними через помилку однієї із сторін, введення її в оману чи насильство [15, art. 650-1914].

Загалом, до цього Кодексу увійшла більшість концептуальних положень французького цивільного кодексу. Виняток становили правові норми, які, на думку законодавця, суперечили румунській цивільно-правовій традиції.

Зокрема, у румунський Цивільний кодекс не були включені норми, які регулювали поділ спільного майна подружжя у судовому порядку, арешт боржника тощо. Деякі правові норми Кодексу були запозичені з інших джерел – проекту італійського Цивільного кодексу, бельгійського Закону про іпотеку 1850 р. чи узяті з румунського звичаєвого права (зокрема, щодо врегулювання сімейних відносин, розлучення, опікунства та спадкування майна) [15, с. 18-24].

У Румунському кодексі містились також норми румунського звичаєвого права про обов'язковість церковного вінчання під час укладення шлюбу, про рівність подружжя у праві на розлучення за умови обґрунтування його мотивів [15, art. 209]. Це суттєво відрізняло Румунський цивільний кодекс від французького, який закріплював світський характер шлюбу та дозволяв вимагати розірвання шлюбу з причини подружньої невірності лише чоловікові. Дружина мала право вимагати розлучення лише у тому випадку, коли зрада відбулась у помешканні подружжя [12]. Ця та інші норми Румунського цивільного кодексу, на нашу думку, краще забезпечували рівність подружжя, ніж норми Цивільного кодексу Франції, де відчутна перевага надавалась чоловікові.

У Галичині Австрійський цивільний кодекс 1811 р. продовжував діяти (із деякими змінами) навіть після її приєднання згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. до складу Польщі. Лише у 1933 р. більшість його норм втратила чинність внаслідок затвердження польського Зобов'язального кодексу [5, с. 247].

Відновлення незалежної Польської держави (так званої Другої Речі Посполитої) було офіційно проголошено 11 листопада 1918 р. Варто відзначити, що однією з європейських держав, яка чи не найбільше впродовж міжвоєнного періоду підтримувала Другу Річ Посполиту, була Франція [18, с. 160], тож як зауважила польська дослідниця К. Суйка-Зелінська [25, с. 247], відродження незалежності Польщі активізувало її співпрацю з Францією, зокрема, щодо участі французьких вчених у різних сферах правового життя Другої Речі Посполитої, у т. ч. – у сфері кодифікації права.

Одним з першочергових завдань відродженої Польщі була кодифікація цивільного законодавства, яке характеризувалось правовою багатоманітністю та охоплювала норми французького, російського, пруського, австрійського та давнього польського цивільного права. Річ у тім, що до Другої Речі Посполитої увійшли практично всі польські етнічні землі (які до того перебували у складі Росії, Австро-Угорщини та Німеччини), а також західноукраїнські та

західнобілоруські землі [4]. Відтак, постала гостра потреба в уніфікації цивільного законодавства на усіх землях Другої Речі Посполитої.

Одним із основних методів, який використовували польські юристи під час роботи над кодифікацією цивільного законодавства, був компаративістський метод, котрий передбачав порівняння цивільно-правових норм різних країн (насамперед, європейських) й обрання тих з них, які якнайкраще підходили до специфіки нової держави. Особливу роль у цьому процесі відіграло французьке цивільне право. Його тісний зв'язок з польським національним цивільним правом дозволив польським вченим окреслювати цивільне право міжвоєнної Польщі терміном «французько-польське цивільне право» [16, с. 121; 21, с. 447-448; 25, с. 247].

Особливо важливим для нашого дослідження є аналіз польсько-французької співпраці у рамках Кодифікаційної комісії, яка мала на меті розробку нового польського цивільного законодавства. До неї увійшли представники з усіх регіонів Другої Речі Посполитої (участь в комісії вважалася почесним обов'язком). Серед іншого, Кодифікаційна комісія мала секцію цивільного законодавства, до якої входили найвідоміші тогочасні польські цивілісти, найбільше – з Варшавського, Краківського та Львівського університетів, де цивілістика була надзвичайно розвиненим напрямом юридичної науки. Так, референтом проекту загальної частини цивільного права був проф. К. Лутостанський, проекту приватного сімейного права – професори Г. Конік та З. Нагурський, майнового права – проф. Я. Васильковський. Львівський університет у комісії представляв співавтор Зобов'язального кодексу 1933 р. проф. Р. Лонгшам де Бер'є [20, с. 253-257].

Французькі цивілісти теж активно долучались до роботи Кодифікаційної комісії. Найтісніша співпраця між польськими та французькими цивілістами розпочалася з 1926 р. під час розробки Зобов'язального кодексу. Як наслідок, у Кодексі знайшла відображення значна частина норм Цивільного кодексу Франції. Крім того, впродовж міжвоєнного періоду польські юристи, при співпраці з французькими цивілістами, випрацювали низку інших цивільно-правових законів [14, с. 571-575].

Так, у законі від 2 серпня 1926 р. «Про право, характерне для внутрішніх приватних відносин» [26, с. 1120-1122] (Розділ III «Майнове право») містились загальні норми майнового права (у тому числі права власності), властиві для французького цивільного законодавства [26, с. 484]. У ньому знайшла свій вираз ідея рівності усіх форм власності та власників, що була закріплена раніше у французькому цивільному кодексі.

У розділі V цього Закону врегульовувались сімейні правовідносини. Він містив п'ять статей (ст. 13-17), об'єднаних у три підрозділи («Укладення шлюбу», «Особисті й майнові відносини між подружжям», «Розлучення»). У ст. 13 цього розділу обумовлювалося, що форма укладення шлюбу підлягає тому праву, яке має обов'язкову силу у місці укладання шлюбу, проте при цьому бралися до уваги й ті норми права (канонічного, звичаєвого тощо), яких особисто повинно було дотримуватись подружжя [26, с. 484]. Тобто, цими приписами влада Другої Речі Посполитої намагалася поєднати різні думки щодо правової природи шлюбу (зокрема, щодо його світського чи релігійного характеру) й ті розрізнені норми сімейного права, які існували на різних землях Польської держави.

Такий компромісний закон не був сприйнятий польським суспільством, тож сьогодні Польща є однією з держав (поряд із Австрією, Данією, Фінляндією, Норвегією та ін.), де шлюб є дійсним за умови його реєстрації у церкві, тобто має не світський, а релігійний характер [7, с. 138].

Найбільших успіхів Кодифікаційна комісія досягла у сфері зобов'язального права. Указом Президента Другої Речі Посполитої 27 жовтня 1933 р. було прийнято Зобов'язальний кодекс, який набрав чинності 1 липня 1934 р. [23, с. 1449-1493]. У ст. 1 спеціальних «Приписів щодо впровадження Зобов'язального кодексу» відзначалося: «З дня входження у життя Зобов'язального кодексу втрачають обов'язкову силу приписи цивільних кодексів та законів, що їх впроваджували, які стосуються предметів, унормованих у Зобов'язальному кодексі, якщо наведені у ньому приписи не передбачають іншого» [24, с. 357]. Кодекс містив 645 статей, які стосувалися правових норм укладання угод, засвідчення волі, продажу та міни, дарування, найму, кредитування (зокрема, відповідальності боржників та кредиторів), позики, надання послуг, роботи у спілці, ренти, укладання парі тощо [24, с. 221-356]. Окрім цього, Кодекс містив вказівку про продовження дії певних норм Цивільного кодексу Франції, зокрема статей 1123-1125, 1138, 1141, 1166, 1254, 1304-1312, 1314, 1340, 1583, 1595, 1686-1688, 1696-1698 [19, с. 438-439, 442, 453, 459-460, 465, 500-501, 511-512]. Йдеться про статті щодо права укладення договору (ст.ст. 1123-1125), укладення договорів між подружжям (ст. 1595.), продажу спадкового майна (ст. 1688, 1696), визнання угод недійсними або їх розірвання (ст. 1304) та ін.

Таким чином, окремі положення Цивільного кодексу Франції 1804 р. у міжвоєнній Польщі

продовжували діяти без змін, деякі – зі змінами, а деякі були скасовані. Що стосується повної кодифікації польського цивільного законодавства, то вона так і не була завершена. Їй перешкодила Друга світова війна, що розпочалась у 1939 р. Лише після закінчення війни у 1945-1946 рр. цей процес було остаточно завершено (було прийнято низку законів, якими цивільне право уніфікували на території усїєї Польщі).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що Цивільний кодекс Франції 1804 р. відіграв важливу роль у правовому регулюванні цивільних відносин у Галичині та Буковині, хоча його вплив був не прямим, а опосередкованим. У Румунському та Польському цивільному законодавстві знайшли відображення основоположні принципи, що були перейняті з нього: рівність усіх перед законом, поділ майна на рухоме та нерухоме, власність як найважливіше реальне право, рівність усіх форм власності та власників, передача власності як через договори, так і через заповіт, особиста відповідальність особи за свої вчинки, ґрунтування усіх положень, що стосувалися договорів, на загальній теорії зобов'язань та понятті цивільної відповідальності тощо. Багато з цих положень відображені й у сучасному цивільному законодавстві України.

Разом з цим, не знайшли підтримки ні у румунському, ні у польському суспільстві норми щодо світського характеру шлюбу. Тому у сімейному праві обох держав збережено релігійний характер шлюбу, що відповідає цивільно-правовій традиції румунського та польського народів. Враховуючи даний правовий досвід, а також те, що в Україні більшість подружніх пар поєднують державну реєстрацію та релігійний обряд шлюбу, вважаємо, що ідея світського шлюбу закріплена у ст. 21 Сімейного кодексу України потребує перегляду. Зокрема, можна впровадити принцип рівності релігійного та світського шлюбу, як це, наприклад, передбачає право Чехії та Литви [7, с. 138], оскільки це, на наш погляд, більше відповідає цивільно-правовій традиції українського народу.

Джерела та література

1. Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ-ХХ ст.) / І. Бойко. – Київ: Атіка, 2012. – 348 с.
2. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
3. Буркут І. Буковина у планах Великої Румунії // Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток / І. Буркут. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 30–57.
4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2002. – 752 с.
5. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – Київ: ІнЮре, 2007. – 626 с.
6. Кульчицький В., Левицька І. Джерела, структура, основні положення Австрійського цивільного кодексу 1811 р. / В. Кульчицький, І. Левицька // Вісник Львівського університету. Сер. юрид. – Вип. 48. – 2009. – С. 46-51.
7. Лопата Н. О. Проблема розуміння шлюбу у сучасному суспільстві / Н. О. Лопата // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки». – №2(5) – 2013. – С.137-140.
8. Никифорак М. З історії кодифікації австрійського цивільного та цивільно-процесуального права / М. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». – 2000. - Випуск 82. – С.18-21.
9. Рогач О. Я. Кодифікаційні акти в системі законодавства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. Я. Рогач. – Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2003 – 20 с.
10. Ромовська З. Українське цивільне право: загальна частина. Академічний курс / З. Ромовська. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
11. Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст. – 1918 р.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2013. – 752 с.
12. Французский гражданский кодекс 1804 г. / Пер. с франц. И. С. Перетерского. – М.: б.в., 1941 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ipsub.udsu.ru/download/kafedra.../fgk.doc.
13. Харитонов С. О. Цивільні кодекси пасіонарного типу: європейські прототиби / С. О. Харитонов // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип.66. – С. 7-16.
14. Bardach J. Historia państwa i prawa Polski: Od rozbiorów do uwłaszczenia. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964. – 865 s.
15. Codul Civil. Decreta la 26 Noiembrie 1864. Promulgat la 4 Decembrie 1864. Pus in aplicare la 1 Decembrie 1865. – Bucuresti: Teora, 2000. – 1488 p.

16. Eisler J. Polska: dzieje polityczne ostatnich dwustu lat / Jerzy Eisler, Andrzej Szwarz, Pawel Piotr Wieczorkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – 275 s.
17. Istoria românilor: Cu o privire mai larga asupra culturii / By Ion Țurcanu. – Braila : Editura Istros, 2007. – 311 p.
18. Kamiński H. Polska: droga do niepodległości / Hadrian Kamiński, Małgorzata Ziemińska. – Warszawa, 2008. – 160 s.
19. Kodex Napoleona z przypisami: ciąg trzy. – Warszawa: Drukarnia Xięży Pijarów, 1811. – 580 s.
20. Konic H. Prawo o zobowiązaniach : zobowiązania szczególne: spółka, pożyczka, skład, umowy losowe, pełnomocnictwo, poręczenie, układy pojednawcze i zastaw: wykład ustaw, obowiązujących w b. Królestwie Kongresowym, b. zaborach niemieckim i austriackim, na Kresach Wschod. oraz kodeksu szwajcarskiego / Henryk Konic. – Warszawa, 1930. – 605 s.
21. Makiła D. Historia prawa na ziemiach polskich: zarys wykładu / Dariusz Makiła, Zbigniew Naworski. – Toruń: Towarzystwo Wspierania Nauki Glob, 2000. – Cz. II : Polska pod zaborami. – 470 s.
22. Powszechny Austriacki Kodeks Cywilny z uzupełniającymi ustawami i rozporządzeniami objaśniony orzeczeniami sadu najwyższego. Przez prof. St. Wroblewskiego, czesc pierwsza (§§ 1-937). – Krakow : Leon Frommer: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarz. J. Filipowskiego, 1914. – 796 s.
23. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. Kodeks zobowiązań // Dziennik Ustaw. – 1933. – N 82. – Poz. 598.
24. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. Przepisy wprowadzające Kodeks zobowiązań // Kodeks Napoleona. Kodeks cywilny Królestwa Polskiego. Kodeks zobowiązań i inne przepisy obowiązujące w województwach centralnych / Wstępem opatrzył Andrzej Mączyński. – Warszawa, 2008. – S. 221-357.
25. Sójka-Zielińska K. Kodeks Napoleona. Historia i współczesność. – Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2008. – 585 s.
26. Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o prawie właściwym dla stosunków prywatnych międzynarodowych (Prawo prywatne międzynarodowe) // Dziennik Ustaw. – № 101. – Poz. 580 i 581. – S. 1122-1125.

Тыщик Б., Сырко М. Влияние Гражданского кодекса Франции 1804 г. на правовое регулирование гражданских отношений в Буковине и Галичине. В статье исследовано влияние Гражданского кодекса Франции 1804 г. на правовое регулирование гражданских правоотношений в Буковине и Галичине. Рассмотрено общие и отличительные черты французского и австрийского гражданских кодексов. Исследовано влияние Гражданского кодекса Франции на законодательство Румынии и Польши. Сделаны выводы, что влияние Гражданского кодекса Франции сыграло важную роль в правовом регулировании, хотя это влияние было не прямым, а косвенным. В румынском и польском гражданском законодательстве нашли отражение основоположные принципы, многие из которых закреплены и в современном законодательстве Украины. Не нашли поддержки ни в румынском, ни в польском обществе нормы об исключительно светском характере брака. Поэтому в семейном праве обоих государств был сохранен религиозный характер брака, что соответствует гражданско-правовой традиции румынского и польского народов.

Ключевые слова: Гражданский кодекс Франции 1804 г., гражданские правоотношения, гражданско-правовая традиция, Буковина, Галичина, Румыния, Польша.

Tyshchyk B., Syrko M. Influence of Civil Code of France 1804 on Legal Regulation of Civil Relations in Bukovina and Galicia. The influence of Civil Code of France 1804 on legal regulation of civil relations in Bukovina and Galicia has been researched in the article. Convergent and divergent features of French and Austrian Civil Codes have been considered. The influence of Civil Code of France on legislation of Romania and Poland has been investigated. It has been concluded that Civil Code of France 1804 played a significant role in legal regulation of civil relations in Galicia and Bukovina; however it had an indirect influence. Fundamental principles, many of which are fixed in modern civil legislation of Ukraine, were reflected in Romanian and Polish legislation systems. Norms concerning secularism of marriage were approved neither by Romanian, nor by Polish societies. As a consequences, family law of both states preserved religious nature of marriage which corresponds to civil-legal tradition of Romanian and Polish nations.

Key words: Civil Code of France 1804, civil relations, civil-legal tradition, Bukovina, Galicia, Romania, Poland.

Підсудність кримінальних справ у Львові у XVI-XVIII ст.

Стаття присвячена дослідженню юрисдикції судів Львова у кримінальних справах в XVI-XVIII ст. Проаналізовано правові акти, що визначають систему і компетенцію судів. Доведено, що судова система Львова в XVI - XVIII ст. була досить складною і запутаною. Жителі Львова в залежності від правового статусу і місця проживання підпадали під юрисдикцію різного права - магдебурського, земського, національних громад. Справи були підсудні міському магдебурзькому суду, гродським, змішаним, складеним, королівським судам і судам вірменської та єврейської націй. Відсутність принципів визначення підвідомчості і підсудності кримінальних справ викликали значні зловживання щодо їх розслідування, судового розгляду та виконання вироку.

Ключові слова: вїйт, вїйтівсько-лавничий суд, складені суди, підсудність, магдебурзьке право, євреї, вірмени.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання організації та діяльності судів, а також підсудності справ були актуальними у Львові в XVI – XVIII ст. Мешканці та гості міста, цехові корпорації прагнули захищати свої права та інтереси за зрозумілим їм правом у суді якому довіряли, а при суворості покарань «власного права» – шукали більш ліберальне право. Органи міської влади, шляхта, національні громади мали власний інтерес. Магістрат, з метою забезпечення правопорядку в місті, вживав заходів до уніфікації судових процедур ліквідовуючи особливості національного права. Суди, переслідуючи меркантильні цілі, приймали до розгляду непідсудні їм справи [1]. Львівські вірмени та євреї, прагнучи зберегти правову та культурну автономію, не бажали підпорядковуватись загальноміським судам. Тому, питання підсудності було предметом постійних правових дискусій та судових спорів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Організації та діяльності органів міського самоврядування Львова, праву національних громад, правовому статусу громадян присвячено чимало досліджень. Питання джерел міського права, організації міського управління, статусу національних громад, виникнення національних та станових конфліктів були предметом вивчення Я. Дашкевича, Т. Гошко, М. Капралія, М. Кобилецького О. Вінниченка [4; 5; 6; 3; 14; 15; 16; 17; 19; 2]. Функціонування шляхетських судів, покарання за окремі види злочинів згідно з земським і міським правом достатньо ґрунтовно досліджені у працях Н. Старченко, К. Досої, А. Заяця [24; 25; 26; 7; 8; 10]. Підсудність кримінальних справ у міських судах була предметом досліджень польських науковців М. Міколайчика, В. Урущака [42; 43; 48]. Нажаль, у вітчизняній історико-правовій науці немає подібних досліджень.

Основними завданнями статті є дослідити підсудність кримінальних справ мешканців Львова та встановити коло осіб, котрі підпадали під юрисдикцію міських судів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У період пізнього середньовіччя та раннього нового часу місто та міщани асоціювалися з так званою громадою (*communitas, gmina*) [11, с. 53]. Члени цієї спільноти, в залежності від обсягу прав, визнавалися повноправними і привілейованими «міщанами-громадянами» (*cives*) або звичайними «мешканцями» (*incolae*) [11, с. 53]. У документах XVIII ст. осіб, які не були повноправними членами громади, називали «*obywatelami*», а повноправних громадян, наділених міським правом – «*mieszczanami*» [11, с. 54]. У судових справах учасники процесу визначалися, як «*mieszczanin*» [34, с. 1, 3.], «*niewierni*» [34, с. 4, 16, 19], «*żyd*» [29, с. 115], «*famatus*» [32, с. 5], «*sławetny pan*» [34, с. 3]. Згідно з практикою, під юрисдикцію кримінальних судів міста підпадали особи, які вчинили злочин у місті чи його околицях, що перебували під юрисдикцією міського права не тільки цього міста, але й інших міст [43, с. 67].

У XVI ст. територія міста Львова складалася з трьох концентричних кругів: а) міста замкненого мурами, валами й ровами, б) передмість – краківського та галицького в) міських сіл [20, с. 15]. З огляду на консервативність міського устрою за магдебурзьким правом, межі Львова практично залишалися незмінними від середини XV ст. до кінця XVIII ст [9, с. 49]. У 1643 р., магістрат Львова доводив, що під його юрисдикцією перебувало 170 ланів [23, с. 267]. За підрахунками М. Капралія, у

другій половині 20-х років XVII ст. на території міста проживало від 21 до 23 тис. осіб, 30-х р. XVIII ст. – 13-14 тис. жителів [14, с. 254]. Окремий правовий статус в межах міста мали юридики, на яких у XVII ст. проживало близько 4,5-5 тис. осіб [18, с. 47]. Передмістя Львова у другій половині XVII-XVIII ст. фактично перебували під кількома юрисдикціями: магістрату та львівських старост [27, с. 17]. З 50-60 р. XVI ст. королі почали надавали шляхтичам, магнатам та вірменським урядовцям земельні наділи при королівському дворі під Високим замком [14, с. 267]. Магнатські палаци і шляхетські двори розташовувалися переважно на вулицях Галицького передмістя, прилеглих до головних доріг в'їзду в місто: Глинянській, Зеленій, Личаківській, Сикстівці, Широкій [27, с. 17-18]. Вірменська та єврейська національні громади мали свої квартали. Про боротьбу за території в місті свідчить виступ тогочасного філософа С. Петриці в 1605 р.: «Вірменам дали вулицю на півночі, на задвірках; однак, вони також забудували свої задвірки, що виходами прорвались майже на Ринок. Кожен кам'яний будинок на Ринку мав свій проїзд на іншу сторону, де вірмени захопили задвірки. (...) Костел Тіла Господнього отців домініканців так затиснули, що вже весь цвинтар забудували, побудували будинки у стіну з костелом біля монастирських воріт...» [6, с. 747-748].

Отже, юрисдикція судів Львова залежала від місця проживання особи у Львові, його станової та національної приналежності.

У XVI-XVIII ст. кримінальні справи, вчинені мешканцями міста чи на території міста, розглядали загальноміські, мішані, складені суди та суди національних громад. Їхня юрисдикція залежала від суб'єкта злочину, ступеня тяжкості, місця вчинення злочину. Система загальноміських судів магдебурзького права Львова почала формуватися згідно з привілеєм короля Казимира III з 1356 р., яким закріплювалися: виключна компетенція в'їта у вирішенні судових спорів; поширення юрисдикції магдебурзького права на всю територію і мешканців міста Львова; принцип паралельної дії норм магдебурзького і звичаєвого права націй, які проживали у Львові; право для представників націй вирішувати спори між собою за власним звичаєвим правом перед в'їтом [21, с. 29]. В'їтові надавалося виключне право «судити, виносити вироки, карати та вирішувати так, як передбачає та вимагає німецьке право». Вірменам, євреям, надавалось право вибору – вирішувати будь-які судові спори між собою відповідно до права своєї нації чи за магдебурзьким правом, однак при головуванні в'їта міста в обох судах. Зазначений привілей чітко не регламентував складу в'їтівського суду міста та національних судів (одноособовий, чи колегіальний), порядку прийняття рішень такими судами. В'їтівський суд (*officium advocatiale*) у Львові був одноособовим судом в'їта, розглядав справи про нанесення легких тілесних ушкоджень, образу словом чи діями (*verbalis et realis*). Засідав щодня в приміщенні ратуші або в'їтівському домі у післяобідній час, від третьої до сьомої години, або довше, коли було багато справ [14, с. 254]. За привілеями 1444, 1472 рр. до юрисдикції міського в'їта віднесено вирішення кримінальних справ пов'язаних з правами не місцевого населення, якщо таке порушення мало місце в межах міста або на торговельних шляхах до Львова, право розшуку злочинців та їх екстрадиції до Львова [21, с. 93, 98, 114]. У 1547 р. король Сигізмунд I скасував право націй вирішувати спори між собою за національним звичаєвим правом [21, с. 288]. Фактично було проведено уніфікацію кримінального законодавства для всіх мешканців Львова.

Головною судовою інстанцією у Львові в XVI-XVIII ст. була лава, яка разом з в'їтом творила в'їтівсько-лавничий суд міста (*Coram advocato et scabinis*) або міський магдебурзький суд (*Judicium civile Magdeburgiense*). У залежності від правового статусу сторін, предмету спору, врешті-решт від часу вчинення правопорушення цей, суд поділявся на потрібний гайний (*iudicium necessarium bannitum*), принагідний гайний або гостинний (*opportuna vel hospitem bannita*), гайний гарячий (нагальний) кримінальний (*iudicium criminale*). Кримінальні справи, у яких злочинець був затриманий безпосередньо на місці вчинення злочину (*in manuali et recenti facto*), розглядав гайний гарячий кримінальний суд у складі в'їта та лавників не пізніше 24 годин з моменту затримання особи або вчинення злочину [21, с. 83]. У справах потрібного гайного суду сторони означені, як «*nobilis*», «*famatus*» [31, с. 77-78, 235, 242, 251, 252], а гайного наглого суду – «*instigator*», «*instigator ciuitatis*», «*inculpatum*», у переважній більшості без вказування на соціальну чи професійну приналежність [30, с. 315, 433, 447, 456]. У 1634 р. *iudicium criminale* виніс смертний вирок шведцю Івану Коробу та підмайстру шевського ремесла Прокопу Живковичу за те, що вони «переховували свавільників та волоцюг і тому рознесли заразу в різних місцях міста і в Краківському передмісті з величезною шкодою для міста і громадян, [тому, що] безпідставно викручувалися і відмовлялися від підкорення владі, праву і юрисдикції», відмовлялися платити земельний чинш провізорам госпіталю Св. Станіслава, встановивши для себе окрему юрисдикцію, відокремлену від міської, покалічили бурмистерських слуг, які виконували функції провізорів. Підсудність справи гайному гарячому суду обґрунтували тим, що у місті існують дві юрисдикції – замкова і міська, а всі інші оселі, двори, дома,

вулиці шляхтичів і духовенства повинні підлягати і підкорятися або замковій юрисдикції, якщо розташовані на замкових ґрунтах, або міській, якщо розташовані на міських ланах і ґрунтах [23, с. 266-277]. У 1641 р. гайний кримінальний суд постановив вирок смерті в справі монаха закону о. Бернардинів Альберта Вірозмеського звинуваченого в підробці документів [33, с. 382-388]. У 1672 р. цей же суд виніс виправдальний вирок у справі мешканки Львова Катерини Рибярки звинуваченої у чаруванні міщанина Краузера [28, с. 432].

Згідно з магдебурзьким правом важливою судовою інстанцією був великий бургграфський суд (*iudicium magnum burgrabie*), який у Львові називався старостинським та поширював свою юрисдикцію на мешканців Підгороддя і шляхетських юридик. З XVIII ст. функціонував Президентський суд [40, с. 63; 17, с. 61]. Цей суд розглядав справи одноособово, вирішував спори що виникали між членами ремісничих корпорацій незалежно від місця проживання та приналежності до нації [34, с. 1-766], переглядав в порядку апеляції рішення цехів [34, с. 2]. Зокрема, в матеріалах судових справ сторони вказуються, як «*uczciwy Wojciech Sawicki mieszczanin (...)*» [34, с. 1], «*sławetny Piotr Kochanowski Magistr konsztu rzeźnickiego (...)*» [34, с. 3], «*niewierna Angela Lewkowa z jednej strony i uczciwy Franciszek Kaczorowski cechmistrz (...)*» [34, с. 4]. Також цей суд розглядав кримінальні справи пов'язані нанесенням легких тілесних ушкоджень [34, с. 2], образою честі [34, с. 4 – 5; 18], дрібні крадіжки («*obwinionym o ekscesu złodziejstwa [...] ukradł grendelorowy żupan taxowany zlt.24*») [34, с. 6].

Спеціальна підсудність встановлювалася щодо звинувачень шляхтичів. Кримінальні справи про тяжкі злочини вчинені ними в межах Львова були віднесені до юрисдикції раецького чи урядового суду [13, с. 19]. Він розглядав кримінальні справи, на спільних засіданнях разом з гродським судом [29, с. 8, 14, 17, 41]. Найчастіше це були справи, пов'язані з організованими бандами. Серед найбільш відомих були угруповання братів Бялоскурських [12, с. 128; 13, с. 196; 39, с. 101], шляхтичів Кршиштофа Стогнева, Копця, Гесмана [45, с. 758]. У 1603 р. раецько-гродський суд розглянув справу шляхтича Григорія Шафранка, який не перебуваючи на жодній королівській службі, «*z swymi pomocnikami okolicznie w wieśkach miejskich i pod przedmieściami wydzieżstwa czeskie ubogim ludziom czynił*» [29, с. 9]; 1606 р. – справу за звинуваченням шляхтича Станіслава Скригельського у вбивстві людей та «*tumult w forcie miejskim i złamanie pokoju pospolitego*» [29, с. 14-26].

Крім загальноміських судів, у Львові функціонували суди національних громад, які частково зберегли свою судовому автономію, та мішані суди. Відомий дослідник історії вірменського права О.Бальцер доводив, що вірмени Львова мали власного вйта та окрему юрисдикцію починаючи з давньоруських часів [36, с. 16]. У 1462 р. вірмени здобули повну судову автономію від міських судів [22, с.140-143], яку скасовано у 1469 р. [22, с. 145-147]. Потім у 1476 і 1493 рр. королями вирішувалася спір щодо судової юрисдикції над вірменами [22, с. 147-150; 157-158]. Фактично до початку XVI ст. кримінальні справи зі звинувачення вірмен та між вірменами розглядалися міським вйтом за участі вірменських старших за звичаєвим правом вірмен [22, с. 145; 149; 158]. У 1510 р. король Сигізмунд I прийняв рішення, яким розділив повноваження між вйтівсько-лавничим та вйтівсько-вірменським судами. Зокрема, до виключної компетенції вйтівсько-лавничого було віднесено чотири категорії справ, що розглядалися за магдебурзьким правом: насильство, вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, крадіжка. До юрисдикції суду вйта та 6 вірменських старших передано усі інші справи, що мали вирішуватись за вірменським правом [22, с. 172-173]. Визначена компетенція підтверджувалася привілеями 1519, 1549, 1563 рр. [22, с. 189; 271; 287]. Питання підсудності кримінальних справ за участю вірмен більш докладно врегульовувалися «Порядком судів і справ вірменського права 1604 р.» [37]. Зокрема, розгляд здійснювали дві судові інституції міський вйт з двома вірменськими старшими та мішаний суд («*sąd wyłożony*»), який складався з міського вйта, лавників та старших вірмен. Ці суди вирішували спори за нормами вірменського права. Право на звернення до цього суду мали вірмени, мешканці Львова та інші особи, які бажали захищати свої інтереси за вірменським правом. *Sąd wyłożony* вирішував справи між вірменами та міщанами Львова, за виключенням чотирьох категорій справ [37, с. 31]. Допуск справи до розгляду здійснював міський вйт за погодженням з двома вірменськими старшими з урахуванням того, до якого права належав відповідач.

У 1686 р. львівські вірмени в результаті тривалої судової тяганини з магістратом отримали від короля Яна III Собеського новий привілей [22, с. 352-375]. Вірменські старші стали титулюватися «вірменськими суддями», а вірменському суду надано право «судити, визначати і вирішувати у всіх будь-яких судових діях та справах, що виникають з обох боків між вірменами чи з вини вірменина, як відповідних своєму судові без будь-якої протидії магістрату або міського суду відповідно до своїх

вірменських статей» [22, с. 373; 13, с. 397-398; 14, с. 193-194]. Вірмени мали власний церковний суд, який формально очолював вірмено-католицький (з 1630 р.) архієпископ або його заступник-офіціал, а фактично влада належала старшим. Домінування світського над церковним було характерною рисою для вірменської церковної організації [5, с. 434]. Старші бажаючи захистити судову автономію та національні традиції від впливу магістрату, вживали всіх можливих засобів для підпорядкування цивільних і кримінальних справ власній юрисдикції. До певної міри йому це вдавалося, з огляду на внутрішню організаційну дисципліну в громаді, невизначеність підсудності справ цього суду. Юридично його статус, як обов'язкової судової інстанції закріпленій не був. Тому, звернення до нього залежало від доброї волі членів громади. На підставі збережених судових матеріалів можна констатувати, що його юрисдикція поширювалася на вирішення шлюбних, сімейних та майнових спорів між вірменами [4, с. 327; 5, с. 424-447]. Він фактично виконував роль полюбовного суду, а його акти визнавалися загальноміськими інституціями [5, с. 435].

Судова юрисдикція кримінальних справах відносно євреїв визначалася королівськими привілеями та актами воєвод. У Львові історично сформувалися дві єврейські громади – одна в середмісті, друга – на краківському передмісті [35, с. 16]. Упродовж тривалого часу громада з передмістя користувалася значно меншим обсягом прав, ніж міська [14, с. 85]. Базові принципи підсудності кримінальних справах за участю євреїв були визначені загальнодержавними та локальними привілеями короля Казимира III з 1334, 1367, 1368-1370 рр. [41, с. 2]. Згідно з привілеями, євреї виключалися з-під судової юрисдикції старост та міських магістратів, їм гарантувалося право апеляції до короля, а християни позбавлялися права звертатись до церковних судів з позовами проти них, встановлювалися процесуальні регламентації для кагальних судів [41, с. 17-22].

У 1367 р. король затвердив локальний статут для євреїв Львова [22, с. 381-388]. За ним єврейське звичаєве право визнавалося джерелом права [47, с. 7], визначалися види деліктів вчинених християнами відносно євреїв та покарання за них, та категорії справ між євреями, які були підсудні кагальному суду. Підсудність кримінальних справ воєводи підтверджувалася листом Сигізмунда Августа з 1551 р. для руського воєводи про зловживання в судочинстві відносно євреїв [46, с. 159-160], королівськими привілеями з 1553, 1569, 1571, 1592, 1694 р. [46, с. 161-167; 47, с. 81-85; 22, с. 431-433; 44, с. 55-66], розпорядженнями воєвод з 1604, 1660, 1691, 1692, 1726, 1751, 1771 р. [35, с. 163-179]. Цими документами нормативно закріплювалася судова автономія у спорах між євреями. Справи між ними належали до юрисдикції суду рабина (церковного суду) [46, с. 173, 179]; справи в яких християнин був потерпілим, а єврей звинуваченим – були підсудні суду воєводи; справи про тяжкі злочини, вчинені євреями, підпадали під юрисдикцію королівського суду; справи, в яких єврей був потерпілою стороною, а християнин звинуваченою – належали до юрисдикції судів права звинуваченого (гродського, вїтійсько-лавничого, церковного).

Кагальні (церковні) суди розглядали справи про релігійні делікти, заподіяння тілесних ушкоджень. Міська і краківська громади Львова мали свої окремі кагальні суди [35, с. 291].

Під судом воєводи розуміли суд уряду підвоєводи (*officium*), суд підвоєводи (*iudicium*) та суд воєводи (*iudicium supremum*) [46, с. 7]. Уряди і суди підвоєводські виконували судові функції від імені воєводи на певній території, тобто виступали його намісниками. Воєвода здійснював нагляд над створеними ним судами, розглядав справи в порядку апеляції, особисто розглядав справи за звинуваченням євреїв у тяжких злочинах [35, с. 322]. Справи про ритуальне вбивство та вбивство були підсудні спеціальному суду (*sąd delegowany*) або королівському суду (*sąd nadworny*) [47, с. 49]. Так, у 1605 р. в справі про звинувачення єврея Сайї у крадіжці церковних речей засідав суд у складі гродського і раецького урядів та воєводи [29, с. 115].

У 1618 р. кілька студентів єзуїтського колегіуму понижили окремі будинки та сплюндрували синагогу на краківському передмісті. Єврейські старші в протесті до міського суду організатором протиправних дій назвали студента колегіуму, шляхтича Яна Каньовського [15, с. 90-91]. Справу розглядав вїтійсько-лавничий суд, який виправдав звинуваченого. Суд мотивував рішення тим, що у перші дні після розбою євреї не згадували його серед організаторів безпорядків, сам Каньовський вини не визнав, заперечив участь у хуліганських діях, речі з синагоги знайшов у болоті на вулиці [15, с. 90-91]. У 1636 р. львівські євреї ініціювали судовий процес у гродському суді за побиття двох євреїв під час сутички між процесією католиків зі Святими Дарами та похоронною єврейською процесією у середмісті Львова. Розгляд справи було перенесено до Люблінського трибуналу, який визнав євреїв винними у сутичці, зневазі Святих дарів та в образі релігійних почуттів християн [15, с. 90-91]. У 1641 р. з ініціативи львівського воєводи справу по звинуваченню львівських євреїв у нападі на братство св. Миколая та зневагу святих образів, пошкодження розп'яття, що висіло на стіні,

розглядав складений суд (*judicium compositum*) у складі львівського та рогатинського старост, королівського підчашого, підхорунжого та двох львівських райців [35, с. 325]. Одночасно, священики С. Семьонович та М. П'ятницький заскаржили 40 нападників до старостинського суду. Незважаючи на те, що справа була суду не підсудна, останній виніс заочний вирок смерті євреям Зеліку та Симону, учням обох єврейських синагог, трьом старшим передміського кагалу та 40-ам євреям [15, с. 92]. У 1767 р. в справі за звинуваченням єврея Шмерлі Герцковіча і львівського міщанина Александра Зйолковіча в побиттю фельдфебеля львівського гарнізону Бросця, у корчмі, засідав суд у складі підвоеводи та поручика і охоронця справ гарнізону львівської комендатури Бертранда [46, с. 12].

Висновки дослідження. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що судова система Львова у XVI-XVIII ст. була достатньо складною та заплутаною. Підсудність визначалася з урахуванням станової, релігійної приналежності злочинця та потерпілої сторони, виду та ступеня тяжкості злочину і покарання за нього, місця вчинення злочину.

Судовими інституціями, що розглядали кримінальні справи відносно міщан, волоцюг і жебраків, були потрібний гайний та гайний гарячий кримінальний суди. справи про легкі злочини між членами цехових корпорацій та в самих цехах розглядав суд бурми́стра (президента). справи за звинуваченням шляхтичів у вчиненні злочинів на території Львова, торгівельних шляхах до міста були підсудні мішаному суду. Кримінальні справи за звинуваченням вірмен у вчиненні тяжких злочинів були підсудні в'їтківсько-лавничому суду, інші злочини – суду міського в'їта та б вірменських старших, а між вірменами – до львівського вірменського (духовного) суду. Функціонування духовного суду вірмен, на рівні звичаю, сприяло полюбовному вирішенню злочинів між вірменами позасудовими міськими інституціями з одного боку, та породженню конфлікту між вірменською нацією та магістратом, з іншого. Кримінальні справи за звинуваченням євреїв християнами, в залежності від ступеня складності злочину, були підсудні – суду воеводи, складеним судам, а в тяжких злочинах – спеціальному чи королівському суду. справи про легкі злочини між євреями розглядалися судом рабина.

Джерела та література

1. Для прикладу, бурми́стер за участь у розгляді справ в раецькій колегії отримував 15 гривень від кожного позову, за одноособовий розгляд дрібного спору – 1 зл.; в'їт з кожної сторони процесу стягував 27 гривень, за прийняття кінцевого вироку отримував – 3 зл., за допит одного свідка – 1 зл., з ухвали на апеляцію – 1 зл.; лавники за кожну процесуальну дію – 27 гривень, за схвалення кінцевого вироку – 3 зл., від ухвали про допуск апеляції на вирок – 1 зл. За привілеєм 1619 р. короля Сигізмунда III. місто отримувало право на 2/3 судових зборів від кримінальних справ (Капраль М. Функціонування органів влади Львова в XIII-XVIII ст. (Нарис історії інститутів магдебурзького права) / М. Капраль // Український історичний журнал, 2006. – № 5. – С. 113 – 114, 116, 117; Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.) / Упорядкував М. Капраль. – Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова», 1998. – С. 51-52, 414-416).
2. Вінниченко О. Львів очима сеймикуючої шляхти Руського воеводства (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.) / О. Вінниченко // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / за редакцією О. Аркуші й М. Мудрого. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – Т.6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Спеціальний випуск. – 2007. – С. 122 – 145.
3. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Т. Д. Гошко. – Львів: Афіша, 2002. – 255 с.
4. Дашкевич Я. Р. Львовские армяно-кипчакские документы XVI – XVII вв. как исторический источник / Я. Р. Дашкевич // Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. – Львів: Вид-во Львівського музею релігії «Логос», 2012. – С. 319-344.
5. Дашкевич Я. Р. Три армяно-кыпчакских записи Львовского армянского духовного суда 1625 г. / Я. Р. Дашкевич // Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. – Львів: Вид-во Львівського музею релігії «Логос», 2012. – С. 424-447.
6. Дашкевич Я. Р. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV – XVIII вв.) / Я. Р. Дашкевич // Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. – Львів: Вид-во Львівського музею релігії «Логос», 2012. – С. 743-786.
7. Даса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воеводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття / К. Даса. – Київ: Критика, 2008. – 302 с.
8. Даса К. «Дуже небезпечний злочин»: перелюб у міському праві й судах Волинського та Подільського воеводств кінця XVII – XVIII століття / К. Даса // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталії Яковенко. – Київ: Laurus, 2012. – С. 525-534.
9. Долинська М. До питання про площу Львова XIV-XVIII ст. / М. Долинська // Львів: місто – суспільство –

- культура: Збірник наукових праць / за редакцією Олени Аркуші й Мар'яна Мудрого. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – Т.6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Спеціальний випуск. – 2007. – С. 46-57.
10. Заяць А. Судочинство в приватних містах Правобережної України у XVI – першій половині XVII століть / А. Заяць // Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів: б.в., 2012. – С. 219-243.
11. Заяць О. Громадяни Львова XIV – XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. Монографія. / О. Заяць. – Київ- Львів, 2012. – 558 с.
12. Зіморевич Б. Потрійний Львів: Leopolis Triplex / Б. Зіморевич / Громадська організація «Інститут Львова»; [пер. з лат. Н. Царьова; комент. І. Мицько ; ред. О. Шишка]. – Львів: Центр Європи, 2002. – 224 с.
13. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / МГКО «Документальна скарбниця Львова»; перекл. І. Сварника, комент. М. Капралю. – Львів: Центр Європи, 2002. – 640 с.
14. Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 440 с.
15. Капраль М. Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII – XVIII ст. / М. Капраль // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 89-100.
16. Капраль М. Функціонування органів влади Львова в XIII – XVIII ст. (Нарис історії інститутів магдебурзького права) / М. Капраль // Український історичний журнал, 2006. – № 5. – С. 111-130.
17. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII-XVIII ст. / М. Капраль / Львівське відділення ІУАД ім. М.С.Грушевського НАН України. – Львів, 2012. – 552 с.
18. Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.) / Я. П. Кісь. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. – 222 с.
19. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.
20. Крип'якевич І.П. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / І. П. Крип'якевич // Львівські історичні праці. Джерела, вип. 2. – Львів, 1994. – С. 1 – 101.
21. Привілеї міста Львова (XIV – XVIII ст.) / Упорядкував М. Капраль. – Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова», 1998. – 640 с.
22. Привілеї національних громад міста Львова XIV-XVIII ст.: збірник документів / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 2000. – Т. 2: Monumenta Leopolitana (Львівські історичні пам'ятки). – 2000. – 576 с.
23. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI-XVIII ст.: збірник документів / Під редакцією Я. П. Кіся. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1961. – 444 с.
24. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття) / Н. Старченко. – К.: Laurus, 2014. – 510 с.
25. Старченко Н. Ув'язнення шляхтича в контексті ставлення до правопорушення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.) / Н. Старченко // Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. – Т. 1: Ранньомодерна людина: простір – влада – право XVI-XVIII століть. – Київ – Краків: Laurus, Historia Jagellonica, 2015. – С. 72-93.
26. Старченко Н. Scrutinium як інквізиційний елемент у судочинстві Волинського воєводства (70-ті роки XVI – початок XVII століть) / Н. Старченко // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці історично-філософської секції. – Том ССCLXIV. – Львів, 2012. – С. 171-196.
27. Фелонюк А. В. Передмістя Львова другої половини XVII-XVIII ст.: адміністративно-правовий статус та соціотопографія: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.В. Фелонюк ; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. – Львів, 2009. – С. 17-18.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52, оп. 2, спр. 302.
29. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52, оп. 2, спр. 303.
30. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52, оп. 2, спр. 312.
31. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52, оп. 2, спр. 313.
32. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52, оп. 2, спр. 315.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52, оп. 2, спр. 384.
34. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52, оп. 2, спр. 590.
35. Bałaban M. Dzielnica żydowska jej dzieje i zabytki / M. Bałaban. – Lwów, 1909. – 100 s.
36. Balzer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie / O. Balzer. – Lwów, 1909. – 187 s.
37. Balzer O. Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604 / O. Balzer. – Lwów, 1912. – 64 s.
38. Czołowski A. Pogląd na organizację i działalność władz miejskich do 1848 r. / A. Czołowski // Miasto Lwów w okresie samorządu (1870 – 1895). – Lwów, 1896. – S. XXIII – LXXXIV.
39. Chodynicki J. Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów terażniejszych / J.Chodynicki. – Lwów, 1829. – 466 s.
40. Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej / B. Groicki. – Warszawa, 1953. – 259 s.
41. Gumplowicz L. Prawodawstwo Polskie względem Żydów / L. Gumplowicz. – Kraków, 1867. – 176 s.
42. Mikołajczyk M. Wszczęcie postępowania karnego przed sądami miejskimi w Polsce XVI – XVIII wieku / M. Mikołajczyk // Czasopismo Prawno-Historyczne, Poznań, 2005. – Tom LVII. – Zeszyt 1. – S. 55-112.
43. Mikołajczyk M. Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI – XVIII wieku / M. Mikołajczyk. – Katowice:

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013. – 620 s.

44. Kapral M. Przywileje królewskie dla lwowskich Żydów w XIV-XVIII wieku. Przegląd źródłoznawczy / M. Kapral // Studia Judaica, 2001. – №1- 2 (7-8). – S. 55-66.

45. Karpiński A. Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII wieku / A. Karpiński // Przegląd historyczny, 1996. – T. 87. – № 4. – S. 758-762.

46. Pazdro Z. Organizacja i praktyka żydowskich sądów podwojewódzińskich w okresie 1740-1772 r. Na podstawie lwowskich materiałów archiwalnych / Z. Pazdro. – Lwów, 1903. – 295 s.

47. Schorr M. Żydzi w Przemysłu do końca XVIII wieku / M. Schorr. – Lwów, 1903. – 95 s.

48. Uruszczak W. Proces czarownicy w Nowym Śączu w 1670 roku . Z badań nad miejskim procesem karnym czasów nowożytnych / W. Uruszczak // Historia prawa. Historia kultury. Liber memorialis Vitoldo Maisel dedicatus. – Poznań, 1994. – S. 193-203.

Билостоцкий С. Подсудность уголовных дел во Львове в XVI-XVIII вв. Стаття посвящена исследованию юрисдикции судов Львова по уголовным делам в XVI – XVIII вв. Проанализированы правовые акты, определяющие систему и компетенцию судов. Доказано, что судебная система Львова в XVI – XVIII вв. была достаточно сложной и запутанной. Жители Львова в зависимости от правового статуса и места жительства подпадали под юрисдикцию разного права – магдебургского, земского, национальных общин. Дела были подсудны войтовско-лавничему, городскому, смешанным, сложенным, королевским судам и судам армянской и еврейской наций. Городским судам были подсудны дела мещан. Суд бурмистра рассматривал дела о легких преступлениях. Раецко-городский суд рассматривал дела по обвинению шляхты в совершении преступлений на территории Львова. Армяне подпадали под юрисдикцию мешаных судов. Евреи были исключены из-под юрисдикции городских судов и подпадали под юрисдикцию воеводских, сложенных, королевских судов и суда Рабина. Отсутствие принципов определения подведомственности и подсудности уголовных дел вызывали значительные злоупотребления в отношении их расследования, судебного разбирательства и исполнения приговора.

Ключевые слова: войт, войтовско-лавничий суд, смешанные, сложенные суды, подсудность, магдебургское право, евреи, армяне.

Bilostotski S. Jurisdiction of Criminal Cases in Courts of Lviv in XVI-XVIII Centuries. The article is devoted to the study of jurisdiction of Lviv courts in criminal cases in the XVI - XVIII centuries. It analyzes legal acts that determine the system and the competence of the courts. It is proved that the judicial system in Lviv in XVI - XVIII centuries was quite complicated and confusing. Residents of Lviv, depending on the legal status and place of residence, fell under the jurisdiction of different laws – Magdeburg, Zemsky, laws of national communities and accordingly the criminal cases were the jurisdiction of the city Magdeburg trial, urban, mixed, municipal, royal courts and the courts of the Armenian and Jewish nations. Municipal courts had the jurisdiction over cases of burghers. Court of bailiff examined cases of light offenses. Armenians fell under the jurisdiction of the mixed courts. Jews were excluded from the jurisdiction of municipal courts and fell under jurisdiction of the provincial, composed, royal courts and the Court of Rabin. The absence of principles for determining jurisdiction of criminal cases caused considerable abuses against their investigation, the trial and execution of the sentence.

Key words: viyt, Magdeburg city court, mixed and composed courts, Jurisdiction, Magdeburg Law, Jews, Armenians.

УДК [340.12:342ю7](477ю82)(091)“192/193”

С. Булавіна

Об’єктивні та суб’єктивні чинники соціальної та етнорелігійної структури населення Волинського воєводства у 20-30 роках ХХ століття

У статті проаналізовано об’єктивні та суб’єктивні чинники соціальної та етнонаціональної структури населення Волинського воєводства у 20-30-х роках ХХ ст., підкреслено, що серед представників 34 національностей, які проживають на території воєводства, переважали українці та православні віряни,

наголошено, що в міжвоєнне двадцятиріччя чітко окресленою соціальною групою стає волинська інтелігенція, зокрема педагогічні кадри з притаманними їм характерними рисами, психологією, поведінкою.

Ключові слова: Волинське воєводство, об'єктивні та суб'єктивні чинники, православні віряни, волинська інтелігенція.

Постановка наукової проблеми та її значення. У міжвоєнний період ХХ ст. близько 7 млн. українців проживали у складі Польської, Румунської та Чехословацької держави. До Другої Речі Посполитої зокрема, згідно з умовами Ризького договору 1921 р., увійшла й Волинь, що й визначило особливий характер її соціально-економічного та суспільно-політичного життя впродовж майже двох десятиліть.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окремі аспекти, що стосуються проблеми соціальної та етнорелігійної структури населення Волинського воєводства у 20-30 роках ХХ ст., вивчали як українські дослідники А.Вавринюк, М. Киричук, Г. Ковальчак, В. Колесник, Ю. Крамар, В. Литвинюк, Б. Савчук, А. Свинчук, О. Турчак, А. Шваб та ін., так і польські Н. Chałupczak, J. Kęsik W. Mędrzecki тощо. Але ця проблема ще недостатньо вивчена, що й визначає мету та завдання нашої статті.

Мета й завдання статті: з'ясувати об'єктивні та суб'єктивні чинники соціальної та етнорелігійної структури населення Волинського воєводства у 20-30 роках ХХ ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Волинське воєводство з резиденцією в Луцьку, яке було засноване 4 лютого 1921 року, складалося з 9 повітів, де проживало 1437907 жителів [1]. Наприкінці 1930 р. внаслідок адміністративних змін кількість повітів воєводства зростає до 11, а загальна чисельність населення воєводства збільшилась до 2085600 жителів.

Географічне розташування регіону, його геополітичне становище вплинули на характер заселення окремих частин воєводства. Найбільша густина населення була на східних землях краю – 100 жителів на 1 км.кв, у середній частині воєводства – 60, а в північних гмінах – 20 осіб на 1 км. кв. [5, с. 43]

На початку 1920-х років на Волині проживали представники близько 34 націй і народностей. За даними перепису 1921 року, більшість жителів були українцями (983 596 осіб, або 68% від загалу), поляків проживало 240922 осіб (16,7 % жителів). Євреїв та росіян, які мешкали переважно в містах, було відповідно 205 545 осіб (9,9 %) та 23387 осіб. Чеські та німецькі колоністи становили на Волині не більше 3,6 % її населення [4].

Якщо проаналізувати віросповідний склад населення, то кількісно переважали, безперечно, православні, підтвердженням чого є й найбільша кількість православних парафій на теренах краю. Як відомо, на початку 20-х років у Польщі проживало близько 4 млн. православних, з них – 2,7 млн. українців, решта – білоруси та росіяни. Серед чотирьох православних єпархій Волинська мала 700 парафій та 4 чоловічих монастир (Загасцький, Кременецький, Дерманський, Дубенський) і близько 1,5 млн. душ православного населення, Пінсько-Новогрудська – 200 парафій, Гродненська – 150, а Варшавсько-Холмська лише 40 парафій (з них у Галичині – 5) [7, с. 34-35].

В окреслений період спостерігаємо різке збільшення кількості поляків, що зумовлено міграційними процесами, національною політикою уряду, а також свідомим замовчуванням реальної кількості українців (під час перепису за основу національної належності було взято рідну мову, а не національність. Більше того, польські чиновники свідомо змінювали українські прізвища на польські, а українці рішуче відмовлялися заповнювати анкети, подавати відомості про господарство і взагалі всіляко ухилялися від перепису.

У 1931 році у воєводстві польською мовою розмовляло 346600 осіб, тоді як українською – 1418300, руською – 8600, білоруською – 2400, російською – 23400, німецькою – 46900, івритом – 205500, чеською – 31000, іншими – 2800 [1].

Структура національного складу населення Волині була винятково несприятливою для політики колонізації, оскільки на цій території абсолютно переважали українці. Менше одного відсотка українців (із 70 %) щоденно послуговувалися польською мовою. Згідно з офіційною статистикою, у найбільш колонізованому Володимирському повіті тільки близько 25% населення були поляками. У Кременецькому повіті чисельність українців перевищувала 80%, і лише кожен десятий мешканець був польської національності [6, с. 83].

У досліджуваній період змінилася також соціальна структура населення. Згідно з численними державними програмами передбачалося перетворити Волинь в аграрно-сировинний додаток до більш розвинутих промислових районів Центральної і Західної Польщі. Цьому сприяв і

низький рівень урбанізації краю, адже в 1931 р. у 22 містах воєводства проживало лише 252 тис. осіб (12 %), а більшість населення (85 % його загальної кількості) були сільськими жителями [9, с. 100].

Аграрна політика польських органів влади на Волині, починаючи з 1920 р., була спрямована на колонізацію краю поляками, створення польських господарств як соціальної опори нового режиму. Наслідком такої політики була й специфіка зайнятості населення: поляки на Волині працювали в різних сферах діяльності, натомість українці – переважно в сільському господарстві.

«Кресові закони», ухвалені польським сеймом у 1920 р., значну частину земель, за винятком лісів, передавали польським військовим поселенцям (осадникам) та цивільним колоністам безкоштовно, а всім іншим – за плату на пільгових умовах, з кредитом на 30 років. Уже наприкінці 1922 р. у воєводстві виникло 3104 осадницьких господарств [9, с. 100].

А в грудні 1925 року ухвалили закон про парцеляцію земель великих землевласників. Закон передбачав, що поміщик міг залишити у власному користуванні 180 га землі, а решту ділили на невеликі ділянки (парцели) і продавали селянам. Звичайно, більшу частину розпарцельованої землі передали полякам, які утворили 7776 господарств площею 10-50 га., тобто в руках польських землевласників було зосереджено більше двох третин великих господарств.

Негативний вплив на становище аграрного сектора Волині мала ліквідація сервітутів (права на спільне користування сільськогосподарськими угіддями, пасовищами і лісами) і комасація (примусове об'єднання земель селянських господарств в одній ділянці, створення хуторів і відрубів). Обмеження території для випасу худоби змушувало селян зменшувати її поголів'я (для господарств Волинського Полісся тваринництво було основою господарювання). Після ліквідації спільного володіння лісом селяни втратили право на збирання лісової живності і рибальство, а отже, зникли можливості додаткових засобів існування [11].

Відзначимо, що одночасно із землевпорядкуванням, адміністрація Г. Юзевського дбала й про підвищення продуктивності землеробства. З цією метою у 1928–1935 рр. було осушено близько 70 тис. га земель. Це дало змогу підвищити продуктивність селянських господарств, розширити посівні площі основних культур, підвищити їхню врожайність. Воєводство на зламі 20–30-х рр. ХХ ст. належало до групи воєводств із найвищими темпами розвитку продукції тваринництва [4].

Антиукраїнська спрямованість аграрної політики польської влади, недосконалість аграрної реформи, перенаселення, проблеми зі збутом продукції довели до зубожіння більшості селян регіону. Проте констатуємо, що злидні на селі панували не тільки через соціальну й національну нерівність, але й через низьку культуру господарювання та побуту селян.

Промисловість на Волині, незважаючи на багаті природні ресурси (вугілля, торф, мінерали, ліси та ін.), розвивалася вузькопрофільно – в її структурі переважали ті галузі, які забезпечували високі прибутки без значних капіталовкладень, як-от: харчова, деревопереробна та переробка мінеральної сировини. Саме у цих сферах була зосереджена основна маса робітників. Але в першій половині 1920-х рр. переорієнтація ринків збуту та зростання вимог до якості виготовленої продукції призвели до припинення роботи багатьох підприємств. Так, у 1923 р. з понад трьох тисяч наявних промислових підприємств працювало тільки 1992 (64,8%), на яких було задіяно 8698 робітників. У 1924 р. припинив роботу Ківерцівський лісопильний завод, Ковельська тютюнова фабрика та деякі інші підприємства [2, с. 47].

Негативний вплив на розвиток промисловості на Волині спричинила й політика монополізації промислового виробництва, внаслідок чого у воєводстві, не витримавши конкуренції, занепали цукрова, цементна і скляна галузі, а машинобудівна, металообробна, текстильна, шкіряна, взуттєва, швейна, хімічна були представлені в основному невеличкими кустарними підприємствами з обмеженою кількістю працівників (у 1936 році кількість робітників становила 700 осіб (3 %), вартість виробленої продукції – 4,0 %) [2, с. 47].

Втручання іноземного капіталу (німецьких, голландських та англійських фірм) зумовило «пограбування» головного природного багатства Волині – лісу. Внаслідок «господарювання» іноземців наприкінці 1920-х рр. було знищено 25% лісового фонду Волинського воєводства. Оскільки іноземні фірми вивозили здебільшого необроблену деревину (тільки у 1923 р. її було вивезено 1,3 млн. м³), то це призводило до згортання деревообробної галузі на Волині. Зокрема у 1928 р. із 21 фабрики меблів і фанери у воєводстві діяли тільки три [8, с. 111].

У діяльності адміністрації Г. Юзевського були й новаторські ідеї, які спрямовувалися, передусім, на упорядкування волинських міст, їхній благоустрій, поліпшення санітарного стану. Зокрема був опрацьований чотирирічний план електрифікації Волині, що дозволило майже вдвічі збільшити споживання електроенергії. Державні інвестиції спрямовувалися на розвиток поштово-телеграфних комунікацій (у 1926–1929 рр. кількість поштових закладів на Волині зросла удвічі (з 69

до 120) [8, с. 111].

Однак ці цивілізаційні зміни були малопомітними на фоні загальної економічної кризи, яка призводила до постійного зростання безробіття. Якщо у 1923 р. на Волині нараховувалося 2800 безробітних, то в 1925 р. – 3500, а в 1930 р. – 7 тис. осіб. Безробіття змушувало трудящих, передусім сільськогосподарських працівників, виїжджати в інші країни у пошуках роботи. Тільки у 1921–1924 рр. з Волині емігрувало 100 тис. осіб [8, с. 111].

Цивілізаційний рівень волинських міст не відповідав загальнопольському, не кажучи вже про загальноєвропейський. Більшість будівель були одноповерховими і дерев'янимим, а на півдні – глиняними і, до того ж, накритими солом'ю.

Від рівня доходів залежали й житлово-побутові умови робітників. Плата за житло була достатньо високою, і тому переважна більшість робітників проживала в одно-двокімнатних квартирах, де тіснилось по дві-три сім'ї.

Упродовж 1920-1930-х рр. майже не розвивалися комунікації. Єдина залізнична магістраль Здолбунів – Рівне – Ковель – Брест фактично не розбудовувалася, за винятком введення в дію у 1928 р. залізничної гілки на Стоянів. Довезення товарів ускладнювався поганим станом доріг, оскільки в 1936 р. воєводство мало тільки 1300 км доріг із твердим покриттям [10, с. 149].

У воєводській звітності майже не знаходимо даних про державне інвестування громадсько-культурної сфери: культурно-мистецьких закладів, бібліотек, музеїв, книговидавничих центрів. Їхнє становлення, діяльність і матеріальна підтримка безпосередньо пов'язані з численними українськими громадськими культурно-освітніми організаціями. Щоправда частина інвестицій спрямовувалася на будівництво освітніх закладів, стан яких був жалюгідним (до 1929 року в містах воєводства спорудили 114 шкіл). Зусиллями держави та органів самоуправління спорудили будинок Луцької гімназії, три лікарні, а також будинки громадського призначення, зокрема, будівлі староства у Ковелі, магістрату в Горохові та ін.

У міжвоєнне двадцятиріччя чітко окресленою соціальною групою стає волинська інтелігенція, до людей інтелектуальної праці належало близько 1% працюючого населення (близько 15 тис. осіб), серед яких нараховувалося 1535 учителів-поляків, 447 – українців, 220 – інших національностей.

Велику групу складали представники управлінського і державно-репресивного апарату воєводства, майже виключно поляки. Здебільшого – це вихідці з Центральної Польщі, які не знали місцевих умов, української мови.

Третю за численністю групу становили працівники медичних установ. Однак медичних кадрів усіх рівнів постійно не вистачало, так само, як і медичних закладів.

І зовсім невеликою у воєводстві була група, що об'єднувала науковців, літераторів та працівників мистецтва. Вона належала до елітної частини суспільства. Саме ця частина інтелігенції, як і вчителі, займала провідні позиції у політичному, культурному і соціально-економічному житті західноукраїнського суспільства.

У другій половині 1920-х рр. посилювався процес поповнення міської інтелігенції вихідцями із селянського середовища. Потрапляючи до міст, які були значною мірою полонізовані, етнічні українці опинялися перед складною проблемою: протистояти оточенню, намагатися зберегти свою національну самобутність або полонізуватися. Зіткнення національних і соціальних груп, які здебільшого перебували в антагонізмі між собою, створювало сприятливий ґрунт для виникнення й живучості певних національних стереотипів у свідомості кожного з народів, що населяли воєводство. В результаті склалася ситуація, коли вузьке коло патріархів української культури справляло виключний вплив на інтелігента з села, а через нього на саме сільське суспільство.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, соціальна та етнопонаціональна структура Волинського воєводства в міжвоєнний період була продуктом ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників. У цей період на Волині значно збільшилася кількість польського населення при одночасному зростанні чисельності українців. Збільшення поляків у регіоні пов'язане з колонізаційними та осадницькими процесами, примусовим переселенням їх у Волинське воєводство, а також зі свідомим замовчуванням реальної кількості поляків.

Перспективним видається поглиблене вивчення цієї проблеми на матеріалах українських та польських архівів.

Джерела та література

1. Вавринюк А. Суспільно-політичне становище українців на Волині у Другій Речі Посполитій (на основі доповідей воєводи за 1939 рік) / А. Вавринюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/891>.
2. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчак. – К.: Наукова думка, 1988. – 250 с.
3. Колесник В. Народонаселення Волинського воєводства (1921-1939 рр.) за матеріалами переписів і в сучасних українських і польських дослідженнях / В. Колесник, А. Супрунюк // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. – Луцьк., [б. в.], 1992. – С. 54-56.
4. Крамар Ю. Політика державної асиміляції на Волині (1928–1938 рр.) / Ю. Крамар / дис. ... канд. істор. наук. – Львів: ЛДУ ім. І.Франка, 1998. – 172 с.
5. Литвинюк В. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / В. Литвинюк // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історично-краєзнавчої міжнародної конференції: науковий збірник. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 263-271.
6. Панасюк Б. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-і роки: до проблеми польсько-українського порозуміння / Б. Панасюк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – Вип. 3. – С. 82-87.
7. Савчук Б. За українську церкву (Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-МВ, 1997. – С. 34-35.
8. Свинчук А. Економічна політика польського уряду на Волині в 1921–1939 рр.: реалізація програм у галузі розвитку промисловості / А. Свинчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. Вип. 4. – Луцьк: ВДУ ім. Лесі Українки, 1999. – С. 108-113.
9. Шваб А. Вплив соціально-економічного розвитку на характер зайнятості населення Волині в міжвоєнний період / А. Шваб // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – Вип. 3. – С. 100-107.
10. Шваб А. Національна політика II Речі Посполитої та еміграційні процеси на західноукраїнських землях / А. Шваб // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: б.в., 2008. – Вип.17. – С.145-150.
11. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. – 202 s.
12. Pierwszy powszechny spis ludności z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. – Warszawa, 1926. – Т. XXIII.

Булавина С. Объективные и субъективные факторы социальной и этно религиозной структуры населения Волинского воеводства в 20-30 годах ХХ века. В статье проанализированы объективные и субъективные факторы социальной и этнонациональной структуры населения Волинского воеводства в 20-30-х годах ХХ в.; установлено, что Волинь оставалась аграрным краем со слаборазвитой инфраструктурой и аграрная политика польских властей была направлена на колонизацию края, создание польских хозяйств как социальной опоры нового режима; подчеркнуто, что среди представителей 34 национальностей, проживающих на территории воеводства, преобладали украинцы и православные верующие, отмечено, что в межвоенное двадцатилетие четко очерченной социальной группой становится волинская интеллигенция, в частности педагогические кадры со свойственными им характерными чертами, психологией, поведением.

Ключевые слова: Волинское воеводство, объективные и субъективные факторы, православные верующие, волинская интеллигенция.

Bulavina S. Objective and Subjective Factors of Social and Ethno-Religious Structure of the Volyn Voivodeship Population in 20-30-ies of the XX-th Century. The article analyzes the objective and subjective factors of social and ethno-religious structure of the Volyn Voivodeship population in 20-30-ies of the XX-th century. The emphasis is laid on the fact that Volyn remained agrarian area with underdeveloped infrastructure and the agricultural policy of the Polish authorities was aimed at the colonization of the region, creation of the Polish households as a kind of social support of the new regime. It has been emphasized that Ukrainians and Orthodox believers dominated among the 34 ethnic groups living in the Voivodeship. In the two interwar decades Volynian intelligentsia had become clearly defined social group, mainly represented by teaching staff with their typical characteristic features, psychology and behavior.

Key words: Volyn Voivodeship, the objective and subjective factors, the Orthodox believers, Volynian intellectuals.

Історико-правові аспекти українсько-польської дипломатії у роки Другої світової війни

У статті розкривають особливості українсько-польської дипломатії в роки Другої світової війни, які характеризуються якісно новим політичним забарвленням і здійснювалися в умовах політичної системи (соціалістичної) та на засадах договірно-правової бази, яка не мала аналогів у попередній багатовіковій історії двох держав. Саме період Другої світової війни найбільш складний у формуванні двосторонньої дипломатії двох сусідніх держав. Тому, що результати Другої світової війни різко змінили ситуацію в українсько-польських відносинах. В даний період політика Польщі щодо українців базувалася на невизнанні їхніх самостійницьких устремлень та на цілеспрямованій асиміляції, що заохочувалося Москвою. ОУН виступала за налагодження таких взаємин на платформі самостійності двох держав і визнання польською стороною права українців на свої західні етнічні землі.

Ключові слова: дипломатія, договірно-правова база, двостороннє співробітництво, Організація українських націоналістів, Польща, українсько-польські стосунки, Україна.

Постановка наукової проблеми та її значення: Українсько-польські міждержавні стосунки постійно привертали увагу дослідників як вітчизняних і зарубіжних. Це цілком закономірно. Адже, українці і поляки, яких одвіку поєднує спільність етнічного походження, спорідненість мов, територіальна близькість і навіть тривале перебування у складі однієї держави, пройшли довгий шлях державотворення, на якому накопичувався великий обоюдоцінний досвід розбудови як національного законодавства, так і нормативно-правової бази двосторонніх і багатосторонніх відносин. Упродовж тривалого часу основним об'єктом досліджень були політичні (міждержавні) зв'язки України і Польщі, перш за все, діяльність інститутів державного управління, характер дипломатичних відносин, державно-правове самовизначення, в тому числі й у сфері міжнародних відносин. Саме тому, вважаємо за доцільне здійснити аналіз історико-правових аспектів українсько-польської дипломатії в роки Другої світової війни, для того щоб зрозуміти ті непорозуміння в історії обох народів, які в подальшому вплинули на формування дипломатичних відносин сьогодення.

Аналіз досліджень проблеми: у своїх розмірковуваннях фактично більшість сучасних українських, російських, польських вчених-істориків, політологів, правознавців з різноманітних проблем українсько-польських стосунків і їх відповідного правового оформлення (В. Деревінський, Л. Зашкільняк, І. Козловський, В. Моцок, В. Бонусяк, Р. Торжецький і ін.) схиляються до думки, що відправною точкою у цьому процесі слід вважати головні події, пов'язані з вирішенням як українського, так і польського питання на міжнародній арені в ході і по закінченню Другої світової війни, а також першими зовнішньополітичними акціями новостворених польських і українських органів державної влади.

Аналізуючи українсько-польські відносини у першій половині 40-х років, В. Деревінський характеризує їх в основному як напружені, конфронтаційні. [1, с. 158-160]. Аналогічні висновки інших дослідників даної теми (І. Ільюшин, А. Карасевич, Л. Лисенко і ін.), вважаємо за необхідне акцентувати увагу на політико-правових аспектах проблеми і легітимності повноважень урядів і керівників, які у той час представляли Польщу і Україну (в екзилі і на місцях). Це стосується також і правової оцінки діяльності УПА і Армії Крайової (АК) як рівноправних національно-визвольних рухів двох сусідніх слов'янських народів, що в умовах іноземної окупації намагалися відтворити свою державність.

Метою статті є поглиблений аналіз правового поля українсько-польських відносин, в контексті радянсько-польських, у період Другої світової війни, з виділенням тих головних складових договірно-правової бази (договорів, конвенцій, угод, спільних законодавчих актів і ін.), які визначали головні й пріоритетні напрямки співробітництва, як і тих, що заклали пізніше основу правових міждержавних відносин між незалежною Україною і Республікою Польща.

Виклад основного матеріалу. Українсько-польські двосторонні відносини, які будувалися на протязі сторіч в своїй історії мають періоди тісної співпраці і відкритих конфронтацій, саме період Другої світової війни найбільш складний у формуванні двосторонньої дипломатії двох сусідніх держав. Результати Другої світової війни різко змінили ситуацію в українсько-польських відносинах.

Офіційною доктриною в практиці міжнародних відносин і національному питанні комуністичної Польщі стала теорія пролетарського інтернаціоналізму. Насправді політика Польщі щодо українців базувалася на невизнанні їхніх самостійницьких устремлінь та на цілеспрямованій асиміляції, що заохочувалося Москвою.

На початку 1939 р в зовнішній політиці Польщі не раз піднімалося «Українське питання», в умовах напруження міжнародних відносин Польща спиралась на концепцію балансування між Німеччиною та СРСР з огляду на Францію. За таких умов польська дипломатія, очолювана Ю. Бекком, прагнула будь-якою ціною закріпити за Польщею західноукраїнські землі, аби їх не спіткала доля чехословацьких теренів, розчленованих Німеччиною при участі тієї ж Польщі.

Але слід зазначити, що процес «українського питання», виник ще влітку 1930 рр. у зв'язку із загостренням українсько-польських стосунків у Галичині і на Волині, де активізували свою діяльність осередки новоствореної Організації українських націоналістів (ОУН). «Протестаційна акція» ОУН (диверсійні акції, підпали маєтків польських власників, адміністративних будинків) ставила за мету привернути увагу світової громадськості до становища українського населення в Другій Речі Посполитій. І дійсно, ці події, як і акція «пацифікації» Східної Галичини, яка була виконана за розпорядженням Ю. Пілсудського в період від 20 вересня до 17 жовтня 1930 р., отримали міжнародний резонанс і незабаром стали предметом розгляду у Лізі Націй [2, с. 240-245].

Польські дипломати доклали величезних зусиль, щоб відстояти свою державницьку позицію, посилаючись на терористичну діяльність українських націоналістів і вороже ставлення українських політиків до Польської держави. З іншого боку, українська дипломатія в міжнародній організації, діючи від імені уряду СРСР, ухилилася від конкретних дій на захист українського політикуму в Польщі в особі націоналістів.

Однак, складна внутрішньополітична ситуація в самій Польщі, викликана розбіжностями між опозиційними польськими партіями з приводу наступних виборів до парламенту, спричинила тривалі переговори пілсудчиків з діячами Українського Націонал-Демократичного Об'єднання (УНДО), які велися від 1931 р. і завершилися 29 травня 1935 р. «усною» угодою, яка отримала назву «Нормалізації» польсько-українських взаємин. Українські діячі пішли на угоду з огляду на хвилю репресій та голодомор, які розгорнулися у цей час в радянській Україні і ставили перед ними проблему збереження національного середовища в Польщі. За домовленістю, українцям обіцяли збереження національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови в судах й адміністрації, створення українського університету, звільнення політв'язнів, а також гарантовані місця в майбутньому парламенті й місцевих урядах. Зі свого боку, українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Укладення угоди «нормалізації» поділило українське суспільство: частина населення пішла за УНДО і підтримала порозуміння з владою, інша залишилася на непримиренних позиціях щодо держави (ОУН). У виборах взяли участь 50% українських виборців [3, с. 481].

Пізніше актуальність для Польщі даної проблеми Ю. Бек виклав у «Директиві Міністра закордонних справ Польщі закордонним представництвам Польщі про основи політики щодо Західної України» від 15 лютого 1939 р. [4, с. 467-471]. Розглядаючи проблему східної Малої Польщі (так офіційно йменувався західноукраїнський регіон) з точки зору державних інтересів.

Друга світова війна поклала початок одному з найтрагічніших періодів в історії українсько-польських відносин. У результаті подвійної агресії проти Польщі з боку Німеччини і СРСР та розподілу між ними польських територій на підставі таємних протоколів угоди Ріббентроп – Молотов від 23 серпня 1939 р. західноукраїнські землі увійшли до складу Радянської України. У цій ситуації перед польським урядом, що опинився на еміграції, постала проблема вироблення засад нової політики в українському питанні.

Свою позицію в українському питанні польський уряд оголосив у декларації від 18 грудня 1939 р., в якій були сформульовані головні напрями його зовнішньої політики. Зокрема, у найзагальніших рисах підтверджувалися засади рівноправності і справедливості в ставленні до національних меншин [5] Декларація проголошувала також боротьбу Польщі за повернення втрачених «східних кресів».

В свою чергу спроби налагодити двосторонні відносини діячів українського націоналістичного підпілля з поляками у 1941-1944 рр. також не дали жодного результату. Обидві сторони представляли цілком протилежні позиції. Усе це призвело до кривавого українсько-польського конфлікту, що й до сьогодні отруює взаємини між двома народами.

Як відомо, після трагічної для Польщі вересневої кампанії 1939 р., польські урядові кола були інтерновані в нейтральній Румунії, де в кінці вересня – на початку жовтня цього ж року генерал

В. Сікорський сформував новий польський уряд, до складу якого увійшли переважно представники опозиційних до санації партій – ППС, СН, СЛ і СП. 9 грудня 1939 р. у Парижі була створена Національна Рада Польської Республіки як тимчасовий парламент на чолі з І. Падеревським. У червні 1940 р. польський уряд перебрався до Англії. Польський уряд діяв у тісному порозумінні з урядами Франції, Великобританії та США, які визнали його легітимним. 19 грудня 1939 р. він оголосив Декларацію про цілі Польщі у війні. Уряд проголошував, що Польща повинна відновити повну незалежність у кордонах 1939 р. 24 серпня 1940 р. польський еміграційний уряд у Лондоні оголосив «Головні тези польської закордонної політики», у яких знову стверджував непорушність польських кордонів 1939 р. [6, с. 315-316].

Водночас, він орієнтував усі свої підпільні осередки на теренах Польщі, у т. ч. і Західної України, на можливе збройне вирішення даної проблеми. Ця ідея постійно закладалася також у переговорний процес з «Великою Трійкою» (США, СРСР, Великобританія).

Зі свого боку, Національні збори українців у Львові, проголосивши 30 червня 1941р. «Акт про відновлення Української Держави» під проводом керівника ОУН С. Бандери у Декларації від 3 липня 1941 р. заявили про свою готовність «не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава» [7, с. 533-535].

Нова спроба налагодити контакти відбулася із вступом на територію Польщі 22 липня 1944 р., Червоної армії, московське радіо оголосило про утворення Польського комітету національного визволення – тимчасового виконавчого органу влади, керованого польськими комуністами і підпорядкованого Москві. ПКНВ у своєму програмному маніфесті проголосив урегулювання питання східного кордону за принципом: польські землі – Польщі, українські – Радянській Україні [8, с. 11]. Таким чином, непримиренність позицій обох сторін стосовно долі українських етнічних земель спричинила тривале українсько-польське збройне протистояння від якого страждало цивільне населення обох сторін; стала приводом для здійснення урядами Польщі і СРСР жорстких переселенських акцій і виселень українського і польського населення з місць їх постійного проживання. 27 липня 1944 р. уряд СРСР уклав з ПКНВ угоду про кордон, згідно з якою за основу при визначенні радянсько-польського кордону встановлювалася так звана лінія Керзона. А вже 9 вересня 1944 р. ПКНВ і уряд Радянської України за вказівкою Кремля уклали угоду про обмін населенням.

Польські комуністи вбачали у більшовицькій Росії гаранта свого існування, майбутнього status quo Польщі в Європі. Вони всіляко обстоювали думку про перегляд західних і північних кордонів за рахунок Німеччини, а також про доцільність відмови на сході від непольських етнічних територій

Особливою складністю в польсько-українських стосунках відзначилося питання кордонів. Під час роботи Тегеранської конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.) на зустрічі лідерів СРСР (Сталін), США (Рузвельт) та Великої Британії (Черчилль) було обговорено низку питань, серед яких чільне місце посідали: відкриття «другого фронту» й визначення контурів майбутнього світу, проблема визначення кордонів повоєнної Польщі. Не викликала особливих дискусій пропозиція Сталіна пересунути кордон Польщі на заході до річок Одеру й Нейсе. Щодо східних кордонів, то СРСР наполягав на визнанні «Лінії Керзона», тобто українські землі мали відійти до України, а білоруські – до Білорусії.

Інший договір про врегулювання територіальних питань був укладений між Делегатурою Уряду і Українською Головною Визвольною Радою (УГВР) [7, с. 552] 8 березня 1944 р. у Львові зафіксували досить нестабільний компроміс. Стаття X «Протоколу» передбачала, що «справу остаточного розв'язання кордонів між Україною і Польщею вирішать уряди двох суверенних держав – української і польської». При цьому українська сторона наполягала на негайному «розмежуванні сфер впливів і дій у період боротьби за незалежність до моменту вирішення граничних проблем згідно зі ст. X». Наявні розходження поглядів польської і української делегації було зафіксовано у різному формулюванні ст. XII і XVII згаданого «Протоколу». Як зазначав керівник польської Делегатури С. Яніковський у рапорті до польського уряду, переговори слід зводити до «сформулювання територіальних справ, яке містить згоду польської сторони на ревізію кордону після війни» [9, с. 188].

Незважаючи на ускладнення українсько-польських відносин в роки Другої світової війни, з обох боків були намагання налагодити порозуміння між двома націями. Однак умови, на яких мали засновуватися порозуміння, різнилися між собою. Зокрема, ОУН виступала за налагодження таких взаємин на платформі самостійності двох держав і визнання польською стороною права українців на свої західні етнічні землі. Польський же еміграційний уряд виключав таке право українців,

намагаючись включати їх у майбутню Польську державу.

Підсумовуючи вищесказане, ще раз підкреслимо, що всі українсько-польські переговори того часу методологічно носили перехідний характер у процесі міжнародного примирення. Вони не залишили по собі будь-яких, укладених спільно документів правового характеру, які б законодавчо закріпили конкретні результати переговорного процесу, за винятком хіба угоди про співпрацю УПА і АК, укладену в травні 1945 р., і в розвиток цієї домовленості, деяких інших актів про співпрацю українського і польського еміграційних урядів у боротьбі з спільним ворогом – більшовиками [10, с. 25].

На відміну від Західної Європи процеси міжнародного примирення в Центрально-Східній Європі, зокрема, в Польщі, в умовах відсутності цілковитої легітимізації влади в еміграційного і маріонеткового (ПКНВ) урядів, вимагають залучення широких суспільних верств, тобто застосування методу народної дипломатії, яка в своїх діях буває непередбаченою і не завжди керується усталеними нормами міжнародного права у зовнішніх зносинах, нерідко вдаючись до радикальних (силових) засобів вирішення спірних питань.

По закінченню Другої світової війни була проведена демаркаційна лінія кордону, завершена в травні 1947 р. В липні 1948 р. між радянською і польською сторонами були підписані Договір про режим кордону і Конвенція про врегулювання прикордонних конфліктів і інцидентів [11, с. 17]. Тривала і складна історія державно-правового вирішення проблеми українсько-польського кордону завершилася остаточно.

Аналіз міжнародно-правової ситуації свідчить, що ще до завершення Другої світової війни і Україна, і Польща мали реальну можливість самостійно розбудовувати міжнародні, правові, політичні й економічні основи своєї державності, одержати визнання всієї повноти фактичних і юридичних прав на міжнародній арені, стати активними учасниками договірного процесу в чиміжнародного прав.

Але слід зазначити, що становлення договірно-правової бази радянсько (українсько)-польських стосунків, проходило із значним відхиленням від накопиченого досвіду і традицій міжнародної практики. Ще в ході Другої світової війни СРСР започаткував нову систему союзних договорів про дружбу, взаємодопомогу і співробітництво – з Чехословаччиною в грудні 1943 р. і з Югославією в квітні 1945 р. 21 квітня 1945 р. в Москві було підписано Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між Тимчасовим урядом Польщі і СРСР строком на 20 років [12, с. 222]. Він фактично встановлював воєнно-політичний союз двох країн при провідній ролі СРСР у ньому. Таким чином, вихідний рівень співробітництва СРСР з Польщею був детермінований успадкованими політичними формами, замість цивілізованої юридично-правової основи, що мала б закладатися в договірний процес.

У другій половині 1945 р. було підписано ряд інших важливих угод між СРСР і Польщею, які ставили одну і ту ж мету – закріплення політичного і економічного союзу обох країн

Висновки. Слід зазначити, що саме за цих обставин Українсько-польські стосунки остаточно позбулися ознак міждержавних. У подальшому, аж до закінчення Другої світової війни, інтереси обох сторін на міжнародній арені представляли, з одного боку, уряд СРСР, з іншого-емігрантський польський уряд, що перебував у Великобританії. Партійно-державне керівництво СРСР від самого початку почало формувати свою систему міждержавних стосунків, у якій переважали не організаційно-правові, а партійно-політичні чинники, а демократичні елементи рівноправності учасників договірного процесу підмінялися вольовими, диктаторськими, особовими рішеннями.

Але, те як виникли ці стосунки, які основні етапи пройшли в своєму розвитку, які чинники найбільше впливали на їх еволюцію дає змогу зрозуміти їх важливість у формуванні двосторонньої дипломатії двох держав. Тому, що на історичних фактах різних епох розкривається роль дипломатії як правового механізму і як одного з найбільш ефективних засобів здійснення зовнішньої політики держави. Саме, багатомісячна історія зовнішньополітичної діяльності України і Польщі, як і інших європейських держав, залишила у спадок дипломатичні звичаї та традиції, комплекс методів та норм, що мають практичне значення і в сучасних умовах державотворення.

Джерела та література

1. Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-хрр. / В. Деревінський // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – Збірник наукових праць. – Київ-Краків, 2002. – С. 158-160.
2. Захарія В. І. Українська проблема на міжнародній арені в 1919-1923 рр./ В. І. Захарія // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. Том 8.– Чернівці: Рута, 2001. – С. 240-245.

3. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів./ Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 752 с
4. Боротьба за воз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917-1939: //Збірник документів та матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 512 с.
5. Сучасність. Zeszyt w języku polskim. – 1985.– № 1-2. – S.147.
6. Stosunki Rzeczypospolitej polskiej z Państwem Radzieckim 1918-1943. Wybór dokumentów. – W.: Państwowe Wydawn. Nauk., 1991. – 307 s.
7. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук] – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
8. Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974 гг. Документы и материалы. – М. Изд-во политической литературы, 1974. – 663 с.
9. Całka M. Stosunki z Ukrainą II Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej / M.Całka. – 1995. – S.133-140.
10. Інформації, довідки МЗС України за 1988-1991 рр. // ЦДАВОУ. – Ф. 5833. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 25.
11. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т.9. Январь 1946 г. – декабрь 1949 г. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1976. – 397 с.
12. Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між Тимчасовим урядом ТУ Польщі і СРСР від 21 квітня 1945 р. // Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944-1961 рр. / Мін-во закордонних справ УРСР; упоряд.: К. С. Забігайло; відп. ред.: Л. Х. Паламарчук. – Київ: Політвидав УРСР, 1963. – С. 400.

Гороть А. Историко-правовые аспекты украинско-польской дипломатии в годы Второй мировой войны. В статье раскрывают особенности украинско-польской дипломатии в годы Второй мировой войны, которые характеризуются качественно новым политическим отношениями и осуществлялись в условиях политической системы (социалистической) и на основе договорно-правовой базы, которая не имела аналогов в предыдущей многовековой истории двух государств. Именно период Второй мировой войны наиболее сложный в формировании двусторонней дипломатии двух соседних государств. В данный период политика Польши в отношении украинцев основывалась на непризнании их освободительных устремлений и целенаправленной ассимиляции, что поощрялось Москвой. ООН выступала за налаживание таких взаимоотношений на платформе самостоятельности двух государств и признание польской стороной права украинцев на свои западные этнические земли.

Все же, несмотря на осложнения украинско-польских отношений в годы Второй мировой войны, с обеих сторон были попытки наладить взаимопонимание между двумя нациями. Исследования вопрос как возникли эти отношения, какие основные этапы прошли в своем развитии, какие факторы больше всего влияли на их эволюцию дает возможность понять их важность в формировании двусторонней дипломатии двух государств.

Ключевые слова: дипломатия, договорно-правовая база, двустороннее сотрудничество, Организация украинских националистов, Польша, украинско-польские отношения, Украина.

Horot' A. Historical and Legal Aspects of Ukrainian-Polish Diplomacy During the Second World War. The article deals with the peculiarities of Ukrainian-Polish diplomacy during the Second World War which were characterized by qualitatively new political coloring, were carried out in terms of a new political system (socialist) and on the basis of the legal framework, which had no analogues in the long previous history of both states. It was the period of World War II that appeared to be the most complicated in the shaping of bilateral diplomacy of the two neighboring states, since the Second World War had dramatically changed the situation in the Ukrainian-Polish relations. During this period Poland's policy concerning the Ukrainians was based on the non-recognition of their ambitions of gaining independence and focused on assimilation processes, encouraged and supported by Moscow. OUN advocated establishing bilateral relationships on a platform of independence of the two countries and the recognition by the Polish party the rights of Ukrainians for its western Ukrainian ethnic lands.

It has been proved that despite the complexity of Ukrainian-Polish relations during the Second World War, both sides had made attempts to establish mutual understanding between the two nations. The centuries-long history of foreign policy of Ukraine and Poland, like other European nations, has created legacy of diplomatic customs and traditions, the complex of methods and norms that are still of great practical importance in modern trends of state organization.

Key words: diplomacy, legal framework, bilateral cooperation, the Ukrainian Nationalists Organization, Poland, Ukrainian-Polish relations, Ukraine.

Відвід суддів у праві Римської імперії

У статті розглянуто пам'ятки права давнього Риму, які регулювали на різних етапах існування Римської імперії підстави та процедуру заявлення та вирішення відводу суддів його коментарі видатними філософами та юристами, сучасні наукові дослідження. У ранньому римському праві існувало правило, згідно з яким суддя обирався за взаємною згодою сторін на основі списку відповідних кандидатів, що складався претором, і вони мали рівні права на його відвід. Підставами для відводу судді у ранньому римському праві визнавали участь у справі на боці сторони, а також майновий інтерес у справі. Сторони могли посилатися на ці обставини, але не мотивувати їх. У пізній період римського права відбувся перехід судової влади до імператорських чиновників. Суддя для конкретної справи міг призначатися імператором, магістратом. Немотивовані відводи не допускалися. Підстава для відводу судді була розширена і зводилася до будь-яких обставин, що викликають сумніви у неупередженості. Виявлено успадкування сучасним правом підходу щодо підстав для відводу судді та вимоги обґрунтувати її доказами.

Ключові слова: суддя, відвід, претор, магістрат, Римська імперія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія цивілізації з притаманною їй державно-правовою організацією починалася зі Стародавнього Сходу. Саме античності людство зобов'язане багатьма пам'ятками права, унікальними зразками державності. Римське право вперше в історії виступило в якості системного, ретельно розробленого правового утворення. Римське право – найбільше досягнення античної культури, вплив якого на розвиток європейського права важко переоцінити. На основі римського права склалась багата правова культура, що стала загальним надбанням людства на наступних етапах цивілізації [1, с. 3]. З цієї точки зору заслуговує окремого дослідження регулювання судової влади, підстав та процедури відводу судді, з'ясування впливу класичних правових ідей на сучасне право.

Аналіз досліджень проблеми. У статті було використано джерела римського права (Дигести Юстиніана), його коментарі римських юристів Цицерона, Публія Алфена Вара, наукові дослідження М. Бартошек, В. В. Дементьевої, Д. В. Дождьева, А. І. Нефедьєва, І. Б. Новицкого, І. С. Перетерського, О. А. Підпригори, І. А. Покровського, О. В. Салогубової, Є. О. Харитоновна та інших вчених.

Мета й завдання статті. Аналіз пам'яток права Давнього Риму, його коментарів римськими видатними філософами та юристами, а також сучасні дослідження здійснення правосуддя у Римській імперії для визначення підстав та порядку відводу судді є *метою* нашого дослідження.

Завданнями цієї статті є: 1) виявлення підстав та процедури визначення судді, його відводу у ранній період дії римського права; 2) визначення поступових змін у організації судової влади загалом та щодо визначення законного судді у пізній період дії римського права; 3) виявлення впливу надбань правової думки та досвіду судочинства Давнього Риму на сучасне право.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У римському праві існувало правило, згідно з яким суддя обирався за взаємною згодою сторін. За висловом Цицерона римляни визнавали суддею тільки того, хто обраний за угодою противників [2, с. 43]. Цими ж правилами пояснюються і правила про відвід суддів.

Як відомо, римський процес *ordo iudiciorum privatorum* ділився на дві частини: *in iure* і *in iudicio*. Починався процес *in iure* перед магістратом, коли встановлювався предмет спору. Сторони виконували необхідні за ритуалом обряди і вимовляли фрази, в яких позивач висловлював свою претензію, а відповідач заперечував (*legis actio*). Потім узгоджувалися процесуальні питання (у якій зі сторін залишається до суду спірне майно, виставляються поручителі і т.д.). Заключний акт *in iure* називався *litis contestatio*, тобто засвідчення спору. Сторони зверталися до свідків: «*testes estote*» (будьте свідками того, що сталося) і з цього моменту відбувалося погашення позову, тобто позивач не міг заявити вдруге ті ж самі вимоги [3, с. 36].

Найважливіша подія на цій стадії процесу – обрання судді, причому магістрат тільки видавав наказ про призначення присяжного судді на основі вибору сторін. Право магістратів організувати для вирішення конкретного спору судовий розгляд присяжних суддів називалося *iudicium* (юрисдикція) і означало дії магістрату по організації суду у справі. Дане право належало магістратам

вищого ступеня [4, с. 53].

Сторони могли обрати суддю і без участі магістрату і вже потім отримати відповідний наказ. Дані випадки були досить рідкісними, зазвичай судді обиралися на основі *Album iudicum selectorum* – списку відповідних кандидатів, що складався претором. У список не могли включатися особи, виключені зі складу Сенату, неповнолітні, жінки, раби, а також глухі, німі і божевільні люди. Кандидатуру зі списку пропонував позивач, а відповідач або погоджувався, або не погоджувався з пропозицією позивача. Така відмова по суті була відводом судді (*recusatio*), причому пояснювати причину *recusatio* відповідач не був зобов'язаний. Він відводив суддю тільки тому, що не чекав від нього справедливого рішення. При відводі судді позивач пропонував наступну кандидатуру і так до тих пір, поки відповідач не погоджувався з обраним суддею. Претор видавав наказ відповідній особі і справа переходила до розгляду (*in iudicio*) [1, с. 52]. Якщо претор робив висновок про зловживання відповідачем своїм правом відводу судді, то визнавав його таким, що не захищається (*indefensus*), а отже позивач автоматично визнавався переможцем у суперечці.

Таким чином, в римському праві поєднувалися право відповідача на відвід судді з метою гарантії справедливого рішення, а також загальне правило про узгодженість кандидатури присяжного судді сторонами. Це правило зумовило періодичність діяльності суддів, тобто їх діяльності не постійно (як в сучасному праві), а лише в міру вибору їх для конкретного спору.

Таке правило про вибір судді діяло тільки в ранній період розвитку Римського права (I–III ст. н. е.), якому притаманні договірні начала судового процесу. Сторони погоджувалися щодо особистості судді і, отже, зобов'язувалися добровільно підкоритися його рішенням. Аналогічне правило міститься в сучасних нормах про третейські суди. У пізні періоди розвитку Римського права виборність суддів стала формальною і була замінена обов'язком підкоритися державній силі суду.

Повертаючись до процедури *recusatio*, слід зазначити, що для здійснення принципу рівноправності сторін доцільніша їх участь у виборі судді на рівних засадах, тобто право пропонувати кандидатуру судді необхідно надати обом сторонам, а не тільки позивачеві. Хоча в римському праві створена протиположна інтересів позивача і відповідача: позивач пропонує кандидатуру, ґрунтуючись на особистих симпатіях, не пояснюючи причину вибору того чи іншого судді, а відповідач володіє зворотним правом приймати чи не приймати в судді особу, якій він не довіряє, причому також без пояснення причин. Згідно з даними джерелами, відповідачу досить було вжити фразу «*hunc nolo, nolo eum eligere*», але не пояснювати причин свого рішення [10, с. 145].

Яка ж природа таких прав сторін як пропозиція і відвід кандидата без пояснення причин? Ми бачимо, що предметом вибору є кандидатура, а не безпосередньо сам суддя. Особа, запропонована позивачем на стадії *in iure* суддею не є, а отже не має ніяких зобов'язань щодо держави. Держава не має підстав утримувати запропоновану позивачем кандидатуру, тим більше що вона буде замінена іншим кандидатом. Тому державі немає також необхідності перевіряти правильність відводу. При цьому держава не відмовлялася від захисту публічних інтересів у процедурі вибору суддів через вимогу обирати кандидатів у судді з *Album iudicum* для позивача та обмеження права відповідача нескінченно відводити кандидатів.

Римське право знало випадки, коли особа не могла бути суддею по конкретній справі навіть якщо його кандидатура була включена в *Album*. Це випадки, коли суддя сам був стороною в суперечці або ж коли між ним і стороною в процесі був якийсь майновий зв'язок [5, с. 24]. Навіть, якщо особу було обрано сторонами, але були перераховані вище підстави, то кандидат не призначався наказами магістрату. Якщо ж підстави з'ясувалися після призначення, то суддя замінювався іншим суддею відповідно до процедури вибору.

Відповідно до принципу *munus publicum* суддя вважався зобов'язаним виконувати суддівські функції, тому за загальним правилом він не міг відмовитися від їх виконання в разі обрання його кандидатури сторонами [1, с. 56]. Звільнення від суддівства допускалося тільки за певними привілеями: родом занять (наприклад, лікарі, філософи звільнялися від обов'язку бути суддею), сімейними обставинами, випадковими поважними причинами, а також у разі відносної нездатності, про яку вже йшлося вище (в цьому випадку суддя замінювався іншим суддею).

Судді надавалося право самовідводу також до його обрання, тобто до заяви відводу відповідачем. При цьому суддя повинен вказати на ті причини, які виключають його неупередженість в конкретній справі. Однак, якщо відповідач не заявляв відводу, суддя не звільнявся від обов'язку виконання суддівських функцій [5, с. 31].

Право раннього Риму не передбачало відводу магістрату, хоча підстав для такого відводу у сторін і не було (він не розглядав справу по суті, а отже, не міг мати особистих інтересів). Магістрат міг сам ухилитися від виконання обов'язків у разі участі в справі в якості сторони, а також при

розгляді справ, сторонами яких були члени його сім'ї [7, с.184].

В цей період діяло правило обов'язкової участі сторін у справі. Відповідач, якого магістрат викликав в суд (*in ius vocatio*), представляв за себе поручителя, який брав на себе відповідальність за явку відповідача в назначений термін: «Коли відповідач був викликаний до суду, але справа не могла бути закінчена в той же день, йому належало виконати *vadimonium*, тобто, він повинен був обіцяти з'явитися в суд у певний день» [6, с. 84].

Таким чином, Римське право раннього періоду закріплювало право і процедуру відводу суддів (*recusatio*), виділяло підстави для відводу і самовідводу, але до переліку включалися підстави так званої відносної нездатності суддів, тобто майнова зацікавленість в справі [7, с. 182].

Заміна судді ніяк не позначалась на єдності процесу. Публій Алфен Вар так міркував з цього приводу: «Сталося так, що з тих суддів, які були призначені для вирішення по одній справі, деякі, заслухавши факти, відмовилися від участі і на їх місце взяли інших. Поставало питання, чи треба починати вирішення справи з початку чи можливо продовження процесу? Я відповів: не тільки якщо один або інший, але і якщо всі судді змінилися, все ж справа залишається такою ж, і судовий розгляд тим же, що був і раніше ...Тому її можливо продовжувати» [14]. Як бачимо, у сучасному праві використано правило про незмінність складу суду, за яким при зміні складу суду розгляд слід починати заново, крім випадків участі у справі запасного судді.

У імператорському Римі система *ordo iudiciorum privatorum* змінилася. Сенс змін полягав у об'єднанні функцій судді і магістрату, тобто магістрат не призначає суддю за вибором сторін, а особисто розглядає спір. Розпочавшись з I століття н.е. як виняток із загального правила, до часу правління Діоклетіана виняток стає правилом (у важливому законі Діоклетіана 294 року н.е. формулярний процес навіть не згадується). Своїм указом Діоклетіан скасував *ordo iudiciorum privatorum*, а отже двоступеневий розгляд справи *in iure* і *in iudicio* і ввів розгляд справ магістратом, тобто *extra ordinem*. Таким чином, судьями почали виступати не громадяни, занесені до *Album iudicum selectorum*, а чиновники, які поєднували судову і виконавчу владу [5, с. 33]. Об'єднання влад простежується і у термінології: чиновники імператорського Риму іменуються то *iudices*, то *administratores* [11, с. 98].

Перехід судової влади до імператорських чиновників означав не тільки розгляд справ магістратами, а й іншими чиновниками. Суддя для конкретної справи міг призначатися імператором, а також магістрат доручав розгляд незначних справ більш нижчим чиновникам. Змінилася і сама процедура розгляду справ. Обов'язки судді тепер не обмежуються простим дослідженням фактичної сторони справи, а полягають також у визначенні норм права, що підлягають застосуванню. в конкретному спорі. Внаслідок цього явка обох сторін до суду стала обов'язковою. До магістрату з'являвся позивач і пред'являв позов. Магістрат розглядав спір і виносив рішення. У деяких випадках магістрат призначав для розгляду справи іншого чиновника–суддю, який викликав до себе відповідача і вирішував спір [8, с. 36].

Таким чином змінювалася природа судового рішення. Принцип добровільного підпорядкування сторін рішенням обраного ними судді був замінений принципом обов'язкового підпорядкування рішенням державного суду («*hominem invitum ad iudicem datum ducunt ... licet iudex fortasse sus-pectus sit*» [12, с. 224].

Інститут *recusatio* зберігся, але набув іншого правового сенсу: оскільки суддя призначався без участі сторін, то відвід заявлявся судді, визначеному заздалегідь і наділеному державними повноваженнями. З огляду на стійкість судової влади (через призначуваність суддів і злиття судової та виконавчої влади) очевидна суперечність між правом відводу і обов'язком підкоритися рішенням суду. В даному випадку ми вже не говоримо про повноцінне право відводу, а скоріше про поступку держави узгоджувати дії суддів з думкою сторін. Це по-різному виявлялася в процедурі відводу суддів. Судді, яких призначав магістрат, підлягали відводу без пояснення причин і замінювалися арбітрами, що обиралися сторонами. Суддю-магістрата відвести без пояснення причин було вже неможливо. Сторони повинні були навести такі аргументи (*justa causa*), які б мотивували сумнів в неупередженості магістрату. Причому в цьому випадку магістрат продовжував розглядати справу, але для зняття підозр до нього приєднувався інший суддя або єпископ [13, с. 46]. Таким чином, навіть заявлення відводу судді-магістрату не звільняло сторони від обов'язку виконувати рішення цього судді.

До речі, інститут відводу суддів в розглянуті періоди Римського права був обмежений *litis contestatio*, тобто певним терміном, після закінчення якого сторони не мали права заявляти відвід судді, навіть якщо і мали на це вагомі підстави [7, с. 12].

Посилення ролі держави в період *extra ordinem* вплинуло і на підстави відводу суддів, тобто,

на визнання відносної нездатності здійснювати суддівські функції у певній справі. Підстава, за якою службовець визнавався відносно нездатним виступати суддею (участь у справі на боці сторони, а також майновий інтерес) у ранньому римському праві була замінена на відвід суддів з підстави сумнівів у неупередженості за наявності родинних чи інших інтересів у вирішенні спору [11, с. 74]. Цікаво зауважити, що за чиним процесуальним законодавством України суддя також підлягає відводу з близьких за змістом підстав – його зв'язку із сторонами спору, інших обставин, що створюють розумний сумнів щодо його незацікавленості у певному вирішенні справи.

Висновки даного дослідження. У римському праві поєднувалися право сторін на відвід судді з метою гарантії справедливого рішення, а також загальне правило про узгодженість кандидатури присяжного судді сторонами. Це правило зумовило періодичність діяльності суддів, тобто їх діяльності не постійно (як в сучасному праві), а лише в міру вибору їх для конкретного спору. Таке правило про вибір судді діяло тільки в ранній період розвитку римського права (I–III ст. н. е.), якому притаманні договірні начала судового процесу. Сторони погоджувалися щодо особи судді і, отже, зобов'язувалися добровільно підкоритися його рішенням. Аналогічне правило міститься в сучасних нормах про третейські суди. У пізні періоди розвитку римського права відбувся перехід судової влади до імператорських чиновників. Суддя для конкретної справи міг призначатися імператором, а розгляд незначних справ магистрат доручав здійснити певному службовцю місцевого рівня. Вибірність суддів стала формальною і була замінена обов'язком сторін підкоритися державній силі рішень суду.

Підставами, за якими особа визнавалася відносно нездатною виступати суддею, у ранньому римському праві визнавали участь у справі на боці сторони, а також майновий інтерес у справі. Сторони могли посилатися на ці обставини, але не мотивувати їх. У пізній період римського права немотивовані відводи більше не допускалися. Підстава для відводу судді була розширена і зводилася до будь-яких обставин, що викликають сумніви у неупередженості.

Виявлено успадкування сучасним правом підходу щодо підстав для відводу судді та вимоги обґрунтовувати її доказами. На відміну від римського права, у сучасному праві України використано правило про незмінність складу суду, за яким при заміні хоча б одного судді іншим розгляд слід починати заново, крім випадків участі у справі запасного судді.

Джерела та література

1. Салогубова Е. В. Римский гражданский процесс / Е. В. Салогубова. – М.: Юридическая литература, 1997. – 62 с.
2. Cicer. Pro Cluentio, 43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://perseus.uchicago.edu/perseus/cgi/citequery3.pl?dbname=PerseusLatinTexts&getid=1&query=Cic.%20Clu.%2043>.
3. Новицкий И. Б. Римское право / И. Б. Новицкий. – М.: Теис, 1997. – 245 с.
4. Римское частное право. Под ред. И. Б. Новицкого и С. Перетерского. – М.: Юриспруденция, 2000. – 448 с.
5. Нефедьев А. И. Устранение судей в гражданском процессе / А. И. Нефедьев. – Казань: Типография Казанского Университета, 1885. – 173 с.
6. Дементьева В. В. Магистратура диктатора в ранней Римской республике (V–III ст. до н.э.) / В. В. Дементьева. – Ярославль: ЯрГУ, 1996. – 128 с.
7. Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / М. Бартошек. – М.: Юридическая литература, 1989. – 448 с.
8. Підпригора О. А. Основи римського приватного права [Текст]: підручник / О. А. Підпригора. – К.: Вища шк., 1995. – 264 с.
9. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.
10. Tony Honore. Justinian's Digest: Character and Compilation. – Oxford: University Press, 2010. – 248 p.
11. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc2527p0/instrum3503/item3505.html>.
12. Дождев Д. В. Римское частное право / Д. В. Дождев; под ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Инфра-М; Норма, 1996. – 704 с.
13. Schulz Fritz. Classical Roman law / Fritz Schulz. – Oxford: Clarendon Press, 1951. – 633 p.
14. Дигесты Юстиниана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/index.php.

Денисова Г., Юзич Е. Отвод судей в праве Римской империи. В статье рассмотрены памятники права Древнего Рима, которые регулировали на разных этапах существования Римской империи основания и процедуру отвода судей, его комментарии выдающихся философов и юристов,

сучасні наукові дослідження. В римському праві поєднувалися право сторін на відвід судді з метою гарантії справедливого рішення, а також загальне правило про узгодженість кандидатури присяжного судді сторонами. Це правило обумовило періодичність діяльності судей. Таке правило про вибір судді діяло тільки в ранній період римського права (I-III ст. н.е.), якому притаманні договірні початки судового процесу. Сторони давали згоду на рішення спору визначеним і зобов'язувалися добровільно підкоритися його рішенням. Аналогічне правило вміщено в сучасних нормах про третейських судів. В пізні періоди римського права відбувся перехід судової влади до імператорських чиновників. Суддя для конкретного делу призначався імператором, а розгляд незначительних справ магістрат поручав виконати визначеному службовцю місцевого рівня. Вибірність судей стала формальною і була замінена обов'язком сторін підкоритися державній силі рішень суду.

Основою, за якою людина вважалася відносно неспроможною виступати суддею, в ранньому римському праві визнавали участь в справі на стороні позивача або відповідача, а також майновий інтерес в справі. Сторони могли ссылатися на ці обставини, але не були зобов'язані мотивувати їх. В пізній період римського права підставою для відводу судді було розширено і зводилося до будь-яких обставин, які викликають сумніви в його неупередженості. Немотивовані відводи не допускалися.

Ключові слова: суддя, відвід, претор, магістрат, Римська імперія.

Denisova G., Yuzych O. Rejection of Judges in Law of the Roman Empire. In the article the grounds of ancient Rome law that had regulated the grounds and procedure of judges rejection at various stages of the Roman Empire, comments of eminent philosophers and Roman lawyers modern scientific research are reviewed. In Roman law combined a right of the parties to reject the judge to guarantee a fair decision, the general rule on approval judge candidates by the parties. This policy led to the frequency of judges. This rule of choosing judges acted only in the early period of Roman law (I-III centuries. B.C.), were the principles of contractual litigation were inherited. The parties gave consent to the a particular person for settlement of the dispute and pledged to voluntarily submit her decision. A similar rule is contained in the current rules on arbitration courts.

The grounds on which a person was considered unable to reject the judge in the early Roman law recognized in the case on the side of the plaintiff or defendant, as well as a property interest in the case. Parties may refer to these circumstances, but do not have to motivate them. In the later period of Roman law grounds for disqualification of a judge has been extended and reduced to any circumstances that raise doubts about his impartiality. However unmotivated rejections are no longer allowed. Such an approach to the disqualification of a judge actually used in the current criminal procedural law.

Key words: judge, rejection, pretoria magistrate, roman law, Roman Empire.

УДК 347.99(091)“VIII/XV”

В. Кравчук

Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів у період Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави (IX ст. – середина XVI ст.)

У статті проведено історичний аналіз генезису правового статусу суддів в період Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави. Відзначається, що в цей ранній період починають встановлюватися окремі елементи правового статусу суддів, зокрема: вимоги, які пред'являються до суддів; порядок їх обрання та призначення; присяга суддів; повноваження суддів; відповідальність суддів; гарантії безпеки для суддів. Інститут суддів відіграв різну роль та мав специфічний політико-правовий статус у залежності від етапів розвитку феодального суспільства тих часів.

Ключові слова: правовий статус, правовий статус судді, правосуддя, суддя, судова система.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасне визначення місця та ролі основ правового статусу суддів в Україні безумовно необхідно розкривати через історію його становлення

та розвитку. Адже вивчення цього явища неможливе без розуміння його суті, передумов формування та особливостей виникнення. Дослідження історичних пам'яток права дає можливість зрозуміти передумови сучасних процесів, які відбуваються в суспільстві та державі. Зберігає й сьогодні свою актуальність теза, висловлена ще на початку ХХ століття Г. Плехановим про те, що: «Потрібно вивчати факти минулого життя для того, щоб відкривати в них закони прогресу. Майбутнє здатний передбачити той, хто пізнав минуле» [1, с. 44].

На наше переконання, наукові дискусії з приводу часу появи суду як соціального феномену були необхідними у минулому, є витребуваними у сучасний період та залишатимуться актуальними у майбутньому. Підтвердженням цьому слугує наявність різних думок науковців, одні з яких починають відлік часу заснування суду від зародження світу [2, с. 65], інші – від появи держави і права [3, с. 124; 4, с. 686]. В будь-якому випадку варто розуміти, що із виникненням різних конфліктних ситуацій людству необхідно було запроваджувати такий інститут як суд, що потім трансформувався у судову владу.

Разом з тим, у процесі становлення правової держави в умовах трансформації сучасного українського суспільства простежується очевидна залежність рівня ефективності правосуддя від регламентації основ правового статусу суддів. Ідеться про необхідність глибокого переосмислення, обґрунтування та формування нової концепції конституційних основ правового статусу суддів. Успішне вирішення цієї проблеми багато в чому залежатиме від наукового аналізу та вивчення діяльності вітчизняних суддів на різних етапах історичного розвитку судової системи, що дає змогу глибше зрозуміти специфіку конституційних основ правового статусу суддів і забезпечити наступність їх розвитку.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Вивченням проблематики, пов'язаної з дослідженням статусу суддів в рамках історії держави і права, займалися і продовжують займатися такі вітчизняні вчені, як В. Батрименко, І. Безклубий, І. Бойко, В. Гончаренко, Т. Гошко, А. Долженко, В. Іванов, С. Ковальова, О. Копиленко, В. Кульчицький, Ф. Леонтович, О. Мироненко, П. Музиченко, С. Прилуцький, А. Рогожин, О. Румянцев, М. Страхов, Б. Тищик, І. Усенко, А. Чайковський, В. Чехович, О. Шевченко та інші.

Мета й завдання статті. Можливість використання історичного досвіду при дослідженні основ правового статусу суддів в наші дні не була предметом самостійних наукових розвідок. Саме тому, виникнення основ правового статусу суддів варто розглядати у нерозривному зв'язку з історією держави і права в цілому, та історією суду і судочинства, зокрема. В даному контексті варто погодитись з позицією сучасних вітчизняних дослідників, зокрема С. Прилуцького, про те, що суд, будучи одним із самостійних проявів цивілізованої суспільної організації, є докласовим, а право на суд та судовий захист – одне із первісних прав людини [5, с. 11] та Л. Москвич, про те, що відлік зародження інституту суду слід вести від моменту утворення суспільства [6, с. 12]. Наведене вище зумовлює *мету статті* – крізь призму узагальненого аналізу наукової історико-юридичної літератури дослідити розвиток основ правового статусу суддів в період Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави (IX – середина XVI століття).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Нині історично доведений той факт, що у Київській Русі законодавче регулювання суспільних відносин було відсутнє. Управління і судочинство відбувались в основному на підставі звичаїв. На думку дослідників, «на початку політичного життя держави ми не знаходимо ще судових установ у власному розумінні цього слова: простота всіх відносин у народі дозволяла вирішувати справи на підставі звичаю» [7, с. 205]. Сучасна юридична енциклопедія під звичаєм визначає соціальну норму, правило поведінки людей, що склалося у процесі співжиття людей у результаті фактичного його застосування упродовж тривалого часу. Звичай, який санкціонований державою у процесі судової або адміністративної діяльності шляхом офіційного закріплення у нормативних актах трактується як правовий [8, с. 568].

Варто зазначити, що першими письмовими джерелами права Київської Русі є договори з Візантією. Достеменно їх кількість сьогодні невідома, однак дослідниками різних періодів визначається важлива роль чотирьох договорів Київської Русі з Візантією – 907, 911, 944 та 972 років [9, с. 114]. Два із вищевказаних договорів Н. Дювернуа назвав першими справжніми пам'ятками «найдавнішого юридичного побуту» й підкреслив їх вагому роль саме в судочинстві: «Для історії утворення права договори князів з греками мають таке значення, що в них уперше твердо й на аркуші були встановлені норми, за якими має творитися суд» [10, с. 43].

На думку науковців (П. Толочко, С. Юшкова, О. Чистякова) у період існування Київської Русі суд не був відділений від князівської адміністрації і не мав статусу особливого державного органу.

Він захищав насамперед інтереси панівних верхів давньоруського суспільства. У ролі найвищого судді виступав князь, що особисто брав участь у судочинстві [11, с. 157; 12, с. 125; 13, с. 17-18]. Аналогічної думки притримуються і автори академічного курсу з історії держави і права України В. Гончаренко та А. Рогожин, які окремо зазначають, що до компетенції лише князівського суду належали справи, в яких хоча б однією зі сторін були представники феодалної знаті [14, с. 70]. На думку відомого історика М. Костомарова, це зумовлено тим, що кожний окремий князь як особистість «хворів» суперечностями доби, в яку жив і діяв, а тому ніс у собі «...її велич і висоту, вади і обмеженість» [15, с. 52].

Зазначене свідчить, що князь-суддя відіграв важливу роль у зародженні в Україні правового статусу судді. Судити особисто було правом князя, виявом його волі, а не обов'язком [10, с. 177]. Тому нерідко він делегував своє право тіунам, які діяли від його імені [12, с. 368-370]. Однак сучасна юридична енциклопедія, визначаючи тіунів, як господарських управителів князя або боярина, покладає на них здійснення також судових і адміністративних функцій [16, с. 78].

Виходячи із зазначеного, варто, на наш погляд, акцентувати увагу на правовій природі суб'єктів, які виконували функції суддів у зазначений період.

Історики права, досліджуючи суспільно-політичний лад і право Київської Русі, встановили, що судочинством у волостях і погостах займалися представники місцевих князівських адміністрацій – волостелі й посадники [12, с. 371-372]. Юридична енциклопедія визначає волостелів як посадових осіб, які управляли волостю від імені князя і відали адміністративними та судовими справами [17, с. 511], а посадників як повноправних представників великокнязівської влади на місцях, які слідкували за порядком, здійснювали судочинство тощо [18, с. 682].

Попри повну належність судової влади князю та можливість її здійснення через тіунів, волостелів та посадників (навіть незважаючи на обмежений характер їх повноважень, становий, а часом і суто формальний характер їх діяльності), держава князівських часів була середньовічною, а отже, більше схилена до одноособіного суверена, яким був монарх, король, князь тощо.

Отже, на підставі аналізу правових джерел Київської Держави можна зробити висновок, що в них були зроблені, хоча і дуже примітивні, але перші спроби врегулювати правовий статус суддів. Варто зазначити, що основні засади судочинства, в тому числі й питання статусу суддів були схожими на всій території Київської Русі.

Дослідники становлення та розвитку українського суду однак не в тому, що в період феодалної роздробленості (XII – середина XIV ст.) в українських князівствах, в тому числі й в Галицько-Волинському, зберігалась та продовжувала функціонувати та ж судова система, що сформувалась за доби Київської Русі. Правовий статус суб'єктів, які виконували суддівські функції Галицько-Волинського князівства мали дуже схожі риси і типи поведінки із аналогічними суб'єктами Київської Русі. Як зазначається в літературі, «вони теж були суддями за дорученням і сумісництвом, оскільки суд Галицько-Волинського князівства, як і суд Київської Русі, не був відокремлений від князівської адміністрації» [14, с. 119]. Крім того, К. Софроненко, досліджуючи суспільно-політичний лад та право Галицько-Волинської Русі, вказував на діяльність світських та церковних судів, при цьому найвища судова влада належала князеві та боярам. На місцях право судити належало воєводам та волостелям, однак судові повноваження мали й посадники, яких князь посилав у міста [19, с. 128]. Таким чином, в період Галицько-Волинського князівства статус осіб, які здійснювали суддівські функції були схожими (якщо не аналогічними) до правового статусу таких суб'єктів у добу Київської Русі. Більше того, при здійсненні судочинства у Галицько-Волинському князівстві застосовувались норми Руської Правди.

Окремо варто зупинитись на історії судоустрою, зокрема, статусу суддів на українських землях, що входили до складу Литовсько-Руської держави. Організація і функціонування судової системи в українських землях, які в XIV ст. належали Литовському князівству, була теж подібною до тієї, що існувала за часів Київської Русі [20, с. 179]. Однак, еволюція суспільного та державного життя в князівстві вплинула й на існуючу систему судоустрою. Так, С. Ковальова, досліджуючи еволюцію судової системи на українських землях Великого князівства Литовського, зазначає: «В ранньофеодальній монархії в умовах широкої автономії для українських земель (друга пол. XIV – перша пол. XV ст.) функціонували суди, започатковані ще в Київській Русі: суд глави держави, регіональні, церковні і вічові суди; із посиленням і перемогою в державі централістських тенденцій, консолідацією станів і трансформацією форми правління у станово-представницьку монархію виникають нові види судів: доменіальні, третейські, суди для іногородців; подальший розвиток отримують суди в містах з магдебурзьким правом, церковні і копні суди» [21, с. 13].

За твердженням Н. Полонської-Василенко, мережа судів, як суб'єктів судового процесу, стала

надзвичайно розгалуженою. Дослідниця вирізняє три етапи в організації судів та розвитку правової системи на українських землях за доби Великого князівства Литовського. Перший етап становить історичний період із часу захоплення території руських князівств у середині XIV ст. до укладення між Литвою і Польщею в 1385 р. Кревської унії. Для цього періоду є властивим подальше панування місцевого права в усіх сферах життя, наявність незначних змін в організації та компетенції судових органів, а також виникнення суду великого князя над підлеглими йому князями. Другий етап (1385-1566 рр.) характеризується проникненням на територію сучасної України магдебурзького і польського права та створенням великим князем нової системи державних судів. Третій етап розвитку судівництва доби Литовсько-Руської держави пов'язаний із прийняттям II Литовського статуту (1566 р.) і охоплює історичний період часу до остаточного розпаду Речі Посполитої в кінці XVIII ст. [22, с. 250-253].

Наприкінці XV ст. судова влада великого князя значною мірою обмежилася постійно діючим органом «панами-радами», до складу якого входили найвпливовіші особи князівства: маршалок, канцлер, підскарбій, гетьман, воєвода та інші [14, с. 160].

Досліджуючи судоустрій даного періоду, С. Ковальова у монографії «Судоустрій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського» [23, с. 45-140] достатньо аргументовано усі тогочасні суди поділяє на державні (центральный суд, регіональні, доменні альні, земські, гродські та підкоморські суди) та недержавні (копні, церковні, третейські і мирові (полюбовні) суди, суди в українських містах з магдебурзьким правом та суди для іновірців). Правове регулювання тогочасних відносин здійснювалося Статутами Великого князівства Литовського, у яких були й норми, що визначали правовий статус суддів.

Зважаючи на багатонаціональний склад населення, що проживало на українських землях в складі Великого князівства Литовського, передбачалась можливість утворювати суди для іновірців. З історико-правових джерел відомими є факти існування єврейських та вірменських судів. Зокрема, євреям було надане право створювати свої суди, до яких суддями обиралися представники кагалу (звідси назва суддів – «кагальні судді» або «старші судді єврейські»), на чолі колегії стояв рабин, затверджений місцевим гродським урядом або війтом [24, с. 37]. Вірменські суди діяли за вірменським звичаєвим правом на основі колегіальності: мінімальна кількість суддів становила чотири особи, однак найчастіше судили шестеро суддів із «старших» вірмен і війт або його намісник [23, с. 135].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Вцілому, протягом XIV – першої половини XVI ст. статус судді був другорядним після статусу державного урядника. У доменіальних судах функції суддів виконували пани (у церковних доменіальних – духовні феодалі) незалежно від правової грамотності або призначені ними урядники. Спеціальних професійних вимог до суддів державних судів не пред'являлося. Допускалося навіть, що вони не знали місцевого права, хоча судити мали саме за звичаєвим правом даної землі. У недержавних судах функції судді виконували: у містах з магдебурзьким правом – обрані на певний термін присяжні судді-лавники або війт, який міг призначатись, або обиратись, тому мали знати право; у третейських судах – добровільно обрані сторонами приватні особи, також, знавці права; у копних судах – найбільш поважні особи, які знали право; у церковних судах – вищі від сторін за рангом ієрархи, які повинні бути обізнані з канонічного права.

Відсутність судової влади в державі та невідділеність суду від адміністрації зумовили ту особливість, що авторитетності судовому рішенням надавала не його відповідність правовим нормам, а ранг особи, яка вказане рішення винесла. Тож при обранні суддів перевагу надавали особам вищого рангу, більшого авторитету і поважності.

Таким чином, період Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав характеризується становим поділом суспільства, феодальним ладом та практично необмеженою владою князя, домінуванням його суверенітету в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і в судочинстві. При цьому, інститут суддів утверджується і розвивається, хоча і відіграє при цьому різну роль та має різний політико-правовий статус в залежності від етапів розвитку феодального суспільства тих часів. Вже в цей ранній період починають встановлюватись окремі елементи правового статусу суддів, зокрема: вимоги, які пред'являються до суддів; порядок їх обрання та призначення; присяга суддів; повноваження суддів; відповідальність суддів; гарантії безпеки для суддів. Це в свою чергу свідчить про закладення в даний період основ для подальшого розвитку та формування інституту конституційних основ правового статусу суддів.

Джерела та література

1. Плеханов Г. В. «Ученая дружина» и самодержавие / Г. В. Плеханов // Собрание сочинений. – М.-Л.: б. и., 1925. – 214 с.
2. Баренбойм П. Д. Первая конституция мира. Библейские корни независимости суда: Учебное пособие / П. Д. Баренбойм. – М.: Белые альвы, 1997. – 144 с.
3. Колоколов Н. А. Судебная власть: о сущем феномена в логосе / Н. А. Колоколов. – М.: Юристъ, 2005. – 560 с.
4. Маляренко В. Т. Суд / В. Т. Маляренко // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / [гол. редкол.: Ю. С. Шемшученко]. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т. 5: П-С. – С. 686.
5. Прилуцький С. В. Соціальний феномен суду як цивілізаційної основи розвитку людства / С. В. Прилуцький // Судова апеляція. – 2011. – № 3 (24). – С. 6-15.
6. Москвич Л. М. Эффективность судебной системы: концептуальный анализ: Монография / Л. М. Москвич. – Харьков: Вид-во «ФІНН», 2011. – 384 с.
7. Троцина К. Е. История судебных учреждений в России / К. Е. Троцина // Сочинения Константина Троцины: учеб. пособие. – СПб.: Тип. Э. Веймара, 1851. – 388 с.
8. Усенко І. Б. Звичай, звичай правовий / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / [гол. редкол.: Ю. С. Шемшученко] – К.: Укр. енцикл., 1999. – Т. 2: Д-Й. – С. 568.
9. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 800 с.
10. Дювернуа Л. Н. Источники права и суд в древней России: Опыт по истории русского гражданского права / Л. Н. Дювернуа. – М.: Университетская типография, 1869. – 420 с.
11. Українське державотворення. Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненко. – К.: Либідь, 1997. – 537 с.
12. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М.: Госюриздат, 1949. – 543 с.
13. Чистяков О. И. Российское законодательство X-XX веков : в девяти томах. Т. 1: Законодательство Древней Руси / О. И. Чистяков. – М.: ЮЛ, 1984. – 432 с.
14. Історія держави і права України: підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Том 1. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 648 с.
15. Костомаров М. І. Галерея портретів: біографічні нариси / М. І. Костомаров. – К.: Веселка, 1993. – 326 с.
16. Прилуцький В. І. Тіун, тивун / В. І. Прилуцький // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / [гол. редкол.: Ю. С. Шемшученко]. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 6: Т-Я. – С. 78.
17. Прилуцький В. І. Волостель / В. І. Прилуцький // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / [гол. редкол.: Ю. С. Шемшученко]. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 511.
18. Гончаренко В. Д. Посадник / В. Д. Гончаренко // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / [гол. редкол.: Ю. С. Шемшученко]. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т. 4: Н-П. – С. 682.
19. Софроненко К. А. Общественно-политический строй и право Галицко-Волынской Руси XI – XII вв. / К. А. Софроненко. – М.: Госюриздат, 1955. – 140 с.
20. Леонтович Ф. І. Руська Правда і Литовський Статут / Ф. І. Леонтович // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – К.: Юридична книга, 2002. – 463 с.
21. Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях великого князівства Литовського: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. Г. Ковальова. – О.: Одеська національна юридична академія, 2004. – 20 с.
22. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: У 2-х т. – Т. 1: До середини XVII століття / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
23. Ковальова С. Г. Судострій і судочинство на Українських землях Великого князівства Литовського: монографія / С. Г. Ковальова. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 200 с.
24. Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины / Ф. Леонтович. – СПб.: б.и., 1895. – 56 с.

Кравчук В. Историко-правовые аспекты основ правового статуса судей в период Киевской Руси, Галицко-Волынского и Литовско-Русского государства (IX в. - середина XVI в.). В статье проведен исторический анализ генезиса правового статуса судей в период Киевской Руси, Галицко-Волынского и Литовско-Русского государства, характеризующийся сословным делением общества, феодальным строем и практически неограниченной властью князя во всех сферах общественной жизни, в том числе и в судопроизводстве. Особое внимание уделяется институту правового статуса судей, который утверждался и развивался, хотя и играл при этом различную роль и имел отличный политико-правовой статус в зависимости от этапа развития феодального общества того времени. Отмечается, что в этот ранний период начинают устанавливаться отдельные элементы правового статуса судей, в частности, требования, предъявляемые к судьям; порядок их избрания и назначения; присяга судей; полномочия судей;

ответственность судей; гарантии безопасности для судей. В течение XIV - первой половины XVI в. статус судьи был второстепенным относительно статуса государственного чиновника. В домениальных судах функции судей исполняли феодалы, в церковных домениальных судах – священнослужители высших уровней независимо от правовой грамотности или назначенные ими чиновники. Специальных профессиональных требований к судьям государственных судов не предъявлялось.

Ключевые слова: правовой статус, правовой статус судьи, правосудие, судья, судебная система.

Kravchuk V. Historical and Legal Aspects of the Legal Status of Judges in the Period of the Kievan Rus, Galicia-Volyn and Lithuanian-Rus State (the XIV-th century - the middle of the XVI-th century). The article offers historical analysis of the genesis of the judge's legal status in the period of Kievan Rus, Galicia-Volyn and Lithuanian-Rus state which were characterized by caste division of society, feudal relationships system and practically unlimited power of the Prince in all spheres of social life, including legal proceedings. The emphasis is laid on the institute of legal status of judges, which was confirmed and developing, although it played different roles in each particular case and had a special political and legal status, depending on the stage of the feudal society development in that time. It is noted that in that early period some elements of the legal status of judges started to be established, including: the requirements that can be applied to judges; procedure of their election and appointment; oath of judges; powers of judges; responsibility of judges; security guarantees for judges. During the period of XIVth - first half of XVIth century the status of the judges was a secondary status after that of the state official. In the domenian courts judge's functions were performed by landlords (in the domenian church – by spiritual lords) or by the appointed by them officials, regardless their legal literacy. There were no special professional requirements to the judges of state courts.

Key words: legal status, legal status of judges, justice, judge, judicial system.

УДК [34:321] (091)

М. Кравчук

Ідеї правової держави в історико-правовій ретроспективі

Досліджено уявлення про правову державу в історії розвитку політико-правової думки. Уявлення про державу як про організацію, яка здійснює свою діяльність на основі закону, почали формуватися вже на ранніх етапах розвитку людської цивілізації. Теорія правової держави стала підсумком багатомісячного розвитку політичного життя і правової думки багатьох країн світу. Українські автори концепції про державу і право були попереду багатьох мислителів Західної Європи з питань природного права, панування в державі закону, місцевого самоврядування та ін.

Ключові слова: держава, правова держава, ідеальна держава, право, закон, справедливість, свобода, поділ влади.

Постановка наукової проблеми та її значення. Україна, проголосивши шлях формування правової держави, поставила перед собою комплекс проблем, пов'язаних із необхідністю історико-правового та теоретичного вирішення невідкладних завдань щодо власної трансформації. Оскільки програма побудови правової держави розрахована на майбутнє, яке принципово визначається минулим, то підходи до створення вітчизняної моделі правової держави, визначення шляхів до її утвердження треба шукати в минулому і сучасному стані національних державно-правових структур і країни в цілому.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Концептуальні положення і шляхи формування правової держави з урахуванням конкретних умов розвитку країни викладаються в працях А. П. Зайця, А. М. Колодія, М. В. Костицького, В. В. Копейчикова, В. К. Ларіонової, Л. В. Петрова, П. М. Рабіновича, Ю. І. Римаренка, Ю. С. Шемшученка та інших.

Мета й завдання статті. Метою дослідження є розвиток ідеї правової держави у різних

історичних періодах, державах та культурах. Результати дослідження можуть бути використані в процесі подальшої реалізації конституційної-правової норми, що задекларувала Україну як правову державу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ідея правової держави є однією з найцінніших в розвитку світової політико-правової думки. Уявлення про державу як про організацію, що здійснює свою діяльність на основі закону, почали формуватися вже на ранніх етапах розвитку людської цивілізації. Ще в ті далекі часи люди почали замислюватися над тим як встановити та закріпити більш досконалі і справедливі форми життя. Так, ще у XVIII столітті до нашої ери правитель Вавилону цар Хаммурапі видаючи закони написав: «Для того, щоб сильний не кривдив слабого, щоб з сиротою і вдовою чинили справедливо.... Щоб судив суд у країні, щоб ухвалювали вироки в країні, щоб з пригнобленим чинили справедливо, я вирізьбив мої дорогі слова на моїй стелі і поставив перед зображенням моїм, царя справедливого» [9, с. 33].

Відомий китайський мислитель Мо-Цзи (V ст. до н. е.) відстоював думку про те, що всі люди рівні перед небом, а держава є результатом їх угоди. Тому ідеальною організацією влади Мо-Цзи вважав державу з мудрим правителем на чолі який служитиме народу, буде примножувати його добробут. Звідси Мо-цзи робив висновок про те, що влада правителя не може бути необмеженою, що монарх повинен прислухатися до голосу мудрих радників та діяти у згоді з ними. Згода між народом і правителем повинна стати основним принципом правління. Важливими чинниками такого мудрого управління, на його думку, були: по-перше, вміле поєднання настанов народу з покараннями. По-друге, влада повинна використовувати не тільки насильства і покарання, а й моральні форми впливу на людей. По-третє, на державну службу слід висувати наймудріших незалежно від їхнього походження [6, с. 29].

Рабовласницькі держави за своїми формами були різноманітні що визначалося різним співвідношенням сил між різними верствами панівного класу (військова, релігійна, бюрократична верхівка), співвідношенням суспільно-приватного, храмового та державного секторів економіки, впливом станово-кастових перегородок. Своєрідною формою рабовласницької держави була деспотія, яка органічно виростала з замкнутості і малорухомості общинного життя Специфічним різновидом рабовласницької держави була полісна форма, яка виступала у вигляді рабовласницької демократії, тиранії, аристократії та ін. Саме афінська. полісна демократія започаткувала перші зародки такого явища, яке ми сьогодні називаємо правами людини. Це пов'язано з виникненням певного простору свободи, що створило умови для рівних політичних прав у осіб, які є громадянами. У VI ст. до н. е. один із семи давньогрецьких мудреців архонт Солон провів низку реформ, які утверджували деякі елементи демократії та встановлювали право на притягнення до відповідальності державних чиновників.

Дальшого розвитку ідея правової держави в розумінні верховенства чинних законів набуває в античні часи. Геракліт, Платон, Аристотель, Цицерон у пануванні законів вбачали запобігання сваволі посадових осіб та могутність держави.

Платона можна вважати одним з перших давньогрецьких філософів, який у систематичній формі подав своє розуміння держави. Платон висунув свій проект ідеальної держави, який є першою соціальною утопією в історії суспільства. Ідеальна держава, згідно з філософією Платона, повинна бути заснованою на засадах справедливості. Але Платон передбачав жорстку ідеологічну диктатуру влади. Платонівська держава – це теоретична схема утопічної держави, в якій життя суспільства підпорядковується державному контролю [7, с. 52].

Мислитель надавав великого значення закону й законності в житті суспільства. «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під будь-якою владою, – писав Платон. – Там же, де закон є володарем над правителями, а вони – його раби, я вбачаю спасіння держави і всі блага, що їх можуть дарувати державам боги» [6, с. 48].

Суттєвий вплив на поняття держави і чинників, які її обмежують, справили погляди Аристотеля, Саме йому належить одна з найголовніших ідей древності – принципове розмежування держави (політичних відносин) і суспільства. Можливість впливу на державну владу, правителя, залежить від форми державного устрою. Аристотель розрізняє такі три кращі види державного устрою, як царська влада (монархічне правління), аристократія і політія, а також три форми, які відхиляються від них: тиранію (від царської влади), олігархію (від аристократії), демократію (від політії) [1, с. 115].

На думку мислителя, тиранія має на меті користь одного правителя, олігархія піклується про користь багатих громадян, демократія – про користь незаможних. Найголовніше за будь-якого ладу, зазначає Аристотель, це шляхом законів і іншими засобами позбавити посадових осіб можливості

наживатися. Найкорисніші закони, одностайно схвалені всіма причетними до управління державою, будуть марними, якщо громадяни не будуть привчені до державного порядку і в цьому дусі виховані, тобто якщо закони держави демократичні – у дусі демократії, якщо олігархічні – у дусі олігархії; якщо недисциплінований один, то недисциплінована вся держава [2, с. 59].

Античні філософи та правознавці пов'язували державу правом і показували необхідність існування в державі правових законів, що панували б над державними структурами, були б мірилом справедливості дій держави та її чиновників і регулювали політичні відносини.

Важливий крок у напрямку формулювання теорії правової держави зробив давньоримський вчений Марк Тулій Цицерон. Він писав: «Закон – опора того високого становища, яким ми користуємося у державі, основа свободи, джерело правосуддя: розум, душа, мудрість і сутність держави зосереджені у законах» [11, с. 215].

Філософ розглядав державу як публічно-правову спільність, як справу народу. На його думку, народ – це не всяке об'єднання людей, зібраних до купи хоч би в який спосіб. Народ – це об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільності інтересів [10, с. 9]. Перевершивши своїх попередників: Платона, Аристотеля, Полібія, Цицерон показав державу як правову форму організації загальної справи. Він визначав державу як загальний правопорядок. Захист свободи громадянина, його прав як складової правопорядку та всієї державності – це не приватна, а загальна справа держави. Тому можна стверджувати, що Цицерон стояв біля витоків поняття правової держави.

Ряд гуманістичних принципів дало світу християнство, яке інтегрувало уявлення щодо прав людини з релігійно-моральними цінностями. У творах ранньохристиянської літератури засуджувались і відкидалися земні порядки, перш за все політична влада рабовласників як вираз несправедливості та беззаконня.

В основі права та інших соціальних норм, за ранньохристиянськими джерелами, лежить правда, справедливість, яка йде безпосередньо від Бога. Правда й закон свободи конкретизуються в низці релігійних, моральних та юридично значимих положень. У релігійній сфері – це віра в Ісуса Христа. У моральному світі – це духовна і моральна досконалість. В юридичній галузі правда і закон свободи конкретизуються в таких принципах і масштабах поведінки: 1) рівність, 2) еквівалент (рівне за рівне), 3) обов'язок працювати і розподіл за працею, 4) засудження багатства і вимога загального майна.

Отже, раннє християнство проголосило принцип рівності людей незалежно від їх соціального походження, становища і національності. Видатний християнський теолог IV – V ст. н.е. Аврелій Августин піддає гострій критиці право рабовласницького Риму як таке, що суперечить праву, наділеному «божественною благодаттю».

Подальший розвиток ідеї правової державності здійснили мислителі середньовіччя Н. Макіавеллі і Ж. Боден. У своїх працях Макіавеллі зробив спробу визначити контури ідеальної держави, яка щонайкраще відповідає потребам свого часу. Ціль держави він бачив у можливості вільного користування майном і забезпечення безпеки для кожного. Боден визначав державу як правове керування багатьма сімействами і тим, що їм належить.

У період Нового часу у розробку концепції правової держави значний внесок зробили прогресивні мислителі Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Д. Локк та інші. Гроцій був першим видатним теоретиком школи природного права. Головним завданням держави він вважав охорону приватної власності за допомогою таких правостановлень, що забезпечували б кожній людині вільне користування своїм надбанням за згодою усіх. Гоббс розробив та захистив ідею індивідуальних прав людини (обґрунтування формальної рівності перед законом, непорушність договорів). Спіноза одним із перших здійснив системний аналіз демократії, як форми реалізації людиною потреби свободи. Він підтверджував, що держава можуть тільки тоді, коли вона гарантує кожному громадянину не тільки цілість життя, але і задоволення його інтересів, і застерігав сучасних йому правителів від зазіхань на власність, безпеку, честь, свободу й інші блага підданих. Дж. Локк також говорив про панування закону, який забезпечує природні, невідчужувані права власності, індивідуальної свободи і рівності.

Значний внесок у розробку основних елементів правової держави в період Просвітництва внесли Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, І. Кант, Ф.-Г. Гегель і інші. Монтеск'є пояснював установаження правової державності необхідністю свободи у громадянському суспільстві. «Свобода є право робити усе, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що забороняється законами, то в нього не було би свободи, тому що теж саме могли б робити й інші громадяни» [5, с. 175]. Таким чином, політична свобода в Монтеск'є означає встановлення законності і безпеки.

Монтеск'є обґрунтував необхідність у демократичній державі поділу влади на законодавчу,

виконавчу та судову гілки, які повинні бути незалежними одна від одної. Якщо в суспільстві не забезпечено реалізації прав і свобод людини та громадянина, не проведено поділу влади - це суспільство не має конституції і не може вважатися демократичним. Монтеск'є розглядав поділ і взаємне стримування гілок влади як головну умову забезпечення політичної свободи. Тільки подібний державний устрій, у якому всі ці влади розділені, може забезпечити таке положення, за якого нікого не будуть примушувати робити те, до чого його не зобов'язує закон, і не робити того, що закон йому дозволяє [5, с. 104-105]. Отже, своїм вістрям принцип поділу влади був спрямований проти королівського абсолютизму, зловживання владою, зосередження в руках монарха всієї повноти влади. Ця концепція Монтеск'є мала великий демократичний зміст і не втратила свого значення до цього часу.

Помітний внесок у розвиток ідеї правової держави зробив видатний німецький філософ І. Кант. Він – прихильник справедливості, а тому справедливою організацією суспільства, на його думку, повинно бути встановлення «вічного миру» [3, с. 200]. Досягти цього в майбутньому можна завдяки утворенню федеративного союзу незалежних рівноправних держав республіканського типу. У такому суспільстві, на думку Канта, особі буде забезпечено реалізацію повної свободи й недоторканості. Правова держава, за Кантом, характеризується не як емпірична реальність, а як ідеальна теоретична модель, якою слід керуватися у практичній організації державно-правового життя.

Інший, не менш відомий німецький філософ Ф. Г. Гегель розглядає державу в контексті загальної системи його фундаментальних філософських уявлень про світобудову, важливою частиною яких є філософія права. Держава в трактуванні Гегеля – це також право, але найбільш розвинене і змістовно багате, оскільки воно включає в себе визнання всіх інших прав - прав особистості, сім'ї і товариств. Зводячи державу в абсолют, що стоїть над особистістю і суспільством, Гегель доводить, що буття держави передує розвитку громадянського суспільства. Цінність гегелівських переконань на державу полягає в тому, що примусова, насильницька функція в ньому грає не таку важливу роль. Головне – це чітка соціальна і правова спрямованість державної діяльності, її глибокий етичний зміст, розумність і корисність для суспільства і індивіда.

К. Маркс розглядав державу і право виходячи з відкритої ним класової теорії суспільного розвитку. Згідно з даною теорією держава і право зникнуть разом із зникненням класів внаслідок встановлення диктатури пролетаріату в процесі переходу до суспільства без класів. Аналізуючи співвідношення буржуазної держави і права, Маркс доводить, що юридичний закон є продукт і відображення матеріальних виробничих відносин класового суспільства. Законодавство тільки фіксує вимоги, що диктуються економічними відносинами. Від держави ж залежить, наскільки адекватно вона може відобразити в законах взаємовідносини, що історично склалися між людьми, відповідні даному соціально-економічному ладу.

Глибокі розробки питань становлення правової держави на початку ХХ ст. здійснені українськими вченими-юристами Б. Кістяківським, С. Дністрянським та ін. Б. Кістяківський в 1909 р. у відомому збірнику «Вехи» публікує статтю «На захист права», де виступає переконаним прибічником непорушності права і застерігає інтелігенцію, яка у своїй революційній діяльності вважала за можливе не зв'язувати себе правовими нормами і навіть боротися проти «деспотизму» закону, про можливі непередбачувані наслідки таких поглядів.

Розмірковуючи про шляхи побудови правової держави, він вказував на той факт, що у майбутньому буде зменшуватися можливість насильницького вирішення конфліктів, а будуть розширюватися способи правового вирішення питань. Розвиваючи ідею правової держави, Б. А. Кістяківський писав, що можна до певної міри визнати висоту того ідеалу одноосібного законодавця, який знає всі справжні потреби свого народу, а тому приймає закони цілком вільно і тільки в інтересах загального блага. «Але тепер ніхто не може сумніватися в тому, що цей ідеал нездійсненний, бо при сучасній складності життя одна особа не може знати про всі потреби народу» [4, с. 4].

Далі він наголошує на тому, що «вирішальне значення для нашого правопорядку має створення у нас народного представництва, наділеного законодавчими повноваженнями, що означає принципове визнання у нас правового начала, за яким наше чинне право повинно постійно узгоджуватися народною правосвідомістю» [4, с. 4].

У пореволюційний період теорія правової держави виявилася в Радянському Союзі несумісною з ідеєю «диктатури пролетаріату», визначенням держави як інструменту панування одного класу над іншим. З цих же ідеологічних засад було відкинуто ідею поділу влади.

Радянська державно-правова наука в період тоталітаризму не сприймала ідею правової

держави, вважаючи її буржуазною, діаметрально протилежною класовій концепції держави. Інерція владного заперечення і наукового невизнання багатовікового досвіду теорії і практики правової державності породила серйозні соціально-економічні, культурно-духовні і національні конфлікти в житті суспільства.

Із здобуттям незалежності Україною в руслі реформаторських процесів, що проходять в країні, сталися серйозні зміни в наукових поглядах на державу і право, чітко визначилися нові підходи до оцінки їх ролі в політичній системі суспільства. Використовуючи науковий арсенал минулого і теперішнього часу, практичний досвід побудови і функціонування правової державності в сучасних цивілізованих країнах, вітчизняне правознавство, філософська, економічна і політична думка намітили реальні контури майбутньої правової держави в нашому суспільстві. На думку П. М. Рабіновича «правова держава – це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону і захист основних прав людини. Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів» [8, с. 28] Автор стверджує що, «уявлення про правову державу вирішальною мірою залежить від того, яким правом збираються її пов'язати, як саме розуміють права людини. А зміст останніх (як зазначалося раніше) завжди так чи інакше несе на собі відбиток конкретних історичних умов існування людства, а отже, із плином часу цей зміст може зазнавати певних змін, розвиватися. Відповідно ж до трансформації право розуміння мають дещо оновлюватися і деякі елементи уявлення про правову державу» [8, с. 29].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, теорія правової держави стала підсумком багатовікового розвитку політичного життя і правової думки багатьох країн світу.

Слід зазначити, що українські автори концепції про державу і право були попереду багатьох мислителів Західної Європи з питань природного права, панування в державі закону, місцевого самоврядування та ін. Розмірковуючи про співвідношення держави і особи, переважна більшість із них на перше місце ставили інтереси людини, а метою держави вважали забезпечення прав і свобод кожного індивіда, перед яким держава має цілу низку обов'язків, насамперед коли йдеться про ідею демократичної правової держави і громадянського суспільства.

Джерела та література

1. Антология мировой политической мысли. В 5 т. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Нац. обществ.-науч. фонд Акад. полит. науки. Руководитель проекта Г. Ю. Семигин и др.; Ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. – М.: Мысль, 1997. – 832 с.
2. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 248 с.
3. Кант И. Сочинения: В 6 т. / И. Кант. – М.: Наука, 1965. – Т. 2. – 300 с.
4. Кистяковский Б. А. Наши задачи / Б. А. Кистяковский. – М.: б. и., 1913. – 26 с.
5. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М.: Госполитиздат, 1955. – 803 с.
6. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень: навчальний посібник / Є. М. Орач – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
7. Платон. Собрание сочинений: В 4 т. / Платон. – М.: Мысль, 1990. – Т. 3. – 450 с.
8. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник / П. М. Рабінович. – К.: Атіка. – 2001. – 176 с.
9. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Том 1: / За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К.: ІнЮре. – 1998. – 504 с.
10. Марк Туллий Цицерон. Мысли и высказывания / Под ред. В. П. Бутромеева, В. В. Бутромеева. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 304 с.
11. Цицерон. Диалоги о государстве и законах / Цицерон. – М.: Наука, 1966. – 250 с.

Кравчук Н. Идеи правового государства в историко-правовой ретроспективе. Украина, провозгласив путь формирования правового государства, поставила перед собой комплекс проблем, связанных с необходимостью историко-правового и теоретического решения неотложных задач относительно собственной трансформации. Представление о государстве как об организации, которая осуществляет свою деятельность на основе закона, начали формироваться уже на ранних этапах развития человеческой цивилизации. Античные философы и правоведы связывали государство правом и показывали необходимость существования в государстве правовых законов, которые господствовали бы над государственными структурами, были бы мерилем справедливости действий государства и его чиновников и регулировали политические отношения. Ранее христианство провозгласило принцип равенства людей независимо от их социального происхождения, положения и национальности. Украинские авторы концепции о государстве и праве были впереди многих мыслителей Западной Европы по вопросам естественного права, господства в государстве закона,

местного самоуправлення и др. Теория правового государства стала итогом многовекового развития политической жизни и правового мнения многих стран мира.

Ключевые слова: государство, правовое государство, идеальное государство, право, закон, справедливость, свобода, разделение властей.

Kravchuk M. Concepts of Legal State in Historical and Legal Retrospective. Ukraine, having proclaimed its goal the formation of a lawful state, has set a range of problems connected with necessity of historical-legal and theoretical solution of urgent problems concerning its way of transformation. Conception of the state as an organization, that operates on the basis of law, started to take shape at the early stages of human civilization development. Ancient philosophers and legal scholars associated the state with law and substantiated the need for living in the state of legal laws, which would dominate the state structures, would be a criterion of justice of the state and its officials activities and regulate political relations. Early Christianity proclaimed the principle of equality of people regardless of their social origin, status and nationality. Ukrainian authors of the conception of state and law had been ahead of many Western European thinkers on the issues of natural law, the rule of law in the State, local self-governing and others. The theory of legal state was the result of many-centuries development of political and legal thought of many countries of the world.

Key words: state, legal state, the ideal state, law, justice, freedom, separation of powers.

УДК [341:325](477+061.1ЄС)

О. Лаба

Напрями співпраці України та Європейського Союзу щодо міграційних питань

У статті досліджено етапи формування спільної міграційної політики України та Європейського Союзу, розкрито зміст основних політичних документів, що визначають напрями та інструменти політики ЄС та України у сфері міграції, викладено норми законодавства, прийнятого на їх виконання. Проаналізовано співпрацю України з Європейським Союзом у галузі регулювання міграційних процесів та запропоновано окремі рекомендації, реалізація яких сприяла б удосконаленню міграційної політики України у відповідності до європейських стандартів.

Ключові слова: міграційна політика, європейські стандарти, біженці, міграційний простір, Шенгенська зона, мігранти, співпраця, візовий режим, нелегальна міграція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для України міграційна політика об'єднаної Європи становить подвійний інтерес. По-перше, ЄС є важливим партнером нашої держави з обміну населенням, куди спрямовується численний міграційний потік. На території Євросоюзу, передовсім у сусідніх країнах, а також в країнах Південної Європи, працюють, навчаються, проживають численні українці. Наприклад, за офіційними даними країн перебування, в Німеччині 153,4 тис. вихідців з України [1], в Італії громадян України налічувалося 2013 р. 192,3 тис., Чехії – 107,7 тис., Іспанії – 84 тис., Португалії – 44 тис. [2] У доповіді Єврокомісії щодо міграції 2012 року було вказано, що українці за кількістю вперше отриманих дозволів на перебування в країнах Євросоюзу вийшли на перше місце: їм було оформлено впродовж року 204 тис. дозволів. Україна обійшла за цим показником країни, звідки традиційно прибували до Європи численні мігранти, а саме США, Індію, Китай та Марокко [3].

Другий аргумент на користь практичного і теоретичного значення вивчення міграційної політики Євросоюзу пов'язаний з євроінтеграційними намірами України. Адже, крім іншого, інтеграція до ЄС передбачає досягнення відповідності європейським стандартам також і у сфері міграційного законодавства та менеджменту. Правові норми, що є обов'язковими для країн-членів Євросоюзу, мають бути поступово імплементовані до законодавства, а адміністративна практика наближена до загальноприйнятої в Європі. Причому, успішне просування у цьому напрямі, з одного боку, є передумовою поглиблення міжнародного співробітництва, отримання фінансової та технічної

допомоги, спрямованої на посилення спроможності українського уряду управляти міграційними процесами, а з другого, – умовою ширшого доступу населення України до можливостей вільного пересування Європою, тобто повноцінної присутності українців на загальноєвропейському міграційному просторі.

Формування мети і завдань статті. У перші роки європейської інтеграції міграційним питанням приділялася мінімальна увага. У 1980-ті рр. вони вирішувалися здебільшого шляхом неформальних міжурядових відносин, у 1990-ті – набули формалізованих форм, і лише після 1999 р. розпочався період розробки і запровадження єдиної для ЄС міграційної політики і практики [4, с. 138].

З метою стимулювання внутрішньо європейської мобільності населення було прийнято низку директив та рекомендацій стосовно прав працівників-мігрантів, які були громадянами країн ЄС, а 1976 р. – затверджено Програму дій щодо працівників-мігрантів та членів їхніх сімей. Будь-яка дискримінація у працевлаштуванні, умовах чи оплаті праці на підставі громадянства не допускалася. Працівники мали право переїжджати разом із сім'ями.

Щоб спростити переміщення населення, було прийнято рішення про взаємне визнання дипломів і кваліфікації, а також розроблено спільне законодавство, яке забезпечувало студентам і пенсіонерам доступ до однакових соціальних пільг і послуг на території всіх країн Співтовариства і тим самим створювало умови для зміни країни проживання цими категоріями громадян. Іммігранти з країн ЄС набули право на працевлаштування в державних установах, тобто на робочих місцях, які раніше могли займати лише громадяни відповідних країн.

Поступово узгоджувалися позиції щодо пересування між членами Союзу громадян третіх країн, які постійно проживали на їх території. Зокрема, право на вільне пересування набули іноземці, які були членами сімей громадян країн ЄС. Однак більшість громадян третіх країн все ще підпадали під дію національного, а не спільного законодавства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Якісно новим кроком у регулюванні міграційних процесів було підписання 1992 р. Договору про створення Європейського Союзу (Маастрихтської угоди), де цілком категорично заявлено, що будь-який громадянин країни-члена є громадянином Союзу, тобто, серед іншого, користується правом вільно пересуватися і обирати місце проживання по всій його території.

Міграційні питання все ще залишалися в компетенції окремих країн. Більше того, у Маастрихтській угоді зазначалося, що ніщо не перешкоджає урядам застосовувати заходи, які вони вважають необхідними, з метою контролю над імміграцією з третіх країн, запобігання злочинності і контрабанді [5, с. 313]. Основні інституції ЄС мали дуже мало повноважень у цій сфері. Рішення приймалися здебільшого у формі необов'язкових рекомендацій і лише за умови повної одностайності. Разом з тим, після підписання Маастрихтської угоди члени ЄС змогли узгодити багато важливих питань, які пізніше було інкорпоровано в спільне законодавство.

Історія формування Шенгенської зони почалася 1960 р., коли країни Бенілюксу відмінили контроль на своїх внутрішніх кордонах. 1985 р. у замку Шенген у Люксембурзі було підписано Угоду між урядами держав економічного Союзу Бенілюкс, Федеративною Республікою Німеччиною і Французькою Республікою [6, с. 318-324]. Прикордонний контроль як такий не відмінявся, проте значно послаблювався (щоб уникнути подвійних перевірок, створювалися спільні прикордонні пости, запроваджувався візуальний та вибірковий контроль). Крім того, впродовж п'яти років сторони угоди мали підготуватися до остаточної відміни прикордонного контролю на внутрішніх кордонах і його перенесення на зовнішній кордон. Завершення цього процесу було підтверджено 1990 р. підписанням Конвенції про застосування Шенгенської угоди [7, с. 325-354].

Переломним моментом на шляху гармонізації політики європейських держав у сфері міграції було підписання 1997 р. Амстердамської угоди (набула чинності 1999 р.), де окрему частину присвячено свободі пересування, притулку та імміграції.

Кардинально новим було те, що Амстердамська угода містила положення, яке дозволяло ЄС приймати обов'язкове для країн-членів законодавство в міграційній сфері. У жовтні 1999 р. на саміті у Тампере (Фінляндія) голови держав ЄС домовилися про реалізацію Амстердамської угоди, зокрема, у сфері імміграції та притулку.

Після виконання програми, прийнятої у Тампере, 2004 р., уже після розширення ЄС, у Гаазі було затверджено наступну програму дій до 2010 р. У ній сформульовані завдання: створити єдину європейську систему притулку; розвивати легальну міграцію та боротися з нелегальним працевлаштуванням; забезпечити інтеграцію громадян третіх країн; розвивати зовнішньополітичний вектор міграційної політики; удосконалювати менеджмент міграційних потоків. Крім розробки

спільного законодавства, Гаазька програма була сфокусована на поглиблення солідарності країн ЄС у вирішенні міграційних питань та передбачала функціонування низки фінансових програм взаємодопомоги.

Стокгольмська програма 2009 р., прийнята у розпал фінансово-економічної кризи, продемонструвала небажання країн ЄС форсувати міграційні питання і містила лише кілька нових ідей. В основному зусилля ЄС у царині спільної міграційної політики в роки кризи зосереджувалися на збереженні уже досягнутих результатів, забезпеченні функціонування досягнутих домовленостей, зокрема Шенгенської системи [8].

Перший розгорнутий документ щодо спільної імміграційної політики ЄС було видано Єврокомісією 2000 р. [9], оскільки імплементація прийнятих у Тампере рішень щодо формування європейського міграційного простору вимагала політичної оцінки міграційної ситуації в Європі з урахуванням демографічного розвитку та ситуації на ринку праці, а також міграційного тиску ззовні.

Формування спільного законодавства ЄС у сфері міграції в першу чергу було спрямоване на розробку правових норм, необхідних для забезпечення легальної імміграції та гарантій прав мігрантів. Зокрема, 2003 р. було прийнято директиву стосовно правового статусу громадян третіх країн, які тривалий час (не менше п'яти років) безперервно проживали на території країн-членів [10, с. 44]. Її дія поширюється на громадян третіх країн, які мають стабільне і регулярне джерело доходу, медичну страховку, не становлять загрози безпеці чи громадському порядку держави проживання. Цим документом особам, які мають дозвіл на проживання в одній з країн ЄС, забезпечується право на пересування та проживання на території інших держав Євросоюзу, гарантуються основні економічні та соціальні права на рівні із громадянами тих держав. У 2010 р. було досягнуто домовленість, що передбачені цією Директивою права поширюються також на користувачів міжнародного захисту, тобто біженців з третіх країн, якщо вони відповідають основним вимогам щодо тривалості проживання в ЄС. На сьогодні ці норми інкорпоровані у законодавство країн-членів, крім Великобританії, Ірландії та Данії, які дотримуються окремої позиції в імміграційній політиці.

Наступною директивою мігрантам надано право на возз'єднання сімей та гарантовано права осіб, які прибувають як члени їхніх сімей (2003) [11, с. 12]. Відповідно до якої громадяни третіх країн, які легально проживають в ЄС, можуть привезти в країну перебування подружжя, неповнолітніх дітей та неповнолітніх дітей подружжя. Країни перебування на свій розсуд можуть розширити це коло і дозволити імміграцію партнера, з яким офіційно шлюб не укладено, повнолітніх дітей та батьків, якщо вони є утриманцями мігранта. Особи, які прибувають як члени сімей, мають право на працевлаштування, професійне навчання на тих же підставах, що й інші громадяни третіх країн. Після п'ятирічного проживання вони можуть отримати автономний правовий статус у разі, якщо сімейні зв'язки зберігаються. Водночас, право на возз'єднання сімей не є абсолютним. Воно може бути обмеженим в інтересах охорони громадського порядку та державної безпеки. Мігрант, який клопочеться про дозвіл на прибуття своїх рідних, повинен мати достатній для їх утримання дохід, житло, медичне страхування, він має проживати в країні певний визначений строк (але не більше двох років). Передбачені також покарання за укладення фіктивних шлюбів з метою отримання дозволу на імміграцію.

З метою спрощення бюрократичних процедур в процесі імміграції у 2011 році ухвалено директиву щодо запровадження єдиного дозволу одночасно і на працевлаштування, і на проживання громадян третіх країн на території ЄС, а також спільного списку прав і свобод, якими вони можуть користуватися [12]. Таке рішення спрямоване на покращення становища мігрантів та можливостей їхньої адаптації в країнах перебування.

Спеціальною директивою 2005 р. було запроваджено спрощений порядок імміграції вчених за запрошеннями визнаних наукових інституцій на строк понад три місяці [13, с. 15]. Науковець, який отримує право на перебування, автоматично набуває і право на роботу, тобто не потребує окремого дозволу для працевлаштування, як і проходження тесту ринку праці. Директива передбачає також право для науковця на возз'єднання сім'ї. Науковці користуються тими ж правами у сфері умов праці та соціального захисту, як і місцеві громадяни, вони мають право займатися викладацькою діяльністю, вільно пересуватися між країнами Шенгенської зони на строк до трьох місяців з метою здійснення наукових досліджень.

Оцінка реалізації директив щодо науковців та студентів, обумовила розробку нових пропозицій. Замість двох документів передбачається прийняти один, де будуть уточнені процедурні питання, які, як показала практика, по-різному трактуються в різних країнах. Проте, головні пропонувані зміни спрямовані на спрощення порядку допуску студентів та науковців. Адже, незважаючи на наслідки світової економічної кризи та високе безробіття в країнах ЄС, у

довготривалій перспективі приплив висококваліфікованих мігрантів сприятиме економічному розвитку і створенню нових робочих місць. Отже, міграційні потоки мають великий вплив на загальну соціально-економічну, політичну та міграційну ситуацію кожної країни. Варто відзначити, що більшість держав демонструють своєю еміграційною політикою повагу до прав своїх громадян на вільне переміщення, а деякі – проводять політику стримування еміграції, особливо щодо висококваліфікованих фахівців і за несприятливої демографічної ситуації.

Як бачимо, Європейський Союз використовує системний та комбінований підходи для формування імміграційної політики. Ці два підходи вони є продовженням один одного, та сприяють більш покращеному формуванню заходів в регулюванні міграційними потоками. Так, системний підхід визначає що, імміграційний контроль та прийом мігрантів повинен узгоджуватись з забезпеченням облаштованості мігрантів, адаптації або інтеграції, також із вживанням зовнішніх заходів по обмеженню та попередженню потоків небажаних мігрантів. Комбінований підхід визначає поєднання прикордонного контролю, суворого мір покарання із реальними можливостями мігрантів скористатися рядом законних форм для імміграції.

Аналіз імміграційного досвіду країн Європейського Союзу приводить до переконаності: в історичній незворотності процесів міжнародної імміграції; у необхідності державних і громадських зусиль щодо інтеграції іммігрантів до європейського соціуму на засадах багатокультурності (рівноправності); міжнародну імміграцію необхідно регулювати. Для більш ефективного регулювання цих потоків необхідно проводити міждержавну міграційну політику. Така політика, на наш огляд, на відміну від внутрішньої, повинна бути більш жорсткою та більш регламентованою, включати в себе систему спеціальних заходів, а також законодавчих актів та міжнародних угод по регулюванню міграційних потоків. Сучасні міграційні процеси у контексті участі України в європейському та світовому міграційному просторі розглядається як один із важливих чинників формування національної міграційної політики держави, приведення її у відповідність до європейських стандартів з урахуванням демографічної ситуації й істотних змін у системі міжнародних відносин, що зумовлені глобалізацією. Однак тут постає проблема знаходження балансу між дотриманням інтересів особистості, суспільства і держави у зв'язку зі свободою пересування, захисту права кожної людини на вибір місця проживання і громадянства [14, с. 113].

Конкретна співпраця України з ЄС щодо міграційних питань розвивається за трьома основними напрямками. По-перше, Україна, як країна походження численних трудових мігрантів, докладає зусилля до досягнення з зарубіжними державами домовленостей щодо працевлаштування та соціального захисту працівників-мігрантів. Відповідні угоди укладаються на двосторонньому рівні [15]. По-друге, Європейський союз, зацікавлений в контрольованій міграції на свою територію та гарантіях внутрішньої безпеки, надає Україні допомогу у розбудові інфраструктури охорони кордону та запобігання нелегальній міграції. По-третє, постійна взаємодія відбувається по лінії забезпечення свободи пересування територією Євросоюзу для українців, умовою чого було підвищення спроможності держави ефективно регулювати міграційні процеси. Таким чином, співпраця з ЄС у міграційній сфері не лише була важливим напрямом міграційної політики держави, а й вимагала її динамічного розвитку.

Певні аспекти міграційних питань знайшли відображення ще в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС) [16, с. 199], що набула чинності 1 березня 1998 р. Зокрема, у ст. 24 держави-члени зобов'язалися не допускати дискримінації українських громадян, які на законних підставах працюють на їх території. У ст. 25 сторони домовилися укладати угоди з метою координації соціального забезпечення робітників, які мають українське громадянство і на законних підставах працюють у країнах-членах. Такі угоди мають забезпечити додавання всіх періодів соціального страхування при нарахуванні пенсії, медичному обслуговуванні, а також переказ пенсії з однієї країни до іншої.

Наприкінці 2001 року Україною та ЄС було погоджено План дій у галузі юстиції та внутрішніх справ. У сфері міграції та притулку у ньому йшлося про адаптацію відповідного національного законодавства України, а також системи органів державної влади до норм і стандартів ЄС, проведення більш інтенсивної інтеграційної політики, надання допомоги для заснування державної міграційної служби, здійснення моніторингу міграційних процесів, передовсім нелегальної міграції, співробітництво у сфері реадмісії, продовження діалогу щодо візових питань. Пріоритети співробітництва у сфері юстиції та внутрішніх справ визначалися на регулярних щорічних зустрічах голів відповідних відомств України та ЄС.

Цілі, висунуті цими документами, і спрямовані на удосконалення міграційної політики України, значною мірою були реалізовані завдяки прийняттю 2001 році нового законодавства про

громадянство України, приєднанню 2002 році до Конвенції ООН про статус біженців, законодавчому гарантуванню права на свободу пересування (2003 р.), ратифікації Європейської соціальної Хартії (переглянуто), у т.ч. статті 18, що надає громадянам право займатися прибутковою діяльністю на території інших сторін (2006 р.).

Новим етапом співробітництва між Україною та ЄС після розширення Євросоюзу, у т.ч. за рахунок суміжних з Україною держав, та запровадження політики сусідства було погодження у лютому 2005 році спільного плану дій, в якому було встановлено перелік пріоритетів співпраці як в рамках, так і поза рамками УПС. Серед них переговори щодо спрощення візового режиму між Україною та ЄС, угоди про реадмісію. Сторони також вважали пріоритетним сприяння діалогу з питань працевлаштування та забезпечення недискримінаційного ставлення до працівників-мігрантів, повну імплементацію зобов'язань, передбачених щодо цього в УПС.

У рамках реалізації цього плану у червні 2007 р. підписано угоди між Україною та ЄС про спрощення візового режиму та про реадмісію (набули чинності з січня 2008 р.). Угода про спрощення оформлення віз [17] передбачала уніфікацію порядку видачі віз українським громадянам консульськими установами держав-членів ЄС, зменшення кількості необхідних для цього документів. Було спрощено критерії видачі багаторазових віз для близьких родичів громадян країн ЄС, водіїв вантажівок, бізнесменів, студентів, журналістів, членів офіційних делегацій. Скасовано візові вимоги для власників дипломатичних паспортів. Вартість Шенгенської візи закріплено на рівні 35 євро. Право на безоплатне отримання віз набули 14 категорій українських громадян, зокрема, студенти, пенсіонери, інваліди, журналісти. З метою моніторингу виконання положень Угоди було створено Спільний комітет експертів. Принципово, що у преамбулі угоди було зафіксовано перспективу запровадження взаємного безвізового режиму поїздок громадян.

Результатом поступової лібералізації візового режиму для українців було стабільне зростання чисельності оформлених їм шенгенських віз. Так, 2013 р. громадяни України отримали 1,56 млн віз, що на 274 тис., або майже на 20 % більше, ніж попереднього року. При цьому, консульськими установами Словаччини в Україні у 2013 році оформлено 87 тис. віз, що удвічі перевищує показники попереднього року; у консульських установах Польщі кількість оформлених віз зросла на 80 тис. до 528 тис., Греції – на 73 тис. до 201 тис., Іспанії – на 26 тис. до 104 тис., Італії – на 13 тис. до 62 тис. За кількістю отриманих віз Україна посіла друге місце в світі, поступаючись лише Росії.

Важливо також підкреслити, що 39 % віз були багаторазовими (у 2012 р. – 38,5 %). Частка відмов в оформленні візи незначна і продовжує скорочуватися: 1,9 % в 2013 р. проти 2,03 % в 2012 р. і 3,3 % в 2011 р. [18]. Принагідно нагадаємо, що із свого боку Україна в односторонньому порядку відмінила в'їзні візи для громадян країн ЄС ще 2005 р.

Для реалізації свободи пересування європейськими країнами велике значення мають також укладені в 2007-2008 рр. з Польщею, Угорщиною та Словаччиною в двосторонні угоди про так званій «малий прикордонний рух», тобто можливість безвізового в'їзду мешканців прикордонних регіонів у прикордонну смугу сусідніх держав.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вплив міграційної політики ЄС на Україну спостерігався в кількох аспектах. По-перше, політика Євросоюзу щодо віз та кордонів, протидії нелегальній міграції, заохочення імміграції фахівців та студентів, захисту прав мігрантів тощо була вагомим чинником динаміки міграційних переміщень населення України. Стрімке зростання транскордонної мобільності українців, переорієнтація на європейські країни значної частини трудових мігрантів, збільшення чисельності молоді, що навчається в Європі, відплив за кордон представників певних професій є, вочевидь, її результатом. По-друге, прагнення України після здобуття незалежності побудувати демократичну, відкриту до світу державу на основі загальноприйнятих в Європі принципів поваги до прав людини об'єктивно обумовило формування міграційної політики на тих же засадах, що застосовані в ЄС, зробило можливим широке використання досвіду, накопиченого в Європі у сфері регулювання міграційних процесів. По-третє, зовнішньополітичний вектор міграційної політики ЄС забезпечив поступальний розвиток співпраці з Україною у міграційній сфері, надання їй конкретної технічної, фінансової, інформаційної допомоги з метою посилення спроможності держави регулювати міграційні процеси, що помітно сприяло розробці міграційного законодавства, розбудові відповідних органів виконавчої влади. Найбільш очевидно вплив ЄС на розвиток міграційної політики України проявився у зв'язку з лібералізацією візового режиму.

За таких умов, а також враховуючи перспективу відміни візового режиму для українців, поглиблення різноманітних зв'язків з країнами ЄС в результаті асоціації, що невідворотно активізує транскордонну мобільність населення в західному напрямку, а також необхідність імплементації

acquis communautaire в ході подальшої інтеграції України з ЄС, вивчення, врахування і використання напрацювань ЄС з міграційної політики видається вкрай актуальним.

З цією метою можна запропонувати наступні кроки:

- при укладенні угоди про асоціацію між Україною та ЄС наполягати на розширенні блоку питань, присвячених міжнародній мобільності та захисту інтересів мігрантів, зокрема, в сфері соціального забезпечення;

- ширше використовувати можливості співпраці в міграційній сфері, які надаються іншими політичними інструментами ЄС, зокрема, партнерством щодо мобільності;

- порушувати перед європейськими партнерами питання розробки та впровадження за підтримки ЄС спільних проектів щодо сприяння поверненню українських трудових та освітніх мігрантів на батьківщину;

- враховувати напрацювання ЄС при розробці законодавчих документів у міграційній сфері, здійснювати оцінку поданих законопроектів на відповідність базовим принципам міграційної політики ЄС;

- скориставшись з досвіду європейських країн посилити використання в інтересах розвитку навчальної міграції в Україну, зокрема, розширити можливості працевлаштування іноземних випускників українських навчальних закладів за отриманою під час навчання спеціальністю, а також можливості часткової зайнятості в період навчання;

- враховуючи досвід формування європейського законодавства звернути увагу на забезпечення належних стандартів прийому біженців, задоволення специфічних потреб особливо вразливих груп вимушених мігрантів, зокрема дітей без супроводу, жінок, жертв тортур;

- в руслі загальноєвропейських політичних тенденцій звернути особливу увагу на необхідність розробки та впровадження дієвих заходів з інтеграції мігрантів в українське суспільство, реінтеграції громадян, які повертаються на Батьківщину;

- у відомствах, відповідальних за реалізацію міграційної політики України, активізувати роботу з вивчення, врахування, оцінки результативності імплементації до українського законодавства acquis communautaire в сфері міграції. Оскільки в Україні міграційні питання належать до компетенції низки державних органів, створити міжвідомчу робочу групу для координації такої діяльності;

- організувати вивчення співробітниками відомств, задіяних в реалізації міграційної політики, acquis communautaire в сфері міграції, у т.ч. і з залученням фахівців з країн Європи;

- керуючись європейським досвідом, при підготовці політичних рішень у сфері міграції започаткувати практику широких громадських обговорень, активного залучення до них неурядових організацій та експертного середовища;

- у консульських представництвах України в державах ЄС, де перебуває значна кількість працівників-мігрантів, запровадити посаду дипломата, до компетенції якого віднести вивчення ситуації, в якій перебувають мігранти, надання їм допомоги, а також відслідкування динаміки міграційних переміщень, підготовки та імплементації законодавства в сфері міграції, реакції громадськості на відповідні питання;

- активізувати наукові дослідження в сфері міграції, зокрема, порівняльний аналіз розвитку міграційної політики України та європейських країн, спільної міграційної політики ЄС;

- ці та інші пропозиції врахувати при перегляді Концепції державної міграційної політики України, доопрацювання якої видається необхідним з огляду на нову політичну обстановку та перспективи євроінтеграції України.

Джерела та література

1. MPC-Migration Profile. Ukraine. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/migration_profiles/Ukraine.pdf
2. Eurostat [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
3. Annual Report on Immigration and Asylum (COM/2013 422 final) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/elibrary/documents/policies/immigration/general/docs/4th_annual_report_on_immigration_and_asylum_en.pdf.
4. Geddes A. The Politics of Migration and Immigration in Europe. – L.; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications, 2003. – P. 138.
5. Population and Migration in the European Union / Ed.by P.Rees. J.Stillwell, A.Convey, M.Kupiszewski. – Chichester: John Wiley and Sons, 1996. – P. 313.
6. Соглашение между Правительствами государств Экономического Союза Бенилюкс, Федеративной Республики Германии и Французской Республики о постепенной отмене контроля на общих границах

- (Шенгенське соглашение) // Сб. междунар. правових док., регулюючих вопр. міграції/ Міжнарод. орг. по міграції. – М., 1994. – С. 318-324.
7. Конвенція о применении Шенгенского соглашения от 14 июня 1985 года между Правительствами государств Экономического Союза Бенилюкс, Федеративной Республики Германии и Французской Республики о постепенной отмене контроля на общих границах // Сб. междунар. правових док., регулюючих вопр. міграції / Міжнарод. орг. по міграції. – М., 1994. – С. 325-354.
8. Collett E. Beyond Stockholm: overcoming the inconsistencies of immigration policy/ European Policy Centre Working Paper. – 2009. – № 32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.epc.eu/documents/uploads/954588169_EPC%20Working%20Paper%2032%20Beyond%20Stockholm.pdf.
9. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on a Community immigration policy (COM/2000/0757 final) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/ALL/?jessionid=GqMmTzqdMhv3gnrNc6TqkphJTf18pKygl3LQFwJDbLvpvTJVHGH7!1006595440?uri=CELEX:52000DC0757>.
10. Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents // Official Journal of the European Union. – L 16. – 23.01.2004. – P. 44. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:016:0044:0053:EN:PDF>.
11. Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification // Official Journal of the European Union. – L 251. – 03.10.2003. – P. 12. [Електронний ресурс]. – <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2003:251:0012:0018:EN:PDF>.
12. Directive 2011/98/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on a single application procedure for a single permit for third-country nationals to reside and work in the territory of a Member State and on a common set of rights for third-country workers legally residing in a Member State // Official Journal of the European Union. – L 343. – 23.12.2011. – P. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:343:0001:0009:EN:PDF>.
13. Council Directive 2005/71/EC of 12 October 2005 on a specific procedure for admitting third-country nationals for the purposes of scientific research // Official Journal of the European Union. – L 289. – 03.11.2005. – P. 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2005:289:0015:0022:EN:PDF>.
14. Костенко В. О. Актуальні проблеми міграційної політики та підходи до їх вирішення на прикладі Європейського Союзу / В.О. Костенко // *Актуальні проблеми політики*. – 2015. – Вип. 54. – С. 106-114.
15. У 1993-1996 рр. було підписано угоди про працевлаштування з Польщею (2005 р. до неї додано протокол щодо сезонного працевлаштування), Чехією, Словаччиною (термін дії останніх двох закінчився), Литвою, Латвією, у 2003 р. – з Португалією та Лівією, а 2009 - з Іспанією. Угоди про соціальне та пенсійне забезпечення укладено Україною з такими країнами членами ЄС як Болгарія, Естонія, Іспанія, Латвія, Литва, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Чехія, Угорщина. Завершені переговори про підписання угоди з Німеччиною.
16. Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Ратифіковано ВРУ 10.11.1994 // Верховна Рада України. Комітет з питань Європейської Інтеграції: «Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом»: Парламентські слухання. – К.: ВР України, 2003. – С. 199.
17. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз. Ратифіковано Законом № 117-VI від 15.01.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_850.
18. Європа без бар'єрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novisa.org.ua/oformlennya-shengens-kihviz-gromadyanam-ukrayini-u-2013-rotsi>.

Лаба О. Направлення співробітництва України і Європейського Союзу по міграційним питанням. В статті досліджені етапи формування загальної міграційної політики України і Європейського Союзу, розкрито зміст основних політичних документів, що визначають напрямки і інструменти політики ЄС і України в сфері міграції, викладені норми законодавства, прийнятого для їх виконання. Проаналізовано співробітництво України з Європейським Союзом в області регулювання міграційних процесів і запропоновано окремі рекомендації, реалізація яких сприятиме удосконаленню міграційної політики України відповідно до європейських стандартів. Ураховуючи перспективу скасування візового режиму для українських громадян. Углиблення різноманітних зв'язків з країнами ЄС в результаті асоціації неминуче активізує трансграничну мобільність населення в західному напрямку. Необхідність імплементації *acquis communautaire* в ході подальшої інтеграції України з ЄС, вивчення і використання напрацювань ЄС в сфері міграційної політики представляється надзвичайно актуальним.

Ключові слова: міграційна політика, європейські стандарти, біженці, міграційний простір, Шенгенська зона, мігранти, співробітництво, візовий режим, нелегальна міграція.

Laba O. Areas and Trends of Cooperation between Ukraine and the European Union on Migration Issues. The article considers the stages of setting up a joint migration policy of Ukraine and the European Union, the content of the main political documents, which define the directions and policy instruments of the EU and Ukraine in the field of migration, describes the norms of legislation adopted to promote and facilitate their implementation. In the focus of attention is cooperation between Ukraine and the European Union in the management of migration processes and certain recommendations, implementation of which would help to improve Ukraine's migration policy in compliance with European standards. The recommendations are worked out in terms of the perspective of abolition of the visa regime for Ukrainians, deepening the relations with various countries of the EU as a result of the association, which will inevitably intensify cross-border mobility in the western direction. The article places importance on the need for implementation of the *acquis communautaire* in the subsequent integration of Ukraine with the EU. Thus the study of the developments and the use of EU migration policy seem to be extremely important.

Key words: migration policy, European standards, refugees, migration space, Schengen area, migrants, cooperation, visa regime, illegal migration.

УДК 34:061.1 ЄС

О. Юхимюк

Еволюція системи загальних принципів права Європейського Союзу

У статті проведено історико-правовий аналіз еволюції системи загальних принципів права Європейського Союзу як елемента складної правової системи Європейського Союзу, що сформувалася внаслідок узагальнення правових систем різних країн, що стали учасниками Європейського Співтовариства. Система загальних принципів права Європейського Союзу зазнала суттєвих змін в декількох напрямках: розширилося нормативне закріплення як загальних, так і спеціальних принципів права Європейського Союзу; формулюванню, закріпленню і наповненню змістом загальних принципів права безпосередньо сприяло функціонування Суду Європейського Союзу; Лісабонський договір 2007 р. сформував єдину і взаємозалежну комплексну систему принципів права, доповнивши її категорією «цінності Союзу».

Ключові слова: принципи права, принципи права Європейського Союзу, джерела права.

Постановка наукової проблеми та її значення. Довгоочікуване підписання та ратифікація Україною і країнами-членами Європейського Союзу договору про асоціацію, а також залучення в перспективі України як країни-учасниці безперечно має супроводжуватися значними змінами в нашому національному законодавстві.

Забезпечення ефективного співробітництва і взаємодії України з Євросоюзом та поступове входження до європейського політичного, економічного і правового простору можливе лише за умов наближення джерел вітчизняного права до правових принципів і стандартів, які діють у рамках європейських інтеграційних об'єднань. Здійснення конкретних заходів у цьому напрямку вимагає ґрунтовного та поглибленого вивчення принципів права Євросоюзу та пошуку шляхів адаптації вітчизняної нормативно-правової бази до цих основоположних ідей.

Враховуючи складну природу правової системи Європейського Союзу, що сформувалася як узагальнена сукупність правових систем різних країн, які стали учасниками Європейського Співтовариства, варто розглянути розвиток цієї системи з позиції еволюції системи принципів права.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема принципів права в Україні та в країнах ЄС приділяли увагу такі вчені як Л. Ентін, В. Кернз, В. Опришко, А. Омельченко, А. Татам, А. Фастовець, П. Рабінович, А. Колодій, В. Колесниченко та ін. Разом з тим формування загальної картини творення системи принципів права ЄС сприятиме більш комплексному і ґрунтовному розумінню тих правових форм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання інтеграційних процесів у рамках ЄС.

Мета й завдання статті. Дослідження системи принципів права Європейського Союзу в

історико-правовому аспекті не була предметом самостійних наукових розвідок. Саме тому, виникнення та формування системи принципів права ЄС варто розглядати у нерозривному зв'язку з історією формування самого Європейського Союзу. Наведене вище зумовлює *мету статті* – крізь призму узагальненого аналізу наукової історико-юридичної літератури дослідити розвиток та формування системи принципів права Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В системі права Європейського Союзу існує інститут принципів права як джерела права. Він складається з окремих принципів національних правових систем, принципів міжнародного права та зі своїх власних, притаманних лише європейському праву.

Принцип (від лат. *principium* – початок, основа) як загальнонаукова категорія означає: 1) основне вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки, світогляду і т. д.; 2) внутрішнє переконання людини, що визначає його ставлення до дійсності, норми поведінки і діяльності.

У вітчизняній юридичній науці вчені, що зверталися до дослідження принципів права, приходять до одного і того ж висновку, що це «вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, які складають моральну й організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права» [9, с. 18].

Визначаючи поняття принципів права Європейського Союзу вважаємо за доцільне погодитись з позицією В. Колесниченка, який пропонує під принципами права Європейського Союзу розуміти керівні засади, що концентровано виражають важливі сутнісні риси і цінності, властиві правовій системі Європейського Союзу, визначають конкретний зміст і загальну концептуальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин у рамках інтеграційного об'єднання – Європейського Союзу, відрізняються різноманіттям за їх походженням (матеріальними джерелами), за джерелами їхнього закріплення (формальними джерелами), у змістовному плані і за їх функціональним значенням [8, с. 16].

Принципи, що покладені в основу формування правової системи ЄС, повністю відповідають потребам функціонування інтеграційного правопорядку, забезпечуючи його ідейне спрямування, в основі якого перебуває людина як найвища соціальна цінність, її суспільний розвиток, основоположні права та свободи.

В. Кернз загальні принципи права, тобто «принципи права, які є загальними для всіх держав-членів», класифікує, виходячи з такого положення, що принципи права ЄС мають велику кількість різних джерел, що віддзеркалюють різноманітні правові традиції, на яких вони базуються. Згідно з цією класифікацією, виділяються такі групи: 1) загальні принципи, які походять з природи права Співтовариства; 2) ті, які є спільними для правового порядку декількох (однієї чи більше) держав-членів; 3) основні права людини; 4) загальні принципи міжнародного права. При цьому загальні принципи, які походять з природи права Співтовариства, являють собою неминучий наслідок положень права Співтовариства. Складовими цих принципів є рівність та солідарність. Що стосується загальних принципів другої категорії, то серед них автор виділяє принципи правової визначеності, законних очікувань, пропорційності, принципи, пов'язані з основними правами людини і процесуальними правами [7, с. 104].

В установчих договорах Європейського Союзу принцип правової визначеності не закріплюється, проте Судом ЄС цей принцип почав визнаватись одним із загальних принципів європейського права ще у 1970-х роках. У справі *Salumi* Суд ЄС наголосив, що дія (наслідки) права Співтовариства повинна бути чіткою і передбачуваною для тих, на кого воно поширюється. Далі Суд послався на свої попередні рішення у справах *Racke v Hauptzollamt Mainz* (1979) та *Hauptzollamt Landau* (1979), в яких ним неодноразово підкреслювалася важливість принципів правової визначеності і законних очікувань, а також вказав, що «принцип правової визначеності покликаний запобігати випадкам набрання чинності положеннями законодавства Співтовариства до моменту їх публікації і що така можливість є винятковою, коли це обумовлено цілями відповідного законодавства та у випадку, якщо законні очікування тих, на кого воно поширюється, належним чином забезпечені» [1, с. 5].

Процес визнання субсидіарності фундаментальним принципом Європейських Співтовариств, а згодом і Євросоюзу був тривалим і складним. Це пояснюється тим, що євроінтеграція характеризується досить суперечливим паралельним розвитком двох конкуруючих традицій європейської політичної думки і практики: лібералізму і солідарності. З моменту проголошення Декларації Р. Шумана тривалий час в європейському інтеграційному процесі домінувала економічна складова і панували закони ринкової економіки і конкуренції. Відповідно на даному етапі розвитку інтеграції принцип субсидіарності існував в ембріональній формі в ст. 5 Договору про європейське об'єднання вугілля і сталі (1951) [4] і зовсім невіразно в Римських Договорах (1957) [3]. Вперше

офіційно принцип субсидіарності був використаний у висновку Європейської Комісії в 1975 р., і лише з 1984 р., як зазначає В. Чіркін, він починає розглядатися як один з головних принципів Європейського Співтовариства [12, с. 25].

Офіційне визнання принципу субсидіарності, як, зрештою, і будівництво єдиного соціального простору та формування європейської регіональної політики, припадає на другу половину 80-х років не випадково. Відповідні кроки інститутів ЄС і національних урядів були зумовлені необхідністю одержання широкої соціальної підтримки інтеграційного процесу, який вийшов на рівень перетворення Європейських Співтовариств у Євросоюз.

В установчих договорах ЄС принцип субсидіарності вперше чітко, хоча і з суттєвим обмеженням стосовно сфери застосування, викладається у ст. 130 Єдиного Європейського Акта, в § 4 якої сказано, що Співтовариство докладає зусиль у сфері навколишнього середовища в тій мірі, в якій цілі, передбачені § 1, можуть бути реалізовані на рівні Співтовариства ефективніше, ніж державами-членами самостійно [6].

В повному обсязі принцип субсидіарності одержав свій вираз в Маастрихтському договорі про заснування Європейського Союзу (1992) [5]. В цьому Договорі він згадується двічі: в Преамбулі (держави-члени сповнені рішучості невпинно сприяти створенню все більш тісного союзу європейських народів, у якому рішення приймаються з максимально можливою увагою до громадян, відповідно до принципу субсидіарності) та в ст. 2 (цілі Союзу досягаються при додержанні принципу субсидіарності), котра відсилає до ст. 5 Договору про Європейське Співтовариство, в якій власне і дається тлумачення змісту даного принципу: Співтовариство діє в межах своїх повноважень і поставленої перед ним мети, які визначаються цим Договором. В галузях, які не підпадають під його виключну компетенцію, Співтовариство діє згідно з принципом субсидіарності, якщо і оскільки цілі не можуть бути досягнуті достатньою мірою державами-членами, і тому, в силу масштабів і результатів передбаченої дії, можуть бути більш успішно здійснені Співтовариством. Будь-які дії Співтовариства не повинні виходити за межі, необхідні для досягнення цілей даного Договору. Хоча на момент підписання Маастрихтського договору був досягнутий консенсус стосовно необхідності запровадження субсидіарності, однак не було усвідомлення того, що вона насправді означає. Це зумовило необхідність проведення обговорення змісту цього принципу на засіданні Європейської Ради в Единбурзі у грудні 1992 р., а також підписання 25 жовтня 1993 р. Міжінституційної угоди між Європарламентом, Радою та Комісією стосовно процедур здійснення принципу субсидіарності. Амстердамський договір (1997), яким було внесено зміни та доповнення до Маастрихтського договору, уточнив правовий статус цієї угоди шляхом прийняття протоколу «Про застосування принципів субсидіарності та пропорційності», а також Декларації ФРН, Австрії та Бельгії про субсидіарність [12, с. 24-25].

Особливої уваги заслуговує зміст статті 2 Договору про Європейський Союз 1992 року, в якому визначилася основа формування європейської спільноти – «Союз засновується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і поваги до прав людини, включно з правами осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де домінують плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, солідарність і рівність між жінками і чоловіками» [11, с. 530].

Преамбула проекту Конституції 2005 р. описувала Європу як привілейований простір людської надії, «усвідомлюючи, що Європа є континентом, який несе цивілізацію; що його жителі, які приходили послідовними хвилями з перших років існування людства, послідовно розвивали там цінності, що утверджують гуманізм: рівність людей, свободу, повагу до розуму» [2].

На сьогодні принципи права ЄС як самостійне джерело права закріплено в численних нормативних актах співтовариства, таких як Лісабонські консолідовані договори про Європейський Союз і функціонування Європейського Союзу [10]. Ст. 13 Договору про заснування Європейської спільноти закріплює принцип рівності та заборони дискримінації «... ЄС має на меті боротися проти будь-якої дискримінації за ознаками статі, раси чи етнічного походження, релігії чи переконання, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації».

Лісабонський договір 2007 року визначив істотні зміни і доповнення, сформував єдину і взаємозалежну комплексну систему принципів права Європейського Союзу.

Зазначеним договором введено поняття «цінності Союзу» (ст. 2 Договору про ЄС), збагачується зміст багатьох принципів права, ряд основних із них зводиться до рангу цінностей Союзу, більш детально закріплюються цінності, інтереси і принципи, що визначають відносини Європейського Союзу з рештою світу (параграф 5 ст. 3 Договору про ЄС), більш чітко встановлюються принципи, що регулюють відносини між Союзом і державами-членами (ст. 4

Договору про ЄС), основні принципи, що регулюють межі компетенції Союзу та її здійснення (ст. 5 Договору про ЄС). Уводиться принцип установлення привілейованих відносин ЄС із сусідніми державами (ст. 8 Договору про ЄС). Вперше в рамках окремого розділу (розділ 3 «Положення про демократичні принципи», ст.ст. 9–12 Договору про ЄС) встановлено систему демократичних принципів, які включають принципи демократичної рівності, представницької демократії, демократії, заснованої на участі громадян, збільшенні активної ролі національних парламентів.

Окрема група принципів передбачена у розділі II «Положення загального застосування» частини першої «Принципи» Договору про функціонування Європейського Союзу. Ці принципи є обов'язковими для ЄС при здійсненні ним своєї компетенції і включають: принцип забезпечення погодженості між різними напрямками політики і діяльності ЄС (ст. 7); принцип усунення нерівності і забезпечення рівності жінок і чоловіків (ст. 8); принцип урахування потреб у сприянні високому рівню зайнятості, у забезпеченні адекватного соціального захисту, у боротьбі із соціальною маргіналізацією і у високому рівні освіти, навчання й охорони здоров'я людей (ст. 9); принцип боротьби із соціальною дискримінацією по ознаках статі, раси чи етнічного походження, релігії чи переконань, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації (ст. 10); принцип урахування потреб охорони навколишнього середовища (ст. 11); принцип урахування потреб захисту споживачів (ст. 12); принцип урахування потреб добробуту тварин при повазі до національних традицій у цій сфері (ст. 13); принцип визнання і поваги ролі служб загальноекономічного значення (ст. 14); принцип гласності (ст. 15); принцип поваги права людини на захист персональних даних (ст. 16); принцип дотримання статусу церков, релігійних і неконфесійних організацій і розвитку діалогу з ними (ст. 17).

Деякі принципи права, сформульовані раніше Судом Європейських співтовариств, одержують закріплення на рівні установчого документа. Одним із важливих принципів права ЄС – принцип верховенства права Союзу над національним правом держав-членів, що одержав закріплення ще у 60-х рр. минулого століття у рішеннях Суду Європейських Співтовариств – було включено до Декларації № 17 (Декларації про примата), яка додається до Лісабонського договору.

Основні права, як вони гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини й основних свобод і як вони впливають із загальних для держав-членів конституційних традицій, визнаються загальними принципами права і в такій якості входять до змісту права ЄС. Союз приєднується до Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод.

Лісабонським договором передбачено й інші принципи права ЄС, що належать до окремих сфер або аспектів діяльності ЄС, до окремих його інститутів. Наприклад, принципи економічної політики, принципи єдиного внутрішнього ринку, принцип незалежності членів Європейської комісії, Суду Європейського Союзу і т. д. [8, с. 13-14].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, система загальних принципів права Європейського Союзу з моменту укладення Договору про європейське об'єднання вугілля і сталі зазнала суттєвих змін. Такі зміни відбулись в кількох напрямках. По-перше, розширилось нормативне закріплення як загальних, так і спеціальних принципів права Європейського Союзу, в тому числі в засновницьких договорах і змінах до них. По-друге, формулюванню, закріпленню та наповненню змістом загальних принципів права Європейського Союзу безпосередньо сприяло функціонування Суду Європейського Союзу. Суд Європейського Союзу в міру розвитку самої спільноти зазнавав значних змін в статусі та компетенції, але цей аспект не є предметом нашого дослідження. Разом з тим, варто підкреслити, що й до сьогодні Суд Європейського Союзу здійснює правотворчу та правоінтерпретаційну діяльність, яка сприяє побудові ґрунтовної системи принципів права. По-третє, Лісабонський договір 2007 року визначив істотні зміни і доповнення, сформував єдину і взаємозалежну комплексну систему принципів права, доповнивши її категорією «цінності Союзу».

Разом з тим, кожен із названих вище загальних принципів права вартий окремого наукового дослідження, яке б не лише дозволило розглянути його історико-правові аспекти та взаємозв'язок із суміжними категоріями, але й сприяло б виявленню прогалин чи колізій в практиці застосування, прогнозуванню напрямків його розвитку.

Джерела та література

1. Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/tipp_2013_2_74.pdf.
2. Гервас С. Європейські цінності: між ідеалом, дискурсом і реальністю [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Ghervas.html#_ftn9.

3. Договір про заснування Європейської Спільноти // Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Упорядник Г. Друзенко, за загальною редакцією Т. Качки. – К.: Юстініан, 2005. – 512 с.
4. Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-info.biz/legal/basevi/ua-hmwgur/str7.htm>.
5. Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір 1992 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
6. Єдиний європейський акт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_028/print1418030519916522.
7. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / В. Кернз / [пер. з англ.]. – К.: Знання, 2003. – 381 с.
8. Колесніченко В.В. Принципи права Європейського Союзу: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.В.Колесніченко. – Одеса, 2010. – 22 с.
9. Колодій А.М. Принципи права України: монографія / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
10. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/С 83/01): [хрестоматія] / Упоряд. Б. В. Бабін. – Одеса: Фенікс, 2012. – 291 с.
11. Право Європейського Союзу: підр. / за ред. В.І. Муравйова. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.
12. Яковюк І. Субсидіарність як принцип взаємовідносин національних держав і Європейського Союзу / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 4 (39). – С. 22-30.

Юхимюк О. Еволюція системи общин принципів права Європейського Союзу. В статтю проведено історико-правовий аналіз еволюції системи принципів права Європейського Союзу як елемента складної правової системи Європейського Союзу, яка сформувалась в результаті обобщення правових систем різних країн, які стали учасниками Європейського Союзу. Система общин принципів права Європейського Союзу пережила суттєві зміни в кількох напрямках: розширилось нормативне закріплення як общин, так і спеціальних принципів права Європейського Союзу, в тому числі в учредительних договорах і змінах до них; формулювання, закріплення і наповнення змістом общин принципів права безпосередньо сприяло функціонуванню Суда Європейського Союзу; Лісабонський договір 2007 року визначив суттєві зміни і доповнення, сформував єдину і взаємозалежну комплексну систему принципів права, доповнивши її категорією «цінності Союзу». Кожен з общин принципів права заслуговує окремого наукового дослідження, яке б не тільки дозволило розглянути його історико-правові аспекти і зв'язок з сусідніми категоріями, але і сприяло б виявленню пробілів або колізій в практиці застосування, прогнозуванню напрямків його розвитку.

Ключові слова: принципи права, принципи права Європейського Союзу, джерела права.

Iukhymiuk O. Evolution of the European Union Law Common Principles System. The article offers historical and legal analysis of the evolution of the system of the principles of European Union law as an element of a complex legal system of the European Union, which was formed in the result of generalization of the legal systems of various countries, which have become members of the European Community. The European Union law general principles system has experienced significant modifications in several directions: the normative consolidation of both general and specific principles of the European Union law has been expanded, including the Memorandum and the amendments thereto; the functioning of the European Union Court of Justice contributed greatly to the formulation, consolidation and improving the content of the general principles of law; the Treaty of Lisbon in 2007 identified the major essential changes and amendments, having established a unified complex and interdependent system of principles of law, having added to it the category «values of the Union». Each of the general principles of law requires separate independent scientific research, which would not only consider its historical and legal aspects and interrelation of it with adjacent categories, but would also contribute to the identification of gaps or conflicts in the application of this or that principle, predicting directions of its development.

Key words: principles of law, the principles of European Union law, sources of law.

General Characteristics of the Institute of Punishment in Galicia-Volyn State

The general characterization of punishment provided in this article is based on historical and legal analysis of the sources of law of Galicia-Volyn state, including customary law, «Ruska Pravda», princely charters, chronicles. The role and place of imprisonment as a type of penalty in a general system of penalties was determined. The thesis, that the contemporary practice pursues the same aim of punishment, which began to emerge during the times of the Galicia-Volyn state, namely, to make the criminal feel a sense of remorse and to wake in the others the desire to refrain from such acts in the future, was justified.

Key words: historical and legal analysis, Galicia-Volyn state system of penalties, imprisonment, property penalty.

Formulation of scientific problem and its significance. The proclamation of Ukraine as an independent state, constitutional recognition of its status as a social, democratic, law-based state, preparation of the strategic course to join the European Union create an objective need for the improvement of the national legal system. This is not only a need in the implementation of socio-economic and political reforms, but also in an effective legal reform, part of which is a significant reform process in the criminal, criminal procedural and penal law.

In the context of reformation of the system of penalties, the study of any experience, including historical, has not only theoretical but also practical value. Innovations in the field of criminal law, namely the introduction of the institute of probation in Ukraine, the ability to conclude an agreement between the victim and the accused, decriminalization of certain types of illegal acts, are aimed to minimize the number of imprisonments or reduce the terms of sentence. It is, therefore, very important to look into the institute of penalties with the means of historical method.

In this context it is important to conduct a proper research of the institute of penalties in Galicia-Volyn state, to clarify the consistent pattern and characteristics of the genesis of punishment, and to study its subsequent impact on the development of penal policy.

Analysis of the relevant studies on the topic. Many famous scientists work and have worked on the issues of application and execution of sentences and the penal system in general. A significant contribution to the study of this problem was made by I. Bogatyrev, M. Veronsky, T. Denisova, A. Kolb, A. Makarenko, A. Dzhuzha, M. Paliy, M. Yatsyshyn and others. The issue of the formation and development of the institute of penalties in Galicia-Volyn state was fragmentary reported in scientific studies of I. Boyko, K. Sofronenko, S. Yushkov, A. Tkach, V. Kulczycki, B. Tischikov, O. Shevchenko, Y. Tsvetkova, P. Zakharchenko, P. Muzychenko and others.

The main body of the article and justification of the results of the study. In 1199 Volyn Prince Roman Mstyslavovych united Galician and Volyn principalities into a single Galicia-Volyn state, which was the successor of Kievan Rus', the state has continued traditions of Kiev government on Ukrainian lands [1, p. 273]. M. Grushevskyy in the third volume of his fundamental work «History of Ukraine-Rus'» wrote: «After seeing the process of decomposition and decay of the Kievan state and the separation of its Ukrainian provinces, we turn now to the Galicia-Volyn state, which was founded in the XIII century and stretched its existence on the Ukrainian lands for the whole century after the fall of Kiev, in the full power of traditions of great state's politics and life, prince-druzhyna (army) regime, socio-political and cultural forms, created by the Kiev government [2, p. 1].

Creation of Galicia-Volyn principality was an important step in the history of formation and development of Ukrainian statehood, because, unlike the Kiev multiethnic state, Galicia-Volyn state was based on a uniform Ukrainian basis and achieved significant political development and in terms of economy and culture was among the most advanced in Europe [3, p. 3].

During the establishment of Galicia-Volyn state, the legal system was formed and developed [4, p. 61]. The sources of law in the Galicia-Volyn state were customs, «Ruska Pravda», princely legislation, Magdeburg law and canon law.

Eastern Slavs, before the creation of the Kievan Rus', had a well-developed system of morals that

governed their behavior. Among the oldest provisions of customary law of Galicia-Volyn land were the rules governing the exercise of vengeance and of some proceedings. For a long time oral form of customary law was enacted in the Galicia-Volyn state. Later, customary law was reflected in the articles «*Ruska Pravda*» [5, p. 3]. Application of the «*Ruska Pravda*» in Galicia-Volyn state had no distinct differences. «*Ruska Pravda*» did not lose its importance after the collapse of Kievan Rus' [6, p. 183].

Like the Kievan Rus', the Galicia-Volyn state widely used canon (church) law, sources of which were diverse church statutes and ordinances. The last ones occupied a special place among the landmarks of princely legislation. Ecclesiastical ordinances of Vladimir the Great and Yaroslav the Wise were commonly used in Galicia-Volyn state as well.

However, the law-making process in the Galicia-Volyn state had its own peculiarities, which were expressed through amendment of existing sources of Rus' law, as well as the adoption of new regulations. Changes in the legal system were caused by the intensive development of socio-economic relations and uniqueness of the political development in Galicia-Volyn state [7, p. 41-42].

Exceptional attention in the sources of the Galicia-Volyn state law was dedicated to regulation of criminal legal relations. Criminal law of Galicia-Volyn state, as a collection of sources of Rus' law, that contained the provisions of criminal law of the medieval period, developed on the basis of social class inequality. Compared with the Kievan Rus', state formed its criminal law towards a deeper understanding of the offense, which was regarded not only as an assault on private interests of a person or family, but also as a violation of law and a threat to society. It was believed that crime inflicts «insult» on the Prince and his authority, because it puts him in the situation of the breach of duty to preserve order in the country, and the state itself authorized him to do so in the first place [8, p. 267].

An expression of the development of the legal institute of punishment in the Galicia-Volyn state was the appointment and execution of punishment by dividing property reimbursement into «*vira*» (transferred to the treasury of the prince) and «*holovschyna*» (paid to the victim and his family) [9, p. 48-49]. Assigning the *vira* to the Prince was a factor of switching criminal law to the sphere of state regulation. Institute of *vira* as a punishment led to the understanding of the crime as an act that violated the general law and order in society, which the state had to provide. The purpose of punishment in the Galicia-Volyn state was, above all, to compensate damages and losses to the victim or his family, and replenish the treasury of the state (sometimes also such purpose as revenge). As the law of privilege, criminal law of that time openly established the class character of punishment. Life, honor and property of the feudal lord was protected by the more severe punishments than life, honor and property of ordinary free people of ancient Rus' society. The place where the theft was committed also affected the severity of punishment. More severe consequences lay ahead for a thief, who realized that his criminal intent was to steal property or animals from a closed room – the barn, house and so on.

The most common penalty during the period of feudalism was a kind of property punishment – a fine. One of the types of such retention was *vira*. The community sometimes paid off the fine instead of the criminal. The highest penalty under the «*Ruska Pravda*» was «*flow and looting*» («*Potik i grabuvannya*»). This penalty was expressed in confiscation of all the property of the criminal («*looting*») and an exile of his family from the community («*flow*»), which in those conditions meant death to the expelled or, possibly, transformation into slaves [10, p. 65].

The property punishments inherent in «*Ruska Pravda*» found their reflection and were modified in the current legislation of Ukraine, including the Criminal Code of Ukraine, which includes such property punishment as fine, corrective labor and confiscation of property [2, p. 13].

«*Ruska Pravda*» provides information on the penalties aimed at the freedom of a person, as the oldest penalties. In particular, historical and jurisprudential literature operates details about the expulsion and exile dated back to the XI century. The imprisonment is mentioned since ancient times, since the first of Rus' contracts with the Greeks. The days of «*Ruska Pravda*» can be characterized by three types of confinement: 1) «to the pogreb», «*porub*» (Ukrainian for cellar) - underground prison; 2) «to the iron» – shackles; «on the rack» – a wooden deck with two scaffolds that had a hole in the middle for the neck and loops for hands at the ends [11, p. 53].

Penalties aimed at health, were used since ancient times. «*Ruska Pravda*» prohibited «beat» without Prince's acknowledgement, which meant that corporal punishment had to be exercised only by the officials [2, p. 17 - 22].

In an era of «*Ruska Pravda*» the terms «execution» and «vengeance» (instead of the term «penalty») were mostly used. This situation S.M. Solovyov explains with the fact that in the family based, personal home routine, the main duty was to defend each other, to revenge for one another, and the whole family, whatever broad and extensive it was, as it was a union under one founder, all its members, no matter what

stage in the hierarchy they occupied, had one duty. However, this obligation was limited only to close relatives, and it is a sign that the tribal way of life began to weaken, that the spread of tribal relations had met a barrier [11, p. 53].

Thus, according to the Statute of Yaroslav, in the event of murder the brother shall avenge for brother, father for son and vice versa, uncle for nephew from the brother's and sister's side. In the case, there was no one to avenge, the killer had to pay a penalty to the Prince – vira, depending on the social status of the victim, whether it was a princely man or prince's servant, whose abilities were evaluated in each individual case, or commoner: in the first case the murderer paid double vira (80 hryvnyas), in the second – simple one (40 hryvnyas); for the murder of a woman half of the vira was paid. So, gradually the function of punishment in the form of revenge started to be overtaken by the prince and his administration [12, p. 229]

The system of penalties in the Galicia-Volyn state was divided into types such as:

- 1) revenge;
- 2) monetary penalties;
- 3) subtypes of criminal penalties:
  - a) penalties aimed at freedom – exile (rogue), extortion, imprisonment;
  - b) penalties aimed at health – «hurtful» and «harmful»;
  - c) the death penalty [13, p. 304 - 340].

The short editorial of «Ruska Pravda» recognized the possibility of a blood revenge. Without revengers or due to unwillingness of victim's relatives to avenge, compensation was set. Revenge was used only for two types of crimes: murder and causing serious wounds and severe beatings [14, p. 34-35].

Law of the Galicia-Volyn state distinguished the following types of monetary penalties:

- Vira – monetary penalty for the murder in amount of 40 hryvnyas. Double vira (80 hryvnyas) was also used, when a right-privilege was gained (depending on the class status); half vira – 20 hryvnyas for killing or causing injury to the woman; wild vira – share of the community members. It was paid in two cases: manslaughter during an argument at a banquet or refusal of the community to give away the criminal or carry out criminal activities on his investigation. A fine of 12 hryvnias was imposed on persons who committed kidnapping of a slave or a beaver. As it is easy to see, a slave was valued on the same level as animals.

According to some scientists, half of vira for the murder of a woman is explained by the fact that, like any other feudal society Galicia-Volyn state legalized the unequal status of women [14, p. 64-65].

Those, who could not pay the penalty which went to the prince's treasury, became slaves. The preferred form of punishment according to the «Ruska Pravda» was a monetary penalty from criminal's assets, which consisted of two parts: one part was withdrawn in favor of the prince, and the other – as compensation for the damage caused by the crime to the injured party [14, p. 64].

Other penalties for the murder of members of the lower strata of society, personal and property crimes ranging in size from 5 to 12 hryvnyas:

- Sale («prodazh») – a penalty that went into the treasury of the prince in three sizes, depending on the type of crime:

- a) serious crimes - 12 hryvnyas;
- b) other crimes - 3 hryvnyas;
- c) the minor ones - 60 kuns

Such penalty was accompanied by the custom fee, which was paid to the judicial agents and was equivalent to the 20% of sale;

- Urok - monetary compensation received by victims of crime;

- Holovschyna - monetary penalty in favor of families and relatives of the killed. According to scientists, the size of holovschyny was equivalent to the size of vira [14, p. 35]

The highest penalty under the «Ruska Pravda» was the so-called «flow and looting». This form of punishment was administered for three offenses: murder in the robbery (art. 7 of Expanded edition), horse stealing (Art. 35 of Expanded edition), igniting the house and threshing floor (Art. 83 of Extended edition). Under this penalty, the offender, whose property was confiscated («looting») was also sent into an exile from the community together with his wife and children («flow»), which in those circumstances doomed exiled to death, or perhaps transformation of women and children into slaves. Of course, the articles which contained this type of punishment were aimed against the struggle of the masses, the number of which highly increased at the beginning of the XII century. [15, p. 65].

Information on the death penalty was preserved in the chronicles. Thus, patericon of Kyiv-Pechersk Lavra referred to its application in the forms of hanging, drowning and burning. The death penalty was first applied in practice of ecclesiastical courts. It is likely that lawmakers did not bother to fix norms on the death

penalty as the executions of the rebels against Prince were common. All forms of the death penalty were very simple in nature, in contrast to the subtle punishment of the late Middle Ages.

In one case, «*Ruska Pravda*» allowed lynching. However, it is limited to a number of conditions. A thief could have been sentenced to death only if he was caught committing the crime at night. However, if «he is caught and detained until dawn, then he should be led to the prince's court». And if he was killed, «and people have seen the thief bound, then 12 hryvnias had to be paid» [14, p. 35].

The most common form of punishment in accordance with current legislation was also known in the days of Galicia-Volyn state. The term «deprivation of freedom» in the Rus' law literally meant that a person was turned into a dependent servant. According to O.V. Rohova, this meaning was given to the institute in the early stages of formation of law, when committing a wrongful act may have turned a person into a slave [16, p. 131-133].

The results of archaeological excavations in Novgorod, where the jail dated back to the third decade of the IX century was found, gave an image of the conditions in pridons, where prisoners were kept in ancient times, including the times of the Galicia-Volyn state: its underground part was of a diameter of 4 meters, depth of 3 meters, the walls were lined with wooden logs, two benches stood on the clay floor (which probably has been occasionally cleaned) and there was a kind of toilet [17].

Although the «*Ruska Pravda*» does not mention such type of punishment as imprisonment in cell, archaeological excavations, chronicle data and epic stories show that prison was as common feature of urban life as a prince's court, church or auction. Ancient Rus' prisons were of two types: ground prison made of log and underground prison – cellar. The latter was a hole dug in the ground with the wooden decks on top, covered with earth. According to the legends epic heroes were kept in cellars: Stavr Hodynovych and Ilya Muromets – «[they] piled oak decks from all sides and covered with yellow sand» [18, p. 26-27].

Keeping offenders in similar underground «prison» was most consistent with the mythology of imprisonment as a symbolic death. [19, p. 209]. As a form of punishment, imprisonment appeared in the legal sources under the influence of early Byzantine sources. This new form, brought by the Christian church as a type of punishment, later was used also by other officials. Traditions introduced by the Byzantine law had a decisive influence on the formation of the penal practice both in the West and in the East [20, p. 109]. The Statute of Prince Yaroslav Vladimirovich on the ecclesiastical courts provided such punishments as placing at «the church house» and penance (penance lost its original meaning since V century («excommunication from communion»)) and during the spread of Byzantine law in Rus' meant the remaining of the convicted in the monastery, where he prayed, fasted and was involved into monastic work). However, this was not a public punishment. Its main goal was to correct the guilty person, to form the sense of remorse and desire to refrain from such acts in the future and as a result – to salvage his soul. It is impossible to say that such penalties were widely spread, because Rus' canon law, based on the canonical norms, had undergone significant transformation and had been adapted to the local characteristics of church structure and terms of socio-political development.

Byzantine system of penalties, which began to penetrate into the ancient Rus' practice during the first Christian princes, did not replace customary one. On the contrary, as noted by V. I. Serheevych, because the income of the church was low, the clergy considered more advantageous to impose fines traditional for Rus' for offenses that were in the jurisdiction of the church [21].

Thus, the primary penalties in Rus' transformed under the influence of the Byzantine legal system. This is confirmed, first of all, through the understanding of the concept of «punishment», «deprivation of freedom» in the society of the feudal type-state and implementation of them into the canonical norms. In addition, the first legal acts of Rus' consolidated the actions punishable under law.

Conclusions and prospects for future research. The system of penalties in the Galicia-Volyn state was quite advanced as for a feudal state. The legislation contained provisions that indicated certain types of crimes, and peculiarities of their qualifications. Moreover, there are articles which indicate the application of a penalty depending on the personal status of the criminal. On the other hand, existing class inequality is quite common element in the feudal state. It should be noted, that the criminal law of the Galicia-Volyn state retained features of the criminal law of Kievan Rus', upgrading them in parts. Thus, the «*Ruska Pravda*» was the main source of criminal law in the Galicia-Volyn state and other principalities. Much attention was paid to the ruling class – the feudal, that can be observed through punishments for the crimes against them and / or their property.

Moreover, most punishments were accompanied by the fines of different categories, paid to the injured party and to the state treasury. This is another factor that indicates the existence of the attributes of statehood in the Galicia-Volyn state.

The analyses of the historical facts allows to make a conclusion, that the current practice applies the

same goal, as during the times of the Galicia-Volyn state – making the criminal feel the sense of remorse and desire to refrain from such acts in the future and as a result – the salvation of souls.

The concept of penalty in the Rus' period and in the modern Ukrainian state is similar in general terms: it is a measure of state coercion, which applies to a person, convicted of a crime, and is restricting his rights and freedoms. But modern goals and accordingly penalties are much different due to the democratization of society and, therefore, the legislation. The Constitution of Ukraine recognizes human being, his life, health, honor and dignity, integrity and security as the highest social values and the observance of human rights and freedoms – the main duty of the state.

Consequently, now the historical research of the concepts of «crime» and «punishment» in the ancient Rus' law is important, due to the influence of foreign legal systems on domestic law and the progressive development of institution of punishment.

Sources and Literature

1. Kulchytsky V. S. Galicia-Volyn state (1199-1349): monograph / V. S. Kulchytsky, B. I. Tischik, I. Y. Boyko. – Lviv, 2007. – 280 p.
2. Grushevskiy M. History of Ukraine-Rus'. Volume III. Section I. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur301.htm>
3. Goncharenko V. D. Thorny Path to Independence / V. D. Goncharenko // Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine. – 1996. – № 7. – S. 3.
4. Boyko I. Sources of law in the Galicia and Volyn state (1199-1349) / Ihor Boyko // Bulletin of Lviv Univ. Legal series. - 2006 – Vol. 42. – P. 59–65.
5. Ruska Pravda: Guide to legislation of Kievan Rus' / compilation, transl. from Old East Slavic. O.D. Braychenko. – Kirovograd, 1995. – 43 p.
6. Kupchinsky O. Certificates and Documents of the Galicia-Volyn state XIII – first half XIV centuries: Research. Texts / Kupchinsky Oleg. – L., 2004. – 1282 p.
7. Terlyuk I. Y. Ukrainian history from ancient times up to the XVIII century: [teach. guidance on History of State and Law of Ukraine] / I. Y. Terlyuk. – Lviv, 2003. – 156 p.
8. Boyko I. Y. Institute of punishment in the sources of the Galicia-Volyn principality (1199-1349). [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.apdp.in.ua/v69/41.pdf>
9. Chistyakov O. I. Russian Legislation X–XX centuries. In 9 vol. Volume 1. Legislation of ancient Rus' / O. I. Chistyakov. – M.: Juridicheskaja Literatura, 1984. – 438 p.
10. History of State and Law of Ukraine. Part 1: textbook. for Legal Universities: At 2 vol. / A.Y.Rohozhyn, M.M.Strahov, V.D.Goncharenko and others.; Ed. Acad. Of Academy of Sciences of Ukraine A.Y.Rohozhyn. – K.; In Jure. – 1996. – 368 p.
11. Yatsyshyn M. M. Historical and legal basis of penal policy of Ukraine: Monograph / M. M. Yatsyshyn. – Lutsk, Lesia Ukrainka Volyn National University, 2010. – 448 p.
12. Soloviev S. M. Works. In 18 books. Book 1, Vol. 1–2 / S. M. Soloviev; Ed. Y. D. Kovalchenko, S. S. Dmitriev. – Moscow: Mysl', 1988. – 797 p.
13. Vladymyrskyy-Budanov M. F. Overview of the history of Russian law / M. F. Vladymyrskyy-Budanov. – K., 1905. – 399 p.
14. Zakharchenko P. P. History of State and Law of Ukraine: Textbook / P. P. Zakharchenko. – K.: Atika, 2004. – 368 p.
15. History of State and Law of Ukraine. Part 1: textbook. for Legal Universities: At 2 vol. / A. Y. Rohozhyn, M. M. Strahov, V. D. Goncharenko and others.; Ed. Acad. Of Academy of Sciences of Ukraine A. Y. Rohozhyn. – K.: In Jure. – 1996. – 368 p.
16. Rogova O.V. Formation of institute of deprivation of freedom in the Russian law / O. V. Rogova // Vector of science Togliatti State University. Special issue «Pravovedenye.» – № 2 (5). – 2009. – P. 131-133.
17. Desyatynny excavation in Novgorod [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.archaeolog.ru/?id=235>
18. Busha N. Formation and development of criminal law in Ukraine in X – the first half of the XIX century / N. Busha // Legal Ukraine: Legal Journal. – 2011. – № 12. – P. 10-14.
19. Freydenberg O. M. Myth and literature of antiquity. 2nd ed., corr. and add. / O. M. Freydenberg. – M.: Eastern literature, 1998. – 800 p.
20. Sydorkyn A. I. Deprivation and Limitation of Freedom as punishment in the Byzantine law / A. I. Sydorkyn // IVS ANTIQVVM. Ancient Law. – 2004. – №13. – P. 102-116.
21. Serheevych V. K. Lectures and research under the ancient history of Russian law. – St. Petersburg, M.M. Stassiulevitch Typography, 1910. – 227 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://studybase.cc/preview/429017>.

Гламазда П. Загальна характеристика інституту покарання Галицько-Волинської держави. У статті на підставі історико-правового аналізу джерел права Галицько-Волинської

держави, зокрема звичаєвого права, Руської правди, княжих грамот, літописів здійснено загальну характеристику системи покарань. Визначено роль і місце такого виду покарання, як ув'язнення у загальній системі покарань. Обґрунтовано тезу про те, що сучасна практика переслідує ту ж мету покарання, яка почала зароджуватися в період Галицько-Волинської держави, а саме формування у злочинця відчуття каяття і бажання утримуватися від подібних дій в майбутньому і іншими особами.

Система покарань у Галицько-Волинській державі була досить розвинена, як для феодальної держави. У законодавстві містяться положення, які вказують певні види злочинів, а також особливості їх кваліфікації. Крім того, є статті, які вказують на застосування штрафу в залежності від особистого статусу злочинця. З іншого боку, нерівність класів є досить поширеним елементом у феодальній державі. Слід зазначити, що кримінальне право Галицько-Волинської держави зберегло риси кримінального права Київської Русі, модернізуючи їх. Таким чином, «Руська Правда» була основним джерелом кримінального права в Галицько-Волинській державі та інших князівствах. Велика увага була приділена охороні пануючого феодального класу. Більшість покарань супроводжувалися штрафами різних категорій, які виплачувалися і потерпілому, і в державну казну. Поняття покарання у період Київської Русі і в сучасній українській державі схоже в загальних рисах: це міра державного примусу, яка застосовується до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, а також обмежує його права і свободи.

Ключові слова: історико-правовий аналіз, Галицько-Волинська держава, система покарань, ув'язнення, майнові покарання.

Гламазда П. Общая характеристика института наказаний Галицко-Волынского государства. В статье на основании историко-правового анализа источников права Галицко-Волынского государства, в частности обычного права, «Русской правды», княжеских грамот, летописей осуществлено общую характеристику системы наказаний. Определены роль и место такого вида наказания как заключение в общей системе наказаний. Обоснованно тезис о том, что современная практика преследует ту же цель наказания, которая начала зарождаться в период Галицко-Волынского государства, а именно формирование у преступника ощущение раскаяния и желание воздерживаться от подобных действий в будущем и другими лицами.

Система наказаний в Галицко-Волынском государстве была довольно развита, как для феодального государства. В законодательстве содержатся положения, которые указывают определенные виды преступлений, а также особенности их квалификации. Кроме того, есть статьи, которые указывают на применение штрафа в зависимости от личного статуса преступника. С другой стороны, существующее неравенство классов является довольно распространенным элементом в феодальном государстве. Следует отметить, что уголовное право Галицко-Волынского государства сохранило черты уголовного права Киевской Руси, модернизируя их. Таким образом, «Русская Правда» была основным источником уголовного права в Галицко-Волынского государства и других княжеств. Большое внимание было уделено охране господствующего феодального класса. Большинство наказаний сопровождалось штрафами различных категорий, которые выплачивались и потерпевшему и в государственную казну. Понятие наказания в период Галицко-Волынского государства и в современном украинском государстве похоже в общих чертах: это мера государственного принуждения, которая применяется к лицу, признанному виновным в совершении преступления, а также ограничивает его права и свободы.

Ключевые слова: историко-правовой анализ, Галицко-Волынское государство, система наказаний, заключения, имущественные наказания.

Genesis of Ukrainian Tax Terminology

The article is a retrospective review of the formation of the Ukrainian tax terminology, its genetic and structural features; aspects of functioning in professional texts are considered. It is determined that this terminology is complex system, historically conditioned by a set of concepts, which are based on classified thematically conceptual group «tax system». The current stage of development of tax terminology is characterized by intense process of borrowing of lexemes mostly from English. Increasing the number of anglicisms in terminology in analyzed terminological system is the general trend of modern terminology, the base of which is the active involvement of terminological innovation to fund of a great variety of disciplines.

Key words: tax system, terminology, genesis, structure, classification, conceptual aspect, thematic groups.

Formulation of scientific problem and its significance. Scientific, technical and social development contributes to the emergence of new concepts and terms on their designation. Terminology is the most mobile part of the lexicon. Changes at the level of semantics and at ways nomination are primarily occurring. Interest in the study of special vocabulary is due to the fact that makes it possible to trace the history of certain terminological, lexical system of language in general. In addition, the general processes and phenomena (synonyms, antonyms, polysemy, etc.) are easier to learn on the basis of the the terminology material, because of the fact that in the terminology they have distinct character due accuracy and clarity of the relationships between specific units. Because of this, the description and analysis of special vocabulary is one of the leading areas of modern linguistic research.

Economic terminological system belongs to the oldest layers of the vocabulary of the language, its formation depends on many linguistic and non linguistic factors. Tax area terminology was originated in the depths of the economic terminology, the historical formation of which is closely associated with the production and socio-economic relations in the country. During its development, the Ukrainian tax terminology has synthesized knowledge of different branches of science: economics, financial affairs, law, so to some extent it can be considered as inter science branch.

Having analyzed the peculiarities of the term as the term sign, we can define tax terminological system as a set of professional and multisience titles denoting concepts related to taxation processes. Thus, the function of the term is to serve specific areas of human activity: science, technology, art, agriculture, naming concrete and abstract objects and phenomena due to these industries. Word taken from the general vocabulary or specially constructed for this purpose lexeme can perform this function.

In determining of the level of terminological word its ability to perform cognitive and informative functions related to the recording and preservation of scientific knowledge is considered.

Analysis of research and publications. Tax nominations are briefly considered during the investigation of financial, economic, legal and other terminological systems. Some issues of lexical items are reflected in the works of O. H. Chumak [1], T. I. Panko [2], M. I. Navalnoyi [3], O. V. Chuyeshkovoyi [4], T. M. Dyachuk [5]. However, tax terms were primarily analyzed in the sphere of their use in some terminological system without detailed analysis.

As a legal category (because all its functions are defined and approved by legislation), the tax is one of the most branching sublegal terminological system, so much of the most important terms and concepts are reflected in scientific journals of legal direction (legal acts, legal dictionaries, reference books, encyclopedias, etc.), as well as scientific papers authored by V. Akulenko, V. Alexandrov, V. Antonenko, N. V. Artykutsa, A. Bozhko, N. V. Veretina, V. R. Zhvalyuk, M. P. Kucheriavenko, V. P. Nahrebelnuy, T. P. Protsenko, M. P. Sibilov, A. P. Sniherov, I. B. Usenko, O. Yarmysh and others.

The purpose and objectives of the article is to analyze the historical process of formation and development of a number of terminological national tax system, focusing on ethnic and national, international development of Ukrainian statehood factors and their influence on terminology in the tax area.

The main material and justification of the results of the study. Like most modern institutions of state executive power, the tax has passed a long way of growth and development, as evidenced by his terminological diversity, which in historical and chronological sequence is as follows: Oldrussian era: tribute, poludia, feeding, statute, lesson, withdrawal, seizure, rents (natural), etc.; feudalism, serfdom, podymne, chynsh, rent (land) zdolschyna, mortgage, lease, mercy, redemption, etc.; capitalism (Soviet era):

tax, tax (stamp), payment, penalty, sanction, penalty, fee, contribution, homestead tax, poll tax, tax lien, arrears, tax requirement, the value added tax (indirect tax), tax profit (direct tax), double taxation (internal and external), action and many others.

In terms of morphemic analysis da / n / un / a (da / n') root morpheme da became the basis for creation of later used in the Russian language the term «podat» (XII century. – paid for Mongol invaders) and modern Ukrainian – «podatok» (po / dá / t / ok) [6]. In modern Russian language the term «nalog» is used to describe similar (tax action) (from «oblozhenye» in the sense of «taxation») [7].

Obrok – firstly chynshovy income of princely estates, later state tax in kind, and then tax money or in kind, which landlords tied with serfs instead of serfdom [8].

Podat – in pre-revolutionary Russia – a tax on farmers and townspeople [9].

Chynsh – natural or tax money that it paid to landowners or feudal state in Europe [10].

Tax – mandatory, individually gratuitous payment levied by public authorities at different levels of legal entities and individuals for financial support of the state and (or) municipalities [9].

Thus, each historical period has its own system of concepts and terms, adequately reflecting a certain stage of development of tax phenomena and their understanding of productive models and methods of their terminology.

In the development of Ukrainian tax terminology we can conventionally distinguish six main phases: the first (period of Kiev Rus); the second (period of the Tatar-Mongol conquest of Kiev Rus); third (second half of XIV – first half of XVII century); fourth (second half of XVII – the first half of the XIX century); fifth (second half of XIX – the first 20 years of the XX century); sixth (20 years XX– beginning of XXI century.) Thus, the earliest examples of tax language and tax terminology of pre-Christian Russia have Agreements of Kiev Rus with Byzantium, «Ruska Pravda» and other acts of principality legislation. For example, the term «tribute» originally meant a natural or extortion of money of losers for the winners, as a military contribution to prevent the war (when approaching alien forces).

In the Old Rus state in the ninth century princes turned a tribute into direct state tax be paid to all people. A tribute as the state tax is mentioned in Chronicle, it is told, in particular, that Oleg having become prince of Kiev, has begun collecting taxes «in Slovenia and Krivichy». The original form of this gathering was poludia - annual detour (usually in the fall or winter) by Prince and his wife for feeding power over the population («food» taken in kind – bread, honey, meat and other products for the maintenance of princely government) [11] and collecting tribute («going to the people»), then indeed the tribute. Poludia in Slavic lands is mentioned in Arab sources of X–XI century (Ibn Rust, Hardizi) and in the book «On Management of Empire» by Emperor Constantine VII Bagrianorodnogo (mid of the tenth century).

The only known from the Chronicles Igor's son – Svyatoslav – was minor, and the princely throne was occupied by his wife Olga. She found herself intelligent, energetic and farsighted statesman. Olga brutally suppressed the drevlyane's uprising in spring of 945. by storm getting their main city Iskorosten, while destroying many drevlyansky's princes and warriors. However princess realized it was time to set the tribute from dependent population, firstly poludia, and she did. So she had some kind of tax reform.

According to M. F. Kotlyar, there is the reason to consider the meaning of state innovations of her and her husbands in duties regulation of dependent population, creation of statutes that princely warriors used collecting tribute, performing administrative and judicial functions. This was obviously due to the transition from the poludia system to the new tribute collection order through specially sent to representatives of the princely administration [12].

During the Mongol-Tatar yoke population of Rus was paying tribute to the Golden Horde as indemnity and to the local princes – as a state tax. In the middle of the thirteenth century pay tribute was introduced to every person – «the soul» (so-called «podushne»), which became possible as a result of the census [13].

On the Ukrainian lands, which joined the Grand Duchy of Lithuania in the fourteenth century, the population paid tribute in favor of feudal princes and Velikoknyazheskaya treasury, and from the fifteenth century – in favor of landowners. Tribute existed as feudal rent, which was paid in kind (grain, honey, wax, furs, etc.), and then – the in money.

In the medieval Ukraine in the times of formation of the feudal serfdom in the fourteenth century farmers paid chynsh fixed tax in kind (honey, grain, leather, etc.) or money. Landowners constantly increased chynsh, illegally imposed on chynshovykiv various additional levies and duties (for the use of mills, reservoirs, bridges, etc.), although the size and nature of chynsh, the type and terms of payment was determined by custom or government regulations. Gathered in this way money was used for maintenance and local administration of Hetman, Cossack troops, building churches, monasteries and civil structures, etc.

After the annexation by Poland in the fifteenth and sixteenth centuries of Ukrainian lands and mass

settlement on them Polish and German colonists chynsh charging was the main form of exploitation of farmers. From the middle of the fifteenth century due to the development of serfdom chynshovykiv's number slightly decreased. However chynsh right was again revived and spread from the late seventeenth century and especially in the eighteenth century. Finally chynsh law was eliminated after 1917, and in Western Ukraine – after 1939 [14].

In Ukraine boon (n. Barschyna, boyarschyna, orally – base service) – a form of pre-capitalist land rent (rent – from german Rente, french. Rente, from Latin Reddo – turn, pay) gratuitous forced labor of serfs (using their own implements) in the farms of landlords for several days a week. In most European countries there was a boon up to the eighteenth century. In Russia, including the Ukrainian lands that were part of it, after the abolition of serfdom (1861) zdolschyna existed in the form of working out. Legally it was abolished in 1882, but actually it existed till the October Revolution in 1917 [15].

Unlike the Soviet tax system that enshrines the interests of the totalitarian regime and was one of the main means of planned distribution and redistribution of national income modern tax in Ukraine – a mandatory individually gratuitous payment payable according to the legislation. According to the Law of Ukraine «On Taxation System» (1997) tax collection, other mandatory payment are mandatory contribution to the corresponding level or the state trust fund, which provides taxpayer in the manner and conditions determined by the laws [16].

In the twentieth century – in the beginning of XXI century tax gained a meaning of defining the category of taxation. The main purpose of the tax – income is filling the state to perform its functions. This category is similar to the category of collecting. So, stamp collecting – a cash payment to the budget, first introduced in the independent Ukraine from 01.01.1999 p. by the Decree of the President of Ukraine «On Stamp Duty» from 09.06.1998.

According to the laws of Ukraine all taxes, fees and other mandatory payments depending on the competence of the body that leads them to the territory are divided into two groups: national and local. Depending on the payer we distinguish: a) tax on legal entities (corporate income tax); b) tax on individuals (income tax, tax on fishing); c) mixed taxes (taxes on owners of motor vehicles, land taxes). Each tax has characteristic only for a set of elements of the tax mechanism, i.e its taxpayers, property tax, tax rate. Local taxes and fees are transferred to local budgets of communities. State taxes are received by the State Budget of Ukraine, although the law may provide transfer of certain state taxes (fully or partially) to local budgets, as compensation for the performance of local government functions of the State [17].

Conclusions and prospects for further research. In summary, we note that Ukrainian tax function terms are functioning in current system, which has a long period of development and different sources of formation. Base tax terminology system is specific vocabulary in its historical development from Common sources. The majority of lexical entities was established on its ethnic and linguistic grounds by mobilizing domestic resources and word-based root morpheme da (danyna – podat-podatok).

The genesis and development of Ukrainian tax terms is closely associated with the history of domestic state and law and history of the Ukrainian language. As this study shows, each historical period has its own system of concepts and terms in accordance with the state and public needs. Birth of tax terminology is associated with the first natural levies on the territory of Kiev Rus. Each subsequent stage of tax terminology with different intensity replenished with new types of taxation and the terms of their designation.

The current stage of development of tax terminology is characterized by intense process of borrowing of lexemes mostly from English. Increasing the number of anglicisms in terminology in analyzed terminological system is the general trend of modern terminology, the base of which is the active involvement of terminological innovation to fund of a great variety of disciplines.

Thus, at the present stage of the Ukrainian state, the term «tax» expressing a specific concept of financial and legal aspects of life has a certain significance in the legal literature. The combination of tax terms in words or phrases of tax (legal) terminology makes conceptual entity which determines the place and status in terms of tax terminology, its categorical, functional and classification features.

Therefore, the analysis of the development, functioning and structure of the Ukrainian tax terminology makes it possible to assert that the majority of terms are inherited from ancient times and appeared on the indigenous basis. The research of Ukrainian tax terminology as a component of Ukrainian terminology widely complements the theoretical study of the processes of national terminology. Modern Ukrainian tax system is holistic terminology of hierarchically organized linguistic units that can provide conceptual tools for nominative tax base.

Sources and Literature

1. Чумак О. Г. Структурно-компонентна організація фінансово-бухгалтерських терміносполучень в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – К., 1998. – 24 с.
2. Панько Т. І. З історії нормування економічних термінів / Т. І. Панько // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine6-11.pdf>.
3. Навальна М. І. Нові явища та процеси у вживанні дієслів соціально-економічної сфери в українській мові: [монографія] / М. І. Навальна. – Переяслав-Хмельницький: Видавництво «СВК», 2014. – 188 с.
4. Чуєшкова О. В. Термінологічна компетентність як обов'язковий складник мовно-професійної культури майбутнього інженера-педагога (на матеріалі економічної термінології) / О. В. Чуєшкова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pipo/2010_28-29/10covmet.pdf.
5. Дячук Т. М. Українська соціально-економічна термінологія: становлення і кодифікація: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Т. М. Дячук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
6. Антоненко В. Г. Панщина / В. Г. Антоненко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 4: Н – П. – 2002. – С. 422.
7. Воротіна Н. В. Збір гербовий / Н. В. Воротіна // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2: Д – Й. – 1999. – С. 550-551.
8. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – С. 408.
9. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980. — Т. 6. — С. 735.
10. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980. — Т. 11. — С. 327.
11. Воротіна Н. В. Податкове право / Н. В. Воротіна, М. П. Кучерявенко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 4: Н – П. – 2002. – С. 600.
12. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Горань, О. І. Гуржій та ін.; під ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.
13. Короткий тлумачний словник української мови (Уклад.: Д. Г. Гринчишин та ін.; Відп. ред. Л. Л. Гумецька. – К.: Рад. школа, 1978. – 296 с.
14. Налоги // Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – 1600 с., с илл.
15. Податки // УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – 2-ге вид., доп. – К.: ПВП Всеуито, 2001. Львів ЛДКФ Атлас, 2001. – С. 1080.
16. Русско-украинский словарь / Сост.: Д. И. Ганич, И. С. Олейник. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1978. – 1012 с.
17. Снігерьев О. П. Податок / О. П. Снігерьев, М. П. Кучерявенко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 4: Н – П. – 2002. – С. 602-603.

Яцишин Н. Генезис української податкової термінології. У статті здійснено ретроспективний огляд становлення української податкової термінології, розглянуто її генетичні та структурні особливості, аспекти функціонування у фахових текстах. Встановлено, що ця термінологія є складною, історично зумовленою сукупністю понять, основу яких класифіковано в тематично поняттєвій групі «податкова система». Генезис і розвиток українських податкових термінів тісно пов'язані з історією вітчизняної держави і права та історією української мови. Поява податкової термінології пов'язана із першими природними зборами на території Київської Русі. Кожен наступний етап податкової термінології з різною інтенсивністю поповнювався новими видами податків. Сучасний етап розвитку податкової термінології характеризується інтенсивним процесом запозичення лексем в основному з англійської мови. Збільшення кількості англіцизмів у податковій термінології є загальною тенденцією сучасної термінології, у основі якого є активне залучення термінологічних інновацій у фонд найрізноманітніших дисциплін.

Ключові слова: податкова система, термінологія, генезис, структура, класифікація, понятійний аспект, тематичні групи.

Яцишин Н. Генезис украинской налоговой терминологии. В статье осуществлен ретроспективный обзор становления украинской налоговой терминологии, рассмотрены ее генетические и структурные особенности, аспекты функционирования в профессиональных текстах. Установлено, что данная терминология является сложной, исторически обусловленной совокупностью

понятий, основу которых классифицировано в тематически понятийный группе «налоговая система». Генезис и развитие украинских налоговых терминов тесно связаны с историей отечественного государства и права и историей украинского языка. Появление налоговой терминологии связано с первыми природными сборами на территории Киевской Руси. Каждый последующий этап налоговой терминологии с разной интенсивностью пополняется новыми видами налогов. Современный этап развития налоговой терминологии характеризуется интенсивным процессом заимствования лексем в основном из английского языка. Увеличение количества англицизмов в налоговой терминологии является общей тенденцией современной терминологии, основание которого является активное участие терминологической инноваций в фонд самых разнообразных дисциплин.

Ключевые слова: налоговая система, терминология, генезис, структура, классификация, понятийный аспект, тематические группы.

РОЗДІЛ II

Конституційне, адміністративне, фінансове та міжнародне право

УДК 342.565.2(477)

В. Ковальчук, Н. Шабелько

Формування Конституційного Суду України як одна з умов забезпечення його легітимного функціонування

У статті наведено основні причини втрати народної легітимності Конституційним Судом України, запропоновано способи формування та критерії відбору на посаду судді Конституційного Суду України. Визначено можливості втілення Україною кращого європейського досвіду функціонування даного інституту з урахуванням національних особливостей країни. У статті встановлено, що роль органу конституційної юстиції у суспільстві та правовій і політичній системі сучасної конституційної, демократичної держави є надзвичайно вагомою. Конституційний Суд як орган конституційного контролю посідає важливе місце у механізмі легітимації державної влади, оскільки він покликаний захищати закріплені Конституцією суверенні права народу від протиправних дій та рішень органів публічної влади, надаючи їм додаткової легітимності.

Ключові слова: Конституційний суд України, формування суду, легітимність суддів, незалежність судової влади.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасному суспільстві Конституція виступає основним законом держави, який закріплює державний та суспільний лад в країні, порядок організації і здійснення державної влади, визначає основні державно-правові інститути, порядок їх організації та компетенцію, принципи взаємовідносин особи і держави. Такі відносини визначають сутність держави, її політичну і соціальну спрямованість, тому вони об'єктивно потребують не лише закріплення в Основному Законі, яким є Конституція, а й вимагають забезпечення своєї стабільності та особливого рівня правового захисту.

Україна як країна проєвропейського спрямування є соціальною, демократичною та правовою державою, яка ставить людину однією з найважливіших соціальних цінностей. На підтвердження цього в ч.2 ст. 3 Конституції України зазначено, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Тому держава як єдиний механізм, приймаючи, або ж скасовуючи ті чи інші норми-правила впливає на життя людини. Як показує практика в багатьох випадках прийняття або скасування таких норм не відповідають основній меті держави, що була зазначена вище.

Лише Конституційному Суду України надана компетенція щодо відповідності законів та інших нормативно-правових актів Конституції України.

Стан дослідження наукової проблеми. Проблематикою формування Конституційного Суду України займалися такі вітчизняні науковці: Ю. Барабаш, Ю. Баулін, М. Баймуратов, В. Кампо, М. Козюба, О. Копиленко, М. Оніщук, В. Погорілко, П. Селіванов, П. Стецюк, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Шаповал, В. Шевчук та інші.

Саме тому **метою цієї статті** є аналіз формування Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні, можливість та шляхи запровадження європейського досвіду у національний інститут правового контролю.

Виклад основного матеріалу. На данай момент інститут конституційної юстиції відіграє

значний вплив у розвитку демократії навіть в країнах у яких слабо розвинуті принципи правової держави, а країни які є взірцем демократичності даний інститут розвинутий на дуже високому рівні. Завдяки цьому специфічному інституту правового механізму держави в змозі без особливих соціальних потрясінь проводити реформи у політико-правовій, державній та інших сферах суспільного життя. Такий успіх зумовлюється насамперед такими чинниками:

а) доступність та відкритість судової системи;

б) реальний вплив органу конституційної юстиції на прийняття відповідних нормативно-правових актів, тобто рішення які приймаються таким органом наділені не рекомендаційним а обов'язковим характером.

Наслідком цього є активний захист громадянами своїх конституційних прав і свобод з однієї сторони, та зміна неконституційних положень у нормативно правових актах органами державної влади з відповідно компетенцією з іншої, а це в подальшому створює якісне та сучасне правове поле держави.

Що стосується України, то в нас також присутній інститут конституційної юрисдикції європейської моделі, єдиним органом якого є Конституційний Суд України, однак він не є таким ефективним як в більшості країн Європи, а останнім часом авторитет до цього органу значно знизився серед суспільства.

Що стало причиною часткової втрати легітимності до одного з найважливіших інститутів держави, та що потрібно зробити для досягнення рівня європейських аналогів, розглянемо нижче.

Інститут конституційної юрисдикції запрацював в Україні в 1996 році, і в цьому ж році був прийнятий Закон України «Про Конституційний Суд України» [2], який врегулює діяльність цього органу. Від того часу даний інститут зазнав різних адміністративних, функціональних та політичних впливів. Є ряд рішень, що були прийняті Конституційним Судом України (далі КСУ), які поставили під сумнів його незалежність та неупередженість. Одним із таких було рішення N 22-рп/2003 від 25 грудня 2003 року [3], в якому КСУ зазначив, що попередніх два терміни президенства Л. Д. Кучми вважаються як один, що прямо суперечить ч. 3 ст. 103 Конституції України. Більш сучасним прикладом політичної заангажованості КСУ є рішення № 15-рп від 11 липня 2012 року [4], в якому розглядалась справа призначення Голови Верховної Ради, відповідне рішення було прийнято протягом 2-ох діб, що виступило підтвердження політичної вмотивованості та невідповідності процесуальним правилам. Аналогічним за своїм змістом є рішення КСУ від 15 березня 2016 року у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення «...на наступній черговій сесії Верховної Ради України...», яке міститься у статті 155 Конституції України. Завершальним фактором, який зневірив українське суспільство у легітимності єдиного інституту конституційної юрисдикції відіграло ЗМІ та чисельні журналістські розслідування стосовно корупції серед суддів КСУ. Як зазначив один із експертів-конституціоналістів, голова правління Центру політико-правових реформ, член Конституційної Асамблеї І. Коліушко, «Орган, що видає на догоду політичній владі потрібні рішення (усупереч своїм попереднім правовим позиціям, не обґрунтовуючи й не пояснюючи належним чином їх зміни), жодним чином не може забезпечити конституційної справедливості в державі» [5]. На наш погляд саме ці чинники відіграли першочергову роль у недовірі суспільства до даного інституту. Ряд політичних діячів та експертів вважають, що КСУ як окремий судовий орган потрібно ліквідувати, та створити натомість окрему палату при Верховному Суді України, чи квазісудовий орган з відповідною компетенцією.

Ми притримуємось менш кардинальних дій та вважаємо, щл для того, аби такий інститут запрацював у відповідності до європейських стандартів не потрібно змінювати його місце розташування або ж найменування, а змінити його функціональну здатність, принципи формування та діяльності.

Для реалізації цього, в першу чергу потрібно позбавити КСУ політичної забарвленості, яка проявляється під час призначення суддів цього органу.

В світі існує усього три способи формування конституційних судів: 1) рішення щодо персонального складу конституційного суду приймається автономно органами, що представляють три гілки влади (Болгарія, Грузія, Італія, Молдова, Україна); 2) призначення (обрання) суддів Конституційного Суду здійснюється автономно органами, що представляють дві гілки влади законодавчу і виконавчу (Австрія, Канада, Румунія, Чехія); 3) формування конституційного суду здійснюється за участі і у взаємодії різних гілок влади. При цьому остаточне рішення щодо кандидатур на посади суддів приймаються або виключно органом законодавчої влади (Естонія, Литва, Німеччина, Польща, Угорщина), або лише главою держави (Бельгія, Данія, Туреччина). Проте в обох випадках відповідні органи приймають рішення на основі подань (пропозицій) що вносяться

главою держави чи органами, що представляють інші гілки влади. Іншим варіантом взаємодії у формуванні органу конституційної юстиції є затвердження суддів, обраних парламентом, президентом держави. [6, с. 84].

У більшості зарубіжних країн застосовується змішаний спосіб, за якого у формуванні органів конституційного контролю беруть участь представники різних гілок влади або самостійно, або разом. Наприклад, в Італії до складу Конституційного суду входять 15 суддів, що призначаються по одній третині президентом, парламентом на сумісному засіданні палат і вищими судовими інстанціями (касаційний суд обирає трьох суддів, Державна рада й Рахункова палата – по одному). Аналогічний порядок існує в Болгарії, де Конституційний суд складається з 12 суддів, одна третина яких призначається президентом, одна третина обирається народними зборами, ще одна третина – загальними зборами суддів Верховного касаційного суду і Верховного адміністративного суду. [7, с. 28].

У Франції трьох членів Конституційної ради призначає президент, трьох – голова Національних зборів і ще трьох – голова сенату. Крім того, до складу Конституційної ради за правом входять колишні президенти республіки. Конституційний суд РФ складається з 19 суддів, призначених Радою Федерації за поданням президента РФ, а, наприклад, у Чеській Республіці суддів Конституційного Суду, навпаки, призначає президент Республіки за згодою сенату.

Уявляється, що змішаний спосіб формування органів конституційного контролю є найбільш оптимальним і демократичним, оскільки він найповніше забезпечує реалізацію принципу поділу влади й баланс усіх гілок влади.

Як правило, для суддів конституційних судів, на відміну від судів загальної юрисдикції, установлюються тривалі терміни повноважень при забороні повторного обрання суддів. Так, у Німеччині термін повноважень – 12 років, у Франції, Болгарії, Угорщині, Іспанії, Італії, Югославії, Словенії, Македонії – дев'ять, у Колумбії, Польщі, Хорватії – вісім, у Словаччині – сім, у Монголії, Португалії – шість років [8].

У ряді країн для забезпечення спадкоємності й стабільності застосовується часткове поновлення складу Конституційного суду. Так, у Польщі й Колумбії кожні чотири роки оновлюється половина членів конституційних судів, у Франції, Болгарії, Румунії, Іспанії кожні три роки – третина складу органів конституційного контролю.

У деяких країнах повноваження органів конституційного контролю не обмежуються певним терміном. Так, згідно зі ст. 4 закону РФ про КС «повноваження Конституційного суду Російської Федерації не обмежені терміном». Законодавством РФ не передбачається розпуску Конституційного суду або припинення його діяльності. Припиняються тільки повноваження суддів КС виключно через підстави, передбачені законом [9, с. 85].

Кількісний склад органів конституційного контролю зарубіжних країн, як правило, невеликий і не залежить від кількості населення або площі території країни. Загалом у світі кількість суддів Конституційного суду коливається від чотирьох (Андорра) до 19 (Російська Федерація). Що ж до інших країн, то, скажімо, в Естонії їх п'ять, Молдові – шість, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Румунії – дев'ять, у Білорусі, Болгарії, Іспанії – 12, в Угорщині, Італії, Польщі, Чехії – 15, ФРН – 16 [10, с. 317-318].

Як бачимо Україна застосовує один із трьох варіантів, в якому задіяні всі гілки влади, однак він не є ефективним і причина цього знаходиться не у політичній одноманітності усіх гілок, що вбачається неможливим, а у законодавчому вимірі. Оскільки ані Конституція, ані Закон України «Про Конституційний Суд України» не містять у собі положень за яким можна було б надати оцінку тому чи іншому кандидату на посаду судді. У багатьох конституціях європейських країн вказано, що претендентами на посаду судді КСУ може бути особа, що володіють значним авторитетом та високою кваліфікацією. На наш погляд кандидатом на посаду судді КСУ може бути особа яка є визнаним фахівцем у певній галузі права, володіє безперечною репутацією та наявністю доказів, що підтверджують її ефективність та професіоналізм на раніше займаних посадах.

Поряд з основним складом у деяких країнах передбачено інститут так званих неординарних суддів (для вирішення окремих категорій справ), а також запасних суддів, заступників судді. Наприклад, в Австрії Конституційний суд складається з голови, заступника голови, 12 суддів і шість запасних членів суду. КС Італії включає 15 ординарних суддів і 16 неординарних членів суду, які обираються парламентом у тому ж порядку, що й судді Конституційного суду. Поряд з основними судьями останні беруть участь у розгляді справ про обвинувачення президента республіки в державній зраді або порушенні Конституції. На практиці ж Конституційному суду не доводилося розглядати таких справ [11, с. 257].

У Франції згідно з Конституцією 1958 р. до Конституційної ради пожиттєво входять за правом (*ex officio*) колишні президенти республіки. В Республіці Узбекистан президент, який вийшов у відставку після закінчення терміну своїх повноважень, займає посаду члена КС пожиттєво. У Європі склалася традиція, коли переважна більшість суддів КС є професорами університетів. Працюють за цим принципом і в Росії, де голови органу конституційної юрисдикції завжди були відомими вченими, а більшість становили саме науковці.

Однак у нашій державі західні стандарти не прижилися, хоча така можливість і була. «У першому складі КСУ наближався до цієї традиції. Співвідношення між суддями із судів загальної юрисдикції й науковцями було хоч і не оптимальним, але все ж давало змогу поєднувати практичний досвід суддів і більш широкий досвід професорів», – зазначає суддя КСУ у відставці М. Козюбра. За його словами, тодішня практика себе цілком виправдала. Наприклад, науковці досить скептично ставляться до процедури, тому судді можуть проконтролювати, щоб про неї не забули. Разом з тим, згадує М. Козюбра, делегати від загальних судів активно долучилися до розробки рішень КСУ через півтора року роботи, а спершу КСУ «тягли» саме науковці. «Поєднання практиків і теоретиків дає змогу робити рішення КСУ більш переконливими», – наголошує М. Козюбра, за словами якого, акти, прийняті останнім часом суддями КСУ, не вирізняються якісною аргументованістю [12].

Ми також погоджуємось з такою думкою, оскільки справді науковці – це ті особи, які б могли підвищити правову якість рішень, прийнятих КСУ, і водночас підняти рівень законодавчого регулювання складних питань. Окрім науковців та професорів, на наш погляд, доцільно було б залучити до складу КСУ адвокатів-практиків, які є визнаними у конкретних категоріях справ, це б зробило КСУ більш сучасним і водночас високопрофесійним органом конституційної юрисдикції.

На наш погляд, при процедурі призначення суддів вітчизняного органу конституційної юрисдикції мають бути поєднані принцип призначення за морально професійними якостями та принцип виборності. Цілком очевидно, що існуючий на сьогодні в Україні порядок формування Конституційного Суду потребує серйозного удосконалення.

По-перше, до кандидатів на посаду суддів Конституційного Суду повинні встановлюватися вимоги щодо високих моральних якостей. Такі вимоги на сьогодні є непоодинокими у конституційному законодавстві зарубіжних країн. Так, згідно із ст. 103 Конституції Литовської Республіки «суддею Конституційного Суду можуть призначатися громадяни Литовської Республіки, які мають бездоганну репутацію». Схожі норми містяться у конституціях Польщі, Болгарії [13, с. 318].

По-друге, крім вимог щодо морально-етичних якостей, на посаду суддів Конституційного Суду повинні призначатися особи за професійними якостями, провідні вчені з питань правової теорії чи професійні судді, які мають не менше 15 років досвіду роботи у вищих судових інстанціях України (насамперед судді Верховного Суду України та Вищого адміністративного суду України). Практика призначення суддів саме за професійною ознакою прослідковується у багатьох конституціях зарубіжних країн. Так, Конституція Словенії у визначенні вимог до судді Конституційного Суду оперує поняттям «професійні правники». Конституція Італії дозволяє обирати суддів Конституційного Суду із «ординарних професорів права університетів», а відповідно до Конституції Іспанії члени Конституційного Суду повинні призначатися із суддів, прокурорів, професорів, адвокатів, компетентність яких є загальновизнаною [14].

По-третє, потребує нормативного регулювання питання відбору кандидатів на посаду суддів Конституційного Суду України, яке на сьогодні не врегульовано законодавством України. Така процедура насамперед повинна передбачати участь широкої громадськості у висуненні претендентів на призначення. Вказана пропозиція зумовлена тим, що саме представники громадянського суспільства можуть бути одним із цензорів, в першу чергу, морально-етичних, а також професійних якостей кандидата на посаду судді Конституційного Суду України. Первісна ініціатива висунення кандидатів для призначення їх Верховною Радою та Президентом України повинна виходити від вищих навчальних закладів, що займаються підготовкою фахівців у сфері права, правозахисних громадських організацій, професійних об'єднань юристів. Подальша процедура проміжного добору кандидатів на посаду суддів Конституційного Суду України може визначатися тим органом, що здійснює призначення, однак повинна бути чітко нормативно врегульована. Вказані вимоги необхідні для того, щоб максимально деполітизувати процес висунення кандидатів у судді, що означає, перш за все, відмовитися від негативної практики призначення суддів на основі партійної квоти [15, с. 89].

Для втілення у життя таких пропозицій, потрібно внести відповідні зміни у законодавство, що стосується порядку обрання та формування суддів КСУ. Перш за все ці зміни мають бути внесені у Конституцію України і лише після цього розроблені відповідні нормативно правові акти.

Варто також відзначити, що основною гарантією легітимного статусу судді Конституційного Суду України є забезпечення його незалежного статусу під час здійснення конституційного контролю. Така незалежність визначається насамперед недоторканністю та незмінністю судді, про що, власне, зазначається у Конституції Іспанії. В юридичній науці був підданий критиці запроваджений під час конституційної реформи 2004 р. порядок припинення повноважень судді Конституційного Суду України, оскільки він надавав право Президенту та Верховній Раді України не лише призначати, а й звільняти третину суддів Конституційного Суду. Таке положення заперечувало незалежний статус судді та змушувало його у своїй діяльності враховувати позицію органу, що його призначив. Очевидно, що за таких умов Суд не міг залишатись об'єктивним та неупередженим у своїх рішеннях, що неминуче могло б призвести до втрати його легітимного статусу [16, с. 37].

Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції повинен демонструвати потенціал Конституції, забезпечувати її динамічну інтерпретацію, робити все для того аби конституція була достатньо гнучкою, щоб відповідати сучасним викликам, щоб вона «жила» відповідно до еволюції держави, створюючи можливість для внесення відповідних змін й водночас зберігала стабільність основних конституційних принципів [17, с. 174].

Висновки. Таким чином, роль органу конституційної юстиції у суспільстві та правовій і політичній системі сучасної конституційної, демократичної держави є надзвичайно вагомою. Конституційний Суд як орган конституційного контролю посідає важливе місце у механізмі легітимації державної влади, оскільки він покликаний захищати закріплені Конституцією суверенні права народу від протиправних дій та рішень органів публічної влади, надаючи їм додаткової легітимності [18, с. 95]. Суд наділений такою владою тому, що постає охоронцем Конституції, що є за природою суспільним договором, який, з одного боку, визначає основні права та свободи людини, а з другого – межі повноважень держави. З метою такої демократичної легітимації Конституційний Суд України повинен володіти певними повноваженнями, які на сьогодні закріплені в конституціях розвинених європейських держав.

Формуючи високопрофесійний склад Конституційного Суду України, у якого будуть відсутні ознаки політичної приналежності, можна очікувати і на прийняття легітимних, неупереджених рішень. Однак для того, аби суспільство відчуло існування та реальну дієвість такого інституту, потрібно надати йому можливість на захист власних інтересів за допомогою цього органу, а самим громадянам, за допомогою різноманітних соціальних інституцій, надати можливість безпосередньо впливати на відбір кандидатів у судді, лише за таких умов даний орган зможе на практиці втілити основну мету держави повною мірою забезпечити основоположні права і свободи людини та громадянина.

Джерела та література

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
2. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
3. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 2003 року № 22-рп/2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
4. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 2012 р № 15-рп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
5. Коліушко І. Старт чи фальстарт конституційної реформи? / І. Коліушко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gazeta.dt.ua/POLITICS/start_chi_falstart_konstitutsiynoyi_reformi_.html.
6. Цимбалістий Т. О. Конституційна юстиція в Україні: навч. пос. / Т. О. Цимбалістий. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 200 с.
7. Шаповал В. Суд як орган конституційного контролю (із зарубіжного досвіду) / В. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 6. – С. 20-33.
8. Хассемер В. Конституційне судочинство і політичний процес / В. Хассемер // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 23.
9. Клишас А. А. Конституционный контроль и конституционное правосудие зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / А. А. Клишас / под ред. проф. В. В. Еремяна. – М.: Междунар. отнош., 2007. – 496 с.
10. Державне право зарубіжних країн (у схемах): Навч. посіб. / Б. В. Калиновський, О. Я. Лапка, Н. Я. Лапка та інш.; за заг. ред. О. Я. Лапки. – К.: КНТ, 2012. – 528 с.
11. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс / В. М. Шаповал. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – 464 с.
12. Конституційна асамблея. Політико-правові аспекти діяльності. Бюлетень інформаційно-аналітичних

матеріалів. – № 7. – 2012. – С. 67.

13. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К.: Українська правнича фундація; Вид-во «Право», 1996. – 544 с.

14. Конституция Королевства Испании / Конституции зарубежных государств : учеб. пособие. – 2-е изд., исправ. и доп. – М.: БЕК, 1997. – С. 346.

15. Колісник В. Теоретико-правові аспекти подальшого вдосконалення статусу Конституційного Суду України / В. Колісник // Конституційний Суд у системі органів державної влади: актуальні проблеми та шляхи вирішення: матер. міжнар. конф., м. Київ, 16 травня 2008 р. / Конституц. Суд України; упоряд.: К. О. Пігнаста [та ін.]. – К.: Ін Юре, 2008. – С. 86-91.

16. Ковальчук В. Проблема конституційності та легітимності публічної влади в умовах формування правової, демократичної держави : вітчизняний досвід / В. Ковальчук // Право України. – 2008. – № 6. – С. 35-40.

17. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії та практики. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 356 с.

18. Ковальчук В. Взаємодія громадянського суспільства та державної влади / В. Ковальчук // Право України. – 2009. – № 6. – С. 90-99.

Ковальчук В., Шабелько Н. Формирование Конституционного Суда Украины как одно из условий обеспечения его легитимного функционирования. В статье приведены основные причины потери народной легитимности Конституционным Судом Украины, предложены способы формирования и критерии отбора на должность судьи Конституционного Суда Украины. Определены возможности внедрения в Украине лучшего европейского опыта функционирования данного института с учетом национальных особенностей страны. В статье установлено, что роль органа конституционной юстиции в обществе, правовой и политической системе современной конституционной, демократической страны является чрезвычайно важной. Конституционный Суд как орган конституционного контроля занимает важное место в механизме легитимации государственной власти, поскольку он призван защищать закрепленные Конституцией суверенные права народа от противоправных действий и решений органов публичной власти, предоставляя им дополнительную легитимность. Суд наделен такой властью потому, что является защитником Конституции, которая по своей природе есть общественным договором, который, с одной стороны, определяет основные права и свободы человека, а с другой – пределы полномочий государства. С целью такой демократической легитимации Конституционный Суд Украины должен обладать определенными полномочиями, которые сегодня закреплены в Конституциях европейских государств.

Ключевые слова: Конституционный Суд Украины, формирование суда, легитимность судей, независимость судебной власти.

Kovalchuk V., Shabel'ko N. Formation of the Ukrainian Constitutional Court as a Basis to Ensure its Legitimate Functioning. The article presents the main reasons for the loss of popular legitimacy of the Constitutional Court of Ukraine and suggests the ways and methods of perfecting the Constitutional Court of Ukraine and elaboration of criteria for the post of judge in it. The author convincingly proves the possibility of applying in Ukraine the European experience of this institution functioning, taking into account national peculiarities of the country. This article states that the role of constitutional justice in society and especially for the legal- political system of modern constitutional democratic state is extremely significant. The Constitutional Court as the body of constitutional control is of great importance in the mechanism of legitimization of the government because it is intended to protect the fixed in the Constitution sovereign rights of citizens from illegal actions and decisions of public authorities, giving them additional legitimacy. The court is endowed with such authority because it performs the role of the guardian of the Constitution, and is by its nature the social contract which, on the one hand, defines the basic rights and freedoms of a person and on the other – restricts the powers of the state. To implement the democratic legitimization the Constitutional Court of Ukraine must possess certain powers, which are now fixed in the Constitutions of the developed European countries.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, the formation of the court, the legitimacy of judges, independence of the judiciary.

Стандарти Організації економічного співробітництва та розвитку щодо урегулювання лобіювання

У статті розглянуто стандарти Організації економічного співробітництва та розвитку щодо урегулювання лобіювання. Ця міжнародна організація постійно здійснює досить помітні заходи щодо впровадження міжнародних стандартів у сфері регулювання лобіювання та їх імплементації на національному рівні країнами-учасницями. Головним лейтмотивом такої уваги Організації економічного співробітництва і розвитку до просування ідеї законодавчого регулювання лобіювання на національному рівні є насамперед запобігання корупції при прийнятті нормативно-правових актів.

Ключові слова: Організація економічного співробітництва та розвитку, урегулювання, лобіювання, лобіст, прозорість.

Постановка проблеми. Гучні лобістські скандали, які набули транснаціонального масштабу, що проявилися як у країнах з усталеними демократичними інститутами, так і в країнах так званої «молодої» демократії, змусили долучитися до процесу урегулювання лобіювання низку міжнародних організацій та наднаціональних об'єднань. Нині міжнародні стандарти щодо регулювання цього політико-правового феномену було запроваджено на рівні чотирьох міжнародних організацій та наднаціональних об'єднань. До їх числа варто віднести: 1) Європейський Союз; 2) Раду Європи; 3) Організацію економічного співробітництва та розвитку; 4) Співдружність Незалежних Держав. Вказані міжнародні організації та наднаціональні об'єднання запроваджують нормативно-правове регулювання лобіювання не лише у власних статутних органах чи владних установах, а також активно просувають ідею щодо його регулювання на національному рівні країн-членів та країн-партнерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міжнародний аспект урегулювання лобіювання знайшов своє відображення у наукових працях таких зарубіжних вчених як Дж. Грінвуд [1], В. Леманн, Л. Бош [2], У. Курчевська, М. Моледа-Здзієч [3], Н. Нагент [4], В. Вейндельфельд, В. Вессельс [5] та інших. У працях вказаних вчених здебільшого звертається увага на міжнародно-правові стандарти урегулювання лобіювання на рівні Європейського Союзу або Ради Європи. Водночас попри все більш помітний науковий інтерес до проблеми міжнародно-правових засад лобіювання і досі залишається не до кінця дослідженим у наукових працях вчених питання його регулювання на рівні Організації економічного співробітництва та розвитку, яка останнім часом докладає чималих зусиль щодо вироблення відповідних міжнародно-правових стандартів, які мають бути імplementовані на національно-правовий ґрунт. Тому **метою цієї статті** є розкриття стандартів Організації економічного співробітництва та розвитку щодо урегулювання лобіювання.

Виклад основного матеріалу. Лобіювання доволі довгий час залишалося поза увагою не лише міжнародно-правового унормування, але й також національного законодавчого та корпоративного регулювання. У зв'язку з цим, на протязі багатьох років домінувала думка, що лобіювання є виключно американським феноменом представництва інтересів, яке не може бути придатним для застосування в інших національних правових системах. Утім ускладнення сучасної демократичної системи та посилення ролі інститутів громадського суспільства у вирішенні державних та суспільних справ, наочно засвідчило про прийнятність ідеї лобіювання і для інших країн. Спочатку процес законодавчого урегулювання лобіювання на національному рівні йшов занадто повільно. Зокрема, з 1940-х років до початку 2000-х років, тільки 5 країн (США, Австралія, Канада, ФРН та Грузія) урегулювали практику лобіювання спеціальним законом, який доповнювався низкою суміжних законодавчих актів про конфлікт інтересів та правилами етичної поведінки представників влади [6, с. 271-299].

Проте починаючи з 2005 року процес законодавчого урегулювання лобіювання суттєво прискорився – більше 10 країн прийняли спеціальне законодавство про лобіювання. Сприяло прориву щодо законодавчого урегулювання лобіювання на національному рівні – вироблення первинних

мінімальних міжнародних лобістських стандартів на рівні Європейського Союзу та Ради Європи. На сьогодні регулювання цього політико-правового феномену розподіляється від обов'язкових систем з вкрай детальним його регулюванням (Канада, США), до добровільних систем, як наприклад у Франції чи Данії. Багато країн, зокрема Велика Британія та Японія, покладаються на корпоративне саморегулювання лобіювання, в основі якого лежать морально-етичні акти лобістських спілок та асоціацій [7]. Окрім міжнародного чинника, досвід законодавчого урегулювання лобіювання у більшості країн наочно засвідчив, що такі дії також були вимушеною відповіддю органів публічної влади на гучні політичні корупційні скандали під час здійснення лобіювання.

На сьогодні схвалили спеціальне законодавство про лобіювання США, Австралія, Канада, Франція, ФРН, Угорщина, Ізраїль, Мексика, Грузія, Литва, Польща, Словенія, Чорногорія, а останнім часом Австрія, Нідерланди та Ірландія. Крім того, лобіювання отримало міжнародно-правове регулювання на рівні органів влади Європейського Союзу, статутних органів Ради Європи, Організації економічного співробітництва та розвитку, а також у рамках модельного законотворення СНД. Такі країни як Бразилія, Чилі, Італія, Іспанія, Великобританія, Латвія, Естонія, Російська Федерація, Україна, Молдова, Казахстан тощо обговорювали або продовжують обговорювати проекти законів про лобіювання [6, с. 271-299].

Вперше на міжнародному рівні лобіювання було урегульовано у діяльності органів влади Європейського Союзу – Європейської Комісії та Європейського Парламенту. Загальні стандарти ЄС щодо регулювання лобіювання стали чинником щодо законодавчого його унормування на національному рівні країнами-членами Європейського Союзу, а також країнами, які активно співпрацюють з ЄС. Повз цих процесів не пройшла і Україна. Прийняття та ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відкрило новий підхід щодо законодавчого врегулювання лобіювання в Україні та вивчення його практики у країнах членах ЄС. Зокрема, згідно зі статтею 444 вказаної Угоди, Сторони сприяють діалогу та співробітництву між учасниками громадянського суспільства з обох сторін як невід'ємної частини відносин між Україною та ЄС, шляхом сприяння процесу інституційної розбудови та консолідації організацій громадянського суспільства, у тому числі, серед іншого, лобістській діяльності, неформальному спілкуванню, візитам і семінарам тощо [8].

Не менш важливу роботу щодо урегулювання лобіювання здійснює Організація економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD)), яка є міжнародною організацією, що об'єднує 34 країни світу, більшість з яких є країнами з високим доходом громадян та високим індексом людського розвитку. Україна розпочала співпрацю з Організацією економічного співробітництва та розвитку у 1997 році, а 6 лютого 2013 року Кабінетом Міністрів України було прийнято Розпорядження № 132-р «Про затвердження плану дій щодо поглиблення співробітництва між Україною та Організацією економічного співробітництва та розвитку на 2013-2016 роки» [9]. Безумовно, посилення співпраці України з цією впливовою міжнародною організацією буде сприяти проведенню реформ у нашій державі та отриманню необхідної міжнародної технічної допомоги у цьому процесі. Особливо корисним буде співпраця України з OECD у сфері урегулювання лобіювання.

У 2009 році Організація економічного співробітництва та розвитку провела огляд даних і досвіду національного регулювання, законодавства та саморегулювання лобістів. На підставі фактичних даних і вивчення порівняльних оглядів, тематичних досліджень по країнах і аналітичних основ, схвалених урядами, Організація економічного співробітництва та розвитку розробила 10 принципів. Щоб допомогти вирішити проблеми, які пов'язані з лобіюванням, країни-члени OECD, прийняли в 2010 році документ «Рекомендація про принципи прозорості та чесності в лобіюванні» (Recommendation on Principles for Transparency and Integrity in Lobbying) в якості керівництва для осіб та рішення про те, як просувати належне управління в лобіюванні [10].

Ефективне регулювання, на думку Організації економічного співробітництва та розвитку, залежить від наступних елементів:

- визначення понять «лобіст» та «лобіювання» повинне бути ясным та однозначним;
- розкриття інформації про лобіювання: ключові аспекти лобістів та лобіювання, об'єкти лобіювання, бенефіціарії, джерела фінансування і предмети лобіювання;
- правила і керівні принципи встановлюють стандарти для очікуваної поведінки, наприклад, щоб уникнути зловживання конфіденційною інформацією, конфліктів інтересів і запобігти практиці «обертаючих дверей»;
- процедури забезпечення дотримання оформлення в єдиний спектр стратегій і механізмів, у тому числі моніторингу та виконання;

• організаційне керівництво сприяє розвитку культури чесності та прозорості в повсякденній практиці за допомогою регулярного розкриття інформації та аудиту для забезпечення дотримання [10].

Десять принципів Організації економічного співробітництва та розвитку для забезпечення прозорості та чесності в лобіюванні:

I. Будівництво ефективних і справедливих рамок для відкритості та доступу:

1. Країни повинні забезпечити рівні умови надання всім зацікавленим особам справедливий та рівний доступ до розробки та реалізації державної політики.

2. Правила та рекомендації з лобіювання повинні враховувати інтереси регулювання, пов'язаних з практикою лобіювання, та поважати соціально-політичні та адміністративні контексти.

3. Правила і рекомендації з лобіювання повинні бути відповідно до ширшої політики та нормативно-правової бази.

4. Країни повинні чітко визначити терміни «лобіювання» та «лобіста» або розробити правила і керівні принципи з лобіювання.

II. Підвищення транспарентності:

5. Країни повинні забезпечити адекватну ступінь прозорості та забезпечити, щоб державні посадові особи, громадяни та підприємства могли отримати достатню інформацію про лобіювання.

6. Країни повинні дозволити зацікавленим суб'єктам, в тому числі організаціям громадянського суспільства, діловим колам, засобам масової інформації та широкій громадськості уважно вивчити лобістську діяльність.

III. Розвиток культури цілісності:

7. Країни повинні виховувати культуру чесності в громадських організаціях та прийняття рішень, забезпечуючи чіткі правила і керівні принципи поведінки державних посадових осіб.

8. Лобісти повинні відповідати стандартам професіоналізму та прозорості; вони поділяють відповідальність за сприяння формуванню культури прозорості та чесності в лобіюванні.

VI. Механізми для ефективного здійснення, дотримання та розгляду:

9. Країни повинні включати ключових учасників у реалізацію узгодженого спектру стратегій і практики з метою забезпечення дотримання.

10. Країни повинні розглянути питання про функціонування їх правил і керівних принципів, пов'язаних з лобіюванням на періодичній основі і внести необхідні корективи у світлі накопиченого досвіду [10].

Ключові засади процесу розробки десяти принципів OECD для забезпечення прозорості та чесності в лобіюванні були вироблені цією міжнародною організацією виходячи насамперед з конкретних емпіричних проявів лобіювання та шляхом активного залучення до цього процесу зацікавленої громадськості. Організація економічного співробітництва та розвитку завершила проведення широких консультацій у грудні 2009 року з більш ніж ста зацікавленими сторонами, у тому числі законодавцями, представниками приватного сектору, лобістськими асоціаціями, організаціями громадянського суспільства, профспілками, мозковими центрами, вченими, а також міжнародними та регіональними державними організаціями. Всі зацікавлені сторони визнали, що принципи були своєчасними та актуальними. Зворотній зв'язок дав змогу зрозуміти, що принципи правильно вирішують основні питання та є стовпами для застосування принципів сумлінного управління в лобіюванні. Грунтуючись на результатах проведення багатосторонніх консультацій, консолідовані принципи були прийняті Радою Організації економічного співробітництва та розвитку в якості рекомендації у 2010 році.

Принципи відображають досвід країн з різними соціально-політичними та адміністративними контекстами і слугують вказівкою для осіб, які приймають рішення у виконавчій та законодавчій гілках влади як на національному, так і субнаціональному рівні. Принципи розроблялися паралельно з Європейською ініціативою прозорості та Кодексу поведінки представників інтересів Європейської комісії. Тому країни-члени Європейського Союзу, які прийняли спеціальне законодавство про лобіювання або його вдосконалили у контексті рекомендацій владних інституцій ЄС, не мали особливих проблем щодо імплементації OECD стандартів щодо урегулювання лобіювання.

Практичне впровадження десяти принципів Організації економічного співробітництва та розвитку для забезпечення прозорості та чесності в лобіюванні має низку позитивних здобутків. Зокрема, принципи OECD для прозорості та чесності в лобіюванні допомогли особам, які приймають рішення у вирішенні проблем, піднятих практикою лобіювання. Це єдині міжнародні принципи адресації проблем, піднятих лобіюванням та забезпечення керівництва про те, як відповідати очікуванням прозорості та підзвітності в процесі прийняття державних рішень. Вони є частиною

стратегії OECD для розвитку сильної, справедливої та прозорої економіки.

Одним з основних здобутків у впровадженні десяти принципів Організації економічного співробітництва та розвитку для забезпечення прозорості та чесності в лобіюванні є постійний моніторинг цього процесу. У Рекомендації Рада Організації економічного співробітництва та розвитку доручила Комітету громадського управління (PGC), щоб представити Раді звіт про прогрес, який буде досягнутий у здійсненні цієї рекомендації, через три роки з моменту його прийняття і регулярно після цього. Три роки потому, Комітет громадського управління підвів підсумки про прогрес, досягнутий країнами-членами і ключовим партнером. Цей процес надав можливість розглянути еволюцію ризиків і проблем в урегулюванні лобіювання, а також визначити уроки у розробці і здійсненні заходів та встановити економічно ефективні рішення для забезпечення цілісності процесу прийняття рішень [11].

Організацією економічного співробітництва та розвитку з метою більш якісного розуміння OECD стандартів щодо урегулювання лобіювання було підготовлено низку оглядових публікацій з вивчення означеної проблеми. Серед них варто виокремити чотири ключові доповіді OECD з забезпечення прозорості та чесності в лобіюванні:

1. Порівняльний огляд потенціалу та обмежень існуючого законодавства та державного регулювання, корисний для лобістів, держави і суспільної довіри. Том 1: Підвищення прозорості в рамках законодавства, OECD (2009) [10].

2. Порівняльний аналіз законів, політики та заходів, прийнятих у країнах OECD для уникнення конфлікту інтересів, коли чиновники залишають свої державні посади: Належна практика для недопущення конфлікту інтересів, OECD (2010) [11].

3. Результати опитування OECD, проведеного серед найбільших зразкових лобістів та досвідом із саморегуляції, застосовуваної лобістськими об'єднаннями, корисний для лобістів, держави і суспільної довіри. Том 2: Сприяння цілісності саморегуляції, OECD (2012) [12].

4. Лобісти, уряди та суспільна довіра. Том 3. Реалізація принципів OECD для прозорості та чесності в лобіюванні, OECD (2014) [13].

Висновки. Таким чином, Організацією економічного співробітництва та розвитку постійно здійснюються досить помітні та широкі заходи щодо запровадження міжнародних стандартів щодо регулювання лобіювання та їх імплементації на національному рівні країнами-учасницями цієї міжнародної організації. Головним лейтмотивом такої уваги OECD до просування ідеї законодавчого регулювання лобіювання на національному рівні є передусім запобігання корупції під час прийняття нормативно-правових актів, як одного з найбільш небезпечних викликів демократичній системі урядування. Зважаючи на реалізацію в Україні низки антикорупційних заходів організаційного та нормативно-правового характеру, а також започаткування принципово нових демократичних інститутів та механізмів, нашій державі було б вкрай корисним долучитися до ініціатив Організації економічного співробітництва та розвитку, які безумовно посилять демократичні перебудови в Україні у контексті євроінтеграційних прагнень Українського народу.

Джерела та література

1. Greenwood J. Representing Interest in the European Union / J. Greenwood. – Basingstoke: Macmillan, 1997. – 292 p.
2. Lobbying in the European Union: Current Rules and Practices. Working Paper / Constitutional Affairs Series; W. Lehmann, L. Bosche. – Luxemburg: European Parliament, 2003. – 58 p.
3. Kurczewcka U. Lobbying w Unii Europejskiej / U. Kurczewcka, M. Mołęda-Zdziech Instytut Spraw Publicznych. – Warszawa, 2002. – 228 s.
4. Nugent N. The Government and Politics of the European Union / N. Nugent. – Basingstoke: MacMillan, 1994. – 473 p.
5. Weindelfeld W. Europa von A to Z. Taschenbuch der europäischen Integration / W. Weindelfeld; W. Wessels; Institut für Europäische Politik. – Bonn: Europa Union Verlag, 2002. – 464 s.
6. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові засади інституту лобіювання: зарубіжний досвід та перспективи для України: монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 752 с.
7. Lobbying: Access and influence in Whitehall. House of Commons, Public Administration Select Committee. First Report of Session 2008-09. – Volume I. – London, 2009. – 80 p.
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року: ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16 вересня 2014 року // Офіційний вісник України. – 2014. – № 75. – Том 1. – Ст. 2125.

9. Про затвердження плану дій щодо поглиблення співробітництва між Україною та Організацією економічного співробітництва та розвитку на 2013-2016 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2013 року № 132-р // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 62. – 3 квітня.
10. Lobbyists, Governments and Public Trust, Volume 1. Increasing Transparency through Legislation You do not have access to this content / Organisation for Economic Co-operation and Development. – OECD Publishing, 2009. – 170 p.
11. Post-Public Employment: Good Practices for Preventing Conflict of Interest / Organisation for Economic Co-operation and Development. – OECD Publishing, 2010. – 84 p.
12. Lobbyists, Governments and Public Trust, Volume 2. Promoting Integrity through Self-regulation / Organisation for Economic Co-operation and Development. – OECD Publishing, 2012. – 128 p.
13. Lobbyists, Governments and Public Trust, Volume 3. Implementing the OECD Principles for Transparency and Integrity in Lobbying / Organisation for Economic Co-operation and Development. – OECD Publishing, 2014. – 224 p.

Нестерович В. Стандарти Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСД) по урегулюванню лоббіювання. В статті звертається увага на десять принципів Організації економічного співробітництва та розвитку для забезпечення прозорості та чесності в лоббіюванні, які розділені на чотири частини. Першою частиною є встановлення ефективних та справедливих рамок для відкритості та доступу в сфері лоббіювання. Другою частиною є підвищення прозорості лоббіювання. Третьою частиною є розвиток культури цілісності лоббіювання. Четвертою частиною охоплюються механізми для ефективного здійснення, дотримання та розгляду в сфері лоббіювання. Організацією економічного співробітництва та розвитку постійно здійснюються достатньо помітні заходи по впровадженню міжнародних стандартів регулювання лоббіювання та їх імплементації на національному рівні країнами-учасницями цієї міжнародної організації. Головною метою такої уваги Організації економічного співробітництва та розвитку до просування ідеї законодавчого регулювання лоббіювання на національному рівні є в першу чергу запобігання корупції при прийнятті нормативно-правових актів як одного з найбільш небезпечних викликів демократичній системі управління. Нашій країні було б дуже корисно приєднатися до ініціатив Організації економічного співробітництва та розвитку, які безумовно зміцять демократичні процеси в Україні в контексті євроінтеграційних прагнень українського народу.

Ключевые слова: Організація економічного співробітництва та розвитку, урегулювання, лоббіювання, лоббіст, прозорість.

Nesterovych V. Standards of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) Concerning the Adjustment of Lobbying. The article considers Standards of Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) concerning the settlement of lobbying issues. Attention is paid to the ten principles of the Organization for Economic Cooperation and Development to ensure transparency and integrity in lobbying, which are grouped into four parts. The first part deals with the creation of an efficient and equitable framework for transparency and access. The second part of principles is aimed at increasing the transparency of lobbying, the third part – the culture of the integrity of lobbying and the fourth – mechanisms for effective implementation, compliance and consideration in the sphere of lobbying. Organization for Economic Cooperation and Development constantly carries out noticeable and fairly manifold measures to implement international standards into regulation of lobbying issues and their implementation at a national level of the member-countries of this international organization. The main reason for this attention of Organization for Economic Cooperation and Development to the issue is to promote the idea of legal regulation of lobbying at the national level which can provide basis for preventing corruption in the legislative processes as one of the most dangerous challenges for a democratic system of governance. For our state it would be extremely useful to join the initiatives of the Economic Cooperation and Development, which undoubtedly will strengthen their democratic adjustments in Ukraine in the context of European aspirations of the Ukrainian people.

Key words: Organization for Economic Cooperation and Development, regulation, lobbying, lobbyist, transparency

Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика

Стаття присвячена розкриттю сутності та змісту політичних прав і свобод людини в Україні в конституційних реаліях сьогодення. Саме вони визначають зміст конституційно-правового статусу людини як політично активного громадянина. Свавільні порушення владою громадянських і політичних прав людини, зокрема, права на участь в управлінні державними справами стали визначальною причиною більшості революцій, включаючи Революцію гідності в Україні. Здійснюється характеристика конституційних політичних прав громадян.

Ключові слова: права та свободи людини, політичні права і свободи людини і громадянина, політична участь громадян, право на участь в управлінні державними справами, право на участь у виборах і референдумі, право на участь у мирних заходах, право на участь у політичних партіях.

Постановка проблеми. Політичні права громадян України, поряд з громадянськими правами і свободами, є пріоритетними у системі конституційних прав і свобод людини і громадянина. Це права і свободи людини, які одними із перших отримали своє закріплення в перших конституціях і конституційних актах Європи і Америки і ознаменували утвердження нових, буржуазно-демократичних відносин. Як відомо, свавільні порушення владою громадянських і політичних прав людини, зокрема, права на участь в управлінні державними справами стали визначальною причиною більшості революцій, включаючи Революцію гідності в Україні

Якщо конституювання громадянських права ознаменувало собою утвердження вільних громадян, то закріплення політичних прав (право на свободу асоціацій і їх об'єднань, право обирати і бути обраним та ін.) – утвердження громадянського суспільства та політичної нації для більшості держав світу. У політико-правових реаліях сьогодення, коли українці після Революції гідності стали нацією політичною, спроможною боронити власну державу, її суверенітет і територіальну цілісність, політичні права і свободи громадян вимагають свого переосмислення та наповнення їх новими сенсами і змістами.

Аналіз наукових досліджень цієї проблеми: конституційні права та свободи людини і громадянина є традиційно актуальною проблематикою наукових досліджень правознавців. Зокрема, в науці конституційного права проблеми прав і свобод людини, а також їх гарантії ґрунтовно досліджені в роботах таких науковців, як Ю. Барабаш, О. Батанов, М. Козюбра, А. Колодій, А. Крусян, П. Любченко, Р. Максакова, О. Марцеляк, М. Мацькевич, Н. Мяловицька, В. Нестерович, В. Погорілко, О. Пушкіна, В. Речицький, А. Селіванов, В. Серьогін, О. Скрипнюк, О. Совгіря, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко і ін. Разом із тим, після 2013 р. активність конституційно-правових досліджень політичних прав і свобод людини помітно знизилась. Хоча, в умовах парламентсько-урядової кризи 2016 р. і безпрецедентної політичної активності громадян в Україні ця проблематика не втрачає своєї важливості для подальшого розвитку держави і громадянського суспільства.

Мета наукової статті: виявити сутність і зміст конституційних прав і свобод людини і громадянина, їх призначення в системі конституційних прав і свобод людини в Україні та здійснити загальну характеристику прав громадян на участь в управлінні державними справами, на участь у виборах і референдумі, на участь у мирних заходах, право участь у політичних партіях і ін., а також особливостей їх реалізації в реаліях сьогодення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Політичні права і свободи людини у повному обсязі належать як правило громадянам України і виражають зміст правовідносин між особою і державою. Їх реалізація забезпечує політичну участь громадян у життєдіяльності держави. До політичних прав і свобод людини і громадянина традиційно відносять право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого

самоврядування (ч. 1 ст. 38); право на рівний доступ до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 38); право громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40) [6].

Отже, політичні права і свободи громадян України – це встановлені Конституцією та законами України форми політичної участі громадян в управлінні державними справами, зміст яких передбачає об'єднання в політичні партії та інститути громадянського суспільства, участь у виборах, референдумах і мирних зібраннях, звернення з петиціями до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Особливістю політичних прав і свобод людини і громадянина є те, що, за винятком права на об'єднання в громадські (не політичні) організації та права на індивідуальні та колективні звернення, вони належать виключно громадянам України, які досягли 18 років і набули повної правосуб'єктності. На відміну від громадянських (особистих) прав, які за своєю природою є невідчужуваними, політичні права можуть обмежуватися відповідно до закону, в інтересах національної безпеки та громадського порядку, а також стосовно громадян України, визнаних у судовому порядку недієздатними.

Найбільш узагальненим і, системоутворюючим щодо інших політичних прав і свобод людини, є право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування (ст. 38 Конституції України) [6]. По-суті, це право, будучи похідним від принципу народного суверенітету, закріпленого в ст. 5 Основного Закону, визначає гарантовану можливість для громадян України брати участь у здійсненні безпосереднього народовладдя, державної влади, місцевого самоврядування і публічної влади в АР Крим. Його закріплення легітимізує можливість громадян України виокористовувати потенціал безпосередньої, представницької та парципаторної (учасницької) демократії для забезпечення політичної участі у управлінні державними справами і здійсненні місцевого самоврядування.

На думку А. Грабильникова, право громадян брати участь в управлінні державними справами – це передбачена Конституцією та законами України можливість кожного громадянина, який досяг 18 років і є дієздатним, відповідає вимогам, встановленим законодавством для участі у відповідній сфері політичної діяльності, безпосередньо або через обраних представників брати участь у здійсненні безпосереднього народовладдя, державної влади та місцевого самоврядування шляхом участі у виборах і референдумах, рівного доступу до державної служби і служби в органах місцевого самоврядування, участі у здійсненні правосуддя з метою сприяння виконанню функцій суспільства та держави [1, с. 14].

Але, зміст ст. 38 Конституції України дозволяє виокремити цілу систему політичних прав і свобод громадян:

- право на участь в управлінні державними справами;
- право на участь у всеукраїнському референдумі;
- право на місцевий референдум;
- право обирати і бути обраним до органів державної влади і органів місцевого самоврядування (суб'єктивне виборче право);
- право на рівний доступ до публічної служби [6].

Безпосередня участь громадян в управлінні державними справами на сьогодні реалізується через такі форми партиципаторної демократії, як: а) громадські слухання; б) громадські консультації; в) громадська експертиза діяльності органів державної влади; г) діяльність громадських рад при державних органах виконавчої влади; г) участь представників інститутів громадянського суспільства в конкурсних і атестаційних комісіях в органах державної влади і органах місцевого самоврядування тощо.

Право на участь у всеукраїнському референдумі передбачає можливість громадян України ініціювати проведення такого, здійснювати агітацію за чи проти питань, винесених на голосування, брати участь у голосуванні та долучатись до реалізації актів всеукраїнського референдуму. Відповідне право громадян України деталізується в ст. 69, 70, 72-74, 85, 106, 156 Конституції України [6], а також Законом України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. Але, цей Закон надмірно ускладнив процедуру всеукраїнського референдуму.

Не зважаючи на витребуваність загальнодержавного референдуму з питань внесення змін до Конституції України, входження України до НАТО і ін., ініціювати і провести такий референдум за

Законом України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. неможливо.

Заслуговує на увагу й право громадян на рівний доступ до публічної служби, реалізація якого передбачає безпосередню участь громадян України у формуванні та реалізації державної політики і вирішенні питань місцевого значення. Для цього громадяни мають вступити на вакантні посади державних службовців чи службовців органів місцевого самоврядування на конкурсній основі, або бути обраними на представницькі посади місцевого самоврядування.

На сьогодні в Україні триває реформа публічної служби, першим успіхом якої стало прийняття 10 грудня 2015 р. Закону України «Про державну службу», який має вступити у дію з 1 травня 2016 р.

У 2016 р. робоча група Комітету Верховної Ради з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування завершує опрацювання Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (реєстр. № 2489) до розгляду його в другому читанні. Цей Закон містить схожі з Законом про державну службу принципи. Але, зберігає дискусійність питання про віднесенні представницьких (виборних) посад місцевого самоврядування до служби в органах місцевого самоврядування.

Окрім права участі у виборах і референдумах, встановленого статтею 38 Основного Закону, існують й інші форми безпосередньої реалізації народного суверенітету – мирні збори, мітинги, походи, демонстрації, відкликання виборцями депутатів місцевих рад тощо, право участі в яких закріплено за громадянами в Конституції України.

Основний Закон у ст. 39 встановлює право громадян України збиратися мирно, без зброї, і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Ці форми безпосередньої демократії, які ще мають узагальнюючу назву «мирні заходи», дозволяють громадянам України вільно висловлювати публічно свої погляди, відстоювати свої політичні переконання та акцентувати увагу громадськості на тих чи інших резонансних соціально-політичних проблемах.

Мирні заходи є вільним, публічним вираженням громадянської або політичної позиції осіб, за яких можливе висловлення вимог, прийняття резолюцій, інших звернень з різноманітних питань суспільного життя, на доступному кожному зібранні, що проводиться у формі зборів, мітингу, походу, демонстрації, пікетування або у будь-якому різному поєднанні цих форм за ініціативою фізичних чи юридичних осіб.

Кожен вид (форма), передбачених Конституцією України мирних заходів має свої особливості щодо змісту конституційних прав, які реалізуються на них громадянами, та порядку реалізації цих прав.

Збори – це мирний захід, що проводиться, як правило, у спеціально відведеному та пристосованому для цього місці з метою колективного обговорення і вирішення будь-яких професійних, організаційних, соціально-побутових та інших питань.

Мітинг – це мирний захід, що проводиться для підтримки вимог, резолюцій, інших звернень у заздалегідь визначеному відкритому місці.

Демонстрація – це специфічний вид мітингу, що проводиться, як правило, у вигляді організованого пересування учасників за заздалегідь визначеним маршрутом і передбачає використання плакатів, транспарантів та інших засобів наочної агітації.

Пікетування – це специфічний вид мітингу поблизу будинку, споруди чи іншого об'єкта, в яких розміщені підприємства, установи, організації, органи державної влади чи органи місцевого самоврядування, які, на думку учасників заходу, можуть сприяти вирішенню висловлених ними вимог.

Похід – це мирний захід у вигляді масового організованого руху вулицями та дорогами за заздалегідь визначеним маршрутом.

Враховуючи Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 року № 4-рп (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання), повідомлення про проведення мирного заходу має бути подане органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування не пізніше ніж за п'ять календарних днів до початку проведення заходу.

За всі 25 років незалежності України питання про деталізацію права на мирні збори у спеціальному законі так і не були вирішені. Численні законопроекти про збори, мітинги, походи і демонстрації, прийняті в першому читанні, не були підтримані законодавцем в цілому. Зокрема, у липні 2012 року проект Закону України «Про порядок організації і проведення мирних заходів» (реєстр. № 2450), підготовлений профільним комітетом Верховної Ради України до повторного другого читання, не був розглянутий парламентом. У Верховній Раді України VIII скликання законопроекти, присвячені унормуванню права громадян на участь у мирних зібраннях відсутні.

Наступним важливим політичним правом громадян України є право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36) для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, що визначені в ст. 37 Конституції України [6] та законах України.

Відзначимо, що право на політичну участь і громадянські асоціації є передумовою формування та індикатором дієвості громадянського суспільства, що характерне для правової держави. Свого часу Дж. Лок у Другій книзі роботи «Два трактати про врядування» писав: «Там, де будь-яка кількість людей об'єднується в одне суспільство таким чином, що кожен зрікається своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи, і передає її суспільству, там і тільки там існує політичне, чи громадянське суспільство» [7, с. 175].

Утворення та діяльність і політичних партій, і громадських організацій, і профспілок, інших інститутів громадянського суспільства сягає своїми витокami до права людини на свободу асоціацій і здійснення контролю за діяльністю влади. Щодо останнього твердження, то Конституції Франції 1791 р., 1848 р. і ін. унормували право громадян на політичні асоціації. А в преамбулі Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р. застосовується категорія «громадський союз», а статті 11, 14 і 15 визначали його юридичні параметри. Зокрема, ст. 15 цієї Декларації закріплює положення щодо громадського контролю: «Суспільство має право вимагати звіту у кожній посадовій особі з ввіреної їй сфери управління» [5, с. 70].

Також слід погодитись із Т. Парсонсом, який у своїй відомій роботі «Системи сучасних суспільств» (1971 р.) писав, що утворене під впливом різних факторів американське соціетальне суспільство було розбудоване, у першу чергу, на принципах добровільних асоціацій [8, с. 123]. Подібні добровільні асоціації також стали основою буржуазних держав Європи (Англія, Нідерланди, Франція, Бельгія і ін.), утворених чи оновлених внаслідок буржуазно-демократичних революцій XVII-XIX ст.

Переважає більшість сучасних демократичних держав світу, включаючи Україну, мають потужні політичні системи, головними компонентами яких є політичні партії та громадянське суспільство й його інститути. При цьому, політичні партії, за свідченням Е. Даунса, - це «команда людей, які прагнуть до здійснення контролю над державним апаратом шляхом заміщення офіційних посад через належним чином організовані вибори» [2, с. 350-351].

Прототипи політичних партій, на думку М. Дюверже, можна знайти і в Сенаті античного Риму, і в Сеймі Речі Посполитої. Але угруповання в представницьких органах не можна вважати політичною групою парламенту: між ними існують відмінності, характерні для стихійних і організованих явищ [3, с. 22-23]. Партії, у їх сучасному розумінні, постали у зв'язку з закріпленням у перших конституціях і конституційних актах права громадян на політичні асоціації та права обирати і бути обраними, а також із розвитком сучасного парламентаризму. Адже партії змогли легітимно трансформувати свої політичні цілі в реальну політичну владу саме за результатами виборів до парламенту.

Організація та діяльність політичних партій, розбудова партійно-політичних систем і забезпечення партійного представництва у парламентах стало наслідком і результатом реалізації громадянами свого права на об'єднання в політичні партії. Відповідно до частини першої ст. 36 Основного Закону громадяни України об'єднуються в політичні партії задля задоволення своїх політичних прав і інтересів.

Політичні партії в Україні, згідно з ч. 2 ст. 38 Конституції України, «сприяють формуванню та вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах» [6]. Ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію чи обмежений у праві добровільного виходу з нею. При цьому, належність чи неналежність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або надання державою будь-яких пільг і переваг.

Порядок утворення і діяльність політичних партій, під якими розуміються зареєстровані згідно з законом добровільні об'єднання громадян, прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах, регулюється Законом України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р.

Однією з новел законодавства, що визначає механізм реалізації права громадян на утворення та діяльність політичних партій, стало запровадження державного фінансування політичних партій. Так Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» від 8 жовтня 2015 р. у частині 3 визначає, що політичні партії є неприбутковими організаціями, а надання їм фінансової і матеріальної підтримки здійснюється у

двох формах: а) внесків на підтримку політичних партій; б) державного фінансування статутної діяльності політичних партій у порядку, що взяли участь у виборах народних депутатів України, у визначеному чинним законодавством.

Запровадження в Україні фінансової та матеріальної підтримки політичних партій з Державного бюджету покликана має на меті створити додаткові гарантії права громадян на утворення та діяльність політичних партій і упередження політичної корупції.

Статті 36 і 37 Конституції України закріплюють не лише право громадян на свободу об'єднання у політичні партії, а й у громадські організації. Зміст права на свободу об'єднання в громадські організації передбачає реалізацію права осіб на свободу об'єднання у громадські організації для здійснення і захисту прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших суспільних інтересів, гарантованого Конституцією та міжнародними договорами України.

Механізм реалізації конституційного права на об'єднання в громадські організації становить систему конституційно-правових засобів нормативно-правової та інституціональної природи, за допомогою яких фізичні особи на основі спільності інтересів можуть засновувати та бути членами громадських організацій [9, с. 182].

Цей механізм отримав на сьогодні своє унормування в спеціальному Законі України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р., що визначив правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, гарантованого Основним Законом та міжнародними договорами України, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань [11].

Новелою Закону стало унормування нового суб'єкта конституційних правовідносин – громадських об'єднань, які за організаційно-правовою формою поділяються на вже традиційні громадські організації та громадські спілки. Останні є громадськими об'єднаннями, засновниками яких є юридичні особи приватного права, а членами можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Громадська організація – не єдина легітимна форма реалізації конституційного права громадян на свободу громадських асоціацій. Конституція України у ч. 3 ст. 36 закріплює право громадян на участь у професійних спілках з метою захисту своїх конституційних прав і інтересів.

До того ж, поряд із категорією «громадська організація», в конституційному законодавстві та правовій літературі широко застосовуються такі споріднені поняття, як «третій сектор», «громадський рух», «неурядовий сектор», «організація громадянського суспільства», «інститут громадянського суспільства», «недержавна організація (NGO)», «неурядова організація», «неприбуткова організація (NPO)» тощо. Для цих громадських асоціацій в правовій науці, правотворчій і правозастосовній практиці застосовується узагальнююча категорія «інститут громадянського суспільства». Очевидно, громадяни України, як соціально активний елемент громадянського суспільства, мають право на об'єднання в легітимні інститути громадянського суспільства.

Разом із тим, Конституція України в ст. 37 визначає й підстави для заборони діяльності політичних партій та громадських організацій в Україні. До них належать програмні цілі або дії, спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міждержавної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення.

До того ж, Основний Закон забороняє утворення воєнізованих формувань у складі політичних партій і громадських організацій. Також не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних організаціях і установах.

При цьому діяльність політичної партії чи громадської організації в Україні може бути забороненою виключно в судовому порядку. Однією із знакових для України стала заборона Мін'юстом в 2015 р. діяльності всіх комуністичних політичних партій. Комуністична партія України (КПУ) оскаржила рішення про заборону діяльності в судах, але прогнала всі суди.

Визначене у ст. 40 Конституції України право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк, або право на звернення (петиції).

Це конституційне право є засобом забезпечення інших політичних прав громадян і формою

реалізації права громадян України брати участь в управлінні державними справами та формою громадського контролю за діяльністю органів державної влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб.

Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. поділяє звернення громадян на: а) пропозиції (зауваження); б) заяви (клопотання); в) скарги, а також передбачає, що за формою подання вони можуть бути: 1) письмовими; 2) усними. Для кожного виду звернень громадян чинне законодавство України визначає самостійну процедуру розгляду та форми реагування.

Право на звернення поширюється не тільки на громадян України, а й на іноземців та осіб без громадянства, що законно перебувають в Україні, і тому дозволяє вирішувати й інші важливі суспільні проблеми, окрім політичних. Порядок реалізації цього права визначається Законом України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р., Указом Президента України від 13 серпня 2002 р. № 700 «Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення» та ін.

Реалізуючи своє конституційне право на звернення, громадяни України, починаючи із 2011 року, активно використовують і потенціал Закону України «Про доступ до публічної інформації». Його метою є забезпечення прозорості та відкритості суб'єктів владних повноважень і створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації. [12]. Враховуючи зміст категорії «публічна інформація» та стислі терміни розгляду інформаційних запитів (не пізніше 5 робочих днів з дня отримання запиту), громадяни віддають перевагу саме цьому інституту. Популярність і ефективність інституту публічного запиту є підставою для конструктивної ревізії чинного законодавства про звернення громадян.

Починаючи із 2015 р. Президент України запровадив інституту електронної петиції. Його зміст полягає в реєстрації на офіційному веб-ресурсі глави держави петиції, яка за змістом і формою відповідає вимогам Закону України «Про звернення громадян». Після цього громадяни, упродовж двох місяців, мають зібрати 25 тис. підписів на підтримку петиції. Після набрання відповідної підтримки електронна петиція стає предметом розгляду Президента України. Зокрема, на початок 2016 р. триває збір підписів за петиції «Заборона недержавних військових формувань», «Легалізуйте бурштиновий бізнес», «Заборонити рекламувати лікарські засоби та алкоголь» та ін. [4].

Інститут електронних петицій отримує свою популярність і у Верховній Раді України. Зокрема, на початку 2016 р. на офіційному сайті парламенту триває збір підписів за електронні петиції «Переглянути та встановити новий розмір споживчого кошику», «Підвишити допомогу при народженні дитини», «припинити фінансування політичних партій з державного бюджету» і ін. [10].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, політичні права та свободи, передбачені Конституцією та законами України, є правовим підґрунтям політичної участі громадян в управлінні державними справами. Загалом ці права і свободи відповідають вимогам міжнародних договорів (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 р. і ін.) щодо утвердження та реалізації основоположних прав громадян. Разом із тим, законодавчі механізми їх реалізації в Україні важко вважати досконалими.

Так, право участі громадян в управлінні державними справами не унормовано на законодавчому рівні, а регулюється низкою постанов Уряду та указами Президента. У 2016 р. Мін'юст завершує розробку проекту Закону «Про публічні консультації», але перспективи його прийняття залишаються неоднозначними. Закон «Про мирні заходи», як уже зазначалось попередньо, так і не було прийнято.

У свою чергу, Закон України «Про всеукраїнський референдум» 2012 р. виявився неефективним – з часу його прийняття не було проведено, і навіть ініційовано проведення жодного всеукраїнського референдуму, не зважаючи на потребу всенародного вирішення цілого спектру проблем – від конституційної реформи – до вступу України до НАТО. Натомість, зволікання парламентаріїв з прийняттям нового Закону України «Про місцеві референдуми» стали хронічними упродовж декількох скликань Верховної Ради України поспіль.

Законодавства про вибори в Україні позбавлене стабільності: нові виборчі закони чи докорінні внесення змін до них відбуваються в переддень виборів, а іноді – після початку виборчої кампанії. Окремі з новел до виборчого законодавства мають суперечливий характер. До прикладу, Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» (щодо виключення кандидата в народні депутати України з виборчого списку у багатомандатному окрузі)» від 16 лютого 2016 р. названо експертами «законом про партійну диктатуру», оскільки він посилює особисту владу керівників політичних партій і дозволяє виключати кандидатів у народні депутати уже після виборів.

Таким чином, законодавця, й суспільство в цілому, чекає складна і відповідальна робота щодо унормування дієвих механізмів реалізації політичних прав і свобод громадян. У протилежному випадку, легітимні форми політичної участі громадян можуть поступитись стихійним.

Джерела та література

1. Грабильніков А. В. Конституційне право громадян України брати участь в управлінні державними справами: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – 19 с.
2. Демократизация: учебн. пособ. / сост. и науч. ред.: К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. Миронюка; предисл., сост. указателя М. Г. Миронюка ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 708 с.
3. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже; пер. с франц.; изд. 4-е. – М.: Академ. Проект; Трикста, 2007. – 544 с.
4. Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua>.
5. Конституції зарубіжних країн: навч. посібн. / авт.-упоряд.: В. О. Сergyгін, Ю. М. Коломоєць, О. В. Марцеляк та ін. / за заг. ред. В. О. Сergyгіна. – Х.: Вид-во «ФІНН», 2009. – 664 с.
6. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок; пер. з англ.: О. Терех, Р. Димирець. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265.
8. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; пер. с англ. / под ред. М. С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270.
9. Пономарьов С. М. Механізм реалізації конституційного права на об'єднання в громадські організації: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / С. М. Пономарьов. – К., 2014. – 207 с.
10. Про електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://itd.rada.gov.ua/petitions/List?aname=published>.
11. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 30. – Ст. 1097.
12. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.

Федоренко В. Политические права и свободы человека и гражданина в Украине: понятие, виды, характеристика. Стаття посвящена характеристике сущности и содержанию политических прав и свобод человека в Украине в конституционных реалиях современности. Отмечается, что политические права и свободы человека, вместе с их личностными правами утвердились одними из первых еще в период буржуазно-демократических революций в Европе и войн за независимость в Америке в конце XVIII-XIX ст. Именно эти права и свободы определяют содержание конституционно-правового статуса человека как политически активного гражданина. Нарушение властью гражданских и политических прав человека, в частности, права на участие в управлении государственными делами, стали определяющей причиной большинства революций, включая Революцию достоинства в Украине. Характеризуются конституционные права граждан на свободу объединения в политические партии и общественные организации (ст. 36); на участие в управлении государственными делами, во всеукраинском и местных референдумах, свободно избирать и быть избранными в органы государственной власти и органы местного самоуправления (ч. 1 ст. 38); на равный доступ к государственной службе и службе в органах местного самоуправления (ч. 2 ст. 38); на мирные собрания (ст. 39); на индивидуальные и коллективные письменные обращения или личные обращения к органам государственной власти, местного самоуправления (ст. 40) и др.

Ключевые слова: права и свободы человека, политические права человека и гражданина, политическое участие граждан, право на участие в управлении государственными делами, право на участие в выборах и референдумах, право на участие в мирных собраниях, право на участие в политических партиях.

Fedorenko V. Political Rights and Freedoms of a Man and a Citizen in Ukraine: Concepts, Types and Characteristics. The author elucidates the nature and content of political rights and freedoms in Ukraine in the terms of constitutional realities of today. It is emphasized that political rights and freedoms of citizens, alongside with their personal rights, were determined as the most important long ago, in the period of bourgeois-democratic revolutions in Europe and the wars of independence in America in the XVIII-XIX centuries. They determine the content of the constitutional and legal status of a person as a

politically active citizen. Arbitrary abuse of civil and political rights by the authorities, including the right to participate in public affairs, has caused most of the revolutions, including the Revolution of dignity in Ukraine. The article presents detailed characterization of political rights assigned in the Constitution of Ukraine: the freedom of membership in political parties and public organizations (art. 36); the rights to participate in state management, in national and local referendums, to elect freely and be elected to the state and local government bodies (Part. 1, Art. 38); equal access to the state service and service in local government bodies (p. 2, Art. 38); for peaceful meetings (art. 39), the individual or collective petitions, or personal appeal to the state authorities, local authorities (Art. 40) and others.

Key words: political rights and freedoms of man and citizen, the right to participate in state management, the right to participate in elections and referendum, the right to participate in peaceful activities, the right to participate in political parties.

УДК 347.73

М. Бліхар

Суб'єктний склад бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності

У статті йдеться про суб'єктний склад учасників бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності. Звернено увагу на виявлення тих особливостей, які дозволять виокремити суб'єктів бюджетних правовідносин, безпосередньо дотичних до ухвалення рішень щодо бюджетного інвестування. За результати дослідження автор дійшов висновку, що до складу суб'єктів бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності, потрібно віднести: 1) органи і посадові особи законодавчої та виконавчої влади; 2) органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, головних розпорядників бюджетних коштів, розпорядників бюджетних коштів усіх рівнів.

Ключові слова: суб'єктний склад бюджетних правовідносин, бюджетні інвестиції, інвестиційні ресурси, бюджетне інвестування, публічні фінанси, фінансово-інвестиційні правовідносини.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема суб'єктного складу бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності, заслуговує поглибленого дослідження, оскільки з'ясування їхніх особливостей, характеру взаємовідносин один з одним дозволить внести зрозумілість та ясність в питання про розмежування між ними повноважень, обов'язків та прав у сфері регулювання інвестиційної діяльності.

Виокремлення бюджетних інвестицій як особливого виду інвестицій обумовлено специфікою коштів, за рахунок яких відбувається інвестування. Однак до особливих рис бюджетного інвестування потрібно віднести й особливості правового статусу учасників суспільних відносин з надання коштів у вигляді інвестицій.

Мета і завдання статті. Визначаючи суб'єктний склад учасників бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності, ми звертатимемо увагу на виявлення тих особливостей, які дозволять виокремити суб'єктів бюджетних правовідносин, що мають безпосередній стосунок до ухвалення рішень стосовно бюджетного інвестування.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Проблематиці класифікації суб'єктів бюджетних правовідносин у фінансовому праві присвячено чимало праць таких науковців: Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко, О. А. Музика-Стефанчук, О. О. Дмитрик, А. С. Нестеренко, В. Д. Чернадчук, А. А. Нечай, Н. Я. Якимчук, Ю. О. Крохіна, О. А. Кузьменко, Г. В. Россіхіна та ін. Попри вагомий напрацювання у сфері бюджетних правовідносин, досі не розв'язано низку проблем, які потребують теоретичного обґрунтування, передовсім щодо суб'єктного складу бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як зауважує С. М. Синчук, властивості суб'єктів права законодавець не вибирає хаотично чи довільно, вони зумовлені потребами і закономірностями суспільного розвитку. І цю властивість повідомляють

особам юридичні норми відповідно до потреб суспільного розвитку. Суть правосуб'єктності в тому, що вона визначає ті юридично значущі характеристики, володіння якими робить реальну особу (персонально-індивідуалізовану) носієм того чи іншого статусу [1, с. 79].

При цьому бюджетна правосуб'єктність характеризуватиметься як підгалузева, тому що саме коло відносин, що існують у сфері бюджетної діяльності, являє собою підгалузь фінансового права. Бюджетна правосуб'єктність, виділяючи осіб, які нас цікавлять, відкриває немовби новий етап у їх аналізі, окреслює коло обов'язків та прав, підстави правового статусу учасників бюджетних правовідносин [2, с. 325].

У бюджетних правовідносинах дієздатність суспільно-територіального утворення реалізується органами, наділеними бюджетною компетенцією, які представляють це утворення і діють від його імені. Такі суб'єкти, з одного боку, реалізують власні суб'єктивні бюджетно-процесуальні права, а з іншого – суб'єктивні матеріальні бюджетні права відповідного суспільно-територіального утворення.

Авторитетний дослідник бюджетних правовідносин в Україні В. Д. Чернадчук обґрунтовує позицію щодо наявності і проблемних питань суб'єктного складу бюджетних правовідносин, і особливостей окремих категорій цих суб'єктів, які обумовлені змінами, що відбулися у сфері бюджетної діяльності [3, с. 11].

У Бюджетному кодексі України встановлено, що учасниками бюджетного процесу (а отже, і суб'єктами бюджетних правовідносин) є органи та посадові особи, що наділені бюджетними повноваженнями. Бюджетні повноваження – це права й обов'язки учасників бюджетних правовідносин [4, с. 123] чи права й обов'язки учасників бюджетних правовідносин з управління бюджетними коштами [5, с. 129]. Зважаючи на це, нам видається, що основною рисою, яка має розрізняти суб'єктів бюджетних правовідносин, є саме бюджетні повноваження, а в контексті нашого дослідження це бюджетні повноваження щодо інвестиційної діяльності.

Отож, до особливих рис, що характеризують бюджетні відносини, варто віднести значно звужене, порівняно з іншими фінансовими правовідносинами, коло їх суб'єктів. Як зазначають із цього приводу науковці, «суб'єктами у бюджетних правовідносинах є тільки державні органи, підприємства й організації, які одержують асигнування з бюджету, складають, розглядають або затверджують бюджет» [6, с. 121]. Зокрема, учасниками бюджетних відносин не є фізичні особи, оскільки згідно з чинним законодавством вони не можуть безпосередньо отримувати кошти з бюджетів будь-якого рівня на власне фінансування [7, с. 60–61]. Їх взаємовідносини з бюджетом опосередковуються через податкові, кредитні або трудові правовідносини [2, с. 327].

В. Д. Чернадчук також пропонує розширити коло суб'єктів бюджетних правовідносин, віднісши до них фізичних та юридичних осіб, які не мають статусу бюджетної установи (одержувачі бюджетних коштів) [3, с. 12]. Таким особам бюджетні кошти надаються лише через розпорядників бюджетних коштів, вони підлягають введенню до мережі головних розпорядників або розпорядників бюджетних коштів. Одержувачам бюджетних коштів відкриваються та ведуться рахунки в органах Державного казначейства; вони є підконтрольними суб'єктами, а також притягаються до відповідальності за порушення бюджетного законодавства.

Для бюджетного інвестування характерне й те, що його суб'єктами виступають органи влади різного рівня, які є розпорядниками бюджетних коштів. З цього приводу ми відзначали, що під правовим статусом суб'єкта інвестиційних правовідносин розуміють систему закріплених у нормативно-правових актах ознак, які визначають його роль, місце та призначення в системі правовідносин, вказують на його відмінність від інших суб'єктів та порядок взаємовідносин між ними [9, с. 304].

Важливим, на наш погляд, у визначенні суб'єктного складу бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності, є врахування такої підстави диференціації осіб, як їхній вольовий характер, адже саме він виражає правову волю цих суб'єктів.

Зауважмо, що проблематиці класифікації суб'єктів бюджетних правовідносин за вольовим критерієм у фінансовому праві присвячено чимало праць. Узагальнено погляди науковців зводяться до поділу суб'єктів бюджетних правовідносин на дві або три групи: колективні та індивідуальні суб'єкти або держава, колективні та індивідуальні суб'єкти. Відмінність лише в тому, що в першому випадку держава входить до групи колективних суб'єктів бюджетних правовідносин, а в другому – виступає окремим учасником цих правовідносин.

Під час визначення суб'єктного складу учасників бюджетного процесу, що стосуються інвестиційної діяльності, ми погоджуємося з думкою В. Д. Чернадчука про те, що держава та адміністративно-територіальні одиниці не є безпосередніми його учасниками, а реалізують свою

бюджетну правосуб'єктність через певні органи публічної влади [3, с. 27].

Однак ми схилиємося до позиції тих науковців, які поділяють досліджуваних суб'єктів на індивідуальні та колективні, із введенням до їх складу держави, яка хоч і не є їх безпосереднім учасником, а реалізує свою бюджетну правосуб'єктність через певні органи публічної влади, все ж не може вийти зі складу цих суб'єктів, адже питання, пов'язані з бюджетною діяльністю (щодо прийняття і виконання бюджету, механізму бюджетного розподілення, інституту бюджетних повноважень, контролю за додержанням норм бюджетного законодавства тощо), становлять зміст основного фінансового закону держави – «Закону про Державний бюджет».

На думку О. А. Музики-Стефанчук та М. О. Федорова, особливість держави як суб'єкта бюджетних правовідносин полягає в тому, що вона, маючи бюджетні права, практично не має власних обов'язків. Останні покладаються на відповідні органи державної влади [10, с. 247].

Варто вказати й на те, що питання про індивідуальні суб'єкти бюджетних правовідносин також є досить дискусійним в науковій літературі. Так, чимало вчених, повністю відкидаючи можливість участі фізичних осіб як суб'єктів бюджетних правовідносин, вважають, що на цій основі виокремлювати індивідуальних суб'єктів немає підстав. Натомість інша група науковців не узалежнює можливість виокремлення індивідуальних суб'єктів бюджетних правовідносин від факту вилучення фізичних осіб зі складу суб'єктів бюджетних правовідносин. Скажімо, А. Іванова із цього приводу зазначає: «Якщо вести мову про виконання відповідних функцій у сфері бюджетної діяльності окремими посадовими особами, то у такому випадку необхідно визнавати і фізичних осіб як учасників бюджетних правовідносин. Наприклад, міністр, що очолює свою структуру і тому є розпорядником бюджетних коштів відповідного рівня, повинен щороку подавати до Верховної Ради України (зрозуміло, що це має відбуватися у ході відповідної стадії бюджетного процесу) бюджетний запит, тобто документ, що містить пропозиції з важливими обґрунтуваннями щодо обсягу бюджетних коштів, необхідних для діяльності його структури на наступний бюджетний період» [2, с. 327], тому «індивідуальні суб'єкти також є учасниками бюджетних правовідносин, але діють у своїй, чітко визначеній законодавством, сфері» [2, с. 327].

На думку інших учених, «у бюджетних правовідносинах суб'єктами виступають ті індивідуальні суб'єкти, які є посадовими особами» [11, с. 25].

Бюджетний кодекс України називає й коло інших суб'єктів бюджетних правовідносин, зокрема, – розпорядники бюджетних коштів, які за обсягом наданих прав поділяються на головних розпорядників бюджетних коштів та розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня, бюджетні установи та одержувачі бюджетних коштів.

Під головним розпорядником бюджетних коштів у Бюджетному кодексі України розуміються бюджетні установи в особі їхніх керівників, які одержують повноваження шляхом установаження бюджетних призначень. Отже, розпорядники бюджетних коштів – це бюджетні установи в особі їхніх керівників, уповноважені на одержання бюджетних асигнувань, взяття бюджетних зобов'язань та здійснення видатків з бюджету. Розпорядник коштів бюджету нижчого рівня у своїй діяльності підпорядковується відповідному головному розпоряднику. Ці суб'єкти фактично виконують відповідну частину бюджету та забезпечують ефективне і цільове використання виділених в їх розпорядження бюджетних коштів.

Головні розпорядники бюджетних коштів наділені широкими повноваженнями, зокрема: 1) розробляють плани діяльності на плановий та наступні за плановим два бюджетні періоди (зокрема заходи щодо реалізації інвестиційних програм (проектів)); 2) розробляють проект кошторису та бюджетні запити і подають їх Міністерству фінансів України чи місцевому фінансовому органу, доводять у встановленому порядку до розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня (одержувачів бюджетних коштів) відомості про обсяги асигнувань відповідно до затверджених призначень і забезпечують управління бюджетними асигнуваннями. Також вони затверджують бюджетні призначення у відповідному бюджеті, мають право витратити кошти бюджету на утримання апарату установи, на централізовані заходи, що здійснюються безпосередньо цією установою, розподіляти передбачені бюджетні кошти між розпорядниками нижчого рівня, а також затверджувати їх кошториси і плани асигнувань. В контексті ефективності інвестиційної діяльності актуальним є наділення головних розпорядників бюджетних коштів правом здійснювати внутрішній контроль за повнотою надходжень, одержаних розпорядниками бюджетних коштів нижчого рівня та одержувачами бюджетних коштів, і за тим, як вони витрачають бюджетні кошти.

Аналіз чинного законодавства щодо регулювання інвестиційної діяльності та бюджетних правовідносин наводить на думку про те, що колективні суб'єкти – це найбільше коло суб'єктів бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності, і до них належать організовані,

відокремлені, самоврядні групи людей, наділені правами вступати у відносини з іншими суб'єктами інвестиційних відносин персоніфіковано, як єдине ціле.

У контексті проблематики дослідження основним, на нашу думку, критерієм виділення тих чи інших суб'єктів як учасників інвестиційної діяльності є наявність у них бюджетних повноважень щодо управління бюджетними коштами, спрямованими на інвестиційну діяльність. Під управлінням такими бюджетними коштами розуміємо сукупність дій учасників бюджетного процесу щодо планування майбутнього надходження та витрачання бюджетних коштів на інвестиційну діяльність, використання бюджетних коштів на інвестиції, а також здійснення бюджетного контролю, спрямованого на забезпечення цільового, ефективного та раціонального використання бюджетних коштів, спрямованих на інвестиційну діяльність.

З урахуванням зазначеного та з уваги на позицію В. Д. Чернадчука про те, що за ступенем участі в бюджетних правовідносинах суб'єктів цих правовідносин варто поділяти на безпосередніх та опосередкованих, вважаємо, що суб'єктний склад бюджетних правовідносин, які стосуються інвестиційної діяльності, потрібно визначати відповідно до таких ознак: наявність бюджетного повноваження в обсязі, необхідному для ухвалення рішень, що стосуються інвестиційної діяльності, та можливість розпоряджатися, управляти бюджетними коштами. Отож не всі суб'єкти бюджетних правовідносин можуть входити до складу суб'єктів бюджетних правовідносин, що беруть участь в інвестиційній діяльності.

До суб'єктів бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності, можна віднести, на наше переконання, індивідуальні та колективні суб'єкти, які наділені бюджетними повноваженнями щодо планування, майбутнього надходження, розподілу та витрачання бюджетних коштів на інвестиційну діяльність, здійснення відповідного контролю.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Спираючись на вищевикладені думки науковців та враховуючи власне бачення, пропонуємо таку класифікацію суб'єктів бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності:

I група – пасивні суб'єкти – держава та адміністративно-територіальні одиниці, які безпосередньо не беруть участі в бюджетній інвестиційній діяльності, а делегують відповідним органам публічної влади свої повноваження;

II група – активні суб'єкти-організатори – органи публічної влади (органи державної влади та органи місцевого самоврядування), які діють від імені держави та від імені територіальних громад у межах своєї компетенції (уповноважені суб'єкти) або від власного імені в межах своїх повноважень (зобов'язані суб'єкти);

III група – безпосередні суб'єкти – реалізатори – розпорядники та одержувачі бюджетних коштів. Для здійснення інвестиційних програм і проектів, які або повністю реалізуються за кошти бюджету, або за опосередкованою участю держави, бюджетні асигнування надаються розпорядникам бюджетних коштів.

За таких умов до складу суб'єктів бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності, потрібно віднести:

1. Органи і посадові особи законодавчої (представницької) та виконавчої влади, а саме: Верховну Раду України, Комітет Верховної Ради з питань бюджету як профільний комітет Верховної Ради України, Президента України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Рахункову палату, Державне казначейство України, Національний банк України, Контрольно-ревізійну службу України, місцеві ради тощо;

2. Органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, головних розпорядників бюджетних коштів, розпорядників бюджетних коштів усіх рівнів, із введенням до їх структури бюджетних установ та одержувачів бюджетних коштів.

В аспекті бюджетної інвестиційної діяльності кожен з вищенаведених суб'єктів здійснює певні повноваження, які тією чи іншою мірою впливають на її ефективність.

Джерела та література

1. Синчук С. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: моногр. / С. Синчук. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – С. 79.
2. Іванова А. Класифікація суб'єктів бюджетного права / А. Іванова // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2010. – № 3. – С. 324-330.
3. Чернадчук В. Д. Бюджетні правовідносини в Україні: теорія, практика та перспективи розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / В. Д. Чернадчук. – К., 2010. – 42 с.
4. Науково-практичний коментар Бюджетного кодексу України / В. І. Антипов, Л. К. Воронова, Н. В. Воротіна

- та ін.; за заг. ред. П. В. Мельника. – К., 2003. – 416 с.
5. Кучерявенко М. П. Фінансове право України: підруч. / М. П. Кучерявенко. – Х.: Право, 2013. – 400 с.
6. Музика-Стефанчук О. А. Сучасні проблеми тлумачення норм фінансового права України / О. А. Музика-Стефанчук, А. А. Мазниця. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2014. – 232 с.
7. Бюджетная система Российской Федерации / под ред. Г. Б. Поляка. – М.: Ювита-Дана, 1999. – 550 с.
8. Павлюк К. В. Бюджет і бюджетний процес в умовах транзитивної економіки України: моногр. / К. В. Павлюк. – К.: НДФІ, 2006. – 584 с.
9. Бліхар М. М. Правовий статус інвестора як суб'єкта інвестиційних відносин / М. М. Бліхар // Митна справа. – 2013. – № 4 – С. 304.
10. Музика-Стефанчук О. А. Окремі питання правопорушень та вини суб'єктів бюджетних правовідносин / О. А. Музика-Стефанчук, М. О. Федоров // Порівняльно-аналітичне право: електр. наук. фах. вид. – 2013. – № 31. – С. 246-249. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/3-1_2013/7/Muzyka-Stefanchuk%20O.A..pdf.
11. Правове регулювання місцевих фінансів в Україні / [О. В. Солдатенко, В. І. Антипов, О. А. Музика-Стефанчук та ін.]; за заг. ред. О. В. Солдатенко. – К.: Алерта, 2011. – 244 с.

Бліхар М. Суб'єктний состав бюджетных правоотношений, касающихся инвестиционной деятельности. В статье рассмотрен субъектный состав участников бюджетных правоотношений, касающихся инвестиционной деятельности. Обращено внимание на выявление тех особенностей, которые позволят выделить субъектов бюджетных правоотношений, непосредственно касающихся принятия решений по бюджетному инвестированию. По результатам исследования автор пришел к выводу, что в состав субъектов бюджетных правоотношений, касающихся инвестиционной деятельности, следует отнести: 1) органы и должностные лица законодательной (представительной) и исполнительной власти, а именно: Верховную Раду Украины, Комитет Верховной Рады по вопросам бюджета как профильный комитет Верховной Рады Украины, Президента Украины, Кабинет Министров Украины, Министерство финансов Украины, Министерство экономического развития и торговли Украины, Счетной палате, Государственное казначейство Украины, Национальный банк Украины, Контрольно-ревизионной службе Украины, местные советы и тому подобное; 2) органы местного самоуправления, местные государственные администрации, главных распорядителей бюджетных средств, распорядителей бюджетных средств всех уровней, с введением в их структуру бюджетных учреждений и получателей бюджетных средств. В аспекте бюджетной инвестиционной деятельности каждый из вышеприведенных субъектов осуществляет определенные полномочия, которые в той или иной степени влияют на ее эффективность.

Ключевые слова: субъектный состав бюджетных правоотношений, бюджетные инвестиции, инвестиционные ресурсы, бюджетное инвестирование, публичные финансы, финансово-инвестиционные правоотношения.

Blikhar M. Subjects Composition of the Budgetary Legal Relations in the Investment Activities. The article studies the subjects structure of the budget legal relationships concerning investment activities. In the focus of attention is the identification of those features that differentiate the budgetary legal subjects who participate directly in making the decisions on the budget investments. According to the author's conclusions the structure of entities of budgetary legal relations regarding investment, should include: 1. The authorities and officials of legislative (representative) and executive bodies, namely the Verkhovna Rada of Ukraine, the Verkhovna Rada Budget Committee as profile committee of the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, Ministry of Finance of Ukraine, Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine, the Accounting Chamber, the State Treasury of Ukraine, the National Bank of Ukraine, the Control and Auditing service of Ukraine, local councils etc. 2) Local authorities of self-governance, local state administrations, the chief administrators of budget funds of all levels, with the introduction of budgetary institutions and recipients of budget funds to their structure. In terms of fiscal investment each of the above mentioned institutions exercises certain powers which to some extent influence the effectiveness of the process.

Key words: entities of budgetary legal relations, budgetary investments, investment funds, investment budget, public finance, financial and investment relationship.

Правові проблеми децентралізації влади у контексті реалізації народного суверенітету в Україні

У статті проведено аналіз правових проблем процесу децентралізації влади, зокрема реалізації принципу субсидіарності як однієї із базових засад реформи місцевого самоврядування, в тому числі визначено теоретичний зміст вказаного принципу та особливості його реалізації у процесі внесення змін до Конституції України. Серед можливих напрямів правового забезпечення принципу субсидіарності місцевого самоврядування у сучасному конституційному процесі України виділено потребу більш чіткого визначення вказаного принципу, а також можливу фіксацію розподілу компетенції різних рівнів місцевого самоврядування безпосередньо у тексті Конституції України.

Ключові слова: народний суверенітет, децентралізація влади, принцип субсидіарності, місцеве самоврядування.

Постановка проблеми. Децентралізація влади та реалізація принципу народного суверенітету є однією з форм розвитку демократії, що дає змогу за збереження єдності держави та її інститутів розширити місцеве самоврядування, активізувати населення для забезпечення власних потреб та інтересів, звузити сферу впливу держави на суспільство, замінюючи цей вплив механізмами саморегуляції, виробленими самим суспільством, зменшити витрати держави й платників податків на утримання держапарату [1, с. 23]. Розгляд правових проблем процесу децентралізації влади дає можливість не лише забезпечити реформування місцевого самоврядування як виду публічної влади та однієї з основ конституційного ладу і форми народовладдя, а й забезпечити його становлення в якості провідного інституту громадянського суспільства, ефективного функціонування якого може забезпечити легітимність не лише муніципальної, а й державної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання правового забезпечення процесу децентралізації влади стали предметом розгляду багатьох відомих українських дослідників, серед яких варто відзначити О. Батанова, В. Борденюка, А. Заєця, Ю. Ключковського, В. Колісника, І. Коліушка, А. Колодія, П. Любченка, О. Скакун, О. Скрипнюка, М. Хавронюка, Ю. Шемшученка та ін. Разом з тим, проблема належного обґрунтування та втілення окремих принципів місцевого самоврядування у контексті сучасного конституційного процесу в Україні не набула належного наукового обговорення.

Формулювання цілі статті. Метою цього наукового дослідження є аналіз правових проблем децентралізації влади, зокрема особливостей запровадження базових засад реформи місцевого самоврядування, зокрема принципу субсидіарності місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Сучасний конституційний процес в Україні у питанні реформи місцевого самоврядування повинен передбачати не лише внесення змін до відповідного розділу Конституції, а й концептуальне осмислення базових засад децентралізації публічної влади. На сьогодні для повноцінної конституційної реформи у питанні децентралізації влади в Україні необхідно визначитися з усією світоглядною концепцією, яка має бути покладена в основу конституційної та законодавчої моделі місцевого самоврядування. Як слушно зазначає Ю. Шемшученко, місцеве самоврядування повинно сприйматись як феномен, що одночасно має якості соціального і політичного, публічно-правового та приватноправового характеру. Це публічна влада територіальної громади з усіма її атрибутами й водночас інститут громадянського суспільства, форма самодіяльності населення, вияв його здатності управляти власними справами автономно від держави [2, с. 5].

В рамках такої сучасної моделі місцевого самоврядування необхідно враховувати внутрішньо-інтегративну роль децентралізації, яка зумовлена розширенням повноважень громади та передбачає об'єднання зусиль муніципальної влади та громадянського суспільства для реалізації відповідних інтересів громади. Саме в цьому контексті В. Гройсман зазначає про можливий результат внутрішньо-інтегративного фактору децентралізації, за якого розширення повноважень місцевого самоврядування забезпечує певний синтез інтересів держави та громадянського суспільства,

знімаючи певні структурно-функціональні суперечності у відносинах між ними. Більшість таких суперечностей об'єктивно знімаються в умовах виборів, коли суспільство вимушене включатись у політику, акумулюючи власні ресурси задля того належного захисту своїх інтересів [3, с. 2]. В межах такого аспекту децентралізації необхідно погодитись із думкою про те, що децентралізація влади примушує політико-адміністративні інститути громади та регіону зважати лише на власні сили, а це водночас акумулює й інститути громадянського суспільства, які інтегруються в процесі розвитку держави, оптимізації її функціональної інфраструктури [3, с. 2].

Наведені тези щодо розуміння процесу децентралізації влади у контексті розвитку громадянського суспільства потребують чіткого визначення статусу територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування найоптимальніше проявляється як вид публічної влади, одна з основ конституційного ладу і форма народовладдя, право жителів на здійснення місцевого самоврядування і самостійна діяльність населення із вирішення питань місцевого значення. Саме тому, статус територіальної громади повинен передбачати насамперед чіткі конституційні дефініції стосовно предмету відання громади – питань місцевого значення. Відповідно до сучасних наукових поглядів питаннями місцевого значення є ті питання (справи), які впливають із колективних інтересів місцевих жителів – членів відповідної територіальної громади, віднесені Конституцією, законами України та статутом територіальної громади до предметів відання місцевого самоврядування, а також інші питання, які не входять до компетенції органів державної влади України [4, с. 19]. Із прийняттям Конституції України у 1996 році в Україні відбулося лише конституційно-декларативне визнання наявності питань місцевого значення у вигляді встановлення принципу регулювання повноважень органів місцевого самоврядування за схемою «дозволено лише те, що передбачено законом», адже місцеве самоврядування в Україні може здійснюватися лише в рамках Конституції та законів України (ст. 19, 140 Конституції України). Разом з тим, питання місцевого значення як базовий об'єкт муніципальної влади, або предмет відання територіальної громади потребує конституційно-правової фіксації за принципом «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

При визначенні правового статусу територіальної громади як основи усієї системи місцевого самоврядування повинні бути враховані та чітко зафіксовані ключові принципи місцевого самоврядування, серед яких важливе значення належить принципу субсидіарності, що передбачає максимальну передачу повноважень на той рівень місцевого самоврядування, на якому ці повноваження можуть виконуватися найбільш ефективно. Як зазначає О. Скакун, принцип субсидіарності є постійним політичним принципом, котрим мають керуватися законодавчі та виконавчі органи влади, особливо при проведенні реформ місцевого і регіонального самоврядування (у напрямку розширення повноважень щодо самостійного вирішення питань їх життєдіяльності) [5, с.78]. При цьому, побудова діяльності місцевого самоврядування на принципі субсидіарності вимагає від держави віддати повноваження територіальним громадам у тому обсязі, який вони можуть виконати, забезпечити їх матеріальну базу та наділити необхідними і достатніми правотворчими функціями; законодавчо забезпечити участь різних рівнів місцевого самоврядування у визначенні власних повноважень; чітко, на законодавчому рівні, встановити власну юрисдикцію органів (посадових осіб) місцевого самоврядування та загальмувати обсяг делегованої правотворчості адекватно зменшенню делегованих повноважень. Межею компетенції місцевої влади за умови впровадження принципу субсидіарності є невтручання у питання, які віднесені до компетенції інших влад. Ця межа повинна бути також мірилом законності та конституційності дій місцевого самоврядування [6, с. 88].

Нормативне визначення принципу субсидіарності місцевого самоврядування здійснено у статті 4 Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 року. Так, відповідно до частини 3 статті 4 Хартії «публічні повноваження, як правило, здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином. Наділяючи тими чи іншими повноваженнями інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії» [7, с. 26]. В іншому міжнародному акті, Декларації «Про хартію народів і регіонів» (Брноўська програма, Нюрнберг, 2003 р.) цей принцип записано двічі. Перший раз – стосовно розмежування компетенції між Євросоюзом, державами-членами і регіонами, що утворюють їх, задля збереження самостійності регіонів Європи. Другий – стосовно взаємовідносин державної влади і органів місцевого самоврядування. В другому значенні наголошується на включенні до територіальної автономії «делегованих на місця законодавчих і виконавчих функцій, обсяг яких визначається відповідно до принципу субсидіарності. Як вказує О. Скакун, принцип субсидіарності в цьому міжнародному документі набув офіційного термінологічного позначення

стосовно автономності внутрішньодержавних органів місцевого самоврядування завдяки тому, що виходить з погляду на місцеве самоврядування як рівноправний рівень публічної влади [5, с. 75].

Ідеї реалізації принципу субсидіарності місцевого самоврядування в контексті положень Європейської хартії місцевого самоврядування частково передбачені у проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», який на сьогодні перебуває на розгляді у Верховній Раді України. Так, у пояснювальній записці до вказаного документу вказується, що законопроектом передбачено розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів різних рівнів здійснюється за принципом субсидіарності, що відповідає Європейській хартії місцевого самоврядування [8]. При цьому, нормами статті 143 проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» передбачено, що «Розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування громад, районів, областей визначається законом на основі принципу субсидіарності» [8]. Відповідно до суті запропонованих конституційних змін принцип субсидіарності покладено в основу розподілу повноважень між різними рівнями владної піраміди та передбачає, що управління здійснюється на можливо нижчому рівні самоврядування. За неможливості здійснення необхідних функцій нижчим рівнем самоврядування (громадою) – відповідні функції виконує районний чи регіональний рівень [9, с. 21].

Разом з тим, описана реалізація принципу субсидіарності місцевого самоврядування у сучасному конституційному процесі України зумовлює низку застережень, які повинні бути обговорені та можливо враховані у подальшому процесі внесення змін до Конституції України.

1. Вартою уваги є позиція міжнародного спостерігача Конституційної Комісії д-ра Отто Люхтергандта, висловлена у Експертному висновку до законодавчих пропозицій щодо децентралізації влади. Так, дослідник вважає, що у самому тексті зміненої Конституції принцип субсидіарності місцевого самоврядування повинен бути більш детально визначений. На думку експерта, законодавчі пропозиції у частині децентралізації влади потребують більш конкретного визначення змісту принципу субсидіарності, оскільки по-перше, є малоімовірним, що середньостатистичний громадянин України, для якого написана Конституція, розуміється на змісті поняття принципу субсидіарності. По-друге, було б доцільним і раціональним щонайменше стисло описати суть принципу та розкрити його специфічний зміст, який стосується трьох рівнів територіального самоврядування (в т.ч. з огляду на законодавця та інші органи держави) [9, с. 57-58].

Разом з тим, при розгляді цього питання варто враховувати, що відсутність законодавчого закріплення принципу субсидіарності значною мірою пояснюється складністю визначення його точного правового змісту, неможливістю його формулювання у твердих виразах. Гнучкість даного принципу виявляється в тому, що будь-яка система, яка передбачає розподіл повноважень, має припускати, що самоврядні органи усіх адміністративно-територіальних одиниць одного й того ж рівня не обов'язково мають однакову правоздатність у здійсненні повноважень через залежність від об'єктивності розподілу фінансових і людських ресурсів між різними рівнями [5, с. 77]. Окрім цього дефініція принципу субсидіарності місцевого самоврядування здійснена у Європейській хартії місцевого самоврядування, яка із 1997 року ратифікована в Україні та є відповідно частиною національного законодавства.

2. Варто погодитися із думками експертів про те, що проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», який у 2015 році внесено на розгляд Парламенту, не передбачає розширення повноважень територіальних громад [9, с. 83]. Запропоновані зміни в першу чергу спрямовані на підвищення спроможності громад здійснювати надані їм повноваження. Саме тому, в контексті забезпечення принципу субсидіарності місцевого самоврядування цілком доречною видається пропозиція про фіксацію безпосередньо у Конституції України переліку повноважень громад трьох рівнів, починаючи із базового [10]. При цьому, основою для такої пропозиції може стати розподіл повноважень різних рівнів місцевого самоврядування, який зафіксовано у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 1 квітня 2014 року [11].

Відповідно до Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні основними повноваженнями органів місцевого самоврядування базового рівня є забезпечення: місцевого економічного розвитку (залучення інвестицій, розвиток підприємництва); розвитку місцевої інфраструктури, зокрема доріг, мереж водо-, тепло-, газо-, електропостачання і водовідведення, інформаційних мереж, об'єктів соціального та культурного призначення; планування розвитку території громади; вирішення питань забудови території; благоустрою території; надання житлово-комунальних послуг; організації пасажирських перевезень

на території громади; утримання вулиць і доріг у населених пунктах; громадської безпеки; гасіння пожеж; управління закладами середньої, дошкільної та позашкільної освіти; надання послуг швидкої медичної допомоги, первинної охорони здоров'я, з профілактики хвороб; розвитку культури та фізичної культури; надання соціальної допомоги через територіальні центри; надання адміністративних послуг через центри надання таких послуг. Основними повноваженнями органів місцевого самоврядування районного рівня є забезпечення: виховання та навчання дітей у школах-інтернатах загального профілю; надання медичних послуг вторинного рівня. Основними повноваженнями органів місцевого самоврядування обласного рівня є забезпечення: регіонального розвитку; охорони навколишнього природного середовища; розвитку обласної інфраструктури, насамперед обласних автомобільних доріг, мережі міжрайонних та міжобласних маршрутів транспорту загального користування; професійно-технічної освіти; надання високоспеціалізованої медичної допомоги; розвитку культури, спорту, туризму.

Висновки. У процесі внесення змін до Конституції України, які передбачають децентралізацію влади, існує потреба чіткого визначення статусу територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування. Чіткі конституційні формулювання стосовно питань місцевого значення повинні у повній мірі забезпечити принцип субсидіарності місцевого самоврядування. Саме тому, питання місцевого значення як базовий об'єкт муніципальної влади, або предмет відання територіальної громади потребує конституційно-правової фіксації за принципом «дозволено все, що прямо не заборонено законом». При цьому, побудова діяльності місцевого самоврядування на принципі субсидіарності вимагає від держави віддати повноваження територіальним громадам у тому обсязі, який вони можуть виконати, забезпечити їх матеріальну базу та наділити необхідними і достатніми правотворчими функціями.

Серед можливих напрямів правового забезпечення принципу субсидіарності місцевого самоврядування у сучасному конституційному процесі України варто виділити потребу більш чіткого визначення вказаного принципу, а також можливу фіксацію розподілу компетенції різних рівнів місцевого самоврядування безпосередньо у тексті Конституції України.

Джерела та література

1. Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник стабільності конституційного ладу: теорія та практика / О. Скрипнюк // Віче. – 2015 – № 12. – С. 22-24.
2. Шемшученко Ю. Концептуальні проблеми регіональної політики і децентралізації влади в Україні в контексті євро інтеграційних процесів / Ю. Шемшученко // Віче. – 2015. – № 12. – С. 3-6.
3. Гройсман В. Місце та роль децентралізації влади у процесах становлення громадянського суспільства / В. Гройсман // Демократичне врядування – 2015. – Вип. 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_22.
4. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: конституційно-правові проблеми організації та функціонування: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Батанов; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: НАН України, 2011. – 34 с.
5. Скакун О. Ф. Субсидіарність як принцип організації влади і управління в Україні і державах Європи: від Конституції Пилипа Орлика до Конституції 1996 р. і Європейської Брноської програми 2003 р. / О. Ф. Скакун // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2006. – Вип. 11. – С. 69-78.
6. Заєць А. Новітній конституційний процес і реформа місцевого самоврядування / А. Заєць // Національна безпека і оборона. – 2015 – № 4-5. – С. 87-88.
7. Європейська хартія «Про місцеве самоврядування» та пояснювальна доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2008/04/YEHMS.pdf>.
8. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217а від 01.07.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812.
9. Конституційний процес в Україні: нові реалії, нові виклики, нові підходи: Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: Центр Разумкова, 2015. – 78 с.
10. Хавронюк М. І. Висновок щодо проекту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) / М. І. Хавронюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://protokol.com.ua/ua/visnovok_shchodo_proektu_zakonu_pro_vnesennya_zmin_do_konstitutsii_ukraini_shchodo_detsentralizatsii_vladi/
11. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 року № 333-р // Офіційний вісник України. – 2014. – № 30. – Ст. 831.

Богив Я. Правовые проблемы децентрализации власти в контексте реализации народного суверенитета в Украине. В статье проведен анализ правовых проблем процесса децентрализации власти, в частности реализации принципа субсидиарности как одной из базовых принципов реформы местного самоуправления, в том числе определены теоретическое содержание указанного принципа и особенности его реализации в процессе внесения изменений в Конституцию Украины. Обосновано, что процесс децентрализации власти и развития гражданского общества требуют четкого определения статуса территориальной общины как первичного субъекта местного самоуправления. В процессе внесения изменений в Конституцию Украины, которые предусматривают децентрализацию власти, существует потребность четкого определения статуса территориальной общины как первичного субъекта местного самоуправления. Четкие конституционные формулировки по вопросам местного значения должны в полной мере обеспечить принцип субсидиарности местного самоуправления. Именно поэтому, вопросы местного значения как базовый объект муниципальной власти, или предмет ведения территориальной общины требует конституционно-правовой фиксации по принципу «разрешено все, что прямо не запрещено законом». При этом, построение деятельности местного самоуправления на принципе субсидиарности требует от государства отдать полномочия территориальным общинам в том объеме, который они могут выполнить, обеспечить их материальную базу и наделить необходимыми и достаточными правотворческими функциями.

Ключевые слова: народный суверенитет, децентрализация власти, принцип субсидиарности, местное самоуправление.

Bohiv Ia. Legal Issues of Decentralization of Power in the Context of National Sovereignty in Ukraine. The paper analyzes legal issues of decentralization of power, including the implementation of the principle of subsidiarity as one of the basic principles of local self-governing reform. The author has proved that the process of decentralization of power and development of civil society requires a clear definition of the status of the territorial community as the primary subject of local self-governing. Clear constitutional wording on issues of local importance should fully ensure the principle of subsidiarity of local self-governing. Therefore, issues of local importance as the basis of municipal power or the subject of the territorial community, require constitutional and legal fixation since «everything is allowed which is not explicitly prohibited by law». Thus, designing the activities of local government on the principle of subsidiarity requires from the state to give local communities the powers in the volume they can complete, to ensure their material basis and give them necessary and sufficient law-making functions.

Key words: people's sovereignty, decentralization of power, the principle of subsidiarity, local self-governing.

УДК 342.25(477)

І. Коваленко, Л. Решетник

Визначення поняття децентралізації та її впровадження в Україні (окремі теоретичні аспекти)

У статті узагальнено основні наукові підходи щодо визначення поняття децентралізації, проаналізовано, що собою являє децентралізація, яка її мета та завдання. Ураховуючи розмежування повноважень органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, при проведенні децентралізації, визначено управлінські функції які спрямовані на впорядкування публічної влади в Україні.

Ключові слова: централізація, децентралізація, публічна влада, публічна адміністрація, місцеве самоврядування, органи виконавчої влади, державне управління.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сучасному етапі розбудови України починають впроваджуватись широкомасштабні реформи, спрямовані на утвердження демократичної, правової, соціальної держави, покращення добробуту населення, удосконалення політичної та державно-управлінської систем, оновлення національної атмосфери, зміцнення авторитету держави на міжнародній арені.

Складні завдання системної перебудови суспільства з метою досягнення стійкого розвитку України можуть бути вирішені за наявності ефективної системи управління на всіх рівнях державної влади. Взаємодія різних гілок влади повинна базуватися на загальнодержавній політиці, що має чітку стратегію.

Здійснення реформування в Україні виявилось доволі складним завданням, значною мірою через відсутність у більшості населення системних знань про ці процеси. Досягнення раціонального переосмислення співвідношення централізації та децентралізації, зміна ролі, відповідальності та повноважень органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування як органів публічної влади є одним із методів досягнення ефективності функціонування держави.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблеми децентралізації управління в науковій літературі присвячені праці як зарубіжних так і вітчизняних науковців. Ці питання досліджували: О. Амосов, К. Арановський, З. Варналія, Б. Гурне, Ж. Зіллер, І. Козюбра, Г. Мостовий, Н. Нижник, О. Оболенський, О. Петруніна, М. Харитончук та інші. Кожний із названих науковців пропонує власне бачення проблеми децентралізації, але комплексний підхід до визначення поняття децентралізації та порядку її проведення залишається повністю не дослідженим.

Формулювання мети дослідження. Мета статті – дослідження та розв'язання теоретичних проблем визначення поняття децентралізації та її проведення в Україні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В теперішній час, коли наша країна потрапила в складну політичну і економічну ситуацію постає багато нових, важливих питань, які слід вирішувати в найкоротші терміни. Мета реформування полягає у формуванні ефективної системи публічної адміністрації, яка надаватиме якісні публічні послуги громадянам на рівні, що відповідає європейським стандартам, забезпечуватиме оптимальне використання публічних коштів та буде здатна вчасно реагувати на соціально-економічні та зовнішньополітичні проблемні питання.

Історія децентралізованої держави є історією суперечностей, пов'язаних із пошуком найкращої форми організації держави. Проблема децентралізації влади в українській теорії конституційного і адміністративного права та практиці державотворення завжди посідала важливе місце, починаючи з моменту проголошення незалежності України.

Внутрішньополітичний розвиток України та зовнішня ситуація загострили питання децентралізації влади. Проблема децентралізації влади не є новою, проте залишається актуальною, оскільки за існуючої системи державотворення управління державою сконцентроване в місті Києві, а не на нижчих рівнях публічної влади, відповідно, функціонування виконавчої влади і органів місцевого самоврядування на місцях не є досить продуктивним і динамічним. З огляду на це потребує вивчення та приведення у відповідність з Конституцією України правове регулювання цих проблем.

Удосконалення адміністративно-територіального устрою будь-якої країни постає відразу після здобуття державою незалежності. Зрозумівши те, що відразу після здобуття незалежності, Україна не зможе ефективно і вдало провести адміністративно-територіальну реформу в зв'язку з тим, що в перші роки незалежності постало безліч питань, які потребували негайного вирішення. Але вже зараз є всі умови для корінного реформування адміністративно-територіального устрою і проведення децентралізації в Україні.

Перш за все необхідно з'ясувати, що собою являє децентралізація органів державної влади, яка і є метою проведення в Україні конституційної та адміністративної реформи.

Децентралізація це процес перерозподілу функцій, повноважень, людей або речей від центрального управління. Децентралізація влади включає як політичну так і адміністративну сторони. Децентралізація може бути територіальною – переміщення влади від центрального міста на інші території, і може бути функціональною – шляхом передання повноважень на прийняття рішень з головного органу будь-якого міністерства, служби чи департаменту Кабінету Міністрів України до чиновників нижчих рівнів органів публічної влади [1].

За тлумаченням Великого тлумачного словника сучасної української мови, який значною мірою базується на матеріалах одинадцятитомного тлумачного словника «Словника української мови» (1970-1980) – це система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації.

У політології термін «децентралізація» – (від лат. de... – префікс, що означає заперечення, і centralis – серединний) – управлінська політична система, покликана здійснювати владно значущі практичні рішення, що географічно чи організаційно перебувають поза межами безпосереднього впливу центральної влади; політичний процес, що передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень з метою оптимізації практичного вирішення питань

загальнонаціонального значення, а також утілення в життя специфічних регіонально-локальних програм [2].

В наукових статтях, дисертаціях, монографіях та іншій публіцистичній літературі зустрічаються такі підходи до визначення поняття децентралізація:

- передавання частини функцій державного управління центральних органів виконавчої влади місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, розширення повноважень нижчих органів за рахунок вищих за рівнем [3, с. 111];

- характерне для сфери державного управління явище, зумовлене об'єктивними і суб'єктивними факторами, певний протилежний бік централізації, своєрідний засіб відображення централізації [4, с.16];

- процес передачі частини функцій та повноважень вищими рівнями управління нижчим (від центральних органів виконавчої влади до місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування); У широкому розумінні – ослаблення або скасування централізації [5, с. 254];

- самостійність у підходах до управління з урахуванням багатоманітності місцевих особливостей при збереженні єдності в основному, суттєвому [6, с. 112].

Аналіз наведених тлумачень свідчить про те, що децентралізація трактується як явище, дія (передання, процес передачі) та характеристика управлінської дії (самостійність). Для успішного впровадження стратегії децентралізації управління є потреба в політичній волі та активній законотворчій діяльності центральних державних органів. Причинами, що сприяють проведенню децентралізації, є потреба в ефективності, прозорості, субсидіарності, мобілізації, підзвітності [7, с.106].

В теорії та практиці державного будівництва розрізняють, як правило, дві форми децентралізації. Перша являє собою демократичну децентралізацію, коли йдеться про делегування частини повноважень органами центральної виконавчої влади відповідним територіальним громадам на місцях. Ця форма існує у Великій Британії, Канаді, Австралії тощо, її прийнято називати англосаксонським типом місцевого самоврядування.

Характеризуючи другу форму, то вона полягає в адміністративній децентралізації, тобто створення на місцях спеціальних урядових органів (місцевих державних адміністрацій, префектур тощо), які становлять виконавчу вертикаль. Цей тип існує в поєднанні з класичним у Франції, Італії та ін. Таке поєднання форм місцевого самоврядування отримало назву французького або континентального типу [8, с. 326].

Від того, на скільки сильною є регіональна влада, як вона забезпечує надання соціальних послуг населенню залежить розвиток держави і суспільства. Розуміючи важливість цієї проблеми, на сучасному розвитку всіх гілок влади постає питання про необхідність вдосконалення теорії та практики сучасного державотворення, зумовленого трансформаціями в політичній системі суспільства, проведенням адміністративно-територіальних, регіональних реформ.

Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України вживаються заходи щодо впровадження децентралізації. Реальним кроком стали пропозиції щодо внесення змін до Конституції України, які базуються на положеннях Європейської Хартії місцевого самоврядування.

Отже, проблема децентралізації влади в нашій державі набуває нового змісту і сприяє вирішенню важливих для населення України питань в межах окремого регіону.

Реформування публічної адміністрації повинно включати комплекс реформ, зокрема, реформу органів виконавчої влади, адміністративно-територіального поділу і місцевого самоврядування. Реформування публічної адміністрації потрібне для того, щоб реформувати державний апарат, насамперед виконавчої влади та місцевого самоврядування, у такий спосіб, аби він служив громадянам України, виконував свої функції ефективно, тобто досягав результату за максимально коротким терміном.

Міське самоврядування виступає важливим фактором демократизації суспільного життя, децентралізації управління та необхідною передумовою становлення громадянського суспільства, наближення влади до народу. В Україні закладено конституційні засади місцевого самоврядування, ратифіковано Європейську Хартію місцевого самоврядування, прийнято низку базових нормативно-правових актів, які регулюють діяльність органів місцевого самоврядування.

В контексті активізації формування громадянського суспільства в Україні актуальними питаннями сьогодення є налагодження ефективної взаємодії між владою та суспільством, створення дієвих механізмів цього процесу.

В силу особливостей становлення та розвитку моделі організації державної виконавчої влади і самоврядування на місцях в Україні, виникла одна з найскладніших проблем в цій сфері, а саме

проблема розмежування функцій та повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Так, місцеві державні адміністрації створюються не лише для здійснення контрольно-наглядових функцій щодо місцевого самоврядування та його органів, а для виконання основного обсягу повноважень щодо управління територіями. Складність цієї проблеми обумовлена тим, що функціонально це по суті однорідні системи, оскільки вони займаються практично однаковими питаннями. Крім того, на районні і обласні місцеві державні адміністрації Конституцією України покладаються обов'язки із здійснення виконавчої влади в районах і областях (ст. 118) та контролю за органами місцевого самоврядування з питань здійснення повноважень органів виконавчої влади (ст. 143), делегованих їм законом.

Тому зараз і запропоновано конституційною комісією розмежувати повноваження між органами місцевого самоврядування та виконавчою владою. Передати основні повноваження місцевих державних адміністрацій органам місцевого самоврядування. Виконавчій владі залишити тільки право контролю. Тобто органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади позбавляються невласливих їм функцій, отримують логічні повноваження і перетворюються з конкурентів на партнерів.

Розмежування державно-управлінських і місцево-самоврядних функцій має враховувати їх суспільну значущість. Розподіл функцій має передусім ґрунтуватися на визначенні специфіки цілей державного управління і місцевого самоврядування. Визначення місцевого самоврядування як права і реальної здатності окремих спільнот самостійно і під свою відповідальність, в межах чинного законодавства, вирішувати питання місцевого значення дає ключ до поділу функцій органів виконавчої влади і місцевого самоврядування.

Для ефективного розв'язання питань місцевого значення потрібна модель, яка б забезпечувала необхідну єдність державної влади з одночасною самостійністю органів місцевого самоврядування.

Органам місцевого самоврядування мають бути передані ті функції публічного управління, що не пов'язані із забезпеченням державного суверенітету і територіальної цілісності України, не є важливими для інтересів держави в цілому, а спрямовані виключно на задоволення місцевих потреб та інтересів. Передусім мова йде про такі управлінські функції, які спрямовані на впорядкування життєдіяльності окремих груп населення та соціальне забезпечення місцевого населення.

До таких функцій можна віднести:

- забезпечення послуг, необхідних для розвитку людських ресурсів, підвищення рівня життя місцевого населення;
- регулювання діяльності приватного сектору, що впливає на добробут громадян, освіту, стан здоров'я, соціальний захист та безпеку населення;
- надання послуг щодо підтримки виробничої діяльності та забезпечення умов для ефективної роботи приватних підприємств;
- забезпечення інфраструктури, необхідної для ефективної діяльності окремого регіону;
- врегулювання проблеми забезпечення фінансової спроможності окремого органу місцевого самоврядування та збору податків на своїй території.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Головною метою місцевого самоврядування, виходячи з європейського досвіду, є формування життєздатних територіальних громад, які забезпечуватимуть громадянам високу якість життя за рахунок повного використання місцевих ресурсів, широкого залучення всіх громадян до вирішення питань місцевого значення.

Однією із невідкладних проблем у побудові сучасної демократичної і єдиної України, забезпеченні її сталого економічного розвитку є прискорення реформування місцевого самоврядування та територіальної організації публічної влади. Формуванні повноцінного самоврядування на місцевому рівні з утворенням відповідних інститутів, оптимізацією адміністративно-територіального устрою та чинної моделі територіальної організації влади, запровадженням механізмів демократії на місцях, приведенням їх у відповідність з європейськими засадами та стандартами.

Джерела та література

1. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 1 квітня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#n8>.
2. Децентралізація влади в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archivelviv.gov.ua/archive/information/decentralizacija-vladi-v-ukrajini/>.
3. Державне управління та державна служба: словн.-довід. /уклад. О. Ю. Оболенський. – К.: КНЕУ, 2005. – 111с.

4. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація: монографія / кол. авт.; відп. ред. проф. Н. Р. Нижник. – К.: УАДУ при Президенті України, 1997. – 448 с.
5. Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – 2-ге вид., доповн. і виправл. – К.: Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2005. – 254 с.
6. Державне управління і менеджмент: навч. посіб. у таблицях і схемах / Г. С. Одінцева, Г. І. Мостовий, О. Ю. Амосов та ін.; за заг. ред. проф. Г. С. Одінцової. – Х.: ХарПІ УАДУ, 2002. – 112 с.
7. Децентралізація: експерименти і реформи / под. ред. М. Тамаша Хорвата. – Будапешт: OSI/LGI, 2000. – 106с.
8. Єсипчук Н. Взаємодія місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування як умова ефективного функціонування механізму державного управління / Н. Єсипчук // Вісник НАДУ. – 2004. – №4. – С. 326.

Коваленко І., Решетник Л. Определение понятия децентрализации и ее внедрение в Украине (некоторые теоретические аспекты). Главной целью местного самоуправления, исходя из европейского опыта, является формирование жизнеспособных территориальных общин, которые будут обеспечивать гражданам высокое качество жизни за счет полного использования местных ресурсов, широкого привлечения всех граждан к решению вопросов местного значения. Одной из неотложных проблем в построении современной демократической и единой Украины, обеспечении ее устойчивого экономического развития является ускорение реформирования местного самоуправления и территориальной организации публичной власти, формирование полноценного самоуправления на местном уровне с образованием соответствующих институтов, оптимизацией административно-территориального устройства и действующей модели территориальной организации власти, введением механизмов демократии на местах, приведением их в соответствие с европейскими принципами и стандартами. Для эффективного решения вопросов местного значения нужна модель, которая бы обеспечивала необходимое единство государственной власти с одновременной самостоятельностью органов местного самоуправления. Органам местного самоуправления должны быть переданы функции публичного управления, не связанные с обеспечением государственного суверенитета и территориальной целостности Украины, которые не являются важными для интересов государства в целом, а направлены исключительно на удовлетворение местных потребностей и интересов, а именно, управленческие функции, направленные на упорядочение жизнедеятельности отдельных групп населения и социальное обеспечение местного населения.

Ключевые слова: централизация, децентрализация, публичная власть, публичная администрация, местное самоуправление.

Kovalenko I., Reshetnyk L. Definition of the Notion Decentralization and the Ways of its Implementation in Ukraine (Some Theoretical Aspects). The article provides clues to clarifying the issues of local self-governing, taking into account the European experience. The authors state that the main aim of local self-governing is formation of viable territorial communities that will provide the citizens with a high quality of life through the extensive use of local resources, broad involvement of all citizens into solving local issues. It has been emphasized that one of the urgent problems in building up modern democratic and a unified Ukraine, ensuring its sustainable economic development is accelerating the local government reforming and territorial organization of public administration, development of adequate self-government at the local level through formation of appropriate institutions, optimization of administrative and territorial division and reforming the existing model of territorial organization of government. It has been suggested to introduce local democracy mechanisms, having brought them into conformity with the European principles and standards. For the efficient solution of local issues we need the model that can provide and ensure the required unity of the government with concurrent autonomy of local governments. Local authorities should be assigned the functions of local public administration, but do not deal with the ensuring state sovereignty and territorial integrity of Ukraine and which are not decisive for the state as a whole. They must be focused exclusively on satisfying local needs and interests, namely, administrative functions, aimed at normalization of life of certain social groups and increasing social welfare of local population.

Key words: centralization, decentralization, public authorities, public administration, local self-government.

Демократичний розвиток та консолідація місцевої влади в Іспанії

У статті висвітлюються проблеми та особливості територіального устрою Іспанії, аналізується специфічний характер її регіональної та місцевої влади. Визначається правовий статус автономних громад на прикладі децентралізованої асиметричної моделі. Досліджуються особливості демократичного розвитку та консолідації місцевої влади в Іспанії, а також визначаються основні періоди процесу консолідації місцевої влади. Досліджується питання фінансових ресурсів місцевого урядування.

Ключові слова: автономні громади, місцеве урядування, централізація, децентралізація, демократія, реформи, консолідація, повноваження, автономія, муніципалітет.

Постановка наукової проблеми та її значення. Не один уряд нашої країни наголошував на важливості реформування місцевого самоврядування, на децентралізації влади, оскільки існуюча система влади надзвичайно централізована; система, за якої до небаченого рівня зростає корупція; система, яка не дає можливості належним чином розвиватися місцевому самоврядуванню та виключає будь-яку фінансову самостійність тієї чи іншої громади. Щоб змінити на краще життя в нашій країні, ми маємо змінити систему управління державою. Необхідно успішно провести реформи з децентралізації влади. Місцеве самоврядування вже давно стало загальноєвропейською цінністю, основоположним елементом європейського соціального, політичного та інституційного устрою. Сильне місцеве самоврядування має в собі багато переваг: воно наближує громадян до процесу прийняття рішень, посилюючи демократію та відповідальність; демонструє потреби та сподівання місцевих громад; створює умови для існування ефективної державної політики та іноваційних експериментів в управлінській сфері. Вивчення досвіду провідних зарубіжних країн зі створення, організації та функціонування місцевого рівня територіальної організації влади, що найбільш наближений до населення, викликає великий інтерес у вітчизняній юридичній науці впродовж останнього десятиліття. На відміну від інших країн Європи, Іспанія розбудовувалася згори донизу. Тому досвід розвитку демократичного місцевого урядування може стати серйозною основою для теоретичних досліджень українського державотворення, а також окреслити шляхи розвитку й вдосконалення вітчизняної моделі місцевого самоврядування, особливо в аспекті актуалізації питань щодо необхідності здійснення муніципальної реформи.

Мета даної статті – з'ясувати проблеми та основні риси регіональної та місцевої влади Іспанії, визначити правовий статус автономних громад на прикладі децентралізованої асиметричної моделі, розкрити особливості демократичного розвитку та консолідації місцевої влади.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Протягом останньої чверті століття в Іспанії відбулися глибинні перетворення й зміни, які торкнулися процесу територіальної деволуції, розбудови соціально орієнтованої держави, модернізації державного управління та інтеграції в Європейський Союз. За цей період держава здійснила найбільш вражаючий та успішний перехід, що супроводжувався демократичною консолідацією. Іспанія повністю змінила свій політичний режим. Було розроблено проект конституції на основі – вперше в історії Іспанії – стратегії консенсусу, а також фундаментально розвинуто систему урядування з високим рівнем політичної децентралізації. Протягом тривалого періоду в ХХ столітті Іспанія мала сильну, централізовану, авторитарну та бюрократичну систему урядування під диктаторським керуванням генерала Франко. Дуже швидко країна перейшла до моделі, в якій були створені нові регіональні органи влади, що виконували роль головних колективних гравців у системі та мали власні незалежні виконавчі, законодавчі та судові органи з повними законодавчими повноваженнями. Вони витрачають понад 65 відсотків усіх державних витрат та мають повний перелік ексклюзивних повноважень у порівнянні з центральним урядом, який фактично залишається регуляторним органом.

Усі ці численні трансформаційні процеси відбувались у такий стислий термін, що в результаті вони викликали подекуди певний дисбаланс, дефіцит та неефективність. До цього часу перетворення було разючим, але деякі вищезгадані процеси фактично ще не завершені. Іспанія як соціальна держава, наприклад, все ще не настільки стабільна, як інші європейські країни. Структура державної служби хоча й перебуває у стані модернізації, все ще має подолати певну негнучкість, успадковану з

минулого.

Консолідація та реформування місцевої влади відбувались усі ці роки за власною логікою та ритмом. У 1979 році, після 40 років авторитарного режиму, були проведені перші демократичні місцеві вибори у майже 8 000 територіальних одиницях Іспанії. З того часу в муніципалітетах відбулися значні зміни. На першому етапі слабкі місцеві інституції франківського режиму мали пристосовувати свої дії до роботи в умовах демократії з урахуванням актуальності та нагальності вимог громадян. Створення системи, спроможної покращити послуги, що надаються населенню, було головним завданням на першому етапі цього процесу. Ці роки також були присвячені побудові політичних та адміністративних структур, пристосованих до умов часу. Подальші потреби визначали вже самі місцеві органи влади, які представляли їх на політичній арені через Національну асоціацію муніципалітетів і провінцій (*Federación Española de Municipios y Provincias, FEMP*). Їхні вимоги стосувалися зокрема посилення та розширення місцевих повноважень, покращення фінансової системи та механізмів захисту місцевої автономії. Після тривалих переговорів з центральним урядом у рамках так званого «місцевого пакту» 1999 року були прийняті деякі законодавчі норми, які враховували лише мінімальну частину вимог місцевих органів влади. Сьогодні на порядку денному реформування місцевої влади все ще залишається кілька невирішених питань, найпомітнішими з яких є реформування фінансової системи, розширення повноважень та статус великих міст. Дискусії тривають і навколо реформи системи місцевих виборів [1, с. 197-198].

Всі ці зміни та наявні виклики, що впливають на місцеві органи влади, не можна повністю зрозуміти, намагаючись тлумачити місцевий феномен окремо від глобального процесу деволуції в Іспанії. Як відомо, демократична система, визначена Конституцією 1978 року, створила новий рівень влади під назвою «автономні громади» (*Comunidades Autonomas*), що співпадали з існуючими національними (Каталонія, Країна Басків та Галіція) і регіональними утвореннями. Однією з головних цілей нової іспанської демократії було визнання регіонального різноманіття та його інтегрування в демократичну систему. Нині країна розділена на 17 автономних громад, кожна з яких має власні політичні та відомчі структури. З'явилися нові регіональні суб'єкти, процес розвитку яких ще не завершений. Таким чином, процес деволуції в Іспанії певною мірою конфліктує з логікою взаємодії між регіональними та місцевими органами влади, згідно з якою перші завжди мають пріоритет, оскільки одним з найважливіших конституційних проєктів є консолідація та посилення автономних громад. Лише через 20 років після переходу до демократії настав час для місцевої влади. Відбуваються реформи, і місцева влада поступово звільняється від колишніх обмежень.

Структура влади в автономних громадах аналогічна структурі державного управління на центральному рівні: Законодавча асамблея, що обирається за пропорційною системою, Урядова рада, що має виконавчі й адміністративні повноваження, та Голова Урядової ради, якого обирає Асамблея та схвалює Король. Голова Урядової ради підзвітний Асамблеї. Конституція визначає обсяг повноважень і функціональних обов'язків, що покладаються на кожний з цих органів [1, с. 198-200; 2, с. 161-165].

На початку XXI століття процес делегування обов'язків автономним громадам був майже завершений. Але навряд чи буде розроблена уніфікована модель формально однорідних регіональних урядів, яка застосовуватиметься на всій території. Країна Басків, Каталонія та – меншою мірою – Галіція, вірогідно, ніколи не погодяться з рішеннями, які пропонують однорідність, намагаючись запровадити «асиметричний» федералізм. Навіть якщо буде досягнута формальна однорідність, суттєві структурні та соціально-економічні розбіжності призведуть до розбіжностей між регіонами. Спосіб, у який кожен регіональний уряд буде розпоряджатися власними ресурсами та визначати інституційний формат, а також його успішність у здійсненні тиску на центральний уряд, буде визначатиме кінцевий результат процесу деволуції.

Місцева влада дуже незначною мірою була врегульована конституцією. Пріоритет надавався регіональному питанню, а не місцевому. Конституційні положення обмежуються визнанням незалежності, потрібної демократичної організації (організаційної структури) та принципу фінансової достатності (статті 137, 140, 141, 142). Хоча це не можна розглядати як щось характерне виключно для іспанської системи – оскільки в Європі не існує традиції детально регулювати місцеві питання в конституції, місцеві уряди опинились у відносно слабкому становищі. Деякі експерти пояснюють це як результат відсутності місцевого лобювання до прийняття конституції, яке б вимагало надання спеціального статусу цьому рівню влади. Утім, перші кроки місцевих урядів мали надзвичайний успіх не лише у створенні адміністративних та політичних структур, а й у забезпеченні основної інфраструктури та державних установ [3].

Іспанська система за часів авторитарного режиму була прикладом надзвичайної централізації

влади, але процеси демократичного перетворення та консолідації створили потужну політичну децентралізовану асиметричну модель, сприятливу для нових регіональних органів влади (автономних громад). Водночас, наслідки свідчать про те, що ці нові гравці схильні до розробки централістичних моделей, що певною мірою репродукують колишню централізацію. На іспанській сцені старий конфлікт між центральними та регіональними органами влади зараз перейшов у регіональну/місцеву площину. Місцеві уряди нині адресують свої вимоги новим регіональним урядам, намагаючись змусити їх прийняти нову угоду, що забезпечить другий крок до децентралізації шляхом передання повноважень від автономних громад до місцевих органів влади.

Необхідно виділити принаймні два додаткові елементи, що відіграють ключову роль з точки зору розуміння ситуації з місцевим урядуванням в Іспанії. По-перше, останні демократичні вибори в Іспанії, які передували переходу до демократичного устрою у 1931 році, мають символічне значення для всіх іспанців, оскільки у той час вони символізували прихід демократії та падіння монархії. По-друге, політичні партії, будучи єдиним колективним суб'єктом у процесі розбудови демократії, дуже активно наголошували на всіх недоліках місцевих органів влади за часів франкізму (неефективність, корупція тощо). Вони також хотіли мати політичну арену для представлення власних інтересів, залучаючи нові місцеві еліти на посади в нових місцевих органах влади, а також розробляючи стратегії, які потенційно були б вигідними для них на регіональному та центральному рівнях. Історичний контекст і роль, яку політичні партії відігравали у місцевій політиці, дозволяють нам зробити висновок про те, що процес консолідації місцевої влади в Іспанії мав чотири основні періоди. При цьому треба розуміти, що етапи не можуть бути чітко розмежовані, оскільки ми говоримо про надзвичайно динамічний та безперервний процес:

1) У 1979 році відбулися перші демократичні місцеві вибори та формування демократичних місцевих урядів. Країна розпочала перший етап реформи місцевого урядування. Він характеризувався перш за все змінами у місцевому управлінні, запровадженими для того, щоб усунути серйозні недоліки, накопичені за часів попереднього режиму. Це було дуже важливе питання, оскільки воно пропонувало політичну відповідь на нові нагальні вимоги громадян, що означало початок проявів демократії. Ці демократичні правила гри поклали край системі, за якої мери та члени рад обирались із застосуванням недемократичних практик та були слухняними та підпорядкованими інструментами центральної влади, що вважала місцеві органи влади виключно частиною системи державного управління під їхньою власною юрисдикцією. Спонтанне демократичне волевиявлення на місцевому рівні набуло кількох форм через районні об'єднання, демократичні форуми та ін. Активна діяльність, розгорнута політичними партіями, означала конкуренцію з цими соціальними факторами, маючи на меті посилення традиційних інструментів політичного представництва та залучення лідерів-популістів до владних структур. Зрештою це призвело до прогресуючого розпаду цих спонтанних механізмів громадської участі. Їх замінили апарати політичних партій та національні стратегії. Поступово активність громадян знизилась, і вони перетворилися на більш-менш пасивних виборців, не зацікавлених у щоденному функціонуванні механізмів місцевої політики.

2) У 1983 році розпочався другий період. На національному рівні соціалістична партія зайняла провідні позиції в уряді та утримувала політичний контроль за багатьма регіональними урядами. Це був початок належного розвитку держави загального добробуту в Іспанії. З точки зору місцевого урядування наслідки проявлялись у першу чергу в наявності набагато більших економічних ресурсів та підвищенні відповідальності та чутливості у багатьох сферах політики. Цього було недостатньо для того, щоб подолати слабкість місцевих органів управління та створити демократичну політичну еліту. Настав час для розробки стратегій посилення ефективності місцевих урядів та вирішення нагальної потреби у перетворенні місцевих адміністрацій на нові, більш орієнтовані на управління. У певному сенсі термін «адміністрація» мав негативне забарвлення, тому що люди пов'язували його з неефективністю, а ідея полягала в тому, щоб управляти новими ресурсами не лише демократично, а й також більш ефективно. Складається враження, що протягом другого періоду в багатьох муніципалітетах існувала певна подвійна паралельна система: традиційна бюрократична модель та нова модель надання послуг, що більшою мірою враховувала потреби клієнта. Звичайно, актуальність нових управлінських структур та ролей визначається розміром муніципалітету та рівнем його розвитку. Не можна порівнювати сучасні реформи, що відбувались у Барселоні, наприклад, із ситуацією сталості в малому муніципалітеті у сільській місцевості.

3) У 1992 році перед Іспанією та, звісно, місцевими урядами постала нова ситуація, що характеризувалась зростанням фінансового дефіциту, обмеженням процесів сталого розширення, що спостерігались протягом останніх років, та підвищенням вимог громадян, що стимулювались стратегіями політичної конкуренції між політичними партіями. Не треба забувати, що громадяни все

більше розуміли нерозривний зв'язок між сплаченими податками та наданими в обмін на це послугами. За цих нових умов політичні та відомчі еліти чітко розуміли потребу протистояти цим суперечливим подіям (фінансові обмеження з одного боку та зростаючі вимоги громадян – з іншого). Це означало необхідність реформувати місцеві органи влади, намагаючись запровадити загальну логіку, спрямовану на досягнення більш ефективних результатів, виходячи з належного аналізу та оцінки вигод та витрат. Цей процес відповідав ідеям нової моделі державного управління. Через відсутність емпіричних даних неможливо детально окреслити обсяги, інтенсивність та кінцеві результати реалізації й експериментів з новими інструментами управління.

4) Сьогодні місцеві уряди включені у нову стратегію, спрямовану головним чином у двох напрямках. З одного боку, вони підтримують консолідацію нової інституційної та політичної позиції по відношенню до центрального та регіонального рівнів урядування. З іншого боку, більший наголос робиться на якості демократії, що досягається за рахунок участі громадян.

Всі ці етапи, можливо, не були повністю розгорнуті в усіх муніципалітетах. Неоднорідність Іспанії на місцевому рівні робить будь-яке узагальнення майже неможливим. Втім, це може стати належним керівництвом у розумінні тенденцій реформування місцевого урядування в Іспанії [1, с. 200-202].

Місцеве урядування в Іспанії є третім рівнем багаторівневої урядової системи. Крім центрального уряду та 17 регіональних урядів, існує близько 8 000 місцевих утворень. Фактично, третій рівень урядування є найбільш складним та неоднорідним у порівнянні із двома першими. Існують муніципалітети, провінції, форальні громади в Країні Басків та Наваррі, комаркас в Каталонії, кабільдос на островах та манкомунідадес (спеціальні об'єднання кількох муніципалітетів), кожен з яких має спеціальні інституційні параметри, правила та завдання врядування. Це різноманіття є особливою та актуальною рисою іспанської системи. При цьому, муніципалітети є основою місцевої системи. Жодна з інших згаданих установ не є можливою альтернативою муніципалітетам і не послаблює їхню роль як центральної частини місцевої системи.

Як уже було зазначено вище, іспанське місцеве врядування було юридично визначене з початку політичного переходу на основі двох головних принципів: місцевої автономії та фінансової самоокупності (Конституція Іспанії 1978 року, ст. 137, 140, 141, 142). Головна законодавча основа іспанської системи місцевого урядування була розвинута пізніше шляхом прийняття Основного закону місцевого урядування (1985), Загального виборчого закону 1988 року, Закону про місцеві фінанси 1988 року та кількох указів, що регулювали організаційну роботу та правові питання. Крім того, треба також додати статут кожної автономної громади та особливе правове регулювання для кожного муніципалітету. Політичні практики, судові рішення та угоди між політичними гравцями (партіями, муніципальними асоціаціями та переважно Іспанською асоціацією місцевих органів влади) також відігравали важливу роль у розвитку становища місцевого уряду [1, с. 203-205; 3].

Щодо завдань, наприклад, Основний закон 1985 року детально визначає завдання та сферу повноважень місцевих урядів (поводження з відходами, міське планування, житлове будівництво, протипожежна служба, цивільний захист, школи, громадський транспорт тощо). Регіональні уряди також можуть делегувати повноваження органам місцевої влади. Одним з основних положень Основного закону є розподіл муніципалітетів відповідно до їхнього розміру (з точки зору кількості населення), що визначає те, які послуги вони будуть надаватимуть. Всі муніципалітети мають надавати принаймні такі послуги: освітлення, поховання, вивезення відходів, прибирання вулиць, постачання води та контроль за якістю харчових продуктів. Якщо муніципалітет має від 5 000 до 20 000 жителів, він також має надавати послуги з утримання парків, бібліотек, вивезення відходів та облаштування ринкової площі. Якщо у муніципалітеті проживають від 20 000 до 50 000 жителів, він додатково зобов'язаний надавати послуги цивільного захисту, протипожежного захисту, спортивні послуги та забезпечувати роботу бійні. Зрештою, якщо населення муніципалітету перевищує 50 000 осіб, він має надавати всі перелічені вище послуги, а також забезпечувати функціонування громадського транспорту і захист навколишнього середовища.

Теоретично обговорення місцевої автономії передбачає створення умов, необхідних для підтримки такої автономії. У принципі, мають бути передбачені такі компоненти: сфера повноважень, розподіл влади щодо здійснення цих повноважень, економічні та неекономічні ресурси для правильного розвитку повноважень та неієрархічні стосунки щодо інших рівнів уряду. Три рівні уряду повинні бути зв'язно організовані та мають створити мережі для співпраці та взаємодії. Насправді, якщо не брати до уваги законодавчі положення, брак достатніх економічних ресурсів та чіткого розподілу завдань не дозволив створити сприятливі умови для справжньої автономії у випадку Іспанії [1, с. 203-205; 3; 4].

Конституція Іспанії надзвичайно стисло визначає систему місцевого урядування, однак більш визначеними аспектами є ті, які стосуються її фінансової системи. Вона визначає принцип фінансової достатності на основі того, що розподіл завдань має відповідати виділеним економічним ресурсам. Місцеве урядування в Іспанії фінансується з кількох джерел: участь у центральному та регіональних бюджетах, власні ресурси від прямого оподаткування (земельна власність, житлове будівництво, економічна діяльність, автомобілі та податок на реалізований приріст ринкової вартості) та дохід від продажу або оренди власності чи пайової участі в капіталі, оплата громадських послуг, адміністративна діяльність, добровільне надання послуг та штрафи.

З 1980-х років були внесені незначні зміни у законодавство щодо місцевої фінансової системи. У 1998 році було змінено систему участі місцевих органів урядування у державному бюджеті, ця зміна була реалізована через Закон про бюджет. Вибір цього інструменту для впровадження реформи свідчить про брак єдності серед політичних партій та центрального і регіонального рівнів урядування. Місцеве пряме оподаткування, яке стосується економічної діяльності, стримувалось центральним урядом, відповідно збільшуючи обсяги спільного користування державного бюджету. Деволуційні процеси можна чітко побачити у розподілі загальних державних витрат серед трьох рівнів урядування. Так, у 1980 році частка центральних органів влади у загальних державних витратах складала 89,5 %, а решта 10,5 % припадала на місцеве урядування. Сьогодні частка державних витрат різних рівнів урядування дуже змінилась, зменшившись до 50 % для центрального рівня, у той час як регіональний та місцевий рівні урядування складають відповідно 30 % та 15 % [1, с. 205-207].

Якщо ми порівняємо відносну частку витрат іспанського місцевого урядування з іншими західноєвропейськими країнами, то побачимо, що фінансовий стан іспанського місцевого урядування слабкий, і тому принцип фінансової достатності, як він визначений у Конституції Іспанії, можна поставити під сумнів, бо він залишається лише принципом. Представники місцевих політичних та бюрократичних еліт наголошують на невідповідності ресурсів, які мають місцеві органи влади, та розбіжності між зростанням обсягів послуг, які надаються, і ресурсами, наявними для покриття відповідних витрат.

Реформи, які відбувались до сьогоднішнього дня, не призвели до жодного суттєвого збільшення фінансових ресурсів місцевого урядування. Завдання та послуги, які надаються місцевою владою, не відповідають тим фінансовим ресурсам, які на це виділяються. Тому тенденцію до збільшення місцевого фінансового боргу не варто критикувати, оскільки це, ймовірно, єдиний механізм, завдяки якому місцеві органи влади можуть належним чином виконувати власні зобов'язання та долати фінансові обмеження. Майбутні реформи мають стати спробою запропонувати фінансову модель, тісно пов'язану з принципом місцевої автономії. Це передбачає більшу гнучкість, уникнення надмірного тягаря державного оподаткування майна та більшу відповідність принципам Європейської хартії місцевого самоврядування. У хартії чітко зазначено, що місцевим органам влади варто мати достатньо диверсифіковану та гнучку фінансову систему, яка б найкращим чином враховувала еволюцію реальної вартості виконання завдань та надання послуг місцевими органами влади. Проблема полягає у тому, знову ж таки, що покращення фінансового стану місцевого уряду може бути досягнуте лише у грі з нульовою сумою, якщо інші рівні уряду погодяться на зменшення власної частки у державних витратах [2, с. 155-163; 5].

Висновки дослідження. Перехід Іспанії конституційним шляхом від край централізованої унітарної системи до децентралізованої, що базується на множинності регіонів із певним ступенем автономії, став значущою подією в історії Іспанії. Він означає визнання на конституційному рівні культурної різноманітності Іспанії, а також надання права на автономію громадам, які прагнули до політичного вираження своєї особливої ідентичності, але були позбавлені цього права попередніми режимами, найбрутальнішим з яких була фашистська диктатура Франциско Франко. Позбавляючи громади права на самоврядування, попередні режими також намагались офіційно розмити будь-яку периферійну культурну ідентичність, замінивши її новою кастильською іспанською ідентичністю. Це спричинило етнічні протести (деякі з них переросли в насильницькі сепаратистські рухи на кшталт лівих баскських активістів) та призвело до загальної нестабільності, давши правителям привід позбавляти все суспільство демократичних прав. Ера демократії в Іспанії настала із запровадженням системи розподілу влади відповідно до демократичної Конституції 1978 року.

Була запроваджена унікальна система автономних громад, які подібні за своєю природою до суб'єктів федеральних держав та наділені базовими функціями урядування і мають відповідні структури для ухвалення й виконання законів. Згідно зі ст. 137 Конституції Іспанії автономні громади можуть бути створені, що підкреслює гнучкість у системі децентралізації. Інакше кажучи,

конкретний регіон або нація самі вирішують, чи скористатися можливістю стати автономними. У цьому й полягає ключова характеристика іспанської системи: набуття повноважень самоуправління є добровільним правом, доступним усім регіонам і націям. Автономію не нав'язували, натомість «провінції зі спільними історичними, культурними й економічними характеристиками, острівні території та провінції, що історично мали статус регіонів» могли самі вирішувати, чи бажають вони мати самоуправління. Тому в іспанській системі децентралізації може бути одна, декілька або жодної автономної громади, яка має самоврядування. Рішення залежить від людей, що належать до відповідного регіону чи нації. Цей аспект асиметрії в іспанській системі децентралізації закріплено в Конституції. Але тридцятирічний досвід децентралізації в Іспанії виявив одну важливу тенденцію – поступове зменшення асиметрії, що існувала на початковому етапі становлення автономних громад. При цьому іспанська система залишається гнучкою та відкритою до врахування елементів культури, пов'язаних із особливою ідентичністю націй, які формують країну. Варто також підкреслити, що перегляд автономними громадами своїх Статутів з метою розширення повноважень тягтиме за собою появу нових асиметрій. З огляду на особливу іспанську модель децентралізації, що є відкритим і поступовим процесом, не можна виключати подальших змін чи то з ініціативи регіонів, чи то за рішенням центрального уряду [2, с. 164-166; 3].

Отже, Іспанія – це приклад того, як украй централізована держава, де управління з центру сприймалось як норма й панувало глибоке переконання, що таке управління є єдиною раціональною формою влади, змогла успішно запровадити децентралізацію. Вона обрала таку модель децентралізації, за якої ступінь самоврядування визначався самими регіонами, а не нав'язувався їм свавільно згори. Громади, що прагнули вищого рівня самоврядування з особливих соціальних, культурних і географічних причин, змогли його отримати. Водночас регіони, які не дуже прагнули до самоуправління, були вільні набуті менший ступінь автономії. Асиметрична модель дозволила Іспанії впоратися зі специфічною для неї проблемою, а саме об'єднати в одній правовій системі регіони із сильними етно-національними традиціями та історією попереднього визнання їхніх прагнень до автономії, з одного боку, та звичайні регіони, де такі традиції не були визначальними, з іншого. Ця система передбачала також можливість для суб'єктів із меншим ступенем автономії за потреби поступово просуватися до збільшення своїх повноважень. Видається, що модель асиметричної децентралізації влади можна успішно використовувати в країнах, де існують регіони чи групи людей з різним рівнем прагнення до автономії. У такому контексті іспанський досвід асиметричної децентралізації, що налічує три десятиліття, може вважатися гідним ретельного та серйозного вивчення усіма, хто зацікавлений у поліпшенні механізмів регіонального розподілу влади.

Джерела та література

1. Alba Carlos, Navarro Carmen. Twenty-five years of democratic local government in Spain. // *Reforming Local Government in Europe*. – Edited by Norbert Kersting and Angelika Vetter. – Leske + Budrich, Opladen, 2003. – P. 197-220.
2. Amarasinghe Ranjith. Asymmetrical Devolution: Understanding the Spanish Experience. // *Power Sharing: The International Experience*. – Edited by Ranjith Amarasinghe and Jayampathy Wickramarathe. – Institute for Constitutional Studies. Neo Graphics (Pvt) Ltd., 2011. – P. 143-167.
3. Constitution of Spain [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spainemb.org/information/Constitution.htm>.
4. Lopez Pulido J. P. El gerente municipal // *Revista Española de Administración Local*. – 1997. – P. 401-443.
5. Marquez Cruz Guillermo. Las elites políticas locales en España // *Revista de Estudios Locales* 28. – 1999. – P. 25-81.
6. Ortega Luis. La reforma de la administración local. // *Revista Vasca de Administración Pública* 45. – 1996. – P. 85-93.

Чернеженко О. Демократическое развитие и консолидация местной власти в Испании.

В статье освещаются проблемы и особенности территориального устройства Испании, анализируется специфический характер ее региональной и местной власти. Определяется правовой статус автономных общин на примере децентрализованной асимметричной модели. Исследуются особенности демократического развития и консолидации местных властей в Испании, а также определяются основные периоды процесса консолидации власти. Исследуется вопрос финансовых ресурсов местного управления. Получено заключение, согласно которому Испания – это пример того, как крайне централизованное государство, где управление из центра воспринималось как норма и царило глубокое убеждение, что такое управление является единственной рациональной формой власти, смогла успешно ввести децентрализацию. Была избрана такая модель децентрализации, при

которой степень самоуправления определялась самими регионами, а не навязывалась им сверху. Общины, которые стремились к высшему уровню самоуправления по особым социальным, культурным и географическим причинам, смогли его получить. В то же время регионы, которые не очень стремились к самоуправлению, были свободны приобрести меньшую степень автономии. Асимметричная модель позволила Испании справиться со специфической для нее проблемой, а именно объединить в одной правовой системе регионы с сильными этнонациональными традициями и историей предварительного признания их стремлений к автономии, с одной стороны, и обычные регионы, где такие традиции не были определяющими, с другой.

Ключевые слова: местное управление, централизация, децентрализация, консолидация, автономия, Испания.

Chernezhenko O. Democratic Development and Local Governments Consolidation in Spain.

The article highlights the problems and peculiarities of territorial structure of Spain, analyzes the specific nature of regional and local governments. In the focus of attention is the legal status of autonomous communities. It is analyzed on the basis of case study of asymmetric decentralized model. The author considers the features of democratic development and consolidation of local administration in Spain, identifies the key periods of the consolidation process of local governments, examines the financial resources of local government. The emphasis is laid on the opinion according to which Spain is an example of a highly centralized state. The author draws the conclusion that Spain was able to implement decentralization successfully because the control from the center is perceived in this country as the norm, and people strongly believe that this kind of administration is the only rational form of government allowed to implement decentralization successfully. Spain has chosen such a model of decentralization, in which the degree of self-governing is determined by the regions, but not arbitrarily imposed on them from above. The communities which wanted a higher level of self-government for specific social, cultural and geographical reasons, have managed to get it. However, regions that were not aspired to self-governance were free to gain a lower degree of autonomy. Asymmetric model allowed Spain to cope with this specific problem, namely, to combine in a single legal system regions with strong ethno-national traditions and history of prior recognition of their aspirations for autonomy, on the one hand, and conventional areas, where such traditions were not crucial, on the other.

Key words: local governance, centralization, decentralization, consolidation, autonomy, Spain.

УДК [342.7:316.3](477)

Я. Чистоколяний

Періодизація основних етапів становлення та розвитку громадянського суспільства в незалежній Україні

Стаття присвячена дослідженню проблем періодизації основних етапів генезису громадянського суспільства в незалежній Україні, а також розкриттю сутності та змісту основних виявлених етапів. Аналізуються найбільш поширені концепції зарубіжних і вітчизняних учених щодо основних етапів утвердження та розвитку громадянського суспільства та його інститутів у кін. ХХ-ХХІ ст. Досліджується вплив політико-правових процесів 2013-2016 рр. на розвиток громадянського суспільства, а також перспективи сприяння держави розвитку інститутів громадянського суспільства у 2016 і наступних роках.

Ключові слова: громадянське суспільство, генезис громадянського суспільства, участь громадянського суспільства в управлінні державними справами, інститут громадянського суспільства, громадська організація.

Постановка проблеми. Подальший розвиток України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної правової держави, в якій людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека, відповідно до ст.ст. 1 та 3 Конституції України, визнаються найвищою цінністю [2], не можливий без активної участі в державотворчих і правотворчих процесах громадянського суспільства та його інститутів. У цій точці зору переконують події Революції

гідності, які мобілізували громадськість на зміну авторитарного політичного режиму та боротьбу за права і свободи людей.

Разом із тим, потенціал громадянського суспільства в новітній історії України використовувався не лише для протестних форм громадської активності, як це було під час трьох революцій, – Революції на граніті, Помаранчевої революції та Революції гідності, – а й для повсякденного захисту законних інтересів та прав і свобод людини, утвердження демократії та верховенства права, боротьби з корупцією, проведення системних реформ тощо. Власне, за роки незалежності України змінилась і сама модель взаємовідносин громадянського суспільства змінилась.

На сьогодні держава не лише почала зважувати на діяльність громадянського суспільства, а й вбачати у ньому важливого партнера, сприяти його розвитку. На користь цього, зокрема, свідчить і затвердження указом Президента України від 26 лютого 2016 р. Національної стратегії розвитку громадянського суспільства. Вбачається, що ця Стратегія знаменує собою новий етап розвитку громадянського суспільства та інститутів, що спирається на досвід, здобутки і прорахунки минулих років.

Аналіз наукових досліджень цієї проблеми. Проблеми теорії та практики формування та функціонування громадянського суспільства та його інститутів є традиційним предметом наукових досліджень філософів, соціологів, правників і політологів. У конституційному праві України до сьогодні питання генезису громадянського суспільства досліджувалися в самостійних розділах у монографіях П. Любченка «Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства» (2006 р.) [4], Г. Берченка «Громадянське суспільство в Україні: конституційний аспект» (2014 р.) і О. Лотюк «Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні» (2015 р.) [3]. Окремі аспекти цієї проблематики також можна зустріти у роботах таких учених-конституціоналістів, як Ю. Барабаш, О. Батанов, С. Бобровник, О. Вашук, В. Ковальчук, М. Козюбра, А. Колодій, А. Крусян, Р. Максакова, О. Марцеляк, В. Нестерович, М. Оніщук, В. Погорілко, В. Речицький, В. Серьогін, О. Скрипнюк, І. Сліденко, О. Совгіря, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, А. Янчук та ін.

Мета наукової статті: виявити витоки і періодизацію основних етапів становлення та розвитку громадянського суспільства, охарактеризувати виявлені етапи, а також визначити основні шляхи і напрями його розвитку в конституційно-правових реаліях сьогодення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Очевидно, що сьогодення та майбутнє громадянського суспільства тісно пов'язане із попереднім досвідом генезису самого громадянського суспільства, уявлень і знань про нього, а також відповідної правотворчої та правозастосовної практики. Власне, громадянське суспільство стає важливою частиною конституційного дизайну, трансформується з ідеї в феномен громадсько-політичного буття, у першу чергу, після унормування права на свободу асоціацій, доступ громадян до управління державними справами, а також їх права обиратись і бути обраними, у тому числі й від політичних партій, у перших конституціях і деклараціях та білях про права в Європі та Америці в кін. XVIII-XIX ст. Саме з цього часу розпочинається відлік формування державою конституційно-правових основ для розвитку та функціонування громадянського суспільства, його взаємодії з державою та бізнесом.

Ця точка зору підтверджується й концепціями та теоріями генезису громадянського суспільства, поширеними у американській і західноєвропейській політико-правовій думці. У цьому сенсі можна звернутись до найбільш відомої та неодноразово інтерпретованої вітчизняними вченими (Г. Берченко, А. Колодій, О. Лотюк і ін.) теорії генезису громадянського суспільства – «Громадянське суспільство – I, – II, – III», обґрунтованої американським вченим Дж. Александером [6]. У ній виділені три основні етапи (епохи) утвердження та розвитку громадянського суспільства в західноєвропейській теорії.

Так епоха «Громадянське суспільство – I», на думку Дж. Александера, охоплює період із кін. XVII до сер. XIX ст. Це був період пов'язаний насамперед зі становленням ідеологічного підґрунтя феномену громадянського суспільства, відтвореного у філософсько-правових роботах Т. Гоббса, Дж. Лока, А. Фергюссона, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Ф.-Г. Гегель, А. де Токвіль. Одночасно з теорією, в цей час утверджується й практика об'єднання вільних і соціально активних громадян-власників у асоціації та політичні партії, що сприяло формуванню т. з. «соціального капіталу» (А. де Токвіль) та створенню механізмів політичної участі громадян у управлінні державними справами на засадах лібералізму, демократії та поваги до приватної власності.

При цьому, «Громадянське суспільство – I» уже вміло відстоювати, у тому числі й через активний громадський опір деспотії, свої цінності та права, а також спромоглося на закріплення в

білях про права та конституціях межі втручання держави у суспільне життя та її обов'язки перед громадянським суспільством. Саме тому перші конституційні акти несли в собі відбиток певного суспільного договору, сторонами якого стали виборна публічна влада («уряд» у широкому тлумаченні) та громадянське суспільство.

Наступна, друга епоха, або ж «Громадянське суспільство – II», на думку Дж. Александера, тривало з сер. XIX і до сер. XX ст. Її можна охарактеризувати як переосмислення теорії та практики громадянського суспільства та пошук нових сенсів, цілей і завдань буття громадянського суспільства. Слід погодитись із О. Лотюк, що з одного боку, стрімкий розвиток безпосередньої та парламентської демократії та визнання за народом всього обсягу повновладдя, а також закріплення такого порядку здійснення влади у країні та організації суспільного життя в конституціях, призводить до послаблення впливу ідей громадянського суспільства на тогочасну правотворчу й правозастосовчу практику. На початку XX ст. світ підкоряється чітким дефініціям і конституційно-правовим процедурам. Натомість, аксіологічна природа громадянського суспільства зазнає в Європі та, частково в США, занепаду під впливом кризи ідей лібералізму.

З другого боку, тогочасне суспільне життя під впливом ідей К. Маркса і Ф. Енгельса та їх послідовників про виробничі сили і відносини та класову державу, а також з огляду на хвилю соціалістичних революцій, що прокотилися в Росії, Німеччині та Угорщині на початку минулого століття, та посилення авторитарних, тоталітарних і мілітаристських режимів у міжвоєнний період, потребували нових ідеалів і сенсів. На жаль, суспільства знаходять ці сенси не в громадянському суспільстві та ліберальній демократії, а в фашизмі, націоналізмі та сталінізмі. Громадянське суспільство трансформується в СРСР, нацистській Німеччині, фашистській Італії та хортистській Угорщині в найгіршу модель корпоративного суспільства [3, с. 147-148].

Епоха «Громадянське суспільство – III» була започаткована після завершення Другої світової війни, призвела до відродження ідей громадянського суспільства та пробудження його соціальної активності в кін. XX ст. і триває до нині. Саме у 70-80-х роках XX ст. ідеї громадянського суспільства були привнесені через масові антивоєнні та студентські громадянські рухи в конституційне життя більшості держав світу.

І, хоча робота Дж. Александера завершується аналізом генезису громадянського суспільства в XX ст. [6], можна передбачити, що з кін. XX ст., після хвилі «оксамитових революцій» і руйнування колишнього СРСР і т.з. «соціалістичного табору», який заперечував цінність громадянського суспільства, світ вступив у нову епоху генезису громадянського суспільства, яка іще лише утверджується як предмет відповідних наукових досліджень.

На «пост-Александрівську» епоху припадає й зародження та розвиток громадянського суспільства в незалежній Україні. Хоча, слід зауважити на те, що і сама незалежність України стала результатом формування життєздатних інститутів громадянського суспільства національного спрямування у колишній УРСР. Насамперед, ідеться про утвердження та боротьбу за незалежність «Народного Руху України», «Товариства Лева», «СНУМ» і інших громадських рухів і організацій.

Щодо генезису громадянського суспільства в незалежній Україні, то сучасні українські учені-конституціоналісти (Г. Берченко, П. Любченко, О. Ващук, О. Лотюк і ін.) обґрунтовують низку цікавих і змістовних періодизацій та наповнюють їх змістом. Аналіз цих періодизацій, на наш погляд, сприяє розумінню основних здобутків і прорахунків розвитку громадянського суспільства та його інститутів.

На нашу думку, заслуговує на увагу періодизація, запропонована у 2004 році О. Ващук. У ній вчена виділяє чотири основні етапи генезису громадянського суспільства та наповнює їх змістом і авторськими інтерпретаціями. Наведемо положення цієї періодизації О. Ващук: перший етап (1991-1995 рр.) характеризується становленням національного законодавства про громадські організації та ознаменувався прийняттям рамкового закону «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 року № 2460-ХІІ; на другому етапі (1996-1997 рр.) відбулася конституціоналізація громадських організацій, яка виразилася в закріпленні на конституційному рівні основних принципів їх правового статусу; третьому етапу (1998-2001 рр.) властиве корегування національного законодавства шляхом прийняття ряду законів, які регулюють правове положення окремих видів громадських організацій; четвертий етап (з 2002 року) характеризується гармонізацією національного законодавства з європейськими та світовими стандартами; розроблення законопроектів із метою врегулювання правового положення громадських організацій (законопроекти «Про громадські організації», «Про невідповідні організації» тощо) [1, с. 5].

Очевидно, що ця періодизація має дискусійний характер, у тому числі й з суто методологічних причин. Адже наведені О. Ващук хронологічні межі виділених нею періодів не

забезпечують безперервність генезису громадянського суспільства. Але, слід зважити й на те, що запропонована вченою періодизація сприяла подальшому дискурсу щодо проблеми становлення та розвитку громадянського суспільства в незалежній Україні.

Не менш оригінальною та однією з перших в Україні стала періодизація громадянського суспільства здійснена П. Любченком у самостійному розділі його докторської дисертації. На думку П. Любченка, можна говорити лише про певні тенденції європейського чи світового характеру, основними серед яких є: а) поява витоків громадянського суспільства, заснованих на елементарній саморегуляції життя людських спільнот (до XV ст.); б) становлення його окремих інститутів (корпорації, релігійні інститути тощо) як відносно відокремлених від держави суб'єктів (XV-XIX ст.); в) суперництво й поступове зближення держави та інститутів громадянського суспільства на основі розуміння взаємозумовленості їх розвитку (XX ст.); г) інтеграція державних органів у систему громадянського суспільства в якості основних управлінських інститутів і посилення впливу народу на органи публічної влади (кінець XX-початок XXI ст.) [5, 49]. Відзначаючи комплексний характер наведеної періодизації, зазначимо, що подібно періодизації Дж. Александера, вона, як власне і періодизація О. Вашук, має лише один сутнісний недолік – не охоплює останні 10 років буремного розвитку громадянського суспільства в Україні.

Окремо хотілось би відзначити комплексний і системний характер періодизації історії громадянського суспільства, здійснений О. Лотюк. На думку вченої, генезис конституційних основ громадянського суспільства в Україні налічує дев'ять основних етапів: перший етап (IX-XVII ст.) – формування первинної громадської спільноти, заснованої на засадах так званої «вічевої демократії» за часів Київської Русі; другий етап (XVII-поч. XX ст.) – утвердження самоврядних козацьких громад і закріплення конституційних основ їх розвитку та збереження в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., розвиток українських громад під впливом державного права Австро-Угорщини, Німеччини, Польщі, Росії та Румунії; третій етап (1917-1921 рр.) – закріплення плюралістичних основ розвитку громадянського суспільства у конституційних актах доби національно-визвольних змагань в Україні; четвертий етап (1921-1991 роки) – утвердження в колишньому СРСР радянської державно-партійної моделі корпоративної держави, в якій всі громадські спільноти були зрощеними із КПРС; п'ятий етап (1991-1996 рр.) – утвердження в незалежній Україні прозахідного громадянського суспільства та закріплення у Конституції України 1996 р. основ його розвитку і функціонування; шостий етап (1996-2004 рр.) – еволюційний розвиток громадянського суспільства та унормування конституційного статусу його інститутів у спеціальних законах; сьомий етап (2004-2010 р.р.) – якісні трансформації громадянського суспільства та його інститутів під впливом Помаранчевої революції 2004 р., розвиток конституційного законодавства про інститути громадянського суспільства; восьмий етап (2010-2013 рр.) – посилення регулятивного впливу держави на розвиток громадянського суспільства, формалізація залучення інститутів громадянського суспільства до участі в управлінні державними справами та затвердження авторитарного режиму В. Януковича; дев'ятий етап (2013 р. – донині) характеризується пробудженням під впливом Євромайдану 2013 р. і Революції Гідності 2014 р. громадянського суспільства та його інститутів, безпрецедентною активністю волонтерських рухів і інших стихійних суспільних рухів із метою захисту української державності та реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [3, с. 153-154].

Залишаючи поза межами цієї статті дискусію про періодизацію генезису громадянського суспільства в Україні з найдавніших часів до проголошення незалежності України, відзначимо, що 5-9 періоди доволі повно і комплексно охоплюють історію становлення та розвитку громадянського суспільства та його інститутів, передають якісні зміни, привнесені в цей процес Революцією Гідності та воєнно-політичними процесами 2013-2015 рр. Поряд із тим, необхідно відзначити і неефективність існуючих механізмів взаємодії громадянського суспільства та держави, наслідком чого стала масштабна парламентсько-урядова, соціально-економічна та гуманітарна криза, неспроможність держави розпочати ефективну боротьбу з корупцією.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, на нашу думку, генезис громадянського суспільства в Україні нараховує сім основних етапів. Перший етап (1988-1991 рр.) – утвердження перших легітимних, орієнтованих на національно-визвольну боротьбу інститутів громадянського суспільства («Народний Рух України» і ін.) та подолання гегемонії КПРС у Декларації про державний суверенітет України; другий етап (1991-1996 рр.) – утвердження в незалежній Україні громадянського суспільства в особі політичних партій, громадських організацій і профспілок та закріплення у Конституції України 1996 р. основ його розвитку і функціонування; третій етап (1996-2004 рр.) – конституційно-правове унормування правового статусу основних інститутів громадянського суспільства у спеціальних законах та створення державою правових

механізмів їх залучення до участі в державному управлінні; четвертий етап (2004-2010 р.р.) – зміни ландшафту громадянського суспільства та активізація його інститутів під впливом Помаранчевої революції 2004 р.; п'ятий етап (2010-2013 рр.) – посилення регулятивного впливу держави на розвиток громадянського суспільства, формалізація залучення інститутів громадянського суспільства до участі в управлінні державними справами; шостий етап (2013-2016 рр.) – активізація громадянського суспільства та ініціювання ним Євромайдану 2013 р. і Революції Гідності 2014 р., посилення волонтерських рухів і антикорупційних та реформаторських рухів, спрямованих на євроінтеграцію; сьомий етап (2016 р. – донині) – прийняття нової Національної стратегії розвитку громадянського суспільства та мобілізація потенціалу громадянського суспільства на захист територіальної цілісності України, проведення правових реформ і протидії корупції.

Джерела та література

1. Вашук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. М. Вашук; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: НАН України, 2004. – 17 с.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Лотюк О. С. Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні: монографія / О. С. Лотюк. – К.: Ліра-К, 2015. – 356 с.
4. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства: монограф. / П. М. Любченко. – Х.: Одиссей, 2006. – 352 с.
5. Любченко П. М. Місцеве самоврядування в системі інститутів громадянського суспільства : конституційно-правовий аспект: дис. на здоб. наук. ст. докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / П. М. Любченко / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х. : 2007. – 436 с.
6. Про сприяння розвитку громадянського суспільства : Указ Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68 / Офіційний веб-сайт Президента України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.
7. Alexander J. C. Civil Society I, II, III : Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / In the book: Real Civil Society / Dilemmas of Institutionalization / Ed. By Jeffrey C. Alexander. – London; New Delhi, 1998. – 326 p.

Чистокляный Я. Периодизация основных этапов становления и развития гражданского общества в независимой Украине. Стаття посвящена исследованию проблем периодизации основных этапов генезиса гражданского общества в независимой Украине, а также раскрытию сущности и содержания основных выявленных этапов. Автор доказывает, что генезис гражданского общества в Украине насчитывает семь основных этапов. Первый этап (1988-1991) – это утверждение первых легитимных, ориентированных на национально-освободительную борьбу институтов гражданского общества («Народный Рух Украины» и др.) и преодоления гегемонии КПСС в Декларации о государственном суверенитете Украины; второй этап (1991-1996) – утверждение в независимой Украине гражданского общества в лице политических партий, общественных организаций и профсоюзов и закрепление в Конституции Украины 1996 г. оснований его развития и функционирования; третий этап (1996-2004) – конституционно-правовое нормирование правового статуса основных институтов гражданского общества в специальных законах и создания государством механизмов их привлечения к участию в государственном управлении; четвертый этап (2004-2010) – изменения ландшафта гражданского общества и активизация его институтов под влиянием Оранжевой революции 2004 г.; пятый этап (2010 -2013) – усиление регулятивного воздействия государства на развитие гражданского общества, формализация привлечения институтов гражданского общества к участию в управлении государственными делами; шестой этап (2013-2016) – активизация гражданского общества и инициирования ним евромайдан 2013 и Революции Достоинства 2014 г., усиление волонтерских движений и антикоррупционных и реформаторских движений, направленных на евроинтеграцию; седьмой этап (2016 - по сей день) – принятие новой Национальной стратегии развития гражданского общества и мобилизация потенциала гражданского общества в защиту территориальной целостности Украины, проведение правовых реформ и противодействия коррупции.

Ключевые слова: гражданское общество, генезис гражданского общества, общественная организация, управление государственными делами, Украина.

Chystokolianyi Ia. Periodization of the Main Stages of Formation and Development of a Civil Society in the Independent Ukraine. This article is devoted to the problems of periodization of the main stages of the civil society genesis in independent Ukraine, as well as disclosing the essence and content of every basic step on the way of its formation. The author proves that the genesis of the civil society in Ukraine comprises seven main stages or phases. The first phase (1988-1991) – consolidation of the first legitimate institutes of civil society, aimed at national liberation struggle («People's Movement of Ukraine» and others) and overcoming the hegemony of the Communist Party in the Declaration of State Sovereignty of Ukraine; the second phase (1991-1996) – establishing of a civil society in independent Ukraine, represented by political parties, public organizations and trade unions and confirming in the Constitution of Ukraine in 1996 the foundations of civil society development and functioning; third phase (1996-2004) – the constitutional and legal regimentation of the main institutions of the civil society and giving them legal status in special laws and creating by the state legal mechanisms allowing them to be involved into state administration; fourth phase (2004-2010) - changes in the landscape of civil society and its institutions revitalization under the influence of the Orange Revolution of 2004; fifth phase (2010-2013) – strengthening the regulatory influence of the state on the development of civil society, formalizing the involvement of civil society institutes into the state governance; sixth phase (2013-2016) – revitalization of civil society activities and initiating by them Euromaidan in 2013 and Revolution of Dignity in 2014, increasing voluntary movements, anti-corruption and reform movements aimed at the European integration of Ukraine; seventh phase (2016 - present day) - the adoption of a new National Strategy for civil society development and mobilizing the potential of civil society for the defense of the territorial integrity of Ukraine, legal reforms and anti-corruption activities.

Key words: civil society, the genesis of the civil society, public organizations, management of public.

УДК 341:061.1ЄС

V. Kolodiazhna

Mechanism of Interaction Between Sources of International and National Law in Terms of European Integration

The article is dedicated to cover the problems of interaction between the norms of international and national law. Among the methods and mechanisms of inclusion or implementation the international law in the national legal system to distinguish science, including the following: reception, transformation, parallelization, sending, incorporation (adoption) obligation ex proprio vigore, theory of execution, admission and more. Ukrainian law, especially the text of the Constitution of Ukraine, needs further improvement to make Ukrainian Law as fully as possible consistent with the international legal obligations of Ukraine.

Key words: mechanism, interaction, reception, transformation, parallelization, sending, incorporation (adoption) obligation ex proprio vigore, theory of execution, admission.

Formulation of scientific problem and its significance. A dynamic development of interstate legal systems at the present stage, the expansion of interaction between national legal systems and between international systems needs effective legal mechanism that would take into account the concerted methods and would facilitate the harmonious functioning of these systems in a single legal space. To ensure such a condition today, special attention should be given to the establishment of a mechanism of interaction between international and national law.

Formulation of goals and objectives of the study. The purpose of the article is to highlight the features of the interaction of sources of international and national law.

Analysis of research of this problem. Value of international and domestic law continues to be the subject of study for many scientists, particularly such as I. Blischenko V. Butkevych, M. Buromenskiy, A. Vishensky, V. Denisov, D. Levin, I. Lukashuk, A. Merezhko, R. Mollerson, G. Tunkin, E. Usenko and others.

Presentation of the main material and justification of the research results. Determining the

mechanism of interaction of international and national law, it is necessary to point out the linguistic meaning of the term «mechanism». In the Ukrainian language, this term is interpreted in different ways: 1) a device that transmits motion; 2) internal structure, system of something; system; 3) a set of conditions and processes that make up a particular fact.

In jurisprudence this term is used fairly often from different angles, «the mechanism of legal effect», «regulation mechanism», «legislative drafting mechanism», «legal mechanism of control» and more.

However, the term «interaction» is interpreted as «collaboration, mutual relationship between objects in action as well as coordinated action between somebody or something. Thus, if the legal mechanism of interaction is defined as a system of legal means, the constitutional and legal mechanism will be interpreted as a system of constitutional and legal means» [4].

A number of States follows the concept «international law is a part of the national legal system», which is reflected in their constitutions. Some states even include international treaties in the list of sources of national law. For example, Art. 87 of the Constitution of Poland 1997 tell us that ratified international treaties are the sources of mandatory law in Poland.

In Ukrainian law questions of the relation between national and international law to some extent are governed by the Constitution of Ukraine. It should be emphasized that the Constitution of Ukraine is not about international law in general, but only is his source as an international treaty. Moreover, it is not about all types of international agreement, but only on such contracts that require agreement for mandatory by the Verhovna Rada of Ukraine. Thus, under Part 1, Article 9 of the Constitution of Ukraine, international treaties ratified by the Verhovna Rada of Ukraine are parts of the national legislation of Ukraine.

However, Article 18 of the Constitution of Ukraine establishes a rule according to which external political activity of Ukraine is aimed on ensuring its national interests and security by maintaining peaceful and mutually beneficial cooperation with the international community, according to generally accepted principles and norms of international law [1].

Priority of international treaties of Ukraine ratified by the Verhovna Rada of Ukraine by the Law of Ukraine «On international agreements of Ukraine» Part 1 of Article 19 of the Act, entitled «Effects of international treaties in Ukraine» stipulates that «international treaties of Ukraine ratified by the Verhovna Rada of Ukraine, are parts of national law and are applied in the manner provided for national legislation»; and pt. 2 of this article establishes the rule that «if another rules than those stipulated in the relevant act of legislation of Ukraine are used, the rules of international agreement must be applied» [2].

Unfortunately, current Ukrainian law contains no provisions that regulate the relationship between Ukrainian law and other sources of international law, primarily the international custom.

As an example of the close relationship between national and international law, regulation of citizenship may be used. On the one hand, international law leaves regulating issues related to specific conditions of nationality to national law, but on the other hand, international law requires that national legislation regarding the citizenship issues must be subordinated with international treaty and custom law of general character.

An example of the link between national and international law is also a fundamental principle of international law «pacta sunt servanda» (agreements must be followed), which has two aspects: 1) external or international, aspect that involves regulation of international relations; 2) internal aspect, which means that this principle serves as a bridge between international and national law that requires changes in national law according to international legal obligations.

According to this principle, the state must implement changes in its internal law that is necessary for the fulfillment of its international legal obligations. What also follows that the state should not invoke the provisions of its national law or gaps in it as the cause for failure of international legal obligations. This principle was repeatedly supported in the decisions of international courts and various international documents.

Norms of national law are essential for the implementation and effectiveness of international law. The state expresses its views on various important issues that are directly related to international law through its internal law. For example, the state with the help of national law sets the width of the territorial sea or environmental standards or human rights in a way that realizes and specifies the norms of international law.

It is also common when an international court considering the particular case, analyzes relevant provisions of national law, without which it is impossible to solve the problem of international legal character.

National law may serve as an evidence of compliance or non-compliance with international law in a certain state. The role of national law in the implementation of international law is also evident when it comes to treaties that leave state the ability to select specific national legal measures implementing the

provisions of this agreement.

Thus, international law requires the state to achieve the final result – the full implementation of international legal obligations and fair implementation of these commitments. On the other hand, international law is not too interested in specific means and methods of a government's international legal obligations, as international law does not define the methods and mechanisms of the implementation of international law in the field covered by national law. For this reason, different states have different decisions about the implementation of international law within its own legal system.

The relation between national and international law is determined by the legal system of each state. That is why this issue is solved differently in each state, and therefore it is difficult to present a comprehensive picture of the methods and mechanisms used by States in the implementation of international law in domestic law.

If to analyze the constitutional provisions of different countries in relation to international law, it can be concluded that states are trying to assert their sovereignty in the sense that only some of them give a significant advantage to international, rather than national law, and only a few States agree on the primacy of international law over own constitution. On the other hand, this does not mean that States ignore or disregard international law.

It should be recognized, that the relevant provisions of the constitutional law of various countries concerning the interaction of national and international law, are often quite abstract formulated, usually only the main principles for such cooperation, leaving the specification of the principles to the practice of law.

If it comes to a collision between the rules of international and national law where the relevant provision of constitutional law does not provide a clear primacy of international law, then it is appropriate that this conflict was solved on the basis of adherence to the international law and the interpretation of national law in respect of international law.

Among the numerous and diverse methods and mechanisms of inclusion or implementation the international law in the national legal system in science name the following: reception, transformation, parallelization, sending, incorporation (adoption), mandatory «ex proprio vigore», performance theory, admission etc.

The essence of the reception consists in the fact that based on national law, norms of international law become rules of national law. It means that national law repeats the content of international law. So can it be, for example, when the state adopts a national law which follows the provisions of the international agreement.

Transformation and parallelization are seen as variations of the reception. So, the transformation foresees sequential transformation of norms of international law in a similar (though not necessarily identical) provision of national law by the so-called «transformer» that is a legal act of national law. It means that international law is not directly applicable in national law, and requires certain changes (such as changes in regulations hypotheses about its recipients) to ensure that its provisions could operate effectively in a different system of law.

Professor I. I. Lukashuk looks at the concept of transformation quite critically and rightly points out that the term «transformation» is conditional and it has restricted to the fact that it is widely acknowledged [3, p. 244].

From the perspective of S. V. Chernichenko, the term «transformation», despite its convention, can still be preferred to the other terms. Moreover, in his opinion, the transformation happens in all cases where the domestic law is in conformity with international law, even if the formulation of an international agreement can cause illusion about the direct application of its provisions to regulate domestic relations [5, p. 151].

In science distinguish two types of transformations: general transformation and special (individual) transformation. General transformation consists in the inclusion to the national system of law the whole or a part of international law (treaties or decisions of international organizations or international customary law only) based on the overall national law (usually the norm of constitution). Special transformation, in turn, involves the conversion of a particular source of international law (separate agreement or decision of an international organization) into national law by a particular national legal act.

Scientists sometimes distinguish direct and indirect transformation. Thus, according to I. I. Lukashuk, at direct transformation rules of contract generate identical rules in national law by virtue of the act of ratification or acceptance of another type of contract. This kind of transformation is sometimes called incorporation or inclusion.

At indirect transformation based on the international agreement national normative act is published and fully reflects the content of the contract [3, p. 225].

Parallelization means repetition of international law in domestic law. This implies that the legislator creates national law which corresponds to international law, that such national rules which though are not always identical, but are similar in content to the norms of international law.

In relation to such legal mechanisms as a reference, incorporation and mandatory *ex proprio vigore* their common feature is that although they can not convert international law into national law, but these mechanisms promote that that international law causes effects in national law.

Thus, sending means that domestic law indicates the national court or other authority to the obligation to apply certain rules of international law, which therefore does not become national law, although it has implications in the field of law.

As an example of sending scientists suggest Article 16 of the Constitution of Portugal, which states: «The provisions contained in the Constitution and related laws and fundamental rights of citizens should be interpreted and be in accordance with the Universal Declaration of Human Rights».

The concept of incorporation, sometimes also called adoption, can be interpreted in different ways. Incorporation is often contrasted with the transformation because it: 1) is not a lawmaking act; 2) is more automatic than a transformation of character; 3) does not change the nature of international law.

Thus, the essence of incorporation is that international law is automatically incorporated into domestic law and is a part of it, while the transformation assumes that international law becomes part of domestic law to the extent that they have been included in national law by law, judgment or even custom.

Obligation or efficiency of international law in the state *ex proprio vigore* (on own power) means that in the absence of a national law clear indication of the inclusion of international law is definitely the law (e.g. treaty). It may still have an effect on interstate relations.

The theory of implementation sometimes is regarded as a form of incorporation. The essence of this theory is that international law is not a subject of transformation into national law and it is applied in the domestic legal order itself. According to this theory, the rules of international law are applicable in domestic law of the state, supplemented by government order (act of the state law) aimed at ensuring the effective implementation of these standards.

Advocates of implementation theory refer to art. 59 (2) of the Constitution of Germany 1949, which states: «The agreements that regulate the political relations of the Federation or relate to cases that are the subject of a federal law require the consent and collaboration of relevant the federal law authorities in the form of the federal law».

One of the proponents of the theory of admission is a German scientist G. Schwan, who formulated the admission in connection with the application of the European Communities. According to this author, the law of the European Communities is not a subject for transformation into domestic law, but is only «allowed» to use in the national law.

Conclusions and perspectives for further research. Thus, the analysis of different methods, mechanisms and theories of application of international law in the framework of national law, shows that, regardless of them, the state always has a duty to implement its international legal obligations under the principle of integrity, because it is the only way to ensure effective implementation and effectiveness of international law. In addition, it is important to emphasize that in practice principle of adherence is alleged to international law, according to which national law should be interpreted and applied in a manner consistent with the norms and principles of international law.

Ukrainian law, especially the text of the Constitution of Ukraine, needs further improvement to make Ukrainian Law as fully as possible consistent with the international legal obligations of Ukraine.

Sources and Literature

1. Конституція України від 28.06.1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 року // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 50. – Ст. 540.
3. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. / И. И. Лукашук. – М.: БЕК, 2005. – 432 с.
4. Луць Л. Конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права: деякі теоретичні аспекти / Л. Луць // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eworks.com.ua/work/6933_Mehanizm_implementacii_norm_prava_ES_y_nacionalni_pravoporyadki_derjav_chl_eniv_zagalnoteoretichna_harakteristika.html
5. Черниченко С. В. Теория международного права. У 2-х томах. Том 1: Современные теоретические проблемы / С. В. Черниченко. – М., 1999. – 336 с.

Колодяжна В. Механізм взаємодії джерел міжнародного та національного права в умовах євроінтеграційних процесів. Стаття присвячена висвітленню проблем взаємодії норм міжнародного та національного права. Серед методів і механізмів включення чи реалізації міжнародного права у національну систему права у науці виокремлюють, зокрема, такі: рецепція, трансформація, паралелізація, відсилання, інкорпорація (адопція), обов'язковість *ex proprio vigore*, теорія виконання, адмісія тощо. Відповідно до сучасного міжнародного права національне законодавство повинне тлумачитися і застосовуватися відповідно до норм і принципів міжнародного права. Українське законодавство, зокрема текст Конституції України, потребує подальшого вдосконалення, щоб привести Основний Закон України у максимально повну відповідність із її міжнародно-правовими зобов'язаннями.

Ключові слова: механізм, взаємодія, рецепція, трансформація, паралелізація, відсилання, інкорпорація (адопція), обов'язковість *ex proprio vigore*, теорія виконання, адмісія.

Колодяжная В. Механизм взаимодействия источников международного и национального права в условиях евроинтеграционных процессов. В статье рассматривается проблема взаимодействия норм международного и национального права. Среди методов и механизмов ввода и реализации международного права в национальную систему права в науке выделяют, в частности, такие: рецепция, трансформация, инкорпорация (адопция), обязательность *ex proprio vigore*, теория исполнения, адмиссия и т.д. В соответствии с современным международным правом национальное законодательство должно толковаться и применяться в соответствии с нормами и принципами международного права. Украинское законодательство, в частности текст Конституции Украины, нуждается в дальнейшем совершенствовании, чтобы привести Основной Закон Украины в максимально полное соответствие с ее международно-правовыми обязательствами.

Ключевые слова: механизм, взаимодействие, рецепция, параллелизация, отсылка,, инкорпорация (адопция), обязательность *ex proprio vigore*, теория исполнения, адмиссия.

УДК 342.72:061.1ЄС

I. Kononchuk

Legal Status of European Union Citizens

This article analyzes and evaluates the legal status of European Union (EU) citizens. The main stages of citizenship formation are defined. Founding treaty provisions and acts of secondary legislation concerning the European Union citizenship are examined. Migration and political rights and requirements of EU citizens are described. The notion «EU citizenship» has different sense from the notion «state citizenship», it complements rather than replaces national citizenship, and therefore it has subsidiary character. Implementation of EU citizenship strengthens the international nature of EU, democratizes its political life, as it emphasizes that the goal of the union is about development of personality of its citizens through giving them supplementary rights and freedoms and increases EU supranationality.

Key words: European Union citizenship, citizens of European Union, legal status of citizens, migration rights, political rights.

Formulation of scientific problem and its significance. EU citizenship is aimed to define the legal relation between the citizen and the Union. Its reflection can be found through the rights and duties of the citizens, as well as their participation in the political life of the country. The rights and duties of the citizens are protected by the institutions and member states of EU.

On the current stage of development, the institute of EU citizenship is undergoing the process of formation that is why there are some discussions concerning its proper understanding. In these conditions, the problem of further improvement of its content becomes actual nowadays.

Taking into account Ukraine's orientation towards Europe, it should not stay away from the research of the above mentioned processes, that is why the perspective of obtaining the EU citizenship by the citizens of Ukraine leads to the need of comprehensive study of the theoretical problems of EU citizens' legal status.

Analysis of research of this problem. M. Baymuratov, M. Vitruk, O. Juravka, M. Entin,

P. Kalynichenko, A. Kapustin, S. Kashkin, F. Kogevnykov, I. Lukashuk, V. Muravyov, M. Priston, M. Sarakutza, L. Tymchenko, G. Tunkin, M. Fushe, S. Chernychenko, I. Jakovjuk, S. Jankovskiy and other national and foreign scholars made a research of legal status of EU citizens.

Despite the availability of studies on this issue, the questions of EU citizens' legal status are still actual and require further theoretical research and legislative improvements.

Formulation of goals and objectives of the study. The goal of this study is to analyze the migration and political rights and duties of the EU citizens and to examine the provisions of the treaties as well as secondary legislation on the EU citizenship.

Presentation of the main material and justification of the research results. In the article 20 of the Treaty on the Functioning of the European Union, it is noted that each individual who has the member state citizenship is a citizen of the EU. EU citizenship complements national citizenship, but it does not replace it. Section V of the Charter of Fundamental Rights of the European Union enshrines the rights of EU citizens [1].

EU citizenship defines the special stable and continuous relationships of the individual with European Union that are realized through the political and legal relations with the member state. Legally, it is reflected through the normative fixation of entrance conditions, acquisition and loss of citizenship, under which this person gets the opportunity to use all the guaranteed rights and freedoms and also takes up duties which constitute the legal status of EU citizen. EU member states citizens automatically obtain EU citizenship. They do not have to address certain EU authorities in order to obtain citizenship. The question of presence or absence of member state citizenship, the conditions of its acquisition and termination are solely under the responsibility and competency of EU member states.

The citizens are directly granted with rights and duties that are protected by institutions and member states. At the same time, the peculiarity of this connection is that the norms of European Union legislative system are a priority in relation to national legislation of each member – state.

Formation of EU citizenship institute went through 6 main stages: Paris summit (1974), summit of European Council at Fontainebleau (1984), signature of Maastricht Treaty on European Union (1992), signature of Amsterdam Treaty (1997), signature of Treaty on Constitution for Europe (2004) and signature of Lisbon Treaty (2007).

Treaty on the Functioning of European Union depicts the rights of EU citizens. They can be divided into the following categories: migration – the right for free movement and residence on the territory of the member states (article 21); political rights of the citizen (article 22) provide the EU citizens the right to elect and to be elected to the European Parliament and local authorities in the country, where they are residing; provides the rights to use the protection of diplomatic or consulate institutions of any member – state on the same conditions as the citizens of that country (article 23); proclaims the right of EU citizens to apply with petitions to the European Parliament or to the EU Ombudsman (article 24) [1]. However, it is just the main rights of EU citizens. The remaining rights are defined by the other provisions of the founding acts of EU, EU Charter of Fundamental rights from 7 December 2000, and secondary legislation of the EU, as well as decisions of the Court.

The article 25 of the Treaty on the functioning of European Union states that the Council of Europe on the proposal of European Commission and after consultation with European Parliament may unanimously adopt provisions intended to modify or supplement the rights of the EU citizens [1].

The article 21 of the Treaty on the Functioning of European Union states that each EU citizen has the right for free movement and residence on the territory of the member – states, taking into account the limitations and conditions laid down in the treaties, measures set by the Treaties and measures adopted to implement them.

Chapter 2, article 21 of the Treaty states that if the EU activity is considered as necessary for achieving the goal and if the Treaties are not provided the necessary powers, European Parliament and Council of Europe can adopt the provisions that contribute to the realization of this right. This right is also enshrined in the paragraph 1, article 45 of EU Charter of Fundamental Rights [1]. The right for free movement and choice of residence place within any state is guaranteed to each individual, who legally resides on the territory of this country and according to paragraph 1, article 13 of Universal Declaration of Human Rights of 1948 and paragraph 1, article 12 of International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 [2]. However, according to Maastricht Treaty (paragraph 1 article 18) and EU Charter of Fundamental Rights of 2000 (paragraph 1, article 45, paragraph 2, article 52) the EU citizens realize this right within the entire territory of EU.

EU citizens voting rights are stated in the Treaty on the Functioning of European Union (article 22)

and European Union Charter on Fundamental Rights (paragraph 1, article 39). The following principle is enshrined in the Treaty: «Every citizen of the Union residing in a Member State of which he is not a national shall have the right to vote and to stand as a candidate at municipal elections in the Member State in which he resides, under the same conditions as nationals of that State» [1].

Chapter 2, article 22 defines the order of realization of electoral rights at the elections to the European Parliament, which is a subject to Council of Europe detailed unanimous decision adopted as a proposal of European Commission after consultations with European Parliament. This can include provisions concerning the exceptions, taking into account the specific problem of the member – state.

Directive 93/109/EU regulates the procedure of realization of active and passive electoral rights on the elections to European Parliament. 20 December 2012 Council of Europe adopted the Directive 2013/1/EU, amending the directive 93/109/EU. EU citizens got the practical opportunity to vote and to stand for elections to European Parliament on the territory of residence state, regardless of national citizenship of the member – state; the electoral rights are realized voluntarily by the citizens. It is important to note that this Directive does not allow the dual use of the voting right and dual nomination of own candidature on the territory of different member states at the elections to European Parliament [3; 4].

Article 22 of the Treaty on the Functioning of European Union and article 40 of EU Charter (2000) guarantees all the EU citizens the right to elect and to be elected on the municipal elections on the territory of the member – state, regardless of possessing or not the national citizenship of the country of constant residency. However, according to article 22 of the Treaty on the Functioning of European Union and also Council Directive 94/80/EU (with the amendments of Directive 96/30/EU), issued basing on the following paragraph «On the order of realization of active and passive election right on the municipal elections of EU citizens according to the place of residence in the EU member – state, the citizenship of which they do not possess» from 19 December 1994 the conditions of implementation of this right can be introduced, while the methods of its realization can provide the exceptions from the general rules, if they are warranted by the specific problems of a member – state [5]. The minimum residency term (Belgium, Germany, Luxemburg, France), submission of the formal application, etc. can be the condition of realization of electoral rights by the citizens of European Union on the municipal elections.

The article 23 of the Treaty on the Functioning of European Union stipulates that each EU citizen on the territory of the third country, where the member – state of the citizen is not represented, enjoys the protection of diplomatic and consular missions of any member – state on the same conditions as the citizen of this country. A similar provision is included into the EU Charter of Fundamental Rights of 2000 (article 46). The legitimacy of normative consolidation of the possibility to use the diplomatic and consular protection of other country raises certain doubts in terms of norms of general international law. The Vienna Convention on Diplomatic Relations of 1961 does not provide the opportunity to provide diplomatic protection to foreign citizens. According to Vienna Convention on diplomatic relations of 1961 (article 6, 46) and also Vienna convention on consular relations of 1963 (article 8, 18) accreditation country can take the responsibility of the protection of interests of the third country and its citizens in the host country, while the consular office of accreditation country can realize the consulate functions in the host country from the name of the third country. However, firstly such protection can be only temporary, while secondly provision of diplomatic protection and realization of consular functions by accreditation country from the name of the third country can be possible in the condition of the consent of the host country [6; 7].

EU citizens' right to submit a petition to European Parliament or to EU Ombudsman is enshrined in the article 24 of the Treaty on the Functioning of European Union and the article 44 of EU Charter on Fundamental Rights. Each EU citizen has the right to address the complaint to the EU Ombudsman, appointed by European Parliament. Similarly to presenting a petition to European Parliament, this right also belongs to every natural and legal person that resides or has the legal address in the member – state (article 228 of the Treaty on the Functioning of European Union, article 43 of the Charter).

Article 228 of the Treaty states that European Ombudsman, appointed by European Parliament is empowered to examine complaints of the EU citizens and other individuals, who reside or who are registered in any of the EU member states. At the same time, the complaint cannot be completely arbitrary. Only the deficiencies in the institutions' activities that according to the point of view of the applicant can prevent from the realization of goals and realization of tasks of European Union can be its subject. It does not necessarily mean that the facts presented in the complaint are directly related to the rights and interests of the applicant (as provided by the Treaty for the cases of complaints) [1]. This procedure is a form of control over the activities of the EU organs and institutes; it encourages the raise of activities and interest of EU ordinary citizens in the realization of the necessary tasks.

Article 24 of the Treaty on the Functioning of European Union states that every citizen has the right

to address into any EU institutions or organs with the written statement, composed in one of the official languages of member – states and to get the answer in the language of the presented inquiry – statement. According to the paragraph 4 article 41 of EU Charter on Fundamental Rights, natural and legal persons who reside or who has a legal address in the EU member – state have the similar right.

The right for good governance is enshrined in the article 41 of the EU Charter of Fundamental Rights of 2000. Except the above mentioned rights of EU citizens for addressing the EU institutions and organs, it also includes the following rights: impartial, fair case examination of EU citizens by the organs and institutions in a reasonable time; to be heard against them, to take individual measures that cause negative consequences; the right for access to materials of own case for compliance with the legitimate interests of confidentiality; professional and commercial secrecy; obligation of administrative organs to motivate own decisions; compensation of EU caused damages to citizens and EU individuals by the organs of EU or their representatives, during the realization of own duties [1].

One of the most complicated problems related to the understanding of the citizenship nature and legal status of individual in EU is the question of duties of its citizens. Critical evaluations concerning the realization of EU citizenship concept can be explained by the uncertainty in such important citizenship attribute as the duties of the citizens.

EU citizenship provides the range of new rights to the citizens of the member – states, therefore they should also follow the duties in relation to EU, as belonging to the specific citizenship provides individual not only rights, but also duties. Taking this into account, chapter 2, article 20 of the Treaty on the Functioning of the EU clearly stipulates that EU citizens must carry out the duties assigned to them, according to the Treaty. However, the duties of the citizens get less attention than rights, as they are not concretized in the relevant section of the Treaty that relates to the single EU citizenship.

Traditionally, citizenship institute provides people not only rights, but also duties. Conscription duty and tax duty are the main duties of the citizen, in relation to national citizenship. Obviously, the intention of securing similar duties for EU citizens would surely cause the opposition from the EU member states, as it would factually mean the transfer of rights to European Union concerning realization of rights, that are considered principal for preserving the sovereign status of state power rights, therefore it once again would concern the painful theme of state sovereignty [8, p. 327].

Talking about European Union, it is difficult even to imagine what are the concrete duties of its citizens. Predicting the possibility of broadening of existing rights, the Maastricht and the Lisbon Treaties do not contain the analogical norm concerning the duties. This fact demonstrates that the notion of citizenship in its traditional meaning as a precondition of EU citizen legal status is not finally formed. In other words, the duties of EU citizens are not formulated yet, while at the same time the rights, proclaimed within this institute are not realized on practice.

Conclusions and perspectives for further research. EU citizenship regulates and draws the direct legal relationship between the EU and the member states. The notion «EU citizenship» has different sense from the notion «state citizenship», it complements rather than replaces national citizenship, and therefore it has subsidiary character. Implementation of EU citizenship strengthens the international nature of EU, democratizes its political life, as it emphasizes that the goal of the union is about development of personality of its citizens through giving them supplementary rights and freedoms and increases EU supranationality.

Sources and Literature

1. Зібрання актів Європейського права. – К.: Ред. журн. «Право України», 2013.– Вип. 1: Європейський Союз / упоряд. К. В. Смирнова; за заг. ред. В. І. Муравйова. – 2013. – 1052 с.
2. Международные акты о правах человека: сборник документов / сост. и вступ. ст.: В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – М.: Норма, Инфра-М, 1998. – 784 с.
3. Council Directive 93/109/EC of 6 December 1993 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and stand as a candidate in elections to the European Parliament for citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals [Electronic resource]. – Mode of access: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:31993L0109>
4. Council Directive 2013/1/EU of 20 December 2012 amending Directive 93/109/EC as regards certain detailed arrangements for the exercise of the right to stand as a candidate in elections to the European Parliament for citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals [Electronic resource]. – Mode of access: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013L0001>
5. Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which

- they are not nationals [Electronic resource]. – Mode of access: http://eur-ex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv%3A0J.L_.1994.368.01.0038.01.ENG
6. Vienna Convention on Diplomatic Relations of 1961 // website of Verkhovna Rada of Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_048
7. Vienna convention on consulate relationships of 1963 // Verkhovna Rada of Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_047
8. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: монографія / І. В. Яковюк. – Х.: Право, 2013. – 760 с.

Конончук І. Правовий статус громадян Європейського Союзу. У статті досліджено правовий статус громадян Європейського Союзу (ЄС). Визначено основні етапи становлення його громадянства. Зазначено, що громадянство Європейського Союзу покликане визначати правовий зв'язок між громадянином і Союзом, що знаходить своє відображення в правах громадян, їхніх обов'язках та участі в політичному житті. Громадяни безпосередньо наділяються правами й обов'язками, які підлягають охороні з боку інститутів та держав-членів ЄС. Проаналізовано положення установчих договорів, акти вторинного законодавства Європейського Союзу стосовно громадянства. Охарактеризовано міграційні, політичні, права й обов'язки громадян ЄС. Поняття «громадянство Європейського Союзу» має інше значення, у порівнянні із поняттям «громадянства держави», адже воно доповнює, а не замінює національне громадянство і тому має допоміжний характер. Існування громадянства Європейського Союзу зміцнює міжнародний характер цього утворення, демократизує політичне життя, оскільки воно підкреслює, що метою Європейського Союзу є розвиток своїх громадян шляхом наділення їх додатковими правами і свободами.

Ключові слова: громадянство Європейського Союзу, громадяни Європейського Союзу, правовий статус громадян, міграційні права, політичні права.

Конончук І. Правовой статус граждан Европейского Союза. В статье исследуется правовой статус граждан Европейского Союза. Определяются основные этапы становления гражданства Европейского Союза. Отмечается, что гражданство Европейского Союза призвано определять правовую связь между гражданином и Союзом, что находит свое отражение в правах людей, их обязанностях и участия в политической жизни. Граждане непосредственно наделяются правами и обязанностями, которые подлежат охране со стороны институтов и государств-членов ЕС. Проанализированы положения учредительных договоров, акты вторичного законодательства Европейского Союза в отношении гражданства Союза. Охарактеризованы миграционные, политические, права и обязанности граждан Европейского Союза. Понятие «гражданство Европейского Союза» имеет другое значение, по сравнению с понятием «гражданства государства», ведь оно дополняет, а не заменяет национальное гражданство и поэтому имеет вспомогательный характер. Существование гражданства Европейского Союза укрепляет международный характер этого образования, демократизирует политическую жизнь, поскольку подчеркивает, что целью Европейского Союза является развитие своих граждан путем наделения их дополнительными правами и свободами.

Ключевые слова: гражданство Европейского Союза, граждане Европейского Союза, правовой статус граждан, миграционные права, политические права.

РОЗДІЛ III

Актуальні проблеми цивілістики

УДК 347.77 (438+477)

Y. Hofman

Ochrona własności przemysłowej: umowy międzynarodowe oraz przepisy prawa ochronnego Polski i Ukrainy

W artykule omawiany jest system prawa patentowego w Polsce i na Ukrainie. Przedstawione zostały podstawowe przepisy prawa obu krajów w zakresie prawa patentowego i jego ochrony prawnej. Podane są podstawowe pojęcia z zakresu ochrony własności przemysłowej i zasady ochrony praw patentowych wynalazcy w świetle prawa międzynarodowego, prawa Unijnego oraz ustawodawstwa krajowego Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy. Przedstawiona została procedura uzyskania patentu. Wskazane zostały prawa i obowiązki podmiotów prawa patentowego.

Słowa kluczowe: własność intelektualna, patent, prawo własności przemysłowej, informacja naukowo-techniczna, wzór użytkowy, wzór przemysłowy.

Przedstawienie problemu naukowego i jego znaczenie. Ukraina, jak i Polska ma wieloletnią tradycję w zakresie ochrony własności intelektualnej, w tym praw autorskich oraz praw własności przemysłowej. Pierwsze akty prawne dotyczące ochrony praw własności przemysłowej w Polsce zostały uchwalone w latach 20. XX wieku. Obowiązujące obecnie ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 roku oraz Prawo własności przemysłowej z 2000 roku są zgodne z międzynarodowymi standardami ochrony własności intelektualnej wynikających z umów międzynarodowych, których Polska jest stroną, w szczególności TRIPS.

Treść główna i uzasadnienie wyników badania. Znaczący wpływ na kształt regulacji miało przystąpienie Polski w roku 2004 do Unii Europejskiej. W związku z przystąpieniem do Unii, Polska przyjęła do swojego porządku prawnego dorobek Wspólnoty obejmujący wszystkie traktaty założycielskie i akcesyjne oraz umowy międzynarodowe je zmieniające (tzw. prawo pierwotne), przepisy wydawane na ich podstawie przez organy Wspólnot (prawo wtórne), umowy międzynarodowe zawarte przez Wspólnoty i Unię Europejską, orzecznictwo ETS i Sądu Pierwszej Instancji, a także deklaracje i rezolucje oraz zasady ogólne prawa wspólnotowego.

Co dotyczy przepisów prawa w dziedzinie ochrony własności intelektualnej w Ukrainie, to możliwość stanowienia prawa wewnętrznego zjawiała się dopiero po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości [1].

W sierpniu roku 1990 Radą Najwyższą została uchwalona ustawa o ekonomicznej niepodległości Ukraińskiej ZSR. W tym akcie prawnym zostało zadeklarowano, że cały ekonomiczny, naukowy oraz techniczny potencjał, który znajduje się na terytorium Ukrainy jest własnością narodu Ukrainy oraz jest podstawą jej ekonomicznej niepodległości.

W dniu 24 sierpnia 1991 roku Rada Najwyższa USRR uchwaliła Akt Niepodległości Ukrainy oraz utworzenia niepodległego państwa – Ukraina. Dzięki temu zostały założone podstawy utworzenia własnego systemu prawnego, w tym też i prawa o własności intelektualnej.

Początkiem kształtowania się ustawodawstwa Ukrainy «O intelektualnej własności» jest dzień 7 lutego 1991 r., kiedy została uchwalona Ustawa Ukrainy «O własności». Pierwszym aktem normatywnym, w dziedzinie ochrony własności przemysłowej, był zatwierdzony Dekretem Prezydenta Ukrainy «Tymczasowy przepis o ochronie prawnej obiektów własności przemysłowej oraz propozycji racjonalizatorskich w

Ukrainie» z dnia 18 września 1992 r. Z czasem, przez uchwalenie nowego ustawodawstwa Ukrainy w dziedzinie ochrony własności przemysłowej ww. akty prawne utraciły mocy prawnej [10, s. 58].

W grudniu roku 1991 uchwalono Ustawę Ukrainy «O zasadach polityki państwowej w dziedzinie nauki i działalności naukowo-technicznej», która określa ogólne zasady prawne naukowo-technicznej działalności w Ukrainie. Prawie po dwóch latach, w czerwcu 1993 r., Rada Najwyższa Ukrainy uchwaliła Ustawę Ukrainy «O naukowo-technicznej informacji» [2]. Ustawa ta określa zasady prawne stworzenia i korzystania z naukowo-technicznej informacji, uznał taką informację za towar oraz obiekt prawa własności intelektualnej.

Natomiast główną pulę źródeł prawa o własności intelektualnej stanowią ustawy, które zostały uchwalone w grudniu 1993 r., są to Ustawa «O ochronie prawnej wynalazków i wzorów użytkowych» [3], «O ochronie praw do wzorów przemysłowych» [4], «O ochronie praw na znaki dla towarów i usług» [5], «O prawie autorskim i prawach pokrewnych» [6]. W tym że roku 1993 została uchwalona Ustawa Ukrainy «O działalności wydawniczej» [7] oraz «O telewizji i radiofonii» [8]. Ogólnie, w ciągu pierwszych dziesięciu lat niepodległej Ukrainy, ustawodawstwo w dziedzinie ochrony własności intelektualnej zaznało istotnych zmian, które zostały opracowane w oparciu na przepisy prawa międzynarodowego w tej dziedzinie. W tym momencie należy wspomnieć, że Ukraina, będąc krajem byłego ZSRR, została członkiem Światowej Organizacji Własności Intelektualnej, która do dnia dzisiejszego zajmuje się koordynacją i tworzeniem regulacji dotyczących systemu ochrony własności intelektualnej, a także świadczeniem pomocy prawnej i technologicznej.

Dnia 31 maja 1995 r. Ukraina dołączyła się do Konwencji berneńskiej o ochronie dzieł literackich i artystycznych. Dnia 27 stycznia 1995 r. Rada Najwyższa Ukrainy ratyfikowała Umowę o współpracy w dziedzinie ochrony prawa autorskiego i praw pokrewnych krajów WNP. W czerwcu 1999 r. Ukraina dołączyła się do Międzynarodowej konwencji o ochronie wykonawców, producentów fonogramów oraz organizacji nadawczych (Konwencja Rzymska).

Zgodnie z przepisami prawa międzynarodowego Ukraina uznała za obowiązujące na swoim terytorium Konwencję paryską o ochronie własności przemysłowej od 20 marca 1883 roku. Zgodnie z przepisami Konwencji paryskiej przedmiotem ochrony własności przemysłowej są: patenty na wynalazki, wzory użytkowe, rysunki i modele przemysłowe, znaki fabryczne lub handlowe, nazwa handlowa i oznaczenia pochodzenia lub nazwy pochodzenia, zwalczanie nieuczciwej konkurencji.

Uznając za obowiązującą na swoim terytorium Porozumienie Madryckie o międzynarodowej rejestracji znaków [11] od 14 kwietnia 1891 r. oraz Układ o Współpracy Patentowej (PCT) [12], podpisany 19 czerwca 1970 roku. Do Układu o Współpracy Patentowej należą 134 państwa (w tym Ukraina i Polska), przy czym członkami układu mogą być jedynie państwa, które ratyfikowały konwencję paryską. Rząd Ukrainy oświadczył, że bierze na siebie zobowiązania, które wypływają z zaznaczonych Konwencji oraz Umów w stosunku do terytorium Ukrainy.

Zgodnie z postanowieniami konwencji paryskiej każdy, kto dokonał prawidłowego zgłoszenia wynalazku w jednym z państw Konwencji, otrzymuje 12 miesięcy na zgłoszenie tego samego wynalazku w innym państwie Konwencji z prawem przywołania daty pierwszeństwa z pierwszego prawidłowego zgłoszenia, z tym skutkiem, że dokonane w tym państwie w międzyczasie zgłoszenie takiego samego wynalazku przez inną osobę zostanie odrzucone. Zgłoszenia z pierwszeństwem konwencyjnym są nadal najbardziej popularną formą międzynarodowej ochrony wynalazku, jeżeli intencją jego właściciela jest uzyskanie patentów jedynie w kilku krajach świata. Po dokonaniu zgłoszenia, kryteria zdolności patentowej wynalazku są rozpatrywane lokalnie zgodnie z ustawodawstwem danego kraju Konwencji.

Co dotyczy postanowień Układu o Współpracy Patentowej, to układ ten pozwala na lepsze oszacowanie wartości rynkowej wynalazku i prawdopodobieństwa uzyskania patentów. Umożliwia on także przesunięcie zasadniczych wydatków dalszej procedury zgłoszeniowej w czasie. Zgłoszenie wynalazku do opatentowania publikowane jest przez urząd patentowy po upływie 18 miesięcy od daty pierwszeństwa do uzyskania patentu (a więc, od pierwszego zgłoszenia tego wynalazku w jednym z urzędów patentowych), przy czym na wniosek zgłaszającego publikacja następuje wcześniej.

Dokumentem patentowym jak w Polsce tak i w Ukrainie jest patent. Patentem jest dokument wydawany przez urzędy patentowe. Przyznanie patentu nie oznacza automatycznie przyznania prawa do korzystania z opatentowanego wynalazku. Może to wynikać z obowiązujących w danym kraju innych regulacji prawnych, bądź też dlatego, że urzeczywistnienie wynalazku pociąga za sobą naruszenie innych patentów [13, s. 256]. Patent jest to prawo do wyłącznego korzystania z wynalazku przez określony czas, w sposób zarobkowy (przemysłowy, handlowy) na terytorium danego państwa lub państw, przyznane przez kompetentny organ państwowy, regionalny lub międzynarodowy, który decyzją administracyjną patentu udzieliło, pod warunkiem wniesienia opłat za co najmniej pierwszy okres ochrony od daty zgłoszenia.

Aby wynalazek uzyskał ochronę, musi spełniać trzy warunki. Być nowym (tj. nie stanowić części obecnego stanu techniki), posiadać poziom wynalazczy (tj. nie wynikać dla znawcy w sposób oczywisty ze stanu techniki) oraz nadawać się do przemysłowego stosowania (tj. według wynalazku może być uzyskiwany wytwór lub sam wynalazek może być wykorzystywany w jakiegokolwiek działalności przemysłowej, nie wykluczając rolnictwa) [9, s. 135].

Korzystanie z wynalazku objętego patentem obejmuje wszelkie postacie stosowania wynalazku, czerpania korzyści z wynalazku oraz dysponowania nim. Natomiast korzystanie z wynalazku przez inne osoby możliwe jest jedynie za zgodą uprawnionego. Uprawniony z patentu może w drodze umowy udzielić innej osobie upoważnienia (licencji) do korzystania z jego wynalazku.

Uprawniony z patentu może zakazać osobom trzecim, nie mającym jego zgody, korzystania z wynalazku w sposób zarobkowy lub zawodowy, polegający na:

- wytwarzaniu, używaniu, oferowaniu, wprowadzaniu do obrotu lub importowaniu dla tych celów produktu będącego przedmiotem wynalazku lub
- stosowaniu sposobu będącego przedmiotem wynalazku, jak też używaniu, oferowaniu, wprowadzaniu do obrotu lub importowaniu dla tych celów produktów otrzymanych bezpośrednio takim sposobem.

Dokument patentowy zawiera następujące elementy:

- stronę tytułową – zawiera dane bibliograficzne i skrót opisu;
- opis wynalazku i rysunek (jeżeli jest konieczny) – przedstawia szczegółowo wynalazek wraz z przykładami jego wykonania i stanowi wykładnię dla zastrzeżeń patentowych;
- zastrzeżenia patentowe – określają zakres ochrony patentowej.

Potwierdzeniem istnienia patentu jest opublikowany dokument patentowy, składający się z opisu patentowego obejmującego opis wynalazku, zastrzeżenia patentowe i rysunki (jeśli są).

Udzielone patenty podlegają wpisowi do rejestru patentowego prowadzonego przez urząd patentowy właściwego kraju, a informacja o jego udzieleniu publikowana jest w Wiadomościach Urzędu Patentowego.

Czas trwania patentu jak w Polsce tak i w Ukrainie generalnie wynosi 20 lat od daty dokonania zgłoszenia wynalazku w Urzędzie Patentowym właściwego kraju.

Patent jest zbywalny i podlega dziedziczeniu, przy czym umowa o przeniesienie patentu wymaga, pod rygorem nieważności, zachowania formy pisemnej. Przeniesienie patentu staje się skuteczne wobec osób trzecich z chwilą wpisu tego przeniesienia do rejestru patentowego.

Co dotyczy udzielania patentów w omawianych w artykule krajach, to na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej centralnym organem administracji rządowej upoważnionym do wydawania patentów jest Urząd Patentowy Rzeczypospolitej Polskiej. Urząd Patentowy został utworzony dnia 28 grudnia 1918 roku, i właśnie on jest właściwym organem administracji rządowej w sprawach z zakresu własności przemysłowej.

10 listopada 1919 r. Polska przystąpiła do Konwencji Paryskiej o ochronie własności przemysłowej, włączając się do współpracy międzynarodowej w tej dziedzinie. Natomiast 11 kwietnia 1924 r. dokonano rejestracji pierwszego znaku towarowego, a 24 kwietnia 1924 r. udzielony został pierwszy patent.

Jak już było wspomniano wyżej, w latach 1999-2002 znowelizowano ustawodawstwo Ukrainy dotyczące ochrony własności intelektualnej, w tym m.in. ustawy o ochronie praw do znaków towarowych, o ochronie praw do wykazania pochodzenia towarów, o ochronie praw do wynalazków, o ochronie praw do wzorów przemysłowych.

Rejestrację znaków towarowych w Ukrainie prowadzi Państwowa Służba Własności Intelektualnej podporządkowana Ministerstwu Rozwoju Gospodarczego i Handlu Ukrainy. Służbie podlegają m.in. przedsiębiorstwa państwowe «Ukraiński Instytut Własności Przemysłowej» (odpowiadający m.in. za rejestrację tego typu obiektów) i «Ukraińska Agencja ds. praw autorskich i pokrewnych».

Pełnomocnymi przedstawicielami Służby w regionach Ukrainy są państwowi inspektorzy do spraw intelektualnej własności, zadaniem których jest uprzedzenie naruszeń w zakresie intelektualnej własności.

Do struktury Służby Własności Intelektualnej należy Państwowe przedsiębiorstwo «Ukraiński instytut własności przemysłowej» (Ukrpatent).

Podobnie Urząd Patentowy RP tak i Służba Własności Intelektualnej Ukrainy realizują swoje podstawowe zadania w zakresie: udzielania ochrony prawnej na przedmioty własności przemysłowej, gromadzenia i udostępniania dokumentacji i literatury patentowej, współtworzenia i popularyzacji zasad ochrony własności przemysłowej.

Podstawowe zadania urzędów omawianych państw, dotyczące udzielania i utrzymywania ochrony prawnej własności intelektualnej, są realizowane w oparciu o ustawodawstwo krajowe każdego państwa,

uwzględniając porozumienia międzynarodowe. Zgodnie z tymi przypisami urzędy patentowe Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy udzielają i utrzymują ochrony prawnej dla:

- zgłoszeń wynalazków i wzorów użytkowych w trybie Układu o współpracy patentowej (PCT),
- zgłoszeń wynalazków w trybie Konwencji o udzielaniu patentów europejskich,
- zgłoszeń znaków towarowych w trybie Porozumienia madryckiego o międzynarodowej rejestracji znaków i Protokołu do tego Porozumienia.

Do zasadniczych zadań urzędów patentowy jak w Polsce tak i na Ukrainie w szczególności możemy odnieść:

- przyjmowanie i badanie zgłoszeń dotyczących wynalazków, wzorów użytkowych, wzorów przemysłowych, znaków towarowych, oznaczeń geograficznych oraz topografii układów scalonych, dokonanych w celu uzyskania ochrony;
- orzekanie w sprawach udzielania patentów i dodatkowych praw ochronnych na wynalazki, praw ochronnych na wzory użytkowe oraz znaki towarowe, a także praw z rejestracji wzorów przemysłowych, oznaczeń geograficznych i topografii układów scalonych;
- rozstrzyganie spraw w postępowaniu spornym;
- prowadzenie rejestru patentowego oraz rejestrów: wzorów użytkowych, wzorów przemysłowych, znaków towarowych, oznaczeń geograficznych oraz topografii układów scalonych.

Ponadto urzędy patentowe Polski i Ukrainy wydają własne periodyki, w Polsce jest to Biuletynu Urzędu Patentowego, a w Ukrainie Oficjalny Biuletyn «Własność przemysłowa», biorą udział w pracach organów międzynarodowych z tytułu zawartych przez Rzeczypospolitą Polską i Ukrainę umów międzynarodowych w sprawach z zakresu własności przemysłowej, w szczególności Konwencji paryskiej o ochronie własności przemysłowej oraz prowadzą centralny zbiór narodowych i zagranicznych opisów patentowych.

Udzielone przez urzędy patentowe prawa wyłączne mogą się stać przedmiotem sporu, który wymaga rozstrzygnięcia przy udziale zainteresowanych stron. Zgodnie z przepisami prawa polskiego sprawy o unieważnienie praw, a także sprawy o stwierdzenie wygaśnięcia rozpatrywane są w Urzędzie Patentowym przez kolegia orzekające do spraw spornych. Również i na terytorium Ukrainy rozwiązanie podobnych sporów należą do kompetencji Izby Apelacyjnej przy Państwowej służbie własności intelektualnej Ukrainy.

Ustawodawstwo o prawie własności przemysłowej obu państw w sposób enumeratywny wskazuje sprawy, które mogą być rozpatrywane w trybie postępowania spornego. Są to między innymi sprawy o:

- unieważnienie patentu na wynalazek,
- prawa ochronnego na znak towarowy,
- prawa z rejestracji wzoru przemysłowego,
- sprawy o stwierdzenie wygaśnięcia patentu na wynalazek dotyczący materiału biologicznego lub jego użycia,
- a także sprawy o stwierdzenie wygaśnięcia prawa ochronnego na znak towarowy.

Podsumowanie. Istotne jest, że w odróżnieniu od postępowania zgłoszeniowego lub rejestrowego, postępowanie sporne ma charakter kontradiktoryjny, czyli dotyczy co najmniej dwóch stron, które pozostają w sporze. Urzędy patentowe stają się w tym postępowaniu niejako «arbitrem» rozstrzygającym spór.

Należy zaznaczyć, że w postępowaniu spornym na decyzje organu rozstrzygające sprawy co do istoty i wydane po przeprowadzeniu rozprawy nie przysługuje wniosek o ponowne rozpatrzenie sprawy, lecz skarga do właściwego Sądu Administracyjnego w każdym kraju.

Warto jeszcze zaznaczyć, że od momentu, kiedy Polska weszła do wspólnoty europejskiej, polskie przedsiębiorstwa mogą skuteczniej chronić swoją własność intelektualną we wszystkich krajach członkowskich. Nie muszą już równolegle rejestrować swoich praw wyłącznych – osobno w trybie wspólnotowym i osobno w trybie krajowym. Wystarczy zdecydować się na tryb wspólnotowy, który automatycznie obejmuje terytorium Polski.

Nie ulega wątpliwości, że istnienie skutecznie chronionych praw własności intelektualnej jest gwarancją rynkowej alokacji wiedzy. Godnym zauważenia jednocześnie jest fakt, że rozwój technologiczny pociągnął za sobą nieodwracalne zmiany, które nie mogą pozostać niezauważone przez mocodawców praw własności intelektualnej jak Polski tak i Ukrainy.

Źródła i literatura

1. Про проголошення незалежності України: Постанова, Акт від 24.08.1991 № 1427-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.

2. Про науково-технічну інформацію: Закон України від 25.06.1993 р. № 3322-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 33. – Ст. 345.
3. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 року №3687-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 32.
4. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15.12.1993 року №1576-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 34.
5. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 36.
6. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
7. Про видавничу справу: Закон України від 05.06.1997 р. № 318/97-ВР // Офіційний вісник України. – 1997. – № 28. – Ст. 3.
8. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.
9. Андрощук Г. А., Работягова Л. И. Патентное право: правовая охрана изобретений: учебное пособие / Г. А. Андрощук, Л. И. Работягова; науч. ред. О. Д. Карпенко; отв. ред. И. В. Хронюк; Межрегиональная акад. управления персоналом. - 2-е изд., перераб. и доп. – Киев: МАУП, 2001. – 231 с.
10. Шишка Р. Право інтелектуальної власності: погляд на проблему // Право України. – 1999. – №1. – С. 57-59.
11. Porozumienie madryckie o międzynarodowej rejestracji znaków z dnia 14 kwietnia 1891 r., zrewidowane w Brukseli dnia 14 grudnia 1900 r., w Waszyngtonie dnia 2 czerwca 1911 r., w Hadze dnia 6 listopada 1925 r., w Londynie dnia 2 czerwca 1934 r., w Nicei dnia 15 czerwca 1957 r. i w Sztokholmie dnia 14 lipca 1967 r. oraz zmienione dnia 2 października 1979 r. (tekst jednolity: Dz.U. 1993 nr 116 poz. 514).
12. Układ o współpracy patentowej sporządzony w Waszyngtonie dnia 19 czerwca 1970 r., poprawiony dnia 2 października 1979 r. i zmieniony dnia 3 lutego 1984 r. (tekst jednolity: Dz.U. 1991 Nr 70).
13. Szymanek T. Prawo własności przemysłowej. Podręcznik akademicki. wydanie I / T. Szymanek. – Warszawa: WSP I A, 2008. – 314 s.

Гофман Ю. Захист промислової власності: міжнародні договори та положення охоронного права Республіки Польща та України. У статті проаналізовано систему патентного права України і Республіки Польща. Викладено основні положення законодавства обох країн з питань патентного права і його правової охорони. Співставлено основні поняття у галузі захисту промислової власності і принципи охорони патентних прав винахідника у світлі положень міжнародного законодавства, законодавства Європейського Союзу та національного законодавства Республіки Польща і України. З проголошенням незалежності Україна стала на шлях формування правової держави, а також активізувала процес визнання прав винахідника, засобів їх реалізації та захисту. Патент видається державним патентним відомством винахіднику або його правонаступнику (право на службовий винахід зазвичай належить підприємцю) за його заявкою, розглянутою відповідно до процедури, встановленої законодавством певної держави. Такий потужний спосіб захисту прав винахідника, як отримання патенту на винахід, допомагає уникнути конкурентної боротьби на ринку, надаючи власнику унікальну перевагу перед конкурентами – монопольне право використовувати продукт і забороняти його використання третім особам. Автором розкрито діяльність Державної служби інтелектуальної власності України, а також сучасний стан захисту прав інтелектуальної власності України в міжнародному контексті.

Ключові слова: інтелектуальна власність, патент, право промислової власності, науково-технічна інформація, корисна модель, промисловий зразок.

Hofman J. Protection of Industrial Property, International Treaties and the Position of Guarding the Rights of Poland and Ukraine. The article analyses the patent law system of Ukraine and Poland. The basic provisions of the legislation of both countries on patent law and its legal protection are analysed. Basic concepts are compared in the field of industrial property and patent rights protection principles inventor in the light of international law, law of the European Union and national legislation of the Republic of Poland and Ukraine. With the proclamation of independence, Ukraine embarked on the formation of law, and intensified the process of recognition of the rights of the inventor and means of their realization and protection. The patent issued by the State Patent Office inventor or his assignee (right to an employee's invention generally belongs to the entrepreneur) for his application, examined in accordance with the procedure established by law of a state. This is a powerful way to protect the rights of the inventor, a patent for an invention helps to avoid competition in the market, giving the owner a unique advantage over competitors' exclusive right to use the product and to prohibit its use to others. The author reveals the

activities of the State Service of Intellectual Property of Ukraine, as well as the current state of intellectual property rights protection in Ukraine international context.

Key words: intellectual property, patents, law of the industrial property, scientific and technical information, utility model, industrial design.

УДК 347.453

Z. Samchuk-Kolodiazhna

Issue of Legal Regulation of Rental Housing

The article highlights issues of legal regulation of rental relations, their formation, development, features of the current state of legal regulation and it is justified that the most universal and accessible form to meet the housing needs is a civil contract. As for the leases of housing that are the objects of law for state or municipal property, the grounds, conditions and procedure of conclusion and termination is set by a special law, and in his absence is settled by the Civil Code of Ukraine

Key words: rent of a dwelling, residential apartment, housing fund, civil contract, social contract, tenant, use of dwelling.

Formulation of scientific problem. Current status of the legal regulation of residential relations is characterized by the absence of a clear definition of varieties of renting contracts, including the subject of employment and narrowing the constitutional guarantees of citizens' rights to housing as one of the basic needs of social life. The current Housing Code of Ukraine, adopted during the Soviet era in 1983, The Civil Code of Ukraine 2003, The Law of Ukraine «About Social Housing» 2006 do not fully regulate ambiguous and regulate the constitutional right to housing. The article is devoted to problems of housing legislation, including the adequacy of the settlement of relations of the hiring (rent) of the Civil Code of Ukraine.

Objectives and purpose to set the urgent problems of national housing legislation by analyzing the genesis of legal thought, housing legislation and the direction of development of modern housing and to outline main directions of its improvement during the rapid development of the housing market.

The degree of research. Even though housing legislation includes a number of conflicting regulations, uncertainty in the scientific literature it is expressed by ambiguity and controversial approaches to solving problems. Scientific researches are of fragmented character.

Most of these studies refer to the Soviet period. These are the works of scientists like: V. F. Maslov, A. E. Mushkin, Y. S. Vasiliev, T. N. Lisnychenko, P. A. Cheberyak, and I. N. Kucherenko. Modern scientists, who studied the living relationships are V. I. Zhukov, V. S. Hakanchuk, Y. Zaika, M. K. Halyantych, E. I. Fedyk, E. O. Kharitonov, N. O. Saniahmatova, Y. A. Micherin, V. Y. Bondar, Y. Huliak and others.

The main material presentation. Genesis of residential relationship indicates that long leases in the housing sector were regulated by civil law in general terms. Thus in pre-Soviet times right to use lodgings was governed by civil treaty of rent named Books of Laws of Russian Empire (Articles 1691-1707) [1, p. 16].

Since 1922, after the adoption of the Central Committee of USSR, relations concerning the right to use lodgings were regulated by the Art. 152-179 within which, special rules have been formulated with regard to certain situations that could arise in hiring (art. Art. 156, 156-1, 166, 172, 173, 177 of the Central Committee of USSR) [1, p. 18].

At the end of the 30s of XX century, the value of impact of the administrative area of legal regulation of use of housing facilities, as evidenced by the CEC and CPC of the USSR 1937, which regulated the basic issues of public housing and use of it [2].

The Central Committee of USSR 1963 (by the Art. 277 - 323) significantly softened administrative impact on the residential relationship. Art. 277 of the Central Committee of USSR did not define separate contract of employment of premises, but only contained the guidance on subjective part of the last and grounds and procedures for its conclusion, referring to the specific legislation of the Soviet Union and Ukrainian SSR [2].

In the Housing Code of USSR 1983 issues of contracts of hiring premise were devoted to the Art. 61-117, 158-170. [4] It is necessary to mention, that in norms of the right of perpetual use of living quarters in buildings state and public housing were stated in the HC, and among the entail the termination the contract of

employment of premises means of administrative influence were anticipated, which significantly reduced the base civil regulation of relations of hiring premises in houses of various types of housing stock.

Today the relations connected with the hiring of housing, are regulated by The Central Committee of Ukraine in the Law «About Social Housing», [5] and by other normative legal acts.

These legislative acts are based on international instruments of human rights. In particular, the Universal Declaration of Human Rights, where everyone has the right to a standard of living, including food, clothing, housing, medical care and necessary social services, which is essential for the health and improvement of himself and his family (Article 25).

Art. 11 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights states that the state involved in the present Covenant recognize the right of everyone to an adequate standard of living for himself and his family, including adequate food, clothing and housing and a steady improvement conditions.

According to the Article 47 of the Constitution of Ukraine: «Everyone has right to have a dwelling». The state creates conditions under which each citizen has a possibility to build, purchase a property or rent it. Part 3 of this article stipulates that no person shall be compulsorily deprived of housing other than by court order or by law, and the right of citizens to housing in any case can not be limited (Art. 64).

It is necessary to note that current rules of HC provide citizens with housing mainly by state and public housing fund by hiring (rent) of dwellings under which a homeowner (landlord) transfers or agrees to transfer to the other party (the tenant) accommodations to live in it for a certain period for a fee.

Thus, basing on the fact that the contract of hiring the accommodation in a very general form can be defined as an agreement to provide living quarters from the landlord to the tenant for living of the latter during a specified period or indefinitely (as of HC), then we should consider the advisability of introducing a single concept of such a statement in national law.

In this case we presume that in determining the renting contract we give only universal characteristic of its features: the object and the subject of the contract. This implies that the characteristics and conditions of the contract should be specified at the level of specific legislation relating to certain types of contracts.

To elucidate these issues it is also important to incorporate provisions of the concept of public housing policy, the Central Committee of Ukraine, HC and other acts of housing legislation, which provide that citizens use housing under private ownership, membership in a housing cooperative or employment (rental).

Changes in understanding the civil right to housing, as well as approaches to the implementation of the law, in turn, led to the transformation of the concept of the contract of employment (rental) housing.

Analysis of HC that regulates conclusion and execution of the contract of employment of living quarters and use of housing on its base indicates that this scope is solely concerning special housing legislation.

However, much of the relations that arise in the use of housing, in particular, under a contract of hiring premises, by its legal nature is civil, which in turn leads to opportunity, and in many cases the need, for subsidiary application of the Civil law (in particular, it Ar. 59 of the Civil Code of Ukraine) to the corresponding relations to use lodgings. However, that option is directly stipulated by the Article 62 of the current HC of Ukraine that comes from the possibility of subsidiary application of civil law for regulation of any residential relations.

Regarding the Civil Code of Ukraine, it significantly narrows the scope of civil law for regulation of the relations which arise from a contract of rent that is the subject of state or municipal property, noting that this sector is of specific legislation (ch. 2, Art. 810 of the Civil Code of Ukraine) [6].

But a detailed analysis of this issue leads to the conclusion that the position of the legislator is fairly balanced and reasonable, since the nature of such specific industries as housing legislation was taken into account.

It should be noted that the Civil Code provides attempts to give a general definition of the contract of hiring of living quarters, which is contained in Part 1, Article 810 of Civil Code of Ukraine. Under the terms of this provision under the contract of hiring (rental) the accommodation, one party – the homeowner (landlord) transfers or agrees to transfer to the other party (the tenant) accommodations to live in it for a specified period for payment [6].

It is necessary to mention that there is a discussion in civil literature regarding the relationship between leases of premises with the contract of tenancy. Some scientists believe the contract of hiring a special residence to be a kind of tenancy agreement; others distinguish it as an independent kind of contracts. The position of the last is supported by the author.

Agreement on the use of individuals housing for in current legislation is named differently. For example, in Chapter 59 of the CC of Ukraine such a contract is called «contract of renting (rental) housing».

In the HC of the USSR it is called «contract of renting premises». The project of the HC Ukraine agreements for housing, depending on the type of housing, which is the subject of hiring are named as «the contract of hiring of social housing» (Art. 49) and «contract of rent» (Art. 50), «contract of renting service housing» (Art. 79) and others.

Analyzing the state of the terminology in this field we pay attention to the fact that because the Constitution of Ukraine refers to rent, the same notation would be used in civil, residential and other legislation. However, the CC of Ukraine uses traditional, called «renting contract».

By agreeing or disagreeing with the arguments concerning inaccuracies in denomination the contract of rent, we consider it necessary to use the term «contract of renting (rental) housing», which lawmakers used in the CC of Ukraine.

Mentioned above terminology state of housing law provides grounds for distinguishing «contract of engagement (rent) of dwelling» as a general category and leases of certain types of housing which can occur in different types of housing funds such as national and social ones.

For the current stage of legislation development, which regulates the relations of housing usage, a lack of orderliness of such relationships in certain types of housing funds (dormitories, office residential areas) and the lack of consideration of the constitutional principles of the contract of hiring of housing in the public and social housing and general lack of clear definition of species of the contract of rent and its industrial nature are usual.

In the legal literature classification of leases of a dwelling, a basis of which is consideration of areas of citizens' realization of the right of dwelling. Accordingly it is offered to distinguish between: 1) private (commercial) contract of renting premises, 2) social contract of renting premises, 3) special service agreement of hiring of premises (renting office premises), 4) hiring of housing in the dormitories (temporary contract of renting premises) and so on [7, p. 56].

To social hiring of premises scientists include legal relations that arise concerning housing, which is a part of state or the public, so called social fund. The main form of mediation of these relations is a contract of hiring, the features of which consist in a complicated procedure of its conclusion, the need of sorting of additional grounds for the emergence of relationships of hiring (the need to improve housing conditions, social insecurity, the decision concerning accommodation, issuing orders and so on).

The varieties of the contract of hiring also include rent of official premises and of housing usage in dormitories. These relations inherent similarities but there are also a number of specific differences between them, including a special purpose of housing. However, official living quarters dormitories and other special housing funds are primarily designed to meet the housing needs of citizens, taking into account not only the individual but also collective social interests. Thus, the contract of hiring of service housing is a kind of the contract of hiring premises, although it has some specific features. In view of these considerations, it seems more accurate to divide two types of lease contract of premises: 1) contract of employment of housing; 2) contract of renting of social housing, which will include hiring of service housing and dwelling in dormitories, as proposed in the project of the HC Ukraine.

The most universal treaty is undoubtedly «civil law» contract of renting of premises, as a general form of satisfying the housing needs of citizens who can not claim special support from the state, provided by chapter 59 of the Civil Code of Ukraine.

It should be noted that uniting moment of all kinds of contract is its subject – accommodation (in the terminology of the current housing legislation – «dwelling») or «accommodation» up to the CC of Ukraine, but at the same time, a significant difference between «social contract» of hiring of premises and civil one is that the first of these agreements mediates the relationship of housing within the «social rights», while the second is a conventional civil law contract.

The common goal of lease agreement (of premises) is to ensure the transfer of dwelling for temporary use, which is of interest for both sides of the contract. The employer's right to use the dwelling is protected not only by the rules of the law obligations, but also has proprietary legal protection against violations by third parties. In this sense, it has some similarities to the ownership and other real rights (Book Three of the CC of Ukraine). Thus, this right of housing usage is protected because the employer together with the vested right to use has a right for ownership, that is, concerning all others, stands as a person having material rights to someone else's thing.

Conclusions. So, contractual relationship of hiring premises to the extent in which they are linked to its transfer to the ownership of another person, also give rise to some of the implications of real-legal nature. The last appear not only in features concerning protecting the rights of the violations, but also in case of transfer of ownership of the rented dwelling to another person's contract of renting within the period of its

validity remains valid also for the new owner, which becomes the assignee in relation of hiring of dwelling (Art. 814 of the CC of Ukraine).

But these features, in varying degrees, are manifested both in civil law and in social contract of rent.

These contractual relationships have the foundation either the immediate requirements of the law or are additionally determined and also can also be defined by the contract of rent concluded in accordance with the principles of civil law.

Thus, the contract of rent of dwelling which is defined by the CC of Ukraine is a civil law contract, which has all the features of the latter is also a normative basis of appropriate relations under the provisions of Chapter 59 of the CC of Ukraine (Art. 810-826 of the CC of Ukraine), as optimal and most universal form of relationships mediation in the housing field on temporary use of accommodation (dwelling).

As for the leases of housing that are the objects of law for state or municipal property, the grounds, conditions and procedure of conclusion and termination is set by a special law, and in his absence is settled by the CC of Ukraine (Part. 2 pg. 3 Art. 810 of the CC of Ukraine).

Sources and Literature

1. Маслов В.Ф. Право на жилище / В.Ф. Маслов. – Х.: Вища школа, 1986. – 284 с.
2. Постановление ЦНК и СНК СССР от 17 ноября 1937 г.// СЗ СССР. – 1973. – № 69. – Ст. 314.
3. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. Є. О. Харитонова. – Х.: Одісей, 2001. – С. 418.
4. Житловий кодекс УРСР від 30 червня 1983 р. // ВВР України. – 1983 – Додаток до № 28. – Ст. 574.
5. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12 січня 2006 р. // ВВР України. – 2006. – № 19. – Ст. 159.
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003р.//ВВР України – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
7. Гуляк Я. В. Договір найму (оренди) житла за цивільним законодавством України: автореф. дис... к. ю. н.: 12.00.03 / Я. В. Гуляк. – Одеса, 2005. – 20 с.

Самчук-Колодяжна З. Питання правового регулювання найму (оренди) житла. В статті висвітлюється питання правового регулювання відносин з найму (оренди) житла, їх становлення, розвиток та особливості сучасного стану їх правової регламентації. Вказується, що в дорадянські часи та до 30-х років минулого століття такі відносини опосередковувалися цивільно-правовими договорами. В подальшому посилюється значення адміністративного впливу на ці відносини, які дещо пом'якшуються з прийняттям Цивільного кодексу УРСР 1963 р., проте особливий порядок надання та користування житлом з державного та громадського фондів передбачається в спеціальному законодавстві та закріплюється в Житловому кодексі УРСР 1983 року. Сьогодні житлові відносини врегульовуються вказаним кодексом із відповідними змінами, Законом України «Про житловий фонд соціального призначення» 2006 р. та Цивільним кодексом України 2003 р., які хоча і базуються на принципах міжнародних актів з прав людини, проте передбачають ряд положень щодо умов та порядку укладення цих договорів. Обґрунтовується, що найбільш універсальним є цивільно-правовий договір найму житлового помешкання, як загальна, найбільш доступна форма задоволення житлових потреб особи, що не може претендувати на спеціальну підтримку зі сторони держави.

Ключові слова: найм (оренда) житла, житлове помешкання, житловий фонд, цивільно-правовий договір, соціальний договір, наймач, користування житлом.

Самчук-Колодяжная З. Вопрос правового регулирования найма (аренды) жилья. В статье освещается вопрос правового регулирования отношений по найму (аренде) жилья, их становление, развитие и особенности современного состояния их правовой регламентации. Указывается, что в досоветские времена и к 30-ым годам прошлого века такие отношения опосредствовались гражданско-правовыми договорами. В дальнейшем усиливается значение административного влияния на эти отношения, которые несколько смягчаются с принятием Гражданского кодекса УССР 1963 г., однако особенный порядок предоставления и пользования жильем из государственного и общественного фондов предусматривается в специальном законодательстве и закрепляется в Жилищном кодексе УССР 1983 года. Сегодня жилищные отношения регулируются указанным кодексом с соответствующими изменениями, Законом Украины «О жилищном фонде социального назначения» 2006 г. и Гражданским кодексом Украины 2003 г., которые хотя и базируются на принципах

международных актов по правам человека, однако предусматривают ряд положений относительно условий и порядка заключения анализируемых договоров. Обосновывается, что наиболее универсальным является гражданско-правовой договор найма жилого помещения, как общая, наиболее доступная форма удовлетворения жилищных потребностей гражданина, который не может претендовать на специальную поддержку со стороны государства.

Ключевые слова: найм (аренда) жилья, жилое помещение, жилищный фонд, гражданско-правовой договор, социальный договор, наниматель, пользование жильем.

УДК 343.627 (477)

O. Starchuk, O. Yatsynyak

Child Labor: Ukrainian Experience in the International Context

The article deals with the theoretical and legal aspects of the child labor concept and its prohibition under the national legislation of Ukraine and international standards in this area. The child labor concept has been defined; child labor regional peculiarities in Ukraine have been highlighted; conclusions and specific proposals as for amendments to the legislation under which child labor is provided have been formulated. Implementation of the prohibition of child labor is possible through establishing guarantees in employment of minors, as well as monitoring compliance with labor legislation on health and its health, safety, compliance with wage young workers and other factors that contribute to gaining child education, its spiritual and physical development.

Key words: child labor, forms of child labor, prohibition, operation, international standards, labor legislation.

Presentation of the scientific problem. Child labor and the ways to overcome its negative manifestations is an urgent not only in Ukraine but all over the world. Child desire to receive an independent income; difficult financial situation in the family; unemployment; to obtain professional and practical skills is among the most common reasons of child labor.

The purpose of the article is to study the theoretical and legal aspects of child labor concept and its prohibition under national laws and international standards in this area.

To achieve this goal it is necessary to solve the following tasks:

- identify the main approaches to the definition of child labor, to determine and analyze its essence;
- describe international standards for the child labor prohibition;
- identify regional characteristics of child labor in Ukraine;
- analyze labor laws norms that regulate child labor;
- formulate conclusions and specific proposals for the amendments and additions to the legislation providing child labor.

Analysis of research and publications. A significant contribution to the study of general issues of child labor and labor law prohibition including has been made by modern scientists, such as N. B. Bolotina, N. S. Diad'kova, V. Zhernakov, V. Ivaschenko, V. Kostyrsia, B. K. Levchenko, L. Parkhomenko, O. P. Petrashchuk, O. I. Protsevskiy, N. M. Khutorian and others.

However, comprehensive research devoted to theoretical and legal problems of child labor in Ukraine in an international context hasn't been done yet. This problem causes exceptional urgency and the need for a comprehensive research as it is fundamental for ensuring freedom of the prohibition of child labor and its negative manifestations.

Main content and justification of the study results. The concept and prohibition of child labor is defined by the international community and is fixed in international instruments: the Universal Declaration of Human Rights 1948 [1], the Convention on the Rights of the Child in 1989 [2], the European Social Charter (revised) in 1996 [3] Declaration ILO Fundamental Principles and Rights at Work 1998 [4], the ILO conventions and recommendations: № 138 «On the Minimum Age for Admission to Employment» in 1973 [5]; № 146 Recommendation on the minimum age for taking on work in 1973 [6]; № 182 «The Prohibition and Immediate the Elimination of the Worst Forms of Child Labor» in 1999 [7].

The Convention on the Rights of the Child in 1989 establishes the child's right to protect from economic exploitation and performing any work that may be hazardous to interfere with the child's education, or harmful to the child's health or physical, mental, spiritual, moral and social development [2].

In 1998 the 86th Session of International Labor Conference had adopted the ILO «Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work» declares that all Members of the Organization to promote the fundamental principles and rights including prohibition child labor [4].

Child labor is defined in ILO Convention. It is work that children should not be doing because they are too young to work, or – if they are old enough to work – because it is dangerous or otherwise unsuitable for them. In Art. 1 Convention on Minimum Age for Admission to Employment №138 provides that each Member undertakes to implement a national policy to ensure the effective abolition of child labor and a gradual increase in the minimum age for admission to employment to a level that corresponds to their physical and mental development of adolescents [5].

According to Art. 1 of the Convention concerning the Prohibition and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labor number 182 provides that each Member which ratifies this Convention shall take immediate and effective measures to secure urgently prohibition and elimination of child labor; prevent the engagement of children in child labor; provide the necessary and appropriate direct assistance for the removal of children from the worst forms of child labor and for their rehabilitation and social integration; giving all children removed from the worst forms of child labor, access to free basic education and, where possible and appropriate, to vocational training; identify children who are at special risk, and help such children; take account of the special situation of girls [7].

Thus, the ratification by the Verkhovna Rada of Ukraine of ILO Conventions: № 138 «On the Minimum Age for Admission to Work» 1973 p., № 182 «On Prohibition and Negative Actions to Eliminate the Worst Forms of Child Labor» in 1999 is the first step to overcome exploitation child labor, consolidating their rules and clear steps in the fight against this phenomenon.

In order to implement international standards on the prohibition of child labor in 1992 the ILO launched the International Programme on the Elimination of Child Labor (ILO-IPEC) to eliminate by strengthening world's national potential addressing the problem of child labor.

Currently child labor is at work 16 out of every 100 children in the world according to the ILO (International Labor Organization). Moreover, some of the working children are under 5 years of age. Approximately 170 million children are engaged in hazardous work – in agriculture labor and in mining. For the last five years the international community managed to achieve some success in the elimination of child labor (according to Washington Profile). The number of working children in the world aged 5-17 had fallen to 11 % – from 246 million to 218 million. The worst situation involving child labor is in tropical Africa, employing approximately 50 million adolescents (according to «Newsru.com»).

ILO released Global Report «Overcoming child labor to achieve the goal» indicates that the level of child labor is reduced, and the global trend is observed for the first time, so preserving the current indicators steady decline in child labor to overcome this phenomenon is in 2016 [8].

UN Children's Fund UNICEF (Eng. United Nations International Children's Emergency Fund) established such factors of child labor exploitation:

- full-time working day at early age;
- unacceptable physical activity, social and psychological stress;
- work on the street in poor conditions;
- humiliating work (slave or bonded labor and sexual exploitation) [9, p. 29].

In Art. 3 of the Convention concerning the Prohibition and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labor number 182, was reflected in the national legislation of Ukraine, Art. 21 of the Law of Ukraine «On Protection of Childhood» provides the following forms of child labor as slavery (eg, sale and trafficking of children, debt bondage and serfdom); forced or compulsory labor and the recruitment of children for use in armed conflict; prostitution, production of pornography or for pornographic performances involving children; illegal activities of children for the production and trafficking of drugs; work which, by its nature or the circumstances is carried out, is likely to harm the health, safety or morals of children [7; 10].

In legal doctrine, the analysis of international standards and its implementation in national legislation V. Ivaschenko identifies forms of child labor as domestic servants; forced labor; commercial sexual exploitation; work in industry and agriculture; street work; work on the family and the girls work [11].

It is appropriate to point out that there are regional characteristics of child labor. B. K. Levchenko has analyzed the use of various forms of child labor in Ukraine, focuses on administrative and territorial characteristics of child labor. In particular, the author stresses that in Kherson region child labor is used in agriculture (weeding, supervision of animals, vegetables harvesting, grazing animals, working with fertilizers, chemicals, auxiliary staff during the repairing of agricultural machinery) in the household (supervision the animals, gardens, supervision of children, the sick), fisheries, trade, services, illegal activity, sex business. In

Donetsk region child labor is used in the collection of scrap metal in the mining industry (cistern – family or employment, grading of coal, utility workers), in the collection of secondary raw materials, trade (installation of tents and equipment, handling, «living mannequins» advertising, products sorting, cleaning, retail sales, newspapers in transport), services, work on the street, in the household (livestock, supervision of children and the sick) for involvement in illegal activities (theft, drug trafficking) in sex business [12].

According to the research conducted in 1999 by the State Statistics Committee, in Ukraine 350,000 children are employed in various jobs. The majority (46 %) are involved in agriculture, trade (26 %) in services (19 %). The average age when children begin working is 12 years old. 6 % of children aged 13-14 years the working day was longer than in adults, and 2 % of 15-17-year-old girls and boys worked over 56 hours a week.

It should be noted that the implementation of international standards on the prohibition of child labor in national legislation Ukraine originates from the Fundamental Law has been fixed the norm that the family, childhood, motherhood and fatherhood are protected by the state, parents are obliged to support children their full age (Art. 51) [13]. Since then, Ukraine has committed to implement immediate and effective measures to secure the prohibition and elimination of all forms of child labor.

Besides the labor legislation of Ukraine provides a set of special rules that establish a number of limitations of child labor.

According to Art. 187 [14], p. 291 of Labor Code Draft of Ukraine [15] adolescents in labor relations are equal in rights to adults. The legislation for such persons is established the features of legal regulation of labor protection, working time, rest periods and certain other conditions, aimed at protection of their health and create conditions for education, spiritual and physical development [14].

In addition it is established additional guarantees in case of dismissing of workers under eighteen. Thus, the dismissal of employees under eighteen at the initiative of the owner or authorized body is permitted except to the general order of dismissal with the consent of the district (city) commission on juvenile affairs (Art. 198). This exemption cases: firstly, changes in the organization of production and labor, including liquidation, reorganization, bankruptcy or conversion of enterprises, institutions, organizations, downsizing or staff (p. 1, Art. 40); secondly, revealed discrepancies employee position or work carried out due to lack of training and health that prevent the continuation of this work, as well as in case of cancellation of admission to state secret, if the performance of their duties require access to public secrecy (para. 2, Art. 40); thirdly, the reinstatement of the employee previously performing this work (p. 6. 40) it is conducted only in exceptional cases and is not allowed without employment.

Conclusions and prospects for further research. The prohibition of child labor is the realization of freedom of labor as a person must possess an inherent and exclusive right to dispose their abilities to work, not to engage in forced labor.

In order to eliminate all forms of child labor it is necessary to adapt national legislation to international and European standards in order to eradicate all forms of child labor by means of systematizing legislation on prohibition of child labor and inclusion of this issue to the national economic and social development of others.

Implementation of the prohibition of child labor is possible through establishing guarantees in employment of minors, as well as monitoring compliance with labor legislation on health and its health, safety, compliance with wage young workers and other factors that contribute to gaining child education, its spiritual and physical development.

Sources and Literature

1. Universal Declaration of Human Rights 10 December 1948. – K: Right: Eng. Legal Foundation, 1995. – 12 p.
2. Convention on the Rights of the Child on 20 December 1989 // [Electronic resource]. – Mode of access: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021.
3. European Social Charter (revised) of 3 May 1996 // Collection of Council of Europe treaties. – K.: Parliamentary publishing house, 2000.
4. On Fundamental Principles and Rights at Work, ILO Declaration on 18 June 1998 // Convention and recommendations adopted by ILO 1965-1999 biennium. – T. 2. – 1999. – 39 p.
5. Convention on minimum age for admission to employment of 26 June 1973 № 138 // Convention and recommendations adopted by the International Labor Organization 1965-1999. – T. II. // [Electronic resource]. – Mode of access: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_054.
6. Recommendation on minimum age for admission to work number 146 of 26 June 1973 // Convention and recommendations adopted by the International Labor Organization 1965-1999. – T. II. // [Electronic resource]. – Mode of access: <http://mizhnarodnividnosyny.xrtmp.com/document/>.

7. Convention concerning the Prohibition and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labor of 17 June 1999 № 182 // [Electronic resource]. – Mode of access: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_166.
8. Vercoming child labor closer to the goal: Global report prepared in accordance with the mechanisms for implementing the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work 'report adopted at the 95th session of the Intern. Conf. work. – Geneva: ILO, 2006. // [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?Art_id=35795568.
9. Situation children in the world, 1997 / K. Bell. – В. м.: UNICEF. Det. UN Foundation, 1997. – 116 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.unicef.org/russia/ru/>.
10. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402–III із змінами і доповн. // Відом. Верх. Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
11. Іващенко В. Рабство: сучасні форми, стан та основні тенденції / В. Іващенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2018>.
12. Левченко К. Б. Проблеми формування системи моніторингу дитячої праці в Україні: соціально-правовий аналіз / К. Б. Левченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: umdpl.info/files/docs/1225560285.doc.
13. Конституція України. Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к / 96-ВР // Відом. Верх. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
14. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322–VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – Дод. до № 50. – Ст. 375.
15. Проект Трудового кодексу України: за станом на 10 грудня 2009 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua:8080/pls/zweb_n/webpros4_1?id=&pf3511=3097.

Старчук О., Яциняк О. Дитяча праця: український досвід в міжнародному контексті. У статті досліджено теоретико-правові аспекти поняття дитячої праці та її заборони відповідно до національного законодавства України та міжнародних стандартів у цій сфері. Окрім цього, проаналізовано основні підходи до визначення поняття дитячої праці та з'ясовано її сутність; охарактеризовано регіональні особливості дитячої праці в Україні; сформульовано висновки й конкретні пропозиції щодо внесення змін і доповнень до законодавства. Доцільно адаптувати національне законодавство до міжнародних стандартів з метою викоринення усіх форм праці дітей за допомогою систематизації законодавчої бази з питань заборони дитячої праці та включення цього питання до загальнодержавних програм економічного та соціального розвитку держави тощо.

Ключові слова: дитяча праця, форми дитячої праці, заборона, експлуатація, міжнародні стандарти, трудове законодавство.

Старчук О., Яциняк О. Детский труд: украинский опыт в международном контексте. В статье исследованы теоретико-правовые аспекты понятия детского труда и его запрета в национальном законодательстве Украины в соответствии с международными стандартами в этой сфере. Кроме этого, проанализированы основные подходы к определению понятия детского труда и выяснено его сущность; охарактеризованы региональные особенности детского труда в Украине; сформулированы выводы и конкретные предложения по внесению изменений и дополнений в законодательство. Целесообразно адаптировать национальное законодательство с международными стандартами с целью искоренения всех форм детского труда с помощью систематизации законодательной базы по вопросам запрета детского труда и включения этого вопроса в общегосударственные программы экономического и социального развития государства и т.д.

Ключевые слова: детский труд, формы детского труда, запрет, эксплуатация, международные стандарты, трудовое законодательство.

РОЗДІЛ IV

Кримінальне та кримінально-виконавче право, кримінологія, кримінальний процес і криміналістика

УДК 343.8:316.723

О. Джужа, С. Колб

Вплив злочинної субкультури на безпеку життєдіяльності особи у місцях позбавлення волі

В статті здійснений аналіз змісту впливу кримінальної субкультури на стан правопорядку, безпеки, виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі в Україні, визначені проблемні питання, що пов'язані з протидією зазначеному суспільно небезпечному явищу, та запропоновані науково обгрунтовані шляхи їх вирішення. Автори одержали висновок, згідно із яким кримінальна субкультура в установах виконання покарань являє собою особливу сферу життєдіяльності особи в умовах її ізоляції від суспільства, яка виражається у кримінальній ідеології, специфічних етичних нормах і цінностях, естетичних установах і потребах, міфології та смаках, якими керуються засудженні у повсякденному житті та побуті, а також має свій об'єктивний вплив на стан безпеки усіх суб'єктів і учасників кримінально-виконавчих правовідносин, що необхідно враховувати при проведенні заходів, що забезпечують безпечні умови життєдіяльності особи в умовах місць позбавлення волі.

Ключові слова: кримінальна субкультура, засуджений до позбавлення волі, персонал виправних колоній, кримінологічна характеристика.

Постановка проблеми. Одним із завдань, визначених у ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України, є профілактика асоціальної поведінки засуджених. До такої, зокрема, відноситься й та, що пов'язана з дотриманням і розповсюдженням особами, які відбувають кримінальне покарання у виді позбавлення волі, правил, звичаїв та традицій злочинної субкультури. При цьому суспільна небезпека даного суспільно небезпечного явища полягає у тому, що її наслідки та впливи стосуються не лише засуджених, але й персоналу виправних колоній. Це, в основному, проявляється у вчиненні зазначеними суб'єктами кримінально-виконавчих правовідносин дисциплінарних проступків та злочинів, а також у створенні умов для вчинення протиправної поведінки як засудженими, так і персоналом виправних колоній, що в кінцевому результаті впливає на безпеку життєдіяльності у зазначених установах виконання покарань.

З огляду цього та у зв'язку з необхідністю вироблення більш ефективних заходів протидії кримінальній субкультурі, вибрана тема є актуальною та такою, що представляє теоретико-прикладний характер і значення.

Стан дослідження. Вивчення наукової літератури показало, що дослідженням даної тематики займають такі науковці, як В. А. Бадира, О. В. Беца, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, О. М. Джужа, Т. А. Денисова, С. Ф. Денисов, А. В. Кирилюк, В. І. Кривуша, В. О. Меркулова, В. М. Синьов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, І. С. Яковець, М. М. Яцишин та ін. Проте у прямій постановці питання впливу кримінальної субкультури на безпеку персоналу виправних колоній України досі в науці не ставилось, що й виступило додатковим аргументом при виборі теми цієї наукової розробки.

Мета і завдання статті. Стаття присвячена з'ясуванню сутності феномена кримінальної

субкультури та аналізу її впливу на стан правопорядку, безпеки, виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі в Україні. Завданнями дослідження є: 1) визначення ознак та поняття кримінальної субкультури; 2) аналіз проблемних питань, що пов'язані з протидією зазначеному суспільно небезпечному явищу; 3) пропозиції та рекомендації щодо покращення стану забезпечення безпеки життєдіяльності особи у місцях позбавлення волі вирішення.

Виклад основних положень. Суспільна практика протидії злочинності, зокрема й в Україні, свідчить про те, що злочинність і кримінальні спільноти на всіх етапах розвитку цивілізації суттєво впливали на його моральне здоров'я, саме тому, як вірно зауважив С. Ю. Замула, кримінальну субкультуру необхідно розглядати як невід'ємну частину загальносоціальної культури [1, с. 8]. Як з цього приводу зробили висновок ряд науковців (Ю. М. Антонян, В. А. Верещагін, Г. Б. Калманов, ін.), якщо законність являє собою барометр стану морального здоров'я суспільства, то і розвиток субкультури злочинців виконує ті ж функції [2, с. 72]. Саме тому, як видається, для розуміння сутності кримінальної субкультури слід її розглядати через призму співвідношення понять: культура – субкультура – кримінальна субкультура.

Культура та її різновиди, як правило, є об'єктом вивчення у філософії, соціології, культурології та інших галузях науки. Поняття «культура» (від лат. cultura – догляд, освіта, розвиток) означає сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії [3, с. 377]. Суб'єктом культури, її носієм є як суспільство в цілому, так і його структурні утворення: нації, класи, соціальні прошарки, професійні спільноти та кожна окремо взята людина. При цьому, як вірно зробив висновок С. Ю. Замула, в усіх цих випадках культура виступає як якісна характеристика, ступінь досконалості будь-якої сфери життєдіяльності та самої людини, яка є як суб'єктом, так і об'єктом культури [1, с. 9]. Специфіка культури полягає у тому, що вона розкриває якісний бік людської діяльності, а також показує, наскільки остання виступає реалізацією творчого потенціалу людини та наскільки зазначена діяльність відповідає певним вимогам. Цей критерій є справедливим як щодо морального життя суспільства в цілому, так і кожної людини, зокрема. Як свідчить практика, сучасне українське суспільство формує свій розвиток на підставі чіткого розподілу праці, соціальних функцій та соціальних ролей, утворюючи при цьому систему субкультур різної спрямованості, включаючи кримінальну субкультуру.

Вивчення наукової літератури показало, що термін «субкультура» введено у науковий обіг на початку 50-х років XX століття американським вченим-соціологом та криминологом Альбертом Коеном, який під цим поняттям розумів систему суспільної поведінки і цінностей, що існують окремо від пануючої системи поведінки і цінностей, і є частиною цієї центральної системи [4, с. 46-47]. У Тлумачному словнику української мови дано наступне визначення субкультури – це культура якогось соціального середовища в історично певний час; система переконань, цінностей і норм, що їх розділяє і активно використовує явна меншість людей в межах певної культури [5, с. 156]. В соціології це поняття тлумачать як культуру певної соціальної або демографічної групи; обмежену культуру соціальної спільноти, що обумовлена бідністю її соціальних зв'язків, неповнотою або складністю доступу до культурної спадщини [6, с. 145].

Отже, у загальному розумінні субкультура – це сукупність норм і цінностей, що відображають культуру певного соціально середовища та відрізняють цю групу від більшості людей. Як з цього приводу обґрунтовано зауважив А. В. Мудрик, субкультура – це самостійне, відносно цілісне утворення, що включає в себе ряд чітко виражених ознак: а) специфічний набір ціннісних орієнтацій, норм поведінки, взаємодії та взаємовідносин її суб'єктів, статусної структури; б) своєрідність уподобань, смаків та різних способів проведення дозвілля; в) системний вибір окремих джерел постачання інформації; г) жаргон; г) фольклор; т. п. [7, с. 87-88].

Виходячи з цього, можна говорити про молодіжну субкультуру, субкультуру певних соціальних прошарків, кримінальну субкультуру [8, с. 87-88]. Крім цього, в науковому обігу зустрічається й термін «субкультура злочинного світу» та субкультура «фактотум» [9, с. 960-961]. В наукових джерелах (С. В. Максимов) під кримінальною субкультурою розуміють спосіб індивідуальної або правової поведінки, обумовлений неформальними нормами, правилами, ідеями, принципами, що протистоять загально-правовій культурі суспільства [10, с. 132]. У свою чергу, В. Ф. Пірожков вважає, що це є сукупність духовних та матеріальних цінностей, які регламентують життєдіяльність осіб, об'єднаних у кримінальні групи [11, с. 38]. На переконання В. С. Медведєва, кримінальна субкультура – це сукупність цінностей, норм, традицій, які підміняють офіційні, загальновизнані регулятори поведінки і визначають, регламентують функціонування середовища засуджених та окремих їх представників [12, с. 124-125]. І. М. Мацкевич вважає, що кримінальна

субкультура – це сукупність окремо діючих субкультур злочинних груп, які виконують окремий вид кримінальної діяльності [13, с. 26]. Як видається, з таким підходом можна погодитись виходячи з того, що з саме цієї позиції можна говорити про субкультуру засуджених – як невід'ємну частину загальносуспільної культури.

В «Соціологічному словнику» англійських авторів Н. Аберкромбі, С. Хілла і Б. С. Тернера субкультура трактується як система цінностей, настанов, способів поведінки і життєвих стилів відповідні соціальні групи, яка відрізняється від панівної в суспільстві культури, хоч і пов'язана з нею [6, с. 146]. У вітчизняній літературі частіше вживається термін «контркультура», що визначає таку субкультуру, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, а й протистоїть їй, перебуває в конфлікті з панівними цінностями. Субкультура злочинного середовища за змістом є контркультурою. У ній створюються своя мова, своя система цінностей, норм, законів, своя мораль, специфічна символіка, традиції, еталони несправедливого успіху, своя система навчання злочинній поведінці. Вона протистоїть цінностям суспільства, морально виправдовує злочинність. У ній є можливим. наприклад таке суперечливе поняття, як «чесний злодій». При цьому вона є неоднорідною за структурою: принаймні встановлено два її різновиди: - субкультуру засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі, і субкультуру «фактотум» (від лат. *fac totum* – роби все) [3, с. 623], що виникає у керівників-домінантів, які застосовують насильство, не врегульоване законом. Якщо першу групу вивчено в усіх її формах, то другу ще належить досліджувати по різних напрямках. Субкультура «фактотум» – особлива поведінка кердомінантів, які застосовують насильство, що не врегульоване законом, а тому залишаються не засудженими, а на волі. З кримінальною субкультурою її об'єднує те, що остання виникає і розвивається також у неофіційних неформальних відносинах між людьми. Різниця полягає в тому, що субкультура «фактотум» стає поживним середовищем, аурую «фактичних злочинів».

Субкультура «фактотум» має невід'ємним елементом самосуд, який застосовується домінантом до виконавців з метою посилити власне панування неофіційними методами у звичайних, зокрема трудових колективах. Науковці визначають його як глузування, глумління, знуцання над людиною з боку колективу, який згуртувався, в тому, щоб зацькувати її. У літературі описано близько 50 варіантів такого цькування, серед них: неофіційне приниження керівного працівника; оцінювання хорошої роботи як поганої; відмова від контактів із працівником; працівника постійно атакують, критикується та робота, яка ним виконується. Приватне життя постійно перебуває в ситуації переслідування - від обмови до фізичного насильства.

Суспільна практика показує, що у наслідок зникнення радянської системи цінностей, ідеології, виховну порожнечу в суспільстві почали заповнювати, поряд із загальнонародськими цінностями, й різноманітні духовні сурогати та псевдо- цінності. Руйнація багатьох сталих радянських норм культури призвела до збільшення проявів девіантної поведінки, розвою делінквентного способу життя, росту злочинності, яка є одним із найголовніших дестабілізаторів суспільного розвитку. Суспільно небезпечним явищем став розвиток і кримінальної субкультури як об'єктивної суспільної реальності, включаючи й місця позбавлення волі.

Як свідчить практика, такого великого негативного впливу кримінальної субкультури, як на поч. ХХІ ст., на Україні майже ніколи не було. Отже, постає питання доречності вивчення кримінальної субкультури, що сприятиме результативній протидії її антисуспільним проявам і нормам, зокрема в УВП.

Функція кримінальної субкультури полягає в тому, що вона:

- спотворює суспільну свідомість, розхитує добросовісність населення;
- трансформує, зберігає і передає злочинний досвід з покоління в покоління;
- блокує процес соціалізації молоді, набудовує його в кримінальну напрямі, залучаючи до злочинної діяльності;
- створює позитивний імідж деяким категоріям злочинців;
- навпаки, засуджує громадян, сприяючих правозастосовним органам в їх затриманні;
- формує громадську, думку про доцільність порушення певних прав, норм, налаштовує на це різні верстви нас. різними методами.

У змісті кримінальної субкультури виділяються три основні елементи:

1) норми, «закони» кримінального світу, що створюються професійними карними злочинцями, які їх всіляко оберігають. Ці норми містять у собі: а) звичаї карних злочинців; б) ритуали; в) кримінальні традиції;

2) стратифікація (від лат. *stratum* – «шар» + лат. *facio* – «роблю») [3, с. 433] професійних злочинців, засуджених, їх розшарування на різні когорти, категорії та види;

3) засоби комунікації, до яких відносяться: а) жаргон; б) кримінальні клички; в) татуювання; г) тайнопис; г) кримінальний фольклор; д) жести; е) граффіті, у тому числі і кримінальні; е) мова одягу; з) ігри.

До найпоширеніших кримінальних субкультурних ознак можна віднести володіння кримінальним жаргоном і нанесення на тіло злочинських татуювань. Ці характеристики є найбільш помітними, тому їх можна назвати зовнішніми. Решту субкультурних ознак, що притаманні особам, які є носіями кримінальної субкультури, слід віднести до внутрішніх. Вони характеризують внутрішній світ особи, її ставлення до моральних цінностей, до соціальних норм і до суспільства в цілому [7, с. 87-88].

Існування «свої» мови (військової спортивної, наукової, медичної тощо) названо однією з соціально-психологічних закономірностей функціонування різних соціальних і професійних груп. У кримінальному світі також існує своя мова, яка проявляється у формі злочинського (тюремного) жаргону («злочинської мови», «блатної музики», «блату», «фені»). При цьому кримінальний жаргон – це не випадковість, а закономірне явище, що відображає специфіку субкультури злочинного середовища, ступінь його організованості та професіоналізації. По суті він є неминучим атрибутом кримінальної субкультури. Проте, як показує практика, на теперішній час цілком на кримінальному жаргоні ніхто, не розмовляє. Інша справа, що мова злочинного світу, і не тільки злочинців, часто буває розбавленою лексикою з кримінального жаргону. Більш того, значна кількість слів і словосполучень давно і міцно ввійшли до повсякденної мови і вже не сприймаються як лексика, що належить кримінальному жаргону. Звичайно, мовою її можна назвати лише умовно, оскільки вона передає тільки характеру міжособистісних стосунків, професійні терміни злочинних професій і загальне негативне ставлення до прояву позитивних людських почуттів, довірливості, порядності, совісті, любові і т.д. та не несе в собі ніякого позитивного. Уподобання наявними зразками мови в повсякденній діяльності породжує відповідні, поведінкові стереотипи у різних верствах населення України. Не хетують вживанням кримінальних виразів і політики в Україні.

Досить популярним сьогодні є татуювання – нанесення на тіло малюнків, надписів, абрєвіатур і т.д. Символіка татуювання тісно пов'язана з кримінальними традиціями, звичаями і законами кримінальної субкультури. Так, Е. Фромм пише, що в дійсності індивід переносить свій розум на той чи інший обраний символ і сприймає злочинну філософію за власну. Він залежить від своїх ідолів, не здатний відмовитися від поклоніння, і стає їхнім рабом, оскільки вклав у них свій розум. Тому, коли татуювання нанесено свідомо, воно пов'язане з внутрішніми переживаннями. Наприклад, татуювання «БЕС» («бей, если сможешь») висловлює агресивний стан і готовність відплатити всім, хто його образив або може образити. Проте сьогодні багато хто з молодих людей наносить на своє тіло привабливі малюнки, не розуміючи суті татуювання тіла. Поширюються в нашому суспільстві й інші атрибути кримінальної субкультури – такі, як прізвиська, присяги і т. ін. Кримінальна субкультура знаходить своє відображення у поширенні особливої філософії кримінального світу, яка виправдовує вчинення злочинів, не визнає вини та відповідальності за вчинені злочини. Ця «філософія» певним чином замінює низькі мотиви «благородними» «високими». Наприклад, у насильницьких злочинах – почуттям «колективізму», «товариської взаємодопомоги», звинуваченням жертви, яка немовби спровокувала відповідну агресію, ідеєю «спорідненості», «дружби», які начебто покликані захистити друга, помститися за раніше завдану образу.

Важливе місце у кримінальній субкультурі посідають міфи (кримінальна міфологія), які рекламують серед законослухняних громадян і в злочинному середовищі образи «кмітливого крадія», «сміливого розбійника Робін Гуда», «стійкого хлопця», які культивують «злочинську романтику», ідею злочинного «братерства», «чесності» тощо [7, с. 87-88]. Це породжує характерне соціальне та психологічне відчуження. Воно генерує прагнення відмежуватися разом із собі подібними індивідами, які мають дуже специфічне світосприйняття. Зокрема, дозволяється не приймати повністю або частково державну кримінально-правову політику, вимоги норм кримінального та охоронюваних ним галузей права. У цих умовах розробляються власні закони, спрямовані на забезпечення стабільного кримінального суспільства. Кримінальна субкультура уможливує ті спрямування, які офіційна культура обмежує та віддає під соціальний контроль (уживання наркотиків та алкоголю, агресію, секс у неприродних формах тощо). Суспільна небезпека кримінальної субкультури полягає в тому, що вона стимулює протиправну поведінку людини та стає механізмом

«повторного виробництва» злочинності в країні. Неабияке значення в поширенні кримінальної субкультури посідають засоби масової інформації, які здійснюють негативний вплив на свідомість особи. Мова йде про пропаганду фізичної сили, яка включає деформацію правосвідомості (транслявання серіалів на кшталт «Бригада», «Бандитський Петербург», «Банда» та ін.). Під впливом ореолу кругової поруки й «товариства» серед певних категорій населення (насамперед, підлітків) формується уява про непереборність і безсмертність згуртованих «братерських» груп. Цей негативний вплив ЗМІ активує жорстокість, деформує світоглядні основи суспільства, пропагуючи злочинний спосіб життя, а як наслідок – жажливі у своїй безглуздості та жорстокості злочини, девіації поведінки, психічні розлади.

Отже, кримінальна субкультура реалізується в неформальних нормах і правилах поведінки, заборонах і приписах, санкціях і заохоченнях, у деяких видах художньої творчості, вона ж закріплює ієрархію середовища, встановлює соціальні ролі. Кримінальна субкультура – найнижчий, найнебезпечніший щабель у структурі субкультур. Поряд з цим, вона посідає відповідне місце в системі людських цінностей. Її вивчення допомагає зрозуміти внутрішні закони, за якими живе злочинне середовище, оцінити зміни, що відбуваються в ньому зі зміною політики; економіки життя та інших галузей суспільної та державної діяльності, і вивчити внутрішні питання відтворення злочинності та її самодетермінації. Крім цього, дослідження кримінальної субкультури як суспільної реальності сьогодення розширює та збільшує можливості для ґрунтовної протидії злочинності та до послаблення її впливу, стає запорукою вдосконалення профілактичної роботи та антикримінальної діяльності, спрямованої на зменшення суспільно небезпечного і протиправного впливу кримінальної субкультури на конкретну особу, окрему групу на державу та суспільство в цілому. Більш того, встановлено, що кримінальна субкультура певною мірою впливає на поширення протиправної поведінки. В останні роки та навіть десятиріччя вплив кримінальної субкультури і протиправної поведінки на соціум і на окремого індивіда посилюються, набуваючи масового характеру.

Отже, осмислення небезпеки багатовекторності кримінальної субкультури як суспільної реальності її єдності та багатоманітності, є потребою сучасності, особливо в контексті її впливу на формування протиправної поведінки засуджених до позбавлення волі в Україні та безпечних умов життєдіяльності суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин. Крім цього, комплексне і системне, об'єктивне, всебічне та ґрунтовне наукове дослідження кримінальної субкультури передусім, криминологічне її осмислення, вивчення її сутності та змісту, запобігання і протидія кримінальній субкультурі, повинно стати надійною запорукою покращення криминогенної ситуації в Україні в цілому. Кримінальна субкультура є неоднорідною, що слід враховувати при визначенні її відмінностей від загальноновизнаної суспільної культури. Зокрема, В. М. Анісімов виділяє наступні групи кримінальної субкультури: а) загальну; б) субкультуру авторитетів кримінальних спільнот («злочинці у законі» та їх прихильників). Як показало вивчення наукової літератури та практики, першими дослідниками кримінальної субкультури були працівники системи МВС, хоча їхні роботи носили щонайменше, гриф «для службового користування» [14, с. 145]. Одним з перших офіційно спробував вивчити цей вид культури російський вчений О. І. Гуров [15].

Якщо узагальнити інформацію про субкультуру злочинного середовища, то вона, як вірно прийшли до висновку В. О. Пугач та О. В. Непочаткова, відрізняються від загальносоціальної культури наступними ознаками, а саме – кримінальна субкультура: а) носить асоціальний та кримінальний зміст; б) має яскраво виражені тоталітарні способи впливу на поведінку людей; в) відображає глибинні соціальні процеси; г) розповсюдженість її елементів дозволяє робити висновки про ступінь криміналізації суспільства і роз'яснює закореніле в народі нігілістичне ставлення до правових, моральних і етичних норм; г) виконує ті ж функції, що і культура в цілому, однак у всьому їй суперечить і є її антиподом (діє навпаки) [14, с. 146-147].

Отже, кримінальна субкультура – це сукупність ідеологічних, духовних, матеріальних та інших цінностей, на ґрунті яких формується спосіб негативно спрямованої індивідуальної або групової поведінки засуджених та інших кримінально-вразливих (схильних до вчинення злочинів) осіб, що обумовлена неформальними нормами, принципами, ідеями та правилами її поведінки, які протистоять загально соціальній культурі в цілому.

Таким чином, системоутворюючими ознаками, що складають зміст даного поняття, є :

а) сукупність певних цінностей суспільства (ідеологічних, духовних, матеріальних, ін.). Це, як вірно зазначають вчені, реальність: в однаковій мірі і шедевр абстракціонізму в галереї, і мат у громадському транспорті, і піратські диски, куплені на книжковому ринку [14, с. 145]. Як свідчить практика, сьогодні кримінальна субкультура проникла у вищі прошарки українського суспільства та стала невід'ємною частиною нашого життя. Зокрема, простежити її вплив можна через проникнення

виразів з кримінального жаргону до повсякденної мови. При цьому, якщо в радянський період цей вид культури підтримувала широко розгалужена кримінально-виконавча система, то у теперішній час вона вийшла далеко за її межі і легалізувалася;

б) на ґрунті кримінальної субкультури формується як індивідуальна, так і ґрунтовна поведінка людей. Симпатизують їй, як правило, ті особи, що незадоволені своїм низьким статусом у системі офіційних відносин. При цьому засвоєння норм кримінальної субкультури є своєрідною формою самоствердження особи, яка за якихось умов не набула визнання. Більш того, залучення до цього виду культури відбувається досить швидко і є своєрідним способом компенсації невдач, що переслідують людину [14, с. 147];

в) антисупільна поведінка її носіїв (як прояв кримінальної субкультури) обумовлена неформальними цінностями. Культивації нігілістичного ставлення до загальносупільних цінностей і пропаганди злочинного способу життя в значній мірі сприяє масове тиражування романів і повістей, у яких «благородні» вбивці – це особи, що живуть по кримінальних правилах, позбавляють життя інших та виступають чи не народними месниками, а злодії – владиками, що увінчані ореолами таємничості. При цьому деяку популярність кримінальної субкультури у сучасних умовах можна пояснити тим, що у свідомості народу, який втратив віру в справедливість і закон, особа, що вчинила злочин, та засуджений ототожнюються з нещасною людиною і викликають співчуття в оточуючих;

г) кримінальна субкультура є антиподом (протиставляється) загальносоціальної культури.

Замінюючи останню, перша має характер «сурогатної» і на фоні багаторічної руйнації загальносоціальної культури легше засвоюється масами, оскільки не потребує підготовленого сприйняття, а саме – розширеної ерудиції, спеціальних знань і відповідного рівня освіти. Зокрема, словниковий запас сучасного блатного жаргону вже майже наблизився до обсягу звичного тлумачного словника [16].

Отже, слід констатувати, що кримінальна субкультура посідає відповідне місце в системі людських цінностей та є невід'ємною частиною загальносупільної культури. Саме тому їй необхідно вивчати і знати. При цьому, як вірно зазначають науковці, вивчати кримінальну субкультуру має не тільки персонал УВП для належного виконання кримінального покарання, але й оперативні підрозділи усіх, без винятку, правоохоронних органів для правильного оцінювання криминогенної (оперативної) обстановки, при плануванні роботи по нейтралізації діяльності кримінальних авторитетів та по запобіганню злочинам [14, с. 147], що є одним із основних завдань їх діяльності, визначених у нормативно-правових актах, які встановлюють їх статус, а також у ст. 1 та ст. 50 КК України.

Кримінальна субкультура у середовищі засуджених до позбавлення волі проявляється в наступних формах: 1) протиправній поведінці – у виді дисциплінарних проступків та злочинів [17, с. 9]; 2) злісної непокорі вимогам адміністрації установи виконання покарань або іншій протидії адміністрації у законному здійсненні її функцій (ст. 391 КК України), яка у структурі злочинності у місцях позбавлення волі щорічно складає більше 30 % [18, с. 5]; 3) жаргонній лексиці; 4) кримінальних татуюваннях [19, с. 452-466]; 5) кримінальному фольклорі, піснях тощо; 6) жестах, міміці тощо [20, с. 38]; 7) злочинних традиціях; 8) організаційних структурах.

Як справедливо у зв'язку з цим зазначає А.І. Гуров, кримінальна субкультура складається не тільки з предметних результатів діяльності злочинного світу та його членів (поділу на касти, способів поведінки, матеріальних цінностей тощо), але і суб'єктивних особистісних можливостей та здібностей, які реалізуються в процесі кримінальної діяльності [15, с. 54].

Аналіз наукової літератури показав, що всі структурні елементи, які складають зміст кримінальної субкультури засуджених до позбавлення волі (ідеологічні, правові, етичні, естетичні тощо), можна класифікувати наступним чином:

1. Поведінкові атрибути, до яких належать «закони», правила та традиції кримінальної субкультури (виступають у виді регуляторів поведінки у середовищі засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань).

2. Стратифікаційно-стигматичні елементи, які дозволяють злочинним авторитетам в установах виконання покарань розподіляти учасників об'єднання засуджених на ієрархічні групи, а також стигматизувати (таврувати) кожного з них (так звана «прописка»; прийом у злочинне товариство, дача прізвиська, нанесення татуювання, т.ін.).

3. Комунікативні атрибути (кримінальний жаргон, міміка, жести), які виступають засоби спілкування засуджених в колоніях.

4. Економічні атрибути (спільна каса («общак»), застосування принципів матеріальної взаємодопомоги для засуджених, як правило, злісних порушників режиму відбування покарання та

злочинних авторитетів), які є матеріальним вираженням та підґрунтям існування кримінальної субкультури в колоніях.

5. Сексуально-еротичні цінності у виді особливого ставлення до осіб протилежної статі, статевих збочень, порнографії, еротики, гомосексуалізму.

6. Особливе ставлення до свого здоров'я (від самокаліцтва та симуляції хвороб як способу ухилення від відбування покарання та від впливу основних засобів виправлення і ресоціалізації – до постійного підтримання високого фізичного рівня готовності та функціонування).

7. Вживання наркотичних, психотропних, токсичних, алкогольних та інших речовин і засобів як спосіб згуртування злочинних груп в установах виконання покарань та самоствердження у найближчому оточенні [1, с. 21].

Вивчення практики протидії кримінальній субкультурі засуджених до позбавлення волі дозволило виділити такі її функції, що реалізуються в установах виконання покарань:

а) регулятивна (проявляється у підтриманні та розповсюдженні зазначених вище елементів кримінальної субкультури серед засуджених, у тому числі – у застосуванні засобів покарання і заохочення до них) з боку інших осіб, які відбувають покарання у виправних і виховних колоніях);

б) захисна (виражається у тому, що засуджений у співавторстві засуджених (мікрогрупах – («сім'ях»)) передбачають норми, правила та порядок відбування покарання у виді позбавлення волі);

в) поведінкова (реалізується через правила, традиції та норми кримінальної субкультури);

г) комунікативна (передбачає окремі правила та способи передачі інформації – кримінальний жаргон, татування, специфічна жестикуляція, прізвиська тощо);

г) пізнавальна (формується та реалізується шляхом задоволення потреби щодо свого бачення внутрішнього та зовнішнього світу);

д) ціннісно-орієнтаційна (визначає кримінальні потреби прагнення особистості. Цікавими у зв'язку з цим є результати проведеного дослідження, а саме: в ході опитування засуджених до позбавлення волі було встановлено, що особи, які вчинили корисливі злочини, у більшості випадків (63 %) обмежувались формальною констатацією факту вчинення такого злочину без будь-яких моральних його оцінок та пояснень. У свою чергу, засуджені, які вчинили насальницькі злочини, в більшості випадків віддавали перевагу тій позиції, що була пов'язана із звинуваченням потерпілих від злочинів (такі відповіді дали особи з числа убивць – (87 %) та хуліганів – (52 %) [21, с. 180];

е) матеріально-фінансова (ґрунтується на принципах створення єдиної кримінальної каси («общака» - жар.) [16, с. 76]; та матеріальної і фінансової взаємодопомоги засудженими один одному. Так, щорічно безпосередньо у засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях України, вилучається майже 40-50 тис. гривень [22, с. 6]. При цьому зазначена тенденція є визначальною на протязі всього періоду незалежності України (зокрема, у 1992 р. у засуджених було вилучено (у переводі на гривню) майже 45 тис. грн. [23, с. 32]; в 1997 р. – 51 тис. грн. [24, с. 32]; 1998 р. – 58 тис. грн. [25, с. 22]; в 1999 р. – 60 тис. грн. [26, с. 19]; т. ін.). У 2000-2015 р.р. ці показники суттєво не змінилися [27, с. 6];

є) духовно-моральна (виховання, а подекуди, примус щодо дотримання кримінальної субкультури);

ж) функція специфічного ставлення до свого життя і здоров'я (з одного боку, підрив його шляхом вживання наркотичних і психотропних речовин; членушкодження; голодування; т.ін.; а з іншого боку, підтримання високого рівня фізичної готовності, наймання охоронців для захисту життя і здоров'я) [1, с. 22].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, слід визнати, що кримінальна субкультура в установах виконання покарань являє собою особливу сферу життєдіяльності особи в умовах її ізоляції від суспільства, яка виражається у кримінальній ідеології, специфічних етичних нормах і цінностях, естетичних установах і потребах, міфології та смаках, якими керуються засуджені у повсякденному житті та побуті, а також має свій об'єктивний вплив на стан безпеки усіх суб'єктів і учасників кримінально-виконавчих правовідносин, що необхідно враховувати при проведенні заходів, що забезпечують безпечні умови життєдіяльності особи в умовах місць позбавлення волі.

Джерела та література

1. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах: навч.-метод. посіб. / С. Ю. Замула. – Біла Церква: ДПТСУ, 2011. – 240 с.
2. Антонян О. М., Верещагин В. А., Кальманов Г. Б. Тюремная субкультура и нейтрализация ее негативных

- проявлений // Государство и право. – 1996. – № 10. – С. 79-79.
3. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Наука, 1977. – 775 с.
  4. Коэн Альберт К. Американская социология / Альберт К. Коэн. – М.: Юрид. лит.-ра, 1972. – 383 с.
  5. Тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uktdic.appspot.com.
  6. Cohen A. K. Delinquent Boys: The Culture of the Gang Glencoe / A. K. Cohen. – Ill.: The Free Press, 1955. – 386 p.
  7. Мудрик А. В. Социальная педагогика: учеб. для вузов / А. В. Мудрик, под ред. В. А. Сластенина. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2002. – 245 с.
  8. Денисов Н. Л. Влияние криминальной субкультуры на становление личности несовершеннолетнего преступника: автореф. дис. канд. юрид. наук, специальность 12.00.08 / Н. Л. Денисов. – М., 2003. – 20 с.
  9. Кримінально-виконавчий кодекс України: прийнятий 11 липня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – Ст. 21.
  10. Максимов С. В. Краткий криминологический словарь / С. В. Максимов. – М.: Юрист, 1995. – 543 с.
  11. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи (криминальная субкультура) / В. Ф. Пирожков. – Тверь: Приз, 1994. – 328 с.
  12. Медведев В. С. Кримінальна психологія / В. С. Медведев. – К.: НАВСУ, 2003. – 234 с.
  13. Мацкевич И. М. Криминальная субкультура / И. М. Мацкевич // Российское право. – 2005. – № 1. – С. 25-29.
  14. Пугач В. О., Непочаткова О. В. Кримінальна субкультура та поширення її в Україні / В. О. Пугач, О. В. Непочаткова // Вісті Кримінологічної асоціації України. – 2004. – Вип. 1. – С. 144-148.
  15. Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и / А. И. Гуров. – М.: Юрид. лит., 1990. – 301 с.
  16. Язык блатных, язык мафиози: Энцикл. синонимический словарь: справочное изд. в 2 т. / Авт. составитель О. Б. Хоменко. – К.: Форт, 1999. – Т. 1. – 528 с.
  17. Про стан додержання законності при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян // Інформаційно-аналітичний бюлетень. – К.: Ген. прокур. України, 2013. – 21 с.
  18. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2011 році // Інформаційний бюлетень. – К.: Держ. Пенітенціарна служба України, 2011. – Кн. 1. – 58 с.
  19. Кримінологія: довідник термінів, основні визначення, рекомендовані джерела: навч. посібник / О. Г. Колб, М. М. Яцишин, О. В. Крикунов та ін.; за заг. ред. О. Г. Колба. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 466 с.
  20. Александров Ю. К. Тюремный закон / Ю. К. Александров. – М.: Правовое просвещение, 1999. – 288 с.
  21. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посіб. / за ред. О. М. Джузі. – К.: НАВС, 2013. – 620 с.
  22. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2013 році. – К.: ДПтС України, 2013. – Кн. 1. – 63 с.
  23. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність установ кримінально-виконавчої системи у 1997 р. // Інформаційний бюлетень. – К.: ГУВП МВС України, 1993. – № 2. – 115 с.
  24. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність установ кримінально-виконавчої системи у 1997 р. // Інформаційний бюлетень. – К.: ГУВП МВС України, 1998. – № 20. – 113 с.
  25. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність установ кримінально-виконавчої системи у 1998 р. // Інформаційний бюлетень. – К.: ДДУПВП, 1999. – № 2. – 83 с.
  26. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність установ кримінально-виконавчої системи у 1999 р. // Інформаційний бюлетень. – К.: ДДУПВП, 2000. – 84 с.
  27. Копотун І. М. Причины, умови та характерні ознаки осіб, які вчиняють дії, пов'язані із проникненням заборонених речей та предметів в установи виконання покарань, і недозволених зв'язків персоналу із засудженими / І. М. Копотун / Сучасна наука – пенітенціарній практиці: матер. міжнар.-наук. конф. (м. Київ, 24 жовт. 2013 р.). – К.: ІКВС, 2013. – С. 25-27.

Джуза А., Колб С. Влияние преступной субкультуры на безопасность жизнедеятельности в местах лишения свободы. В статье осуществлен анализ содержания влияния криминальной субкультуры на состояние правопорядка, безопасности, исполнения и отбывания наказания в виде лишения свободы в Украине, определены проблемные вопросы, связанные с противодействием указанному общественно опасному явлению и предложены научно обоснованные меры его сдерживания. Авторы считают, что криминальная субкультура в учреждениях исполнения наказаний представляет собой особую сферу жизнедеятельности человека в условиях его изоляции от общества, которая выражается в уголовной идеологии, специфических этических нормах и ценностях, эстетических установках и потребностях, мифологии, которыми руководствуются осужденные в повседневной жизни и быту. **Преступная субкультура** имеет свое объективное влияние на состояние безопасности всех субъектов и участников уголовно-исполнительных правоотношений, ее необходимо учитывать при проведении мероприятий, обеспечивающих безопасные условия

жизнедеятельности человека в условиях мест лишения свободы.

Ключевые слова: преступная субкультура, осужденный к лишению свободы, персонал исправительных колоний, криминологическая характеристика.

Dzhuzha O., Kolb S. Influence of the Criminal Subculture on an Individual's Life Safety in Prisons. The article presents the analysis of the content of the criminal subculture impact on the operation of law and order, security, execution and serving a sentence of imprisonment in Ukraine. The emphasis is laid on the problematic issues dealing with the counteraction to this specified socially dangerous phenomenon. The authors believe that the criminal subculture in prisons is a special sphere of life of people in conditions of isolation from a society, which is expressed in criminal ideology, specific ethical norms and values, institutions and aesthetic needs, tastes and mythology that govern the prisoners in their everyday life and has an objective impact on the safety of all the subjects and participants of the criminal-executive legal relations. These factors should be considered when implying various measures to ensure safe living conditions of people in terms of prison.

Key words: criminal subculture, sentenced to imprisonment, staff of penal colonies, criminological characteristics.

УДК 343.237

О. Кваша, Т. Цибулін

Підстави кримінальної відповідальності пособника з позицій теорії співучасті у злочині

У статті досліджуються теоретичні засади кримінальної відповідальності пособника та їх реалізації у нормах Кримінального кодексу України. За результатами проведеного дослідження зроблено висновок про те, що передбачені у законі про кримінальну відповідальність правові наслідки пособництва у злочині ґрунтуються на поєднанні двох теорій співучасті: акцесорної та самостійної. Виокремлено норми Кримінального кодексу України, які визначають засади відповідальності пособника з позицій акцесорної теорії та з позицій самостійної теорії співучасті.

Ключові слова: пособник, співучасть, теорії співучасті, акцесорна теорія співучасті, теорія самостійної відповідальності співучасників.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кримінальна відповідальність пособника за здійснене ним сприяння у вчиненні злочину або його приховування, має ґрунтуватись на певних теоретичних засадах, які виступали б фундаментальною основою вирішення питання про суспільну небезпечність цього виду співучасника. Особливої уваги це питання заслуговує як у контексті визначення засад диференціації правових наслідків, які настають за вчинення злочину різними видами співучасників, так і в контексті індивідуалізації покарання за вчинені ними діяння. Такою фундаментальною основою виступає теорія співучасті, розробка якої здійснювалась для з'ясування правової природи співучасті, місця і ролі кожного співучасника у вчиненому злочині, особливостей причинного зв'язку у діянні різних видів співучасників. Так, лише наявність комплексного, логічно-узгодженого вчення може забезпечити належне кримінально-правове реагування не лише на типові, а й на нетипові результати умисної спільної участі у вчиненні злочину, наприклад, при недоведенні виконавцем злочину до кінця, добровільній відмові інших співучасників від вчинення злочину, ексцесі виконавців (співвиконавців) тощо.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Цим питанням присвятили свою увагу ряд вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема, С. С. Аветісян, Д. А. Безбородов, Ф. Г. Бурчак, О. К. Гамкрелідзе, О. О. Кваша, О. М. Костенко, В. І. Ткаченко, Д. М. Харко, Н. М. Ярмаш та інші вчені, однак багато із питань, насамперед пов'язаних із реалізацією загальної теорії співучасті, у нормах, які регламентують відповідальність за пособництво, залишаються дискусійними.

Мета і завдання статті. В межах цієї статті пропонується розгляд питання, яка із теорій співучасті реалізується у статтях КК України, що визначають різні аспекти кримінальної

відповідальності за пособництво: при незакінченому злочині, при добровільній відмові від злочину, при ексцесі виконавця, та ін. Також необхідно враховувати, що лише за допомогою загальної теорії співучасті може бути з'ясована роль пособника як виду співучасника, яка, у свою чергу, має бути відображена у нормах закону про кримінальну відповідальності та винятково з урахуванням такої ролі відповідний закон має застосовуватись на практиці.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Необхідно звернути увагу на те, що питання, пов'язані із концепціями співучасті, є одними із найскладніших у теорії кримінального права та впродовж сторіч не знаходять свого консенсусного вирішення. Так, вченими відстоюються різні теорії співучасті акцесорного (несамостійного) або самостійного (незалежного) характеру співучасті. Такий стан зумовлює і непослідовне вирішення питання про правові наслідки співучасників за вчинені ними суспільно небезпечні діяння та інші наслідки поведінки, яка має кримінально-правове значення. Як зазначає В. І. Ткаченко, у науці кримінального права немає, напевно, такої великої кількості наукових праць, ніж ті, що присвячені інституту співучасті. Разом з тим, стверджує вчений, можна сказати з упевненістю, що саме у ньому зосереджено безліч проблем, ще не вирішених до кінця: щодо змісту поняття співучасті, критеріїв класифікації її форм, підстав відповідальності співучасників тощо [1, с. 144].

Питання правової природи співучасті апіорі пов'язане із загальною теорією кримінальної відповідальності, яка ґрунтується на основоположних засадах, які, очевидно, мають бути дотримані і при вирішенні питань кримінальної відповідальності співучасників. У цьому контексті необхідно навести тезу Ф. Г. Бурчака, який стверджував, що не можна говорити про відповідальність співучасника за дії виконавця без виникнення суперечності з основними ідеями кримінального права і правосуддя [2, с. 71]. Насамперед ця теза стосується засади особистої відповідальності, згідно якої особа несе відповідальність лише за вчинені нею діяння. Позиція Ф. Г. Бурчака є безумовно обґрунтованою у контексті таких видів співучасників як організатор, підбурювач та пособник, які згідно закріпленої за ними у законі про кримінальну відповідальності ролі, безпосередньо не вчиняють злочину, передбаченого в Особливій частині Кримінального кодексу України.

Дослідники констатують, що акцесорна теорія співучасті вперше знайшла своє закріплення в Кримінальному кодексі Франції 1791 року, згодом в Кримінальному кодексі 1810 року. Ця концепція була розроблена представниками класичної школи кримінального права. Спочатку вона передбачала відповідальність за чужий злочин, оскільки деякі її прихильники дотримувались позиції індетермінізму і абсолютної свободи волі [3]. Зміст акцесорної теорії співучасті розкривається у тезі, зокрема про те, що суспільна небезпечність діянь співучасника напряду залежить від характеру діянь виконавця, чим і визначена акцесорна природа співучасті [4, с. 18]. На підставі акцесорної теорії співучасті у науці кримінального права виокремлюється два основних положення: 1) співучасник має притягуватись до відповідальності лише за наявності ознак злочину в діях виконавця (з цього випливає, що відповідальність співучасника може мати місце лише у випадку притягнення до відповідальності виконавця); 2) співучасник притягується до відповідальності за тією нормою кримінального закону, за якою притягується виконавець [5, с. 322].

У свою чергу теорія самостійного характеру співучасті полягає у тому, що кожен співучасник виконує свій самостійний склад злочину, а тому діяння кожного є хоч і пов'язаним з іншими, але самостійним злочином [6, с. 133]. Прихильником цієї ж теорії є А. Ф. Зелінський, який стверджував, що кожен співучасник відповідає за вчинені ним діяння, які містять склад злочину. Їх відповідальність не похідна, а самостійна. В цьому сенсі співучасть не є акцесорною [7, с. 31].

Також варто звернути увагу на те, що окремі дослідники аналізованих питань зауважують, що не потрібно перебільшувати значення ролі виконавця у питаннях кримінальної відповідальності інших співучасників. Як зазначав Ф. Г. Бурчак, в діях співучасників склад закінченого злочину буде мати місце лише при виконанні виконавцем об'єктивної сторони конкретного складу злочину. У цьому і лише у цьому значенні, як зазначав вчений, організатор, підбурювач і пособник наслідують долю виконавця: наявність закінченого складу злочину в діях виконавця визначає склад закінченого злочину в їх діях, що, у свою чергу, призводить до кримінальної відповідальності виконавця за закінчений злочин і його співучасників за організаційну діяльність, підбурювання чи пособництво у закінченому злочині [2, с. 69].

Також поряд із оцінкою акцесорної та самостійної теорій співучасті, у науці кримінального права обґрунтовуються й інші теоретичні концепції, покликані належним чином пояснити правову природу співучасті. Прикладом такої концепції є обґрунтована Д. А. Безбородовим ідея спільного злочинного діяння, сутністю якого є спільність посягання на охоронювані законом інтереси. При цьому спільність діяння є зумовленою певним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних властивостей

організацію дій (бездіяльності) декількох осіб, які беруть участь у вчиненні злочину. Відповідальність за спільне вчинення злочину має засновуватись на таких принципах: по-перше, на принципі невідворотності відповідальності для кожного учасника діяння; по-друге, на принципі рівних підстав кримінальної відповідальності за спільне вчинення злочину і за вчинення злочину однією особою; по-третє, на принципі самостійної відповідальності кожного із учасників діяння [8].

Водночас у науковій літературі акцентується увага й на тому, що аналізовані теорії не можуть автономно забезпечити системне пояснення правової природи співучасті або різних видів співучасників, а тому досить поширеними є випадки коли до того чи іншого теоретичного підґрунтя додаються аспекти з іншого. Це ж саме стосується і правового регулювання відповідальності співучасників у Кримінальному кодексі України, який містить норми, що можуть бути детерміновані як такі, які ґрунтуються на акцесорній теорії співучасті, так і на самостійній теорії. Так, зокрема, проведено О. О. Квашею дослідження дозволило дійти висновку про те, що норми, які регулюють ті чи інші аспекти відповідальності співучасників не відображають однозначно одну теорію співучасті [9, с. 114].

Враховуючи наведене, досить поширеною та обґрунтованою на сучасному етапі видається змішана позиція, яка передбачає поєднання обох із аналізованих підходів, іншими словами їх симбіоз. Зокрема, така позиція ґрунтується на твердженні про те, що обидві точки зору одна одній в літературі протиставлені, однак ці погляди мають право на існування. Їх не потрібно протиставляти [10, с. 8]. При цьому «змішану» теорію відповідальності співучасників обґрунтовує і С. С. Аветисян, який стверджує, що відповідна теорія зумовлена виною кожного із співучасників, змішаними діями в процесі планування злочину, а також змішаним причинним зв'язком між їх діями і шкодою, що настала [11, с. 424].

Таким чином, можемо дійти висновку, що відповідні положення мають застосовуватись і при з'ясуванні ролі та правової природи пособництва у злочині, підстав кримінальної відповідальності цього виду співучасника. Зокрема, врахування надбань акцесорної теорії співучасті дає пояснення підставам кримінальної відповідальності особи, яка не брала участі у виконанні об'єктивної сторони певного діяння, а лише сприяла його вчиненню. У свою чергу, тези самостійної теорії унеможливають існування випадків «надмірної» криміналізації, яка, на наш погляд, мала б місце у випадку притягнення до відповідальності за пособництво закінченому злочину, якщо його не було доведено до кінця, або ж у випадку інкримінування пособнику діянь, які не охоплювались його умислом.

Значення особливої теорії співучасті полягає у тому, щоб пояснити, якими є підстави кримінальної відповідальності співучасника, зокрема, з огляду на ту обставину, що діяння інших співучасників не містять у собі об'єктивної сторони складу конкретного злочину, а отже, не має підстав стверджувати й про існування «класичного» причинного зв'язку між діяннями інших співучасників та наслідками, які настали у зв'язку зі діями виконавця відповідного злочину. Порушена проблема зумовлюється тим, що кримінальне право України ґрунтується на філософському постулаті, відповідно до якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише за ті негативні зміни в об'єктивному світі, що були викликані поведінкою цієї особи, тобто за наявності причинного зв'язку між вчиненням нею діянням і суспільно небезпечними наслідками, що настали [9, с. 187]. Саме тому, з огляду на такий постулат, можемо стверджувати, що підстави кримінальної відповідальності пособника, який надав особі необхідну для вчинення злочину інформацію про час перебування людини у певному приміщенні, відрізняються від підстав кримінальної відповідальності виконавця, діяння якого безпосередньо призвело до негативних змін в об'єктивному світі. Тому наведений постулат вимагає певного уточнення в аспекті відповідальності особи, яка сприяє вчиненню злочину, дії якої безпосередньо не призводять до негативних змін. Таким чином, об'єктивні обставини конкретних суспільно небезпечних діянь, в яких беруть участь інші співучасники (організатор, підбурювач та пособник), вимагають особливого тлумачення з позицій зв'язку об'єктивного прояву їх дій та злочинного результату. Враховуючи наведене стосовно причинного зв'язку у науці кримінального права склався підхід, згідно з яким, загальним для усіх співучасників суспільно небезпечним наслідком, що настав в результаті безпосередніх дій виконавця, причинно пов'язане лише діянням виконавця, тоді як діяння інших співучасників є не причинами, а лише умовами настання відповідного наслідку [12, с.126]. У свою чергу, О. М. Костенко виокремлює два причинно-наслідкові зв'язки при вчиненні суспільно небезпечного діяння у співучасті: 1) між діянням організатора, підбурювача, пособника і настанням стану готовності вчинити певний злочин у виконавця (виконавців); 2) між діянням виконавця (виконавців) і настанням злочинних наслідків, передбачених кримінально-правовою нормою Особливої частини КК [13, с. 299].

О. О. Кваша констатує, що причинний зв'язок у структурі складної співучасті ускладнений: 1) особливостями рольового розподілу діянь та вини; 2) видом вчиненого умисного злочину та має такі особливості: – дії кожного співучасника передують настанню наслідку; – кожен співучасник робить свій внесок власним діянням для настання наслідку (рольовий розподіл причинного зв'язку); – діяльність виконавця залежна від попередньої чи супутньої діяльності інших співучасників; – злочинний наслідок породжується спільними, об'єднаними діяннями всіх учасників злочину. Дії окремого співучасника, у тому числі виконавця, не можна розглядати у відриві від системи співучасті, оскільки вони в такому разі втрачають властивості взаємозв'язку, взаємодії, інтегративності, а отже, спільності, яка є сутністю співучасті як системи в цілому [9, с. 218].

У контексті наведеного підходу вважаємо за доцільне наголосити на тому, що дії окремого співучасника, у тому числі виконавця, не можна розглядати у відриві від системи співучасті, оскільки вони в такому разі втрачають властивості взаємозв'язку. Ознака інтегративності, наприклад, дозволяє знайти правильне пояснення підставам кримінальної відповідальності пособника у випадку, якщо здійсненням ним сприянням вчиненню злочину виконавець на скористався.

У цілому, необхідно зауважити, що наведений підхід до розуміння сутності причинного зв'язку у злочинах, що вчиняються у співучасті, також дає підстави для висновку, що ані акцесорна теорія, ані теорія про самостійний характер відповідальності співучасників не здатна у чистому вигляді забезпечити підстави кримінальної відповідальності інших співучасників.

Ми поділяємо висловлену у науці кримінального права позицію, згідно з якою на сучасному етапі розвитку кримінально-правової науки недопустимо застосовувати спрощений підхід до оцінки співучасті лише як діяння виконавця, додатково до якого існують діяння інших співучасників, адже такий підхід для забезпечення належної кримінально-правової охорони злочинам, які вчиняються не лише виконавцями, а й фактично іншими співучасниками, мав би передбачати доповнення Особливої частини закону про кримінальну відповідальність статтями, які б встановлювали такий вид відповідальності також для організаторів, пособників, підбурювачів. Відповідний спосіб вирішення питання кримінальної відповідальності реалізовано, наприклад, у Королівстві Норвегії, Загальна частина КК якого не містить засад відповідальності співучасників, натомість окремі види суспільно небезпечного пособництва закріплені у статтях Особливої частини цього кодексу поряд із основним діянням, що вчиняється виконавцем злочину [14, с. 112]. Очевидно, що у цьому контексті той чи інший підхід до побудови закону про кримінальну відповідальність має оцінюватись з позицій дослідження історичних традицій та усталених у певній державі наукових поглядів. У цьому контексті, вітчизняний КК, на відміну від норвезького, що характеризується значною казуїстичністю, в своїй основі містить здебільшого абстрактні формулювання, яким не притаманна надмірна деталізація та прив'язка до конкретних життєвих ситуацій.

Таким чином, розгляд питання про підставу кримінальної відповідальності пособника має ґрунтуватись не лише на оцінці норм Особливої частини, а й на їх нерозривному зв'язку із нормами Загальної частини КК, яка визначає, які зі способів сприяння вчиненню суспільно небезпечного діяння визнаються пособництвом, а відтак зумовлюють настання кримінальної відповідальності.

Разом із тим, необхідно враховувати, що роль пособника зводиться не лише до власне спільного вчинення злочину, яке відбувається у формі сприяння, а й у обіцянці сприяти приховуванню злочину. У свою чергу, обіцянка сприяти приховуванню злочину може не мати стійкого причинного зв'язку із наслідком діяння, вчиненого у співучасті, а тому, очевидно, така діяльність має певні особливості. У такій формі пособництва необхідно виокремлювати щонайменше два варіанти. Перший має місце у тих випадках, коли наявність такої обіцянки викликає або підтверджує рішучість на вчинення злочину іншими співучасниками, іншими словами уможливує вчинення злочину. Другий, у свою чергу, передбачає винятково допоміжну функцію, при якому суспільно небезпечне діяння вчинятиметься незалежно від того, чи дасть конкретна особа обіцянку сприяти приховуванню злочину, чи не дасть її. На наш погляд, від аналізу і вирішення цього питання значною мірою залежить визначення аспектів рольового розподілу відповідальності співучасників у кожному конкретному випадку, який у кінцевому рахунку має відобразитись у конкретному виді та розмірі покарання за злочин, вчинений у співучасті.

Детальний теоретичний аналіз підстав кримінальної відповідальності співучасників дозволяє дослідити норми закону України про кримінальну відповідальність, які регламентують ті чи інші аспекти правової оцінки діяння пособника з позицій того, на підставі якої концепції відповідні норми ґрунтуються. Зокрема, це стосується статей, які визначають кримінальну відповідальність співучасників (ст. 29 КК), кримінальну відповідальність організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації (ст. 30 КК), а також добровільну відмову співучасників від вчинення

злочину (ст. 30 КК).

Так, проявами акцесорної теорії співучасті в частині відповідальності пособника є такі: пособник підлягає відповідальності за відповідною частиною статті 27 і тією статтею (частиною статті) Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає злочин, вчинений виконавцем (ч. 2 ст. 29 КК); у разі вчинення виконавцем незакінченого злочину пособник підлягає кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому злочині (ч. 4 ст. 29 КК); пособник, у випадку вчинення злочину у складі організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності за злочини, у підготовці або вчиненні яких він брав участь (ч. 2 ст. 30 КК).

У свою чергу, проявами самостійної теорії співучасті в частині відповідальності пособника є такі: ознаки, що характеризують особу пособника злочину, ставляться в вину лише йому, інші обставини, що обтяжують відповідальність і передбачені у статті Особливої частини цього Кодексу як ознаки злочину, що впливають на кваліфікацій дій виконавця, ставляться у вину пособнику, якщо він усвідомлював ці обставини (ч. 3 ст. 29 КК); пособник не підлягає кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося його (пособника) умислом (ч. 5 ст. 29 КК); у разі добровільної відмови від вчинення злочину виконавець (співвиконавець) не підлягає кримінальній відповідальності за наявності умов, передбачених статтею 17 цього Кодексу. У цьому випадку пособник підлягає кримінальній відповідальності за готування до того злочину або замах на той злочин, від вчинення якого добровільно відмовився виконавець (ч. 1 ст. 31 КК); не підлягає кримінальній відповідальності при добровільній відмові пособник, якщо він відвернув вчинення злочину або своєчасно повідомив відповідні органи державної влади про злочин, що готується або вчиняється. Добровільною відмовою пособника є також ненадання ним засобів чи знарядь вчинення злочину або неусунення перешкод вчиненню злочину (ч. 2 ст. 31 КК).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна дійти висновку, що передбачені у законі про кримінальну відповідальність правові наслідки пособництва у злочині ґрунтуються на поєднанні двох теорій співучасті: акцесорної та самостійної. Застосування такого змішаного підходу максимально сприятиме досягненню співрозмірності форми кримінальної відповідальності та суспільно небезпечної участі особи у негативній зміні порядку відносин між людьми, встановленому в державі.

Джерела та література

1. Ткаченко В. І. Форма співучасті як кримінально-правове поняття / В. І. Ткаченко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2007. – № 74-76. – С. 144-146.
2. Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву / Ф. Г. Бурчак. – К.: Наукова думка, 1969. – 216 с.
3. Аветисян С. С. Ответственность соучастников преступления / С. С. Аветисян // Мир современной науки. – 2013. – №1 (16). – С. 37-40.
4. Гамкрелидзе О. К. Соисполнительство и посредственное исполнительство преступления по советскому уголовному праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. К. Гамкрелидзе; Тбилисский гос. ун-т. – Тбилиси, 1973. – 22 с.
5. Харко Д. М. Теорії правової природи співучасті та визначення ролі виконавця злочину / Д. М. Харко // Часопис Київського університету права НАН України. – 2002. – № 2. – С. 321-325.
6. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі: монографія] / Ю. А. Пономаренко. – К.: Атіка, 2005. – 288 с.
7. Зелинский А. Ф. Соучастие в преступлении / А. Ф. Зелинский. – Волгоград: ВШММВС, В1971. – 188 с.
8. Безбородов Д. А. Методологические основы учения об уголовной ответственности за совместное преступное деяние: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / Д. А. Безбородов. – М., 2010. – 56 с.
9. Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність: [монографія] / О. О. Кваша. – Луганськ: РВВЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 559 с.
10. Гузун В. У. Формы соучастия в преступлении: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В. У. Гузун. – М., 1975. – 18 с.
11. Аветисян С. С. Соучастие в преступлении со специальным составом: теория и практика правового регулирования: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / С. С. Аветисян. – М., 2005. – 498 с.
12. Уголовное право: Общая часть/ Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Ю. М. Ткачевського, Г. Н. Борзенкова. – М., 1993. – 222 с.
13. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу / О. М. Костенко – К.: Атіка, 2008. – 352 с.
14. Уголовное законодательство Норвегии. Перевод с норвежского / Пер. А. В. Жмени; науч. ред. и вступ. ст.: Ю. В. Голик. – Спб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 375 с.

Кваша О., Цыбулин Т. Основания уголовной ответственности пособника с позиций теории соучастия. В статье исследуются теоретические основы уголовной ответственности пособника и их реализации в нормах Уголовного кодекса Украины. Уголовная ответственность пособника за совершенное им содействие в совершении преступления или его сокрытии, должна основываться на определенных теоретических основах, которые выступали бы фундаментальной основой решения вопроса об общественной опасности этого вида соучастника. Особого внимания этот вопрос заслуживает как в контексте определения основ дифференциации правовых последствий, которые наступают за совершение преступления различными видами соучастников, так и в контексте индивидуализации наказания за совершенные ими деяния. По результатам проведенного исследования сделан вывод о том, что предусмотренные в законе об уголовной ответственности правовые последствия пособничества в преступлении основываются на сочетании двух теорий соучастия: акцессорной и самостоятельной. Выделены нормы Уголовного кодекса Украины, которые определяют принципы ответственности пособника с позиций акцессорной теории и с позиций самостоятельной теории соучастия.

Ключевые слова: пособник, соучастие, теории соучастия, акцессорная теория соучастия, теория самостоятельной ответственности соучастников.

Kvasha O., Tsybulin T. Foundations of an Accomplice's Criminal Responsibility from the Standpoint of the Theory of Complicity in the Crime. The article examines the theoretical foundations of criminal liability of an accomplice and implementation of them in the norms of the Criminal Code of Ukraine. The author states that criminal liability of accomplices for the abetment in the commission of a crime or concealing it should be based on certain theoretical principles, which would serve a solid fundamental basis for solving the problem of public danger caused by this kind of accomplice. Special attention is paid to the consideration of this issue both in the context of determining the basis for differentiation of the legal consequences that occur in the result of committing a crime by various types of accomplices and in the context of individualization of punishment for acts committed by them. The results of the study gave the grounds to conclude that the legal consequences of complicity in the crime, envisaged in the law on criminal liability, are based on a combination of the two theories of complicity: accessory and independent. The author highlighted those norms of the Criminal Code of Ukraine, which define the principles of accomplice's liability from the standpoint of the theory of accessory and from the standpoint of the independent theory of complicity.

Key words: accomplice, complicity, theory of complicity, accessory complicity theory, the theory of accomplice's self-responsibility.

УДК 343.261(477)

О. Колб, І. Колб

Щодо особливостей застосування в Україні заходів безпеки до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі

У статті на основі вивчення правового статусу осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, обґрунтована необхідність посилення заходів безпеки, що застосовуються до зазначених категорій засуджених у ході виконання даного кримінального покарання. Проведений аналіз наукової літератури дає можливість зробити висновок про те, що допоки на доктринальному та практичних рівнях не буде доведена необхідність збереження довічного позбавлення волі та, одночасно, повної відміни смертної кари, доти це буде визначальною обставиною, що детермінує особливості змісту заходів посиленого характеру, які спрямовані на забезпечення особистої безпеки усіх учасників кримінально-виконавчих правовідносин. Це у повній мірі стосується й заходів безпеки, що застосовуються до засуджених значеної категорії осіб у визначених у ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу України випадках.

Ключові слова: засуджений, персонал колоній, заходи безпеки, довічне позбавлення волі, виконання покарання, відбування покарання.

Постановка проблеми. У міжнародно-правових актах, що стосуються застосування заходів безпеки (фізичної сили, спеціальних засобів і зброї) до осіб, позбавлених волі, включаючи й засуджених до довічного позбавлення волі, визначено основний принцип такої діяльності персоналу виправних установ (колоній), а саме: це крайній спосіб реагування на суспільно небезпечні діяння особи, з урахуванням її індивідуальних характеристик (відсутні ступеня небезпеки тощо) та особливостей утримання засуджених у відповідних установах.

Проте, як показує практика, у ході безпосередньої діяльності персоналу, пов'язаної із застосуванням заходів безпеки до засуджених, цей принцип та підхід, що апробований у міжнародно-правовій практиці, дотримуються не завжди та супроводжується суттєвим порушенням прав і законних інтересів зазначеної категорії осіб, а також недотриманням правових підстав таких дій, що визначені у ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу (далі - КВК) України, зокрема щодо засуджених до довічного позбавлення волі.

Зміст цієї проблеми полягає у тому, що надмірне застосування сили до цієї категорії засуджених пояснюється, з одного боку, особливостями виконання та відбування покарання, а, з іншого, це обумовлено необхідністю забезпечення особистої безпеки усіх, задіяних у цьому процесі, учасників (ст.ст. 1, 102, 104 КВК).

Для того, щоб спростувати чи підтримати існуючі у цьому контексті теоретико-прикладні підходи, досить важливо з'ясувати суть соціально-правової природи кримінального покарання у виді довічного позбавлення волі.

Стан дослідження. Вивчення наукової літератури показало, що досить предметно та ефективно над розробкою зазначеної проблематики працюють такі учені, як О. М. Бандурка, В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, В. В. Василевич, Б. М. Головкін, О. М. Джужа, Т. А. Денисова, А. В. Кирилюк, І. М. Копотун, О. М. Літвінов, В. О. Меркулова, А. Х. Степапюк, В. М. Трубников, І. С. Яковець та інші.

Поряд з цим, у контексті особливостей застосування в Україні заходів безпеки щодо осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, дана тематика досліджена недостатньо та неповно, що й обумовило необхідність її аналізу на рівні окремо взятої наукової статті.

Виклад основних положень. Одним із видів покарань, визначених у ст. 51 Кримінального кодексу (далі – КК) України, є довічне позбавлення волі [1]. Відповідно до вимог ст. 64 КК, довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. При цьому дане покарання не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Порядок і умови виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі встановлені у главі 22 КВК України [2] та в інших нормативно-правових актах у сфері виконання покарань [3, с. 521-532].

Враховуючи, що зазначене покарання відноситься в Україні на сьогодні до найбільш суворих видів основних покарань, що полягає в позитивній ізоляції засудженого від суспільства [4, с. 160], воно виконується та відбувається у спеціальних кримінально-виконавчих установах закритого типу, зокрема у виправних колоніях максимального рівня безпеки (ст. 18 КВК), а осіб, які у них утримуються, в обіході називають «довічниками».

Як показало вивчення юридичної практики, довічне позбавлення волі відноситься до групи відносно нових покарань (арешт, обмеження волі, громадські роботи), що введені у чинний закон України про кримінальну відповідальність з урахуванням вимог міжнародно-правових актів [5] та практики їх реалізації у сфері виконання покарань [6, с. 714-720], а також рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9 [7]. Вирішальним при цьому стало взяття Україною при вступі до Ради Європи [8] зобов'язання дотримуватися Конвенції про захист прав і основних свобод людини [5, с. 219-234], зокрема шляхом скасування смертної кари.

На виконання зазначеного міжнародного зобов'язання Верховна Рада України внесла зміни у КК 1960 року, відмінивши у ньому ст. 24 «Виняткова міра покарання» та доповнивши його ст. 24-1 «Довічне позбавлення волі» [9]. Аналогічні зміни були внесені й у Виправно-трудоий кодекс України, який діяв до вступу в дію з 1 січня 2014 року КВК України [10].

Прийняття Україною у 2001 р. КК [1] та у 2003 р. КВК [2] загального підходу не змінило, а саме, в нашій державі на нормативно-правовому рівні закріплено лише одне виняткове та, одночасно, найбільш суворе і безстрокове основне покарання у виді довічного позбавлення волі [11].

У той самий час, досі в Україні на науковому та практичному рівнях точаться жваві дискусії з приводу, зокрема, відміни смертної кари. Прихильники останньої (політики, науковці, практики тощо), застосовуючи відомий у науці статистичний метод пізнання соціально-правових явищ і процесів [12, с. 108-109], переконують, що введення покарання у виді довічного позбавлення волі замість виключної міри покарання у виді смертної кари не змінило по суті речей: кількість засуджених до зазначених видів покарань щорічно є сталою [13, с. 131-133]. Так, в умовах дії норм КК Української РСР 1960 року, зокрема, у період і 1990 по 2000 роки, кількість засуджених до смертної кари щорічно коливалася у межах 100-200 осіб, а саме у 1990 р. – 114 осіб або 0,1 % у структурі всіх засуджених; 1991 р. – 112 (0,1 %); 1992 р. – 79 (0,1 %); 1993 р. – 117 (0,1 %); 1994 р. – 143 (0,1 %); 1995 р. – 191 (0,1 %); 1996 р. – 167 (0,1 %); 1997 р. – 128 (0,1 %); 1998 р. – 142 (0,1 %); 1999 р. – 104 (0,01 %); 2000 р. – 94 (0,01 %) [14, с. 23-23].

У том самий час, з моменту введення у КК 2001 р. покарання у виді довічного позбавлення волі, статистичні показники його застосування в Україні мають такий вигляд: 2001 р. було засуджено до даного покарання 156 осіб [15, с. 21]; 2002 р. – 150 осіб (0,08 % у структурі всіх засуджених [16, с. 40]; 2003 р. – 130 осіб (0,06 %) [17, с. 32]; 2004 р. – 214 осіб [3, с. 522]; 2006 р. – 130 осіб [18, с. 36]; 2007 р. – 111 осіб [19, с. 41]; 2008 р. – 82 особи [20, с. 24]; 2009 р. – 115 осіб [21, с. 25]; 2010 р. – 110 осіб [22, с. 37]; 2011 р. – 45 осіб [23, с. 33]; 2012 р. – 52 особи [24, с. 29]; 2013 р. – 53 особи [25, с. 38]; 2014 р. – 24 особи [26, с. 35]; 2015 р. – 27 осіб.

Враховуючи зазначені статистичні показники та тенденції призначення покарань у виді смертної кари та довічного позбавлення волі, прихильники введення в Україні такого виду покарання як смертна кара, переконані, що у будь-якому суспільстві завжди є «критична маса» осіб, що мають досить велику (найвищу серед усіх засуджених) суспільну небезпеку, яку в сьогоденні покарання у виді довічного позбавлення волі не нівелює та не виступає критерієм соціальної справедливості покарання [27, с. 693-694].

Теоретичним підґрунтям сучасної доктрини з питань введення смертної кари стали роботи відомих філософів, політиків та правознавців. Так, відомий німецький філософ Кант вважав найморальнішим покаранням за вбивство вбивство [28, с. 78]. Поряд з цим, за смертну кару активно виступали Гегель, Маргарет Тетчер [28, с. 78] та інші дослідники, в основу роздумів та доводів яких з цього приводу були покладені економічні розрахунки, а саме висока вартість позитивного утримання засуджених до довічного позбавлення волі [6, с. 714-715].

У той самий час, є й інша позиція, зміст якої зводиться до того, що введення такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, є доцільним кроком законодавця, який створив широкі можливості для досягнення мети покарання (ст. 50 КК України) [3, с. 521-522]. Зокрема, А. Х. Степанюк переконаний, що: а) по-перше, не може бути ніяких сумнівів, що запровадження довічного позбавлення волі як альтернативи смертній карі відповідає сучасним уявленням про гуманізм у сфері застосування покарань та поведження із засудженими. При цьому запропонований режим довічного позбавлення волі створює умови для запобігання можливої деградації особи через багаторічну ізоляцію від суспільства; б) по-друге, при застосуванні довічного позбавлення волі у засуджених залишається право на життя, що є втіленням принципу поважання прав людини, сформульованого в Загальній декларації прав людини; в) по-третє, зміст даного заходу державного примусу, який знаходить свій вираз у максимально (порівняно з іншими категоріями осіб, позбавлених волі) можливому ступені ізоляції засуджених до даного позбавлення волі, відповідає умовам справедливості при застосуванні покарання, бо певним чином відображає співрозмірність злочину та кари; г) по-четверте, втіленням принципу невідворотності виконання покарань є те, що засуджені до довічного позбавлення волі мають зазнавати відповідних правообмежень, притаманних цьому виду покарань протягом щонайменше 20 років перед тим, як у них виникне можливість клопотати про помилування; ґ) по-п'яте, реалізацією принципу законності буде й те, що КВК України ставить обмеження прав і свобод засуджених до довічного позбавлення волі у певні межі і зобов'язує всіх суб'єктів виконання (відбування) даного покарання дотримуватися вимог законодавства, тобто їх поведінка має відповідати запропонованій законодавчій моделі [29, с. 286-287].

Як показало вивчення історії виникнення та розвитку покарання у виді довічного позбавлення волі, включаючи історію кримінальних покарань у цілому, науковці виділяють три такі періоди 1) від моменту їх виникнення до кінця XVIII ст; 2) філантропічний; 3) з II-ї половини XIX ст. – початок міжнародної співпраці у сфері виконання покарань [27, с. 695]. При цьому необхідно зазначити, що розвиток гуманного відношення до засуджених, у тому числі через справедливість призначеного для них покарання, завжди здійснювався на фоні жорстких протиріч двох визначальних принципів, а саме: з одного боку, це захист інтересів цивілізації в частині забезпечення, його безпеки, а з іншого. -

дотримання загальних людських цінностей, включаючи норми християнської моралі [27, с. 693]. Як влучно у зв'язку з цим зазначив Д. Г. Гальберт, покарання завжди було показником морального та розумового рівня суспільства. Грубість суспільних поглядів, низький рівень розумового і морального розвитку суспільства, застій думки, пригнічення особистості й особистої волі породжує жорстку систему покарань [30, с. 85]. При цьому варто зазначити, що зазначені проблеми були предметом дослідження відомих учених і філософів усіх часів розвитку цивілізації (Соломона [3, с. 12]; Г. К. Ліхтерберга [30, с. 51]; Ф. Бекона [30, с. 62] та інших [31]).

Разом з тим, слід визнати, що питання щодо ставлення до смертної кари неоднозначно тлумачаться і в Біблії [27, с. 693-694]. Так, з одного боку підвалини християнської релігії проникнуті духом милосердя і любові до ближнього (зокрема, відомим є заклики любити ближнього як самого себе), а, з іншого, як це впливає і з змісту ст. 6 Глави 9 Першої книги Мойсея, Бог сказав, що хто проллє кров людини, того кров буде пролита людиною; бо по образу Божому створив Бог людину [32, с. 11].

Підводячи підсумки щодо доцільності відміни смертної кари та введення замість неї довічного позбавлення волі, відомий американський кримінолог Д. Ф. Шелі зазначив, що на сьогодні досить складно передбачити майбутнє зазначеного виду кримінального покарання. Саме тому спір про те, чи закінчить смертна кара своє існування чи буде вона застосовуватись і в подальшому, досить далекі від завершення [6, с. 720].

Висновки дослідження. Таким чином, проведений аналіз наукової літератури дає можливість зробити висновок про те, що допоки на доктринальному та практичних рівнях не буде доведена необхідність збереження довічного позбавлення волі та, одночасно, повної відміни смертної кари, доти це буде визначальною обставиною, що детермінує особливості змісту заходів посиленого характеру, які спрямовані на забезпечення особистої безпеки усіх учасників кримінально-виконавчих правовідносин. Це у повній мірі стосується й заходів безпеки, що застосовуються до засуджених значеної категорії осіб у визначених в ст. 106 КВК випадках. Більш того, сучасні правові реалії нормативно-правового характеру, що спрямовані на видозміну змісту довічного позбавлення волі та відображені у сучасних проектах закону [33], не тільки ускладнюють вирішення проблем безпеки персоналу колоній та інших осіб, задіяних до процесу виконання даного покарання, але й в цілому безпеки суспільства та держави.

Джерела та література

1. Кримінальний кодекс України: прийнятий 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України – 2004. – №3-4. – Ст. 21.
3. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини: підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець та ін.: за заг. ред. д. ю. н., проф. О. М. Литвинова та д. ю. н. проф. А. Х. Степанюка. – К.: Дакор, 2015. – 632 с.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка. В. В. Чернея. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 1063 с.
5. Збірник міжнародно-правових актів та угод з питань діяльності пенітенціарних установ і поведіння з в'язнями / Упоряд. О. І. Шинальський, В. І. Неділько, І. О. Артеменко та ін. – К.: Видавництво «АННА-Т», 2008. – 502 с.
6. Кримінологія. Под ред. Дж. Ф. Шелі / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 864 с.
7. Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9 у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97>.
8. Статут Ради Європи // Офіційний вісник України. – 2004. – №26. – Ст. 1733.
9. Кримінальний кодекс Української РСР: прийнятий Законом Української РСР від 28 грудня 1960 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
10. Виправно-трудовий кодекс Української РСР: прийнятий Законом Української РСР від 23 грудня 1970 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1971. – №1. – Ст. 6.
11. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів: Закон України від 1 березня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 17. – Ст. 123.
12. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 424 с.
13. Мостепанюк Л. О. Довічне позбавлення волі: історія і сучасність / Л. О. Мостепанюк // Підприємство,

- господарство і право. – 2004. – № 8. – С. 131-133.
14. Розгляд судами загальної юрисдикції справ різних категорій протягом 1990-2000 р.р // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 1 (29). – С. 12-26.
15. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2001 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 4 (32). – С. 15-25.
16. Судимість осіб та призначення мір кримінального покарання у 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 4 (38). – С. 35-41.
17. Судимість осіб та призначення мір кримінального покарання у 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 4 (44). – С. 28-33.
18. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 6 (82). – С. 30-44.
19. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2007 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – №6(94). – С. 32-43.
20. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2008 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 5(105). – С. 19-34.
21. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції 2009 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 5 (117). – С. 20-35.
22. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2010 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – №5. – С. 30-41.
23. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2011 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 6 (142). – С. 28-42.
24. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2012 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – №6 (154). – С. 20-41.
25. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2013 р. (заданими судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2014. – № 5 (165). – С. 31-40.
26. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2014 р. (заданими судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2015. – № 6 (178). – С. 23-35.
27. Кримінально-виконавче право України: підруч. / [О. М. Джу́жа. І. Г. Богати́рьов, О. Г. Колб та ін.]; за заг. ред. О. М. Джу́жі. – К.: Атіка, 2010. – 752 с.
28. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України [упоряд. Г. О. Радов, І. І. Резник]. – К.: Леся, 1998. – Т. 1. – 368 с.
29. Кримінально-виконавче право України: підручник для студ. вищ. навч. закладів / За ред. А. Х. Степанюка. – Х.: Право, 2006. – 256 с.
30. Радов Г.О. Пенітенціарна ідея: Думки на тему / Г. О. Радов. – К.: Сфера, 2002. – 187 с.
31. Андрусяк Т. Г. Історія політичних та правових вчень: Навч. Посібник / Т. Г. Андрусяк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 268 с.
32. Святе письмо Старого і Нового Завіту / В перекл. П. О. Куліша та ін. – США: Fisherville, 1991. – 1011с.
33. Про внесення змін і доповнень у нормативно-правові акти з питань виконання покарань: проект Закону внесено Кабінетом Міністрів України у 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

Колб А., Колб И. Об особенностях применения в Украине мер безопасности к лицам, осужденным к пожизненному лишению свободы. В статье на основе изучения правового статуса лиц, осужденных к пожизненному лишению свободы, обоснована необходимость усиления мер безопасности, применяемых к указанным категориям осужденных в ходе исполнения данного уголовного наказания. Проведенный анализ научной литературы с предложениями изменить перечень мер наказаний дает возможность сделать вывод о том, что пока на доктринальном и практических уровнях не будет доказана необходимость сохранения пожизненного лишения свободы и, одновременно, безусловного отказа от смертной казни, это будет определяющим обстоятельством, которое детерминирует особенности мер усиленного характера, направленных на обеспечение личной безопасности всех участников уголовно-исполнительных правоотношений. Это в полной мере касается и мер безопасности, применяемых к осужденным указанной категории лиц в случаях, определенных в ст. 106 Уголовно-исполнительного кодекса Украины. Более того, современные правовые реалии нормативно-правового характера, направленные на видоизменение содержания пожизненного лишения свободы, не только осложняют решение проблем безопасности персонала колоний и других лиц, задействованных в процесс исполнения данного наказания, но и в целом безопасности общества и государства.

Ключевые слова: осужденный, персонал колоний, меры безопасности, пожизненное лишение свободы, исполнения наказания, отбывания наказания.

Kolb A., Kolb I. Peculiarities of Security Measures Applied to the Persons Sentenced to Life Imprisonment in Ukraine. On the basis of the study of the legal status of persons sentenced to life imprisonment the authors place importance on the necessity of strengthening security measures applicable to these categories of prisoners during the execution of criminal penalties. The analysis of scientific literature makes it possible to conclude that as long as the need to preserve life imprisonment and until the complete abolition of the death penalty has not been approved at the doctrinal and practical levels, until then it will remain the crucial factor that determines the intensified character of the content of management features, aimed at protecting the personal safety of all participants of criminal-executive relationships. This provision also includes the security measures applied to the convicted to life imprisonment persons which are specified in Art. 106 of the CEC cases. Moreover, the current legal realities of normative legal nature, aimed at modification of the content of life imprisonment, not only complicate the solution of security problems of the colonies personnel and other persons involved in the process of the sentence execution, but in general, the security of the state and the whole society.

Key words: convict, colonies staff; safety measures; life imprisonment; execution of the sentence; punishment

УДК 343.225(477)

Г. Андрусяк

Визначення поняття обставин, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві України

У статті на основі узагальнення конститутивних ознак обставин, що виключають злочинність діяння, це поняття визначено як сукупність умов, за наявності яких усвідомлені вольові діяння, подібні до злочину за об'єктивними ознаками, обумовлені суспільно-позитивними (нейтральними) мотивами і цілями та не заборонені законодавством України, що виключає кримінальну відповідальність. Запропоновано відповідну норму закріпити у статті 36 КК України. Виокремлення спільних ознак та загального поняття обставин, що виключають злочинність діяння, дозволить у кожному конкретному випадку визначати належність тієї чи іншої обставини до цього інституту. За наявності об'єктивних передумов, достатніх правових основ, значної поширеності певних діянь, і відповідності їх ознак тим конститутивним ознакам, які включені у загальне поняття, цей інститут може бути розширений.

Ключові слова: суспільна небезпечність, протиправність, умова, ознака, обставина, що виключає злочинність діяння.

Постановка наукової проблеми та її значення. Обставини, що виключають злочинність діяння, утворюють один із найбільш складних інститутів Загальної частини кримінального права України. У юридичній науці не існує уніфікованого вирішення багатьох дискусійних питань, що становлять значний науковий інтерес та мають важливе значення для відправлення правосуддя. За відсутності легальної дефініції поняття кримінальної відповідальності, закономірно не визначено і поняття виключення кримінальної відповідальності, що призводить до наявності діаметрально протилежних позицій у доктрині та зумовлює складнощі в практичній діяльності. Відсутність нормативного закріплення того чи іншого поняття завжди створює підґрунтя для наукової дискусії, зумовлює появу різних наукових позицій.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Значний внесок у дослідження обставин, що виключають злочинність діяння, зробили вчені О. В. Авраменко, Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, В. В. Аніщук, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, Н. П. Берестовий, О. М. Боднарчук, С. В. Бородін, Я. М. Брайнін, В. М. Бурдін, В. О. Глушков, Л. В. Гусар, В. П. Діденко, М. Д. Дурманов, М. Й. Коржанський, О. О. Кваша, С. Г. Келіна, В. М. Козак, А. Ф. Коні, М. І. Мельник, А. А. Музика, М. М. Паше-Озерський, А. А. Піонтковський, Н. М. Плисюк, Е. Ф. Побігайло, Л. М. Підкоритова, О. Б. Сибаль, І. С. Тишкевич, В. І. Ткаченко, Н. Б. Хлистова та інші. Найбільш фундаментальне дослідження таких обставин здійснено у працях українського вченого Ю. В. Бауліна [3, с. 360; 4,

с. 48]. Не зважаючи на значний внесок цих вчених у розробку інституту обставин, що виключають злочинність діяння, досі не втратило актуальності визначення універсального поняття.

Мета і завдання статті. Відповідно метою статті є визначення ознак, за яким різні за своєю соціально-правовою природою діяння, об'єднуються в межах одного інституту та охоплюються загальним поняттям «обставини, що виключають злочинність діяння».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Визначення поняття «обставини, що виключають злочинність діяння» надзвичайно важливе, оскільки дає змогу узагальнити родові ознаки таких обставин, визначити спільні риси, водночас залишає можливість подальшої диференціації їх видів та забезпечує перспективи розширення кола таких обставин відповідно до суспільних потреб. І, як слушно зазначав І. І. Слущкий, незважаючи на те, у яких нових сферах суспільного життя з'являються відповідні види обставин, що виключають злочинність діяння, вони мають вписуватися у загальне поняття [23, с. 19].

У сучасній вітчизняній науці існують різноманітні визначення поняття «обставини, що виключають злочинність діяння», а саме:

– система зовнішньо схожих з визначеним колом злочинів свідомих, вольових вчинків, які виключають суспільну небезпечність та (або) протиправність діяння і вимагають від уповноважених на те органів держави обов'язкового й безумовного усунення кримінальної відповідальності за такі вчинки (Ю. В. Баулін) [4, с. 15];

– діяння, які за своїми зовнішніми ознаками мають схожість з діяннями, передбаченими кримінальним законом як злочин, і які за певних умов вважаються правомірними (П. С. Матишевський) [17, с. 195];

– діяння, що заподіюють шкоду охоронюваним законом правам й інтересам особи, суспільства, держави, однак не є злочинними у зв'язку із суспільною корисністю (прийнятністю) та дозволеністю законодавством України, тому й виключають кримінальну відповідальність (Н. В. Лісова) [15, с. 8];

– визначені кримінальним законом правомірні та соціально корисні (або принаймні прийнятні соціально) діяння особи за відповідних умов, які спричинюють суттєву шкоду фізичній або юридичній особі, суспільству або державі, але не є злочином в силу відсутності протиправності, а в деяких випадках і вини (В. А. Звіряка) [13, с. 634];

– усвідомлене, вольове діяння людини, ззовні схоже з ознаками злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України, яке є суспільно корисною чи соціально допустимою правомірною дією, що дозволена законодавством України, у зв'язку з чим кримінальна відповідальність особи виключається (О. О. Кваша, В. В. Аніщук) [16, с. 146];

– система ознак, яка органічно поєднує усвідомлені і вольові діяння особи, подібні за своїми зовнішніми ознаками до злочину, передбаченого КК України, які є суспільно корисними чи соціально доцільними правомірними діями чи бездіяльністю, що дозволені законодавством України і виключають кримінальну відповідальність (В. В. Бондарчук) [7, с. 159].

– сукупність передбачених КК України чи іншими нормативно-правовими актами умов (чинників реальної дійсності), що позбавляють суспільно небезпечне, формально (зовні) схоже зі злочином діяння ознаки кримінальної протиправності, надаючи йому правомірного характеру (В. М. Бурдін, О. Б. Сибаль) [9, с. 61-62].

І цей перелік можна продовжувати, однак, очевидно, що спільні сутнісні ознаки у цих визначеннях збігаються. Термін, через який визначається дане поняття, переважно – діяння, вчинок (система вчинків), іноді – система ознак. Вчені, які застосовують термін «вчинок», аргументують свою позицію тим, що цей термін визначає такі акти поведінки, що набувають позитивної чи негативної соціальної (у тому числі правової) оцінки. Натомість ми вважаємо, що доцільно такі обставини визначати через термін «діяння». Саме він є ключовим при визначенні антиподу аналізованої обставини – злочину, і має формальне закріплення у кримінальному законі: діяння як головна ознака об'єктивної сторони складу злочину є суспільно небезпечним і протиправним, конкретним, свідомим і вольовим актом поведінки людини. Крім того, формами вираження діяння згідно статтею 11 КК України є дія або бездіяльність. Як відомо, і окремі з аналізованих обставин можуть вчинятися у спосіб бездіяльності (крайня необхідність, виконання наказу тощо). Тоді як вчинок тлумачиться як «окрема дія (курсів наш. – Г. А) кого-небудь» [20, с. 636]. Отже, поняття вчинку не може охопити всі види обставин, що виключають злочинність діяння.

О.Ф. Істомін визначає обставини, що виключають злочинність діяння, як реальні, взаємопов'язані факти, елементи ситуації, діяльності [11, с. 356]. Справді, постає запитання: що саме виключає злочинність діяння? Вчені ставлять це питання інакше: «Йдеться про обставини, що

виключають злочинність діяння, чи про діяння, злочинність яких виключається в силу відсутності (курсив наш. – Г. А.) якихось обставин» [21, с. 53]. На наш погляд, питання треба сформулювати таким чином: ідеться про обставини, що виключають злочинність діяння, чи про діяння, злочинність яких виключається в силу наявності певних обставин?

Інші вчені пропонують бачення загального поняття на основі аналізу окремих таких обставин, наприклад, крайньої необхідності чи виправданого ризику, вчені пропонують своє. Водночас такі визначення є певною мірою однобічними, адже не охоплюють всіх обставин, не відображають їх співвідношення, критерії об'єднання.

Перш, ніж запропонувати власне визначення, розглянемо ознаки, які є ключовими і мають становити основу такої дефініції. У сучасному тлумачному словнику української мови поняття «обставина» визначається як 1) явище, подія, факт і т. ін., що пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають що-небудь, впливають на щось; 2) сукупність умов, у яких що-небудь відбувається; подія, випадок, okazія, пригода, інцидент [19, с. 422].

Звернемо увагу на словосполучення «сукупність умов» і спробуємо відповісти на запитання: чи справді в українській мові серед кількох значень терміна «умова», адекватно відображається сутність поняття «обставина»: необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь; обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь; правила, які існують, або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь // правила, вимоги, виконання яких забезпечує що-небудь; сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь [20, с. 617].

Наведене свідчить про доцільність роз'яснення поняття «обставина» через термін «умова», адже лише за дотримання певних умов можна констатувати наявність тієї чи іншої обставини, що виключає злочинність діяння. Дія чи бездіяльність особи здійснюється за аналізованих обставин вимушено, у зв'язку із виникненням зовнішнього фактора, події. На користь визначення поняття аналізованих обставин через термін «умови» свідчить і той факт, що у переважній більшості наукових досліджень аналізуються саме «умови правомірності» кожної з цих обставин.

Діяння, вчинене за умов, які виключають його злочинність, є вольовим і свідомим актом поведінки людини. Між усвідомленістю і волею існує певний взаємозв'язок, однак вони не взаємообумовлені [12, с. 40]. Як відомо, конкретна дія або бездіяльність, позбавлена психологічної основи діяння – свідомого і вольового елементів (рефлекторні вчинки) не є злочином. Більшість правомірних і протиправних вчинків є реалізацією усвідомлених рішень і здійснюється під контролем свідомості і волі суб'єкта. У зв'язку з цим слушним видається запитання, поставлене В.М. Кудрявцевим: чи означає зазначене, що правове значення має лише поведінка, що перебуває під контролем свідомості і волі, і що для права абсолютно байдужі або навіть протипоказані акти поведінки, породжені автоматизмом, інстинктом та іншими несвідомими проявами людської психіки?» Вчений дає відповідь на своє запитання – навіть у свідомій вольовій поведінці є елементи несвідомого [14, с. 69-71]. Р.К. Русинов також вважає, що не можна протиставляти свідоме і несвідоме у психіці людини [22, с. 9].

Поведінка людини зумовлюється цілою низкою факторів. Для того щоб зовнішні фактори набули характеру мотиву, вони мають пройти через свідомість і волю особи. Разом з тим, у сфері практичної поведінки людини діють правила, які природно визначають порядок людських взаємовідносин в силу природжених людських нахилів, інстинктів, серед яких і інстинкт самозбереження [10, с. 15]. Таким чином, аналізовані обставини, насамперед є вольовими і свідомими діяннями людини, що детерміновані суспільно-позитивними або суспільно-нейтральними мотивами і цілями.

Наразі маємо розглянути ще одну важливу ознаку, що міститься в усіх визначеннях – зовнішня подібність аналізованих обставин певному злочину. Слід визнати, що збіг обставин, що виключають злочинність діяння, із зовнішніми ознаками діяння, передбаченого кримінальним законом, полягає, головним чином, у повному або частковому збігові об'єктивних ознак [18, с. 269; 28, с. 9]. Розвиваючи цю думку з урахуванням того, що склад злочину – це система зазначених в кримінальному законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують певне суспільно небезпечне діяння як злочин (саме об'єктивних і суб'єктивних ознак, а не зовнішніх і внутрішніх). Тому пропонуємо конститутивною ознакою аналізованого поняття вважати подібність за своїми об'єктивними ознаками до злочину. У наведених попередньо визначеннях вчених ця ознака переважно формулюється як «подібність за своїми об'єктивними ознаками до злочину, передбаченого КК України». Вважаємо таке уточнення зайвим, адже лише у кримінальному законі

міститься вичерпний перелік злочинів. У теорії кримінального права відомою є формула: немає злочину — немає покарання без вказівки на те у законі. У Конституції України міститься положення «ніхто не може відповідати за діяння, які на час вчинення не визнавалися законом як правопорушення» (ч. 2 ст. 58).

Ще одна ознака – суспільна корисність чи допустимість. Окремі вчені, на відміну від переважної більшості науковців, що надають перевагу ознаці правомірності (відсутності протиправності), наголошують на обов'язковій відсутності лише однієї ознаки – суспільної небезпечності [5, с. 79]. Адаже на думку багатьох науковців, суспільно небезпечна дія не може не бути одночасно і протиправною [27, с. 53]. Категорично не можемо погодитись із позицією М. М. Турецького, що при реалізації цих обставин завдається шкода охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам. І далі – діяння, вчинене в межах будь-якої з названих обставин, зберігає характеристику суспільно небезпечного. Вчений вважає, що суспільно небезпечне діяння може бути правомірним [25, с. 18-19]. В. І Ткаченко обстоював, що заподіяння фізичної шкоди третім особам у разі крайньої необхідності навряд чи може вважатися суспільно корисним, оскільки дії, заборонені законом, у тому числі цивільно-правові порушення є суспільно небезпечними [24, с. 23]. Таку думку поділяють і інші вчені. Так, П. П. Андрушко вважає, що суспільну корисність діяння не можна розглядати як загальний критерій віднесення обставин до числа тих, що виключають суспільну небезпечність або протиправність діяння, оскільки іноді правомірні дії можуть мати властивості суспільної небезпечності [2, с. 10-11].

Однак постає запитання: хіба може держава надавати статус правомірної поведінці, що завдає шкоду порядку суспільних відносин? Звісно, ні. Саме здатність завдавати шкоду порядку суспільних відносин лежить в основі визнання діяння суспільно небезпечним. Вирішенням зазначеної проблеми є визнання того, що правомірна поведінка може не бути суспільно корисною, і водночас не бути суспільно небезпечною, будучи соціально прийнятною, коли суспільство розглядає її як більш-менш бажану.

Ще одна ознака, що визнається вченими, – правомірність. Саме відсутність протиправності, на думку окремих вчених, становить сутність юридичної природи обставин, що виключають злочинність діяння: «теоретичне визначення обставини, що виключає злочинність діяння, як реального та наявного зовнішнього фактора, вплив якого на особу виключає протиправність (курсив наш. – Г. А) заподіяння нею шкоди інтересам, що охороняються законом, при дотриманні критеріїв допустимості [6]. О. Ф. Істомін також підкреслює у своїх працях значущість цієї ознаки, говорячи про аналізовані обставини як про систему фактичних, юридично значущих і співвідносних з кримінальним законом ознак, що виступають підставою, яка усуває протиправність [11, с. 356]. П. П. Андрушко саме правомірність визнає тим критерієм, за яким слід відносити ті чи інші обставини до аналізованого інституту [1, с. 68-39]

Аналіз наукової думки з цієї проблематики засвідчує, що переважно правомірність розглядається як дозволеність кримінальним законом або іншим актом законодавства. Однак це не є виправданим. У контексті аналізованої ознаки всіх обставин, що виключають злочинність діяння, слід акцентувати увагу на визнанні вченими правомірності такої поведінки, що забезпечується кримінальним законом, яка не впливає прямо із інших нормативно-правових актів.

Отже, слід виходити із того, що правомірною є поведінка, яка не заборонена законом, з одного боку, а з другого – така поведінка має відповідати найвищим загальнолюдським цінностям, принципам правової держави, не порушувати права і свободи громадян. Крім того, сучасний надзвичайно стрімкий розвиток суспільних відносин, прогрес науки і техніки обумовлює появу нових видів поведінки, що зовні подібні до ознак певного злочину, але вчинені за умов, що виключають злочинність такої поведінки, однак кримінальний закон не завжди вчасно реагує на їх появу. Тому можна говорити, про нове бачення аналізованого інституту у світлі концепції соціального натуралізму (природності соціального). У законодавчому визначенні цього поняття має з'явитися така ознака як «не заборонені законодавством України».

Ще однією ознакою є виключення кримінальної відповідальності. Не можна пов'язувати поняття «виключення кримінальної відповідальності» лише з наявністю обставин, що виключають злочинність діяння. Вчені розглядали три групи обставин: ті, в яких яскраво виражені суспільна корисність і правомірність (необхідна оборона, крайня необхідність, виконання законного наказу тощо); ті, що хоча й виключають суспільну небезпеку та караність діяння, але не роблять їх у низці випадків корисними і правомірними (добровільна відмова від злочину, згода потерпілого, малозначність правопорушення, зміна закону, зміна соціально-політичної обстановки, закінчення строків давності кримінального переслідування та давності вироку); ті, які визначають примусовість

поведінки (фізичний примус, непереборна сила) [9, с. 120; 23, с. 11-13]. І хоча не можна погодитися з тим, що обставини, єдині за своєю правовою природою, виявилися розпорошеними, слід підтримати цю позицію з огляду, на різну природу всіх можливих обставин, що виключають кримінальну відповідальність.

У частині першій статті 2 КК України чітко визначено підставу кримінальної відповідальності – вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбачений КК України. Оскільки попередньо ми довели, що за наявності аналізованих обставин відсутнім є саме суспільно небезпечне діяння, то очевидною є і відсутність підстав для кримінальної відповідальності, що детермінує її виключення. Натомість, при вчиненні суспільно небезпечного діяння неосудною особою чи при добровільній відмові від злочину суспільно небезпечне діяння має місце, тому виключення відповідальності має зовсім інші підстави. Вищенаведена пропозиція не є вдалою, насамперед, тому що в одній нормі поєднуються різні правові інститути.

Більш обґрунтованим ми вважаємо закріплення поняття аналізованих обставин, в якому підстава виключення кримінальної відповідальності впливатиме із чіткого викладення ознак такого діяння. Для забезпечення системності вітчизняного кримінального закону за основу конструювання відповідної норми доцільно взяти статтю 44 «Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності» та частину другу статті 66 «Обставини, що пом'якшують покарання» КК України. Пропонуємо загальне поняття обставин, що виключають злочинність діяння, викласти у статті 36 КК України викласти таким чином: «1. Особа, яка вчинила усвідомлене вольове діяння, подібне до злочину за об'єктивними ознаками, обумовлене суспільно-позитивними (нейтральними) мотивами і цілями та не заборонене законодавством України, не підлягає кримінальній відповідальності. 2. Суд може визнати такими, що виключають злочинність діяння, й інші обставини, не зазначені у розділі VIII Загальної частини цього Кодексу». Відповідно чинна стаття 36 стане статтею 36-1 КК України». Подібне положення міститься у статті 32 Кримінального кодексу Грузії: «Не є протиправними дії особи, яка вчинила передбачене цим Кодексом діяння за наявності інших обставин, які хоча в цьому Кодексі прямо не передбачені, але цілком задовольняють умови правомірності цього діяння» [26].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, на основі проведеної характеристики ознак пропонуємо таке визначення: обставини, що виключають злочинність діяння, – це сукупність умов, за наявності яких усвідомлені вольові діяння, подібні до злочину за об'єктивними ознаками, обумовлені суспільно-позитивними (нейтральними) мотивами і цілями та не заборонені законодавством України, що виключає кримінальну відповідальність.

Виокремлення спільних ознак та загального поняття обставин, що виключають злочинність діяння, дозволить в кожному конкретному випадку визначати належність тієї чи іншої обставини до цього інституту. За наявності об'єктивних передумов, достатніх правових основ, значної поширеності певних діянь, і відповідності їх ознак тим конститутивним ознакам, які включені у загальне поняття, цей інститут може бути розширений.

Джерела та література

1. Андрушко П. П. Про поняття та види обставин, що виключають суспільну небезпеку та протиправність діяння / П. П. Андрушко // Вісник Київського університету. Юридичні науки. – 1985. – № 26. – С. 67-71.
2. Андрушко П. П. Юридическая природа и значение исполнения приказа и выполнения профессиональных функций в советском уголовном праве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / П. П. Андрушко. – К., 1987. – 24 с.
3. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключают преступность деяния / Баулин Ю. В. – Харьков: Основа, 1991. – 360 с.
4. Баулин Ю. В. Основания, исключают преступность деяния / Баулин Ю. В. – К.: УМК ВО, 1989. – 48 с.
5. Благоев Е. В. Квалификация деяний, исключают уголовную ответственность / Е. В. Благоев // Государство и право. – 1992. – № 9. – С. 78-83.
6. Блинников В. А. Система обстоятельств, исключают преступность деяния, в уголовном праве России : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Блинников В. А. – Нижний Новгород, 2002. – 403 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/psikhicheskoe-prinuzhdenie-v-sisteme-norm-glavy-8-ugolovnogo-kodeksa-rossiiskoi-federatsii#ixzz3AemaFaw8>
7. Бондарчук В. В. Поняття обставин, що виключають злочинність діяння: аналіз наукових визначень / В. В. Бондарчук // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2013. – Вип. 2 (63). – С. 150-159.
8. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и её основания в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. –

М.: Юрид. лит, 1963. – 120 с.

9. Бурдін В.М., Сибаль О.Б. Кримінально-правова характеристика заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час зайняття спортом. – К.: ТОВ «Центр учбової літератури», 2015. – С. 61-62.
10. Гориславський К. О. Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / К.О. Гориславський. – Донецьк, 2003. – 205 с.
11. Истомин А. Ф. Обстоятельства, исключающие преступность деяния: необходимая оборона / А. Ф. Истомин // «Черные дыры» в Российском Законодательстве. – 2003. – № 2. – С. 355-369.
12. Криминальная сексология: рук. / [И. А. Бабюк, С. И. Табачников, В. В. Седнев, А. А. Зайцев, Г. А. Селезнева. – К.: ПРОФИ-Донетчина; Донецк, 2004. – 221 с.
13. Кримінальне право. Загальна частина: підручник / [за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського]. – К. : Істина, 2011. – 1112 с.
14. Кудрявцев В. Н. Избранные труды по специальным наукам : в 3 т. / Кудрявцев В. Н. – М. :Наука, 2002.. – Т. 1: Общая теория права. Уголовное право. – 2002. – 567 с.
15. Лісова Н. В. Крайня необхідність як обставина, що виключає злочинність діяння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лісова Н. В. – К., 2006. – 198 с.
16. Мала енциклопедія кримінального права / [за заг. ред. Ю. Л. Бошицького, З. А. Тростюк]. – К. : Кондор-Видавництво, 2012. – 284 с.
17. Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник для студ. юрид. вузів і фак.] / Матишевський П. С. – К. : А.С.К., 2001. – 352 с.
18. Назимко С. С. Значення ознак суспільно небезпечного діяння для інституту обставин, що виключають злочинність діяння // Форум права. – 2010, №1. – С. 265–269.
19. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2-е вид., виправ.] – К. : Вид-во «АКОНІТ», 2008–2008. – Т. 2: К–П. – 2008. – 928 с.
20. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2-е вид., виправ.] – К. : Вид-во «АКОНІТ», 2008–2008. –Т. 3: П–Я. – 2008. – 864 с.
21. Пархоменко С. В. Деяния, преступность которых исключается в силу социальной полезности и необходимости : [монография] / Пархоменко С. В. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004 – 267 с.
22. Русинов Р. К. Сознание и правомерное поведение / Р. К. Русинов // Советское государство и право. – 1983. – № 5. – С. 3-10.
23. Слуцкий И. И. Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность / Слуцкий И. И. – Ленинград : ЛГУ, 1956. – 118 с.
24. Ткаченко В. И. Теоретические основы необходимой обороны и квалификация преступлений, совершенных при превышении ее пределов : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Ткаченко Василий Иванович. – М.,1983. – 410 с.
25. Турецкий Н. Н. Необходимая оборона. Причинение вреда при задержании лица совершившего посягательство / Турецкий Н. Н. – Алматы : Норма-К, 2003. – 231 с.
26. Уголовный кодекс Республики Грузия / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>.
27. Широков К. Согласие на причинение вреда как обстоятельство, исключающее преступность деяния / К. Широков // Законность. – 2006. – № 9. – С. 53-55.
28. Шурдумов А. Ю. Понятие обстоятельств, исключающих преступность деяния : [науч.-популярное издание] / Шурдумов А. Ю. – Нальчик : Издательский центр «Эль-Фа», 2000. – 55 с.

Андрусак А. Определение понятия обстоятельств, исключающих преступность деяния, в уголовном праве Украины. В статье на основе обобщения конститутивных признаков обстоятельств, исключающих преступность деяния, это понятие определено как совокупность условий, при наличии которых осознанные волевые действия, схожие с преступлением по объективным признакам, обусловленные общественно-положительными (нейтральными) мотивами и целями и не запрещенные законодательством Украины, что исключает уголовную ответственность. Предложено соответствующую норму закрепить в статье 36 УК Украины. Обоснована целесообразность нормативного закрепления положения о том, что суд может признать, исключающими преступность деяния и другие обстоятельства, не указанные в разделе VIII Общей части Уголовного кодекса. Выделение совместных признаков и общего понятия обстоятельств, исключающих преступность деяния, позволит в каждом конкретном случае определять принадлежность того или иного обстоятельства к этому институту. При наличии объективных предпосылок, достаточных правовых оснований, значительной распространенности определенных действий, и соответствия их признаков тем конститутивным признакам, которые включены в общее понятие, этот институт может быть расширен.

Ключевые слова: общественная опасность, противоправность, условие, признак, обстоятельство, исключающее преступность деяния.

Andrusiak G. Definition of the Notion of Circumstances Excluding Criminality of an Offence in the Criminal Law of Ukraine. Circumstances excluding criminality of an offence represent one of the most sophisticated institutions of the General part of Criminal Law of Ukraine. This article summarizes the constitutive features of circumstances excluding criminality. Within these features and on the basis of the analysis of scientific approaches to the problem under discussion the following definition has been suggested: circumstances excluding criminality is a set of conditions under which the conscious volitional acts like a crime under objective evidence are caused by social-positive (neutral) motives and goals and not prohibited by the law of Ukraine, and which according to the law exclude criminal responsibility. Accordingly, the proposal on the normative statutory fixing of the concept in Article 36 of the Criminal Code Ukraine was substantiated as follows: «A person who commits a deliberate willful act like the crime under objective evidence, caused by social-positive (neutral) motives and goals and not prohibited by the legislation of Ukraine is not a subject to criminal liability. The court may recognize as such that exclude criminality of an act and other circumstances, which are not specified in section VIII of the General Part of this Code». Singling out the common characteristics and the concept of circumstances excluding criminality of an act in general, will allow to determine in any particular case the correspondence of this or that circumstance to this institution in every particular case.

Key words: social danger, illegality, condition, characteristics, circumstances excluding criminality of an act.

УДК 343.24: 343.268

Н. Карпінська, Т. Осадовський

Медичні (психіатричні) аспекти виправлення неповнолітніх осіб, засуджених до покарання у виді позбавлення волі

У статті здійснено аналіз національного законодавства та міжнародних стандартів у сфері медичного забезпечення в установах виконання покарань, результатів судово-психіатричних експертиз неповнолітніх. Автор обґрунтував необхідність функціонування спеціальних установ виконання покарань для осіб із психічними аномаліями, що буде важливим стимулом для проведення комплексного дослідження зв'язків, що обумовлюють злочинну поведінку таких осіб, їх мотиваційної сфери. Головна мета діяльності такого роду спеціальних установ з виконання покарання має полягати, в першу чергу, в наданні необхідної психіатричної допомоги та застосуванні диференційованих медичних та виправних заходів. Потребує вирішення проблема запровадження на державному рівні статистичної звітності стану, структури та динаміки злочинності осіб із психічними аномаліями, в тому числі неповнолітніх.

Ключові слова: психічні аномалії, судово-психіатрична експертиза, неповнолітні особи, установи виконання покарань, примусові заходи медичного характеру.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні умови життєдіяльності українського суспільства обумовлюють збільшення кількості стресових факторів, які, в свою чергу, породжують емоційне напруження людей, а також сприяють виникненню психічних розладів. На психіку людини справляють негативний вплив погіршення екологічної ситуації, а також зростання кількості і розширення масштабів техногенних аварій та природних катастроф, які мають серйозні віддалені медико-соціальні наслідки [1, с. 3].

За даними Всесвітньої організація охорони здоров'я 1,2 мільйона українців страждають на психічні захворювання. За кількістю психічних розладів громадян Україна вже котрий рік поспіль посідає перше місце в Європі [2].

Незаперечним є той факт, що забезпечення гармонійного розвитку дітей, забезпечення охорони здоров'я підростаючого покоління є запорукою здорової нації. Водночас, в Україні спостерігається така негативна тенденція, як зростання кількості неповнолітніх осіб з психічними аномаліями та психічно хворих. Стає очевидним, що злиття вище наведених явищ зумовило

існування такої категорії злочинності, як злочинність неповнолітніх з психічними аномаліями.

Актуальність проведення правового аналізу стану медичної (психіатричної) допомоги неповнолітнім засудженим обумовлена також введенням у КК України інституту обмеженої осудності (ст. 20) [3] та переходом органів і закладів охорони здоров'я України на Міжнародну статистичну класифікацію хвороб і проблем, пов'язаних з охороною здоров'я (МКХ-10) [4].

Незважаючи на те, що особливості надання медичної (психіатричної) допомоги неповнолітнім обумовлені клінічною специфікою психічних розладів, цілою низкою міжнародних нормативних актів та національним законодавством, на сьогодні в Україні відсутня система спеціалізованої мультидисциплінарної психіатричної допомоги неповнолітнім правопорушникам.

Формулювання мети статті. Метою статті є правовий аналіз стану медичної (психіатричної) допомоги неповнолітнім особам, засудженим до покарання у виді позбавлення волі.

Аналіз останніх досліджень. Питання дитячої судової психіатрії неповнолітніх перебувають в полі уваги таких науковців, як В. В. Голіна, В. П. Ємельянова, П. Т. Петрюка. Проблемам правового регулювання права на медичну допомогу осіб позбавлених волі присвячені праці Г. С. Семакова, А. П. Гель, А. І. Діденко та інших. Окремі аспекти правового і організаційного забезпечення медико-санітарного обслуговування засуджених до позбавлення волі висвітлені у дослідженнях В. А. Бадири, І. Г. Богатирьова, М. Я. Гуцуляк, А. Х. Степанюка, В. М. Трубнікова та інших вчених.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В Україні впродовж останніх п'яти років кількість суспільно небезпечних діянь, вчинених неповнолітніми з вадами психічного здоров'я, залишається стабільно високою. За результатами судово-психіатричної експертизи, у 2010 році психічні розлади мали – 1233 особи (61 %), у 2011 – 1259 (66 %), 2012 – 995 (60 %), 2013 – 728 (62 %), 2014 – 376 (50 %) неповнолітні. Водночас, незрозумілим виглядає на цьому фоні факт зменшення проведених судово-психіатричних експертиз неповнолітніх: у 2010 р. – 2029, у 2011 р. – 1918, у 2012 р. – 1678, у 2013 р. – 1191, у 2014 р. – 759 [5].

На основі аналізу результатів судово-психіатричних експертиз неповнолітніх злочинців можна виділити дві категорії осіб: до першої відносимо тих осіб, у яких були виявлені психічні розлади, але під час вчинення злочину вони повністю усвідомлював свої дії (бездіяльність) та могли керувати ними; до другої групи відносимо тих осіб, які за результатами судово-психіатричної експертизи через наявний у них психічний розлад в момент вчинення злочину не були здатні повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Показники таких осіб становили: 55 осіб (4,5 %) у 2010 р., 47 осіб (3,7 %) – у 2011 р., 50 осіб (5 %) – у 2012 р., 35 осіб (4,8 %) – у 2013 р., 30 осіб (8 %) – у 2014 рр. Серед неповнолітніх осіб, які вчинили суспільно-небезпечне діяння, кількість віднесених до першої категорії становить 1151 осіб (93,3 %) у 2010 р., 1180 осіб (93,7 %) у 2011 р., 921 осіб (92,5 %) у 2012 р., 673 осіб (92,4 %) у 2013 р., 326 осіб (86,7 %) у 2014 р.

За нозологічною належністю психічними розладами, що переважали у осудних, були розлади психологічного розвитку, емоційні розлади та розлади поведінки: у 2010 р. – 546 особи (47,4 %), 2011 р. – 574 особи (48,6 %), 2012 р. – 450 особи (48,9 %), 2013 р. – 356 особи (52,9 %), 2014 р. – 202 особи (62 %). Клінічна структура вказаних розладів характеризується частими проявами гніву, злісністю та мстивістю, активною відмовою виконувати вимоги дорослих, проявами жорстокості.

Погоджуємось з В. В. Голіна, В. П. Ємельянов, П. Т. Петрюк, що відсутність спеціалізованої мультидисциплінарної психіатричної допомоги зазначеним особам перешкоджає реабілітації злочинця, що в кінцевому результаті не сприяє його виправленню та ресоціалізації [6].

Якщо звернутися до міжнародного досвіду, необхідно зазначити, що надання психіатричної допомоги засудженим регламентовано рядом міжнародних нормативних актів.

Так, у ст. 62 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими передбачається, що медичні служби і заклади повинні виявляти всі фізичні та психічні захворювання й вади, які можуть перешкоджати перевихованню ув'язнених, і піклуватися про їх лікування. З цією метою заклади повинні забезпечити необхідне медичне, хірургічне та психіатричне обслуговування [7].

Відповідно до Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями, усі установи повинні мати у штаті медичного працівника, досвідченого в галузі психіатрії, завданням якого є виявлення та лікування психічних захворювань, з метою досягнення ефективного результату у виправленні та ресоціалізації. Медичне обслуговування повинно охоплювати психіатричні та діагностичні служби, і його слід організувати в тісному зв'язку з місцевими або державними органами охорони здоров'я.

У п. 82 зазначених Правил вказується, що особи з психічними відхиленнями чи захворюваннями весь період перебування у в'язниці повинні перебувати під лікарським наглядом [7].

Враховуючи положення міжнародних та вітчизняних нормативних актів, прийняття рішення

про наявність підстав для звернення до суду із заявою про продовження, припинення або про зміну виду примусового заходу медичного характеру щодо неповнолітнього покладається на комісію дитячих лікарів-психіатрів. Щодо України, то необхідно зауважити, що в установах виконання покарань для неповнолітніх передбачено лише одну посаду лікаря-психіатра, що унеможлиблює при потребі створення вище зазначеної комісії.

Міжнародні зобов'язання України щодо дотримання прав ув'язнених обумовлюють необхідність створення спеціалізованого лікувального закладу для надання психіатричної допомоги неповнолітнім засудженим

З метою гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами виконання покарань в частині медичного (психіатричного) забезпечення було прийнято ряд нормативно-правових документів: Указ Президента України від 16 грудня 2011 р. № 1163 «Про питання щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні» [8], наказ Міністерства охорони здоров'я України від 30.08.2012 р. № 668 «Про затвердження Концепції щодо удосконалення надання психіатричної допомоги дітям» [9], наказ Міністерства охорони здоров'я України від 18 травня 2013 р. № 400 «Про вдосконалення порядку надання психіатричної допомоги дітям» [10].

Кримінальним кодексом України передбачено наявність спеціалізованих лікувальних закладів, однак на сьогодні функціонує лише один спеціалізований лікувальний заклад – «Українська психіатрична лікарня з суворим наглядом МОЗ України», де перебувають особи з усіх регіонів України, щодо яких застосовано примусові заходи медичного характеру у вигляді госпіталізації у психіатричний заклад із суворим наглядом [11].

Додатково застосування примусових заходів медичного характеру у вигляді госпіталізації у психіатричний заклад із посиленням наглядом реалізується ще чотирнадцятьма спеціалізованими відділеннями, що діють у структурі звичайних психіатричних лікарень. Розподіл регіонів, із яких особи потрапляють до цих відділень, затверджується МОЗ України. Незважаючи на наявність порядку застосування цього виду примусових заходів медичного характеру, на практиці існують різноманітні його тлумачення. Водночас, у державі відсутня єдина практика забезпечення охорони відділень, де застосовуються вказані заходи у вигляді госпіталізації у психіатричний заклад із посиленням наглядом.

КК України передбачено наявність спеціалізованих лікувальних закладів, однак сьогодні існує тільки один такий заклад – із суворим наглядом. В Україні діє єдиний порядок застосування примусових заходів медичного характеру у вигляді госпіталізації у психіатричний заклад із посиленням наглядом, однак кожний регіон має свої особливості в його реалізації. Натомість, у державі відсутній порядок застосування примусових заходів медичного характеру у вигляді госпіталізації у психіатричний стаціонар зі звичайним наглядом, що в кінцевому результаті призвело до відсутності єдиного розуміння організації його надання.

Актуальним в контексті наукового дослідження постає питання створення спеціального лікувального закладу для застосування примусових заходів медичного характеру щодо неповнолітніх. Наголосимо, що відсутність спеціалізованої установи для лікування дітей з психічними вадами, що відбувають покарання, є грубим порушенням міжнародних стандартів щодо дотримання прав засуджених та ув'язнених.

Проблема медичного (психіатричного) забезпечення засуджених неповнолітніх в аспекті їх виправлення та ресоціалізації полягає в невідповідності режиму виконання покарання особливостям психічного стану зазначеної категорії осіб. Таким чином, утримання осіб із психічними аномаліями в установах виконання покарань для психічно здорових вбачається недоцільним, оскільки, з правової точки зору – заходи з ресоціалізації та виправлення є малоефективними, з медичної точки зору – режим не забезпечує досягнення послаблення симптоматики та течії психічних аномалій.

Аналіз міжнародного досвіду з заявленої проблеми, свідчить про наявність та ефективне функціонування спеціальних установ виконання покарань для осіб із психічними аномаліями, та закріплення діяльності цих установ в національному законодавстві. Так, згідно із п. 6 §1 ст. 39 і §3 ст. 44 Кримінально-виконавчого кодексу Польщі, засуджені, які мають психічні аномалії, відбувають покарання в спеціальних пенітенціарних установах для таких осіб, де до них застосовуються особливі медико-виховні заходи [12, с. 55].

На теренах вітчизняної правової науки результати проведених досліджень (В. П. Ємельянов, Т. К. Белокобильська, Н. І. Фелінська, З. А. Вишинська) підтвердили труднощі утримання злочинців із психічними розладами в кримінально-виконавчих установах без урахування особливостей їх здоров'я [13, с. 25].

Дотримуючись цієї точки зору, В. П. Ємельянов відзначає, що створення спеціальних установ

для психічно неповноцінних неповнолітніх, а також і дорослих, які вчинили злочини, стане важливим стимулом для проведення комплексних досліджень взаємозв'язків, котрі спричиняють злочинну поведінку цих осіб, і істотно підвищить ефективність профілактичних заходів, рівень виправного впливу [14, с. 57].

У свою чергу, З. А. Вишинська зазначає, що пропозиція створення спеціальних установ для відбування покарання неповнолітніми з психічними аномаліями заслуговує ретельної експериментальної перевірки.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Враховуючи вище наведене, вбачаємо, що в Україні назріла необхідність створення спеціальних установ виконання покарань для виправлення і ресоціалізації неповнолітніх осіб із психічними аномаліями в межах осудності. Вважаємо, що функціонування спеціальних установ виконання покарань для осіб із психічними аномаліями буде важливим стимулом для проведення комплексного дослідження зв'язків, що обумовлюють злочинну поведінку таких осіб, їх мотиваційної сфери. Головна мета діяльності такого роду спеціальних установ з виконання покарання має полягати, в першу чергу, в наданні необхідної психіатричної допомоги та застосуванні диференційованих медичних та виправних заходів.

Також, потребує вирішення проблема щодо запровадження на державному рівні статистичної звітності стану, структури та динаміки злочинності осіб із психічними аномаліями, в тому числі неповнолітніх.

Джерела та література

1. Зайцев О. В. Обмежена осудність у кримінальному праві України: автореф. дис.. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. – за спец. 12.00.08 / О. В. Зайцев. – Харків, 2006. – 19 с.
2. Данные и статистика / Всемирная организация здравоохранения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.who.int/ru>.
3. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст.131.
4. Міжнародна статистична класифікація хвороб (МКХ 10) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rostbubnov.narod.ru/gynec/ven_MKH10.html.
5. Шум С. С. Перспективи розвитку дитячої судової психіатрії / С. С. Шум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://neuronews.com.ua/page/perspektivi-rozvitku-dityachoi-sudovoi-psihiatriyi>.
6. Голіна В. В., Ємельянов В. П., Петрюк П. Т. Проблеми призначення покарання за злочини, вчинені неповнолітніми з психічними аномаліями / В. В. Голіна, В. П. Ємельянов, П. Т. Петрюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psychiatry.ua>.
7. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212.
8. Про питання щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні: Указ Президента України від 16 грудня 2011 р. № 1163 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Про затвердження Концепції щодо удосконалення надання психіатричної допомоги дітям: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 30.08.2012 р. № 668 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Про вдосконалення порядку надання психіатричної допомоги дітям: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 18 травня 2013 р. № 400 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
11. Пінчук І. Я., Шум С. С. Примусові заходи медичного характеру: українські реалії крізь призму досвіду федеративної республіки Німеччина // Вестник ассоциации психиатров Украины. – 2013. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mif-ua.com>.
12. Starowicz Z. Seksuologia Sadowa / Z. Starowicz. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1988. – 334 s.
12. Антонян Ю. М., Первозванский В. Б. Исправление и перевоспитание осужденных с психическими аномалиями: учебное пособие / Ю. М. Антонян, В. Б. Первозванский. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1985. – 80 с.
13. Емельянов В. П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями / В. П. Емельянов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1980. – 96 с.

Карпинская Н., Осадовский Т. Медицинские (психиатрические) аспекты исправления несовершеннолетних, осужденных к наказанию в виде лишения свободы. В статье осуществлен анализ национального законодательства и международных стандартов в сфере медицинского обеспечения в учреждениях исполнения наказаний, обобщены результаты судебно-психиатрических экспертиз несовершеннолетних. Автор указывает на необходимость гармонизации национального законодательства с международными стандартами в сфере медицинского (психиатрического) обеспечения осужденных. В текущее время в Украине отсутствует система специализированной мультидисциплинарной психиатрической помощи несовершеннолетним правонарушителям. Поэтому обоснована необходимость создания специального лечебного учреждения для применения

принудительных мер медицинского характера в отношении несовершеннолетних и предложено создание специального независимого лечебного учреждения для оказания психиатрической помощи несовершеннолетним осужденным. Автор отмечает, что особенности оказания медицинской (психиатрической) помощи несовершеннолетним обусловлены клинической спецификой психических расстройств, рядом международных нормативных актов и национальным законодательством. В статье сделаны выводы о необходимости введения на государственном уровне статистической отчетности о состоянии, структуры и динамики преступности лиц с психическими аномалиями, в том числе несовершеннолетние. **Ключевые слова:** психические аномалии, судебно-психиатрическая экспертиза, несовершеннолетние лица, учреждения исполнения наказаний, принудительные меры медицинского характера.

Karpinska N., Osadovskyi T. Medical (Psychiatric) Aspects of Rehabilitation of Juveniles Sentenced to Imprisonment. The article is devoted to the analysis of the forensic psychiatric examinations results of juveniles, national laws and international standards in the sphere of medical provision in prisons. According to the World Health Organization, 1.2 million of Ukrainians suffer from mental illnesses. For many years number of mental disorders of Ukrainians occupies the first place in Europe. The author justifies the creation of a special hospital for the application of compulsory medical measures for juveniles. The object of the article is legal analysis of the state of medical (psychiatric) provision of sentenced to imprisonment juveniles in the light of their rehabilitation.

The author emphasizes that despite the fact that peculiarities of providing medical (psychiatric) care to juveniles are conditioned by clinical specificity of mental disorders and a number of international normative acts and national legislation, there is no system of child forensic psychiatry in Ukraine.

The author makes conclusions that there is a need to put into practice a state-level statistical reporting as to the status, structure and dynamics of crime of the individuals with mental aberrations, including juveniles. He examines a possibility of creating an independent special hospital for psychiatric help for convicted juveniles and indicates the need to harmonize national legislation with international standards in the field of health (psychiatric) provision for convicts.

Key words: mental aberrations, forensic psychiatric examination, juveniles, penal institutions, forced medical measures.

УДК 343.12(075)

О. Крикунов

Судовий контроль за дотриманням процесуальних прав сторін кримінального провадження

У статті розглянуто механізми судового контролю за дотриманням процесуальних прав сторін кримінального провадження. На досудовому розслідування ця функція покладена на слідчого суддю. Відзначено, що сфера негайного судового контролю за дотриманням прав учасників провадження слідчим, прокурором доволі вузька. Після проголошення судового рішення захист процесуальних прав сторін може бути здійснено через апеляційне та касаційне оскарження. Позитивним є і те, що особа має право звернутися за захистом свого права до Європейського Суду з прав людини, який своїм рішенням може зобов'язати Верховний Суд України переглянути рішення нижчестоящего суду. При цьому судовий контроль має бути ефективним та своєчасним, для чого нами обґрунтовується певні зміни до чинного КПК України.

Ключові слова: процесуальне право, сторони кримінального провадження, слідчий суддя, суд апеляційної інстанції, суд касаційної інстанції, Верховний Суд України, Європейський Суд з прав людини.

Постановка наукової проблеми та її значення. У процесуальну форму кримінального провадження законодавець заклав низку правових механізмів, що можуть розглядатись як гарантії верховенства права та захисту прав людини. Разом з тим, як свідчать наукові дослідження, практика вони містять прогалини, не завжди відповідають європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. та практиці Європейського суду з прав людини, що

має бути виправлено. Отже, судовий контроль за дотриманням процесуальних прав сторін кримінального провадження є актуальним напрямом для наукового дослідження, має безперечно практичне значення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У даному дослідженні ми аналізували наукові роботи В. Я. Марчак, Н. П. Сизої, Т. П. Ковальчук, М. І. Сірого, В. І. Теремецького, формулюючи власне бачення проблем судового контролю у кримінальному провадженні.

Мета й завдання статті. Метою цієї статті є аналіз проблемних аспектів регулювання механізмів судового контролю на досудовому розслідуванні та на стадіях апеляційного та касаційного провадження, перегляду справи Верховним Судом України. Завданнями статті є: 1) дослідити ефективність судового контролю на досудовому розслідуванні; 2) проаналізувати окремі проблемні аспекти апеляційного та касаційного провадження, перегляду судового рішення Верховним Судом України; 3) сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В умовах правової держави кримінальні провадження мають розслідуватися з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями. Специфіка кримінальної процесуальної діяльності прокуратури та правоохоронних органів породжує необхідність судового контролю за її законністю. Цей контроль здійснюється спеціальним суб'єктом – слідчим суддею. В. Я. Марчак зазначає, що суть судового контролю становить самостійне з'ясування слідчим суддею обставин кримінального провадження з визначеного кола питань, формування власного внутрішнього переконання з досліджуваних фактів. Результатом будь-якого виду судового контролю є захист прав особи, забезпечення законності і правосуддя [1, с. 142-143].

Судовий контроль здійснюється в таких процесуальних формах: 1) ухвалення рішення про застосування, зміну чи припинення заходів забезпечення кримінального провадження; 2) розгляду скарг учасників досудового розслідування на рішення, дії чи бездіяльність слідчого чи прокурора; 3) надання дозволу на здійснення відповідних слідчих дій; 4) вирішення самовідводів, відводів; 5) перевірка інформації про порушення прав затриманих на досудовому розслідуванні з ініціативи слідчого судді та їх припинення [2].

Судовий контроль за діями, рішеннями та бездіяльністю органів досудового розслідування, прокурора має бути ефективним та доступним, а не просто теоретичним чи ілюзорним, що не відповідало б засаді верховенства права [3]. З правильністю таких підходів до судового контролю є підстави погодитися. Разом з тим, хотіли б звернути увагу на неоднозначний підхід законодавця до моменту, з якого особа може скористатись правом на оскарження дій та рішень, бездіяльності органів розслідування. На нашу думку, принципу верховенства права відповідало б таке регулювання, при якому особа, права якої порушені, мала б можливість одразу звернутись із скаргою до слідчого судді. І таким чином, мати доступ до судового захисту свого права.

Аналізуючи чинний КПК України, варто звернути увагу на загальний зміст ст. 303, у ч. 1 якої законодавцем вказано 8 порушень КПК, за яких особа, права якої були порушені, має право подати скаргу до слідчого судді негайно⁷. У ч. 2 вказаної норми передбачено, що «скарги на інші рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора не розглядаються під час досудового розслідування і можуть бути предметом розгляду під час підготовчого провадження у суді згідно з правилами статей 314-316 цього Кодексу». Відповідно до цього положення особа, права якої було порушено, змушена чекати доступу до судового захисту аж до закінчення досудового розслідування. На наш погляд, це положення не відповідає принципу верховенства права. На користь цієї позиції хотіли б навести рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 р. № 3-рп / 2003. Не зважаючи на те, що це рішення стосувалося КПК 1960 р., аргументація висновків Суду, на нашу думку, є актуальною у сучасних умовах. Зокрема, у п. 9 цього рішення Конституційний Суд України обґрунтовано вказав, що «відстрочка судового контролю обмежують конституційне право людини на судовий захист, який є гарантією всіх прав і свобод людини і громадянина» [4].

⁷ Варто вказати, що ця редакція ст. 303 КПК не враховує ч. 4 ст. 29 Конституції України, згідно із якою «кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання». Рятую ситуацію лише те, що Конституція є законом прямої дії.

Дійсно, ст. 55 Конституції України проголошує, що «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб», не обмежуючи цього права будь-якими застереженнями. Тому, на нашу думку, ст. 303 КПК України є неконституційною у ч. 2 і підлягає зміні для того, аби судовий контроль був своєчасним.

Без сумніву, значним прогресом є віднесення до обов'язків слідчого судді перевірку інформації про порушення прав затриманих на досудовому розслідуванні з його ініціативи та їх припинення (ст. 206 КПК України). Згідно з цією нормою «кожен слідчий суддя суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться особа, яка тримається під вартою, має право постановити ухвалу, якою зобов'язати будь-який орган державної влади чи службову особу забезпечити додержання прав такої особи» (ч. 1); якщо слідчий суддя отримує з будь-яких джерел відомості, які створюють обгрунтовану підозру незаконного обмеження особистої свободи, він зобов'язаний постановити ухвалу про негайне доставлення цієї особи до слідчого судді для з'ясування підстав позбавлення свободи (ч. 2); слідчий суддя зобов'язаний і звільнити її, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких тримається ця особа, не надасть судові рішення, яке набрало законної сили, або не доведе наявність інших правових підстав для позбавлення особи свободи (ч. 3).

Знаковим вважаємо положення ч. 6-7 ст. 206 КПК України, згідно з якими, якщо особа заявляє про застосування до неї насильства або якщо її зовнішній вигляд, стан чи інші відомі слідчому судді обставини дають підстави для обгрунтованої підозри щодо порушення вимог законодавства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі слідчий суддя зобов'язаний: 1) забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи; 2) доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи; 3) вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством. Також слідчий суддя зобов'язаний вжити необхідних заходів для забезпечення особи, яка позбавлена свободи, захисником і відкласти будь-який розгляд, у якому бере участь така особа, на необхідний для забезпечення особи захисником час, якщо вона бажає залучити захисника або якщо слідчий суддя вирішить, що обставини, встановлені під час кримінального провадження, вимагають участі захисника (ч. 9 ст. 206 КПК України). Наведений витяг дає підстави стверджувати, що законодавець все ж таки прагне зробити судовий контроль на досудовому розслідуванні реальним та своєчасним.

Правосуддя у кримінальних провадженнях за своєю сутністю не було би правосуддям, якби закон не надавав зацікавленим особам права на оскарження судового рішення та виправлення судової помилки ще до того, як рішення набрало законної сили. Чинний КПК України передбачає лише одну форму перевірки судових рішень, які не набрали законної сили: апеляційне провадження, яке, як і інші стадії кримінального провадження здійснюється на основі загальних умов провадження у стадії. До системи загальних умов апеляційного провадження належить і свобода апеляційного оскарження вироків та ухвал суду.

Підставою виникнення процесуального права на апеляцію є наявність порушених, не поновлених чи недостатньо захищених нижчестоящим судом прав, свобод та законних інтересів учасника судового процесу, а також наявність підстав вважати, що рішення нижчестоящего суду не може набрати законної сили, оскільки його постановив некомпетентний суд та / чи з порушенням процедури провадження в справі.

У КПК 2012 р. в п. 4 ч. 2 ст. 396, п. 4 ч. 2 ст. 427 передбачено, що обов'язковим елементом апеляційної та касаційної скарги є вимоги особи, яка подає скаргу, та їх обгрунтування із зазначенням того, у чому полягає незаконність чи необгрунтованість судового рішення. Це положення, на нашу думку, суперечить принципу верховенства права в силу наступного. Очевидно, що ця вказівка скаржника є попередньо суб'єктивною оцінкою законності та обгрунтованості судового рішення, яка, безумовно, не є і не може бути обов'язковою для суду вищої інстанції. Тому п. 4 ч. 2 ст. 396, п. 4 ч. 2 ст. 427 КПК України запроваджує для пересічної особи серйозне обмеження свободи судових рішень, які не набрали законної сили.

М. І. Сірий обгрунтовано вказує на те, що «не є правильним вимагати від апелянта наведення в апеляції обгрунтування незаконності рішення суду першої інстанції з посиланням на відповідні нормативно-правові акти. Апелянт може це зробити за власною ініціативою, але така вимога, зазначена як обов'язковий елемент змісту апеляційного звернення, не відповідає суті апеляції» [5].

Справді, говорячи про формальні вимоги до скарги, можна стверджувати про трансформацію

свободи оскарження, оскільки зараз ця свобода по суті залежить від юридичної обізнаності апелянта та можливості отримати кваліфіковану правову допомогу [6, с. 9]. Тому, на нашу думку, найдоцільнішим механізмом забезпечення доступу до апеляційної перевірки справи буде не спрощення форми апеляційної скарги, а гарантування надання зацікавленим в оскарженні суб'єктам кваліфікованої правової допомоги. Це пов'язано із суб'єктивним правом особи подати скаргу, якщо на її думку винесене рішення стосується її інтересів та суперечить законодавству.

Ще одним важливим аспектом забезпечення верховенства права у кримінальному процесі є така підстава для скасування або зміни судового рішення судами апеляційної та касаційної інстанції як істотні порушення кримінально-процесуального закону (ст. 412 КПК України). Істотними порушеннями вимог кримінального процесуального закону законодавець вважає такі порушення вимог КПК України, які перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судові рішення. Очевидно, що це є оціночне формулювання, яке підлягає тлумаченню як скаргниками, так і суддями апеляційного, касаційного суду.

Безумовними апеляційними (касаційними) підставами законодавець прямо вказав наступні випадки: 1) за наявності підстав для закриття судом провадження в кримінальній справі його не було закрито; 2) судові рішення ухвалено незаконним складом суду; 3) судові провадження здійснено за відсутності обвинуваченого, крім випадків, передбачених ч. 3 ст. 323 чи ст. 381 КПК України, або прокурора, крім випадків, коли його участь не є обов'язковою; 4) судові провадження здійснено за відсутності захисника, якщо його участь є обов'язковою; 5) судові провадження здійснено за відсутності потерпілого, належним чином не повідомленого про дату, час і місце судового засідання; 6) порушено правила підсудності; 7) у матеріалах провадження відсутній журнал судового засідання або технічний носій інформації, на якому зафіксовано судові провадження в суді першої інстанції.

На наш погляд, вказана правова норма була б більш ефективною для захисту прав особи та верховенства права, якби у ній правосудність судового рішення була би поставлена у залежність від дотримання судом першої інстанції ст. 6 Конвенції (право на справедливий судовий розгляд) щодо обвинуваченого та потерпілого у відповідних частинах. Відповідно до цього, у ч. 2 ст. 412 КПК України також треба безпосередньо передбачити наступні апеляційні підстави: 1) під час судового розгляду обвинувачений не був негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього (п. «а» ч. 3 ст. 6 Конвенції); 2) під час судового розгляду обвинуваченому не було надано необхідного часу і можливості, необхідні для підготовки свого захисту (п. «б» ч. 3 ст. 6 Конвенції); 3) під час судового розгляду було порушено право сторони на перехресний допит (п. «d» ч. 3 ст. 6 Конвенції); 4) якщо справу розглянуто без участі перекладача у випадках, коли обвинувачений або потерпілий не володіє мовою, якою провадилося судочинство (п. «e» ч. 3 ст. 6 Конвенції) [7].

Крім того, на нашу думку, є сенс згадати і вітчизняний досвід, а саме норми ст. 370 КПК 1960 р. Ми пропонуємо у ст. 412 чинного КПК передбачити ще й такі безумовні підстави для скасування судового рішення: 1) якщо порушено таємницю наради суддів у нарадчій кімнаті; 2) якщо вирок не підписано ким-небудь з членів суду; 3) якщо судом порушені вимоги статей КПК, які встановлюють відкритий судовий розгляд справи; 4) ненадання стороні права на промову, а також ненадання обвинуваченому останнього слова.

У чинному КПК України, окрім апеляційного та касаційного оскарження, передбачена можливість перегляду судового рішення Верховним Судом України. Але звернення до Верховного Суду України пов'язане із здійсненням права на судовий захист з боку міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 3 ст. 55 Конституції України) [8]. Слід також пам'ятати про зміст ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Вона передбачає, що у разі ухвалення Судом рішення на користь скаргника проти уряду, крім виплати відшкодування, державою має бути вжито додаткові заходи щодо захисту прав особи індивідуального характеру, а саме: а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який скаргник мав до порушення Конвенції; б) заходи, передбачені в рішенні Суду про дружнє врегулювання. Відновлення попереднього юридичного стану скаргника здійснюється, зокрема, шляхом: а) повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі; б) повторного розгляду справи адміністративним органом.

На виконання вказаних вище правових норм у чинному КПК України передбачена можливість поновлення верховенства права та захисту прав особи за допомогою провадження у Верховному Суді України (глава 33 КПК України). Ця стадія кримінального процесу ґрунтується на

Рекомендації № R 2000 р. Комітету Ради Європи, який зорієнтував уряди держав-учасниць на прийняття законів, якими було б врегульовано порядок перегляду справ і відновлення процесу на внутрішньодержавному рівні у зв'язку з рішеннями Суду на користь заявника проти відповідного уряду. Ця Рекомендація пов'язана із справою *Paramichalopoulos and Others v. Greece*, у якій було визнано порушення прав людини і зобов'язано винну країну відновити становище, що мало місце до порушення [9].

На нашу думку, перегляд судового рішення вищою інстанцією зорієнтований виключно на виправлення судової помилки, тоді як системи європейського демократичного характеру базуються, насамперед, на праві особи на перегляд справи вищим судом як одному з основних прав людини. Тому є дуже важливою норма, яка зазначена в ч. 2 ст. 445 КПК України, у якій йдеться про те, що однією із підстав для перегляду судових рішень Верховним Судом України, що набрали законної сили, є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом. За слушним спостереженням В. Я. Марчака Верховний Суд України є основним суб'єктом діалогу між Судом і національною судовою системою. Він повинен адаптувати національну правову систему до норм Конвенції та правових позицій Суду. При ухваленні будь-якого рішення національний суд повинен брати до уваги норми міжнародних угод, які ратифіковані Верховною Радою України. Впливає й завдання Верховного Суду України унеможливити порушення прав людини при тому, щоб суди нижчого рівня тлумачили національне законодавство відповідно до міжнародних стандартів, а за необхідності їх застосовували [1, с. 143].

Заяву про перегляд судового рішення Верховним Судом України з аналізованої підстави, вправі подати особа, на користь якої ухвалено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною (ч. 2 ст. 446 КПК України). При цьому, варто підтримати тлумачення Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ, який вказав, що відповідну заяву про перегляд можуть подати також і родичі померлої особи, щодо якої ухвалено таке рішення [10].

Позитивним моментом у чинному КПК України є збільшення строку звернення до Верховного Суду України із заявою про перегляд судового рішення з аналізованої підстави до трьох місяців (ч. 2 ст. 447 КПК), в той час як КПК України 1960 р. передбачав лише один місяць. Розширення можливостей звернутися до Верховного Суду України є виправданим з огляду на зміст засади верховенства права.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Ефективність судового контролю за дотриманням прав людини у кримінальному процесі полягає в тому, що суд, встановивши порушення процесуальних прав певного учасника кримінального судочинства, повинен забезпечити їх відновлення у розумний строк. На досудовому розслідуванні цю функцію покладено на слідчого суддю. Акцентовано, що сфера негайного судового контролю на досудовому провадженні не виправдано звужена, що не узгоджується із Конституцією України.

Захист процесуальних прав сторін може бути здійснена через апеляційне та касаційне оскарження. Підстави для скасування чи зміни судових рішень на цих стадіях провадження варто розширити. Позитивним є те, що особа має право звернутися за захистом свого права до Європейського Суду з прав людини, який своїм рішенням може зобов'язати Верховний Суд України переглянути рішення суду нижчої інстанції.

Були виявлені резерви для вдосконалення чинного КПК та запропоновано заходи щодо його удосконалення. Перспективними вважаємо порівняльно-правові дослідження функціонування судового контролю у кримінальному судочинстві.

Джерела та література

1. Марчак В. Я. Судовий контроль за дотриманням прав людини згідно кримінального процесуального законодавства України / В. Я. Марчак // Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ. – № 1(5). – 2013. – К.: НАВС, 2013. – С. 141-146.
2. Сиза Н. П. Повноваження слідчого судді щодо здійснення судового контролю у кримінальному процесі України / Н. П. Сиза // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12snpkpu.pf>.
3. Ковальчук Т. П. Судовий контроль у кримінальному судочинстві / Т. Ковальчук // Національний університет

- державної податкової служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/8_DN_2011/Pravo/9_82213.doc.htm.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України від 30 січня 2003 р. № 3-рп / 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03>.
5. Сірий М. Система перегляду судових рішень в Україні: погляд у майбутнє / М. Сірий // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=18>.
6. Теремецький В. І. Право на апеляційне оскарження вироку та процесуальний порядок його реалізації: автореф. дис. ...канд. Юрид. Наук: 12.00.09 / В. І. Теремецький. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 18 с.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
8. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Рекомендація № R(2000)2 «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини» від 19.01.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_175
10. Постанова № 15 Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 грудня 2011 р. «Про судову практику застосування статей 400-11 – 400-18 Кримінально-процесуального кодексу України від 23 грудня 2011 р.» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va015740-11>.

Крикунов А. Судебный контроль за соблюдением процессуальных прав сторон уголовного производства. В статье рассмотрены механизмы судебного контроля за соблюдением процессуальных прав сторон уголовного производства. Весомость и эффективность судебного контроля за соблюдением прав человека заключается в том, что суд, установив нарушение процессуальных прав определенного участника уголовного судопроизводства, должен обеспечить их восстановление. На досудебном расследовании эта функция возложена на следственного судью. Акцентировано, что сфера немедленного судебного контроля за соблюдением прав участников производства следователем, прокурором неоправданно сужена. Также защита процессуальных прав сторон может быть осуществлена через апелляционное и кассационное обжалование. Положительным является и то, что лицо имеет право обратиться за защитой своего права в Европейский Суд по правам человека, который своим решением может обязать Верховный Суд Украины пересмотреть решение нижестоящего суда. Были выявлены резервы для совершенствования действующего УПК и предложены меры по его усовершенствованию.

Ключевые слова: процессуальное право, стороны уголовного производства, следственный судья, суд апелляционной инстанции, суд кассационной инстанции, Верховный Суд Украины, Европейский Суд по правам человека.

Krykunov A. Judicial Control Over the Observance of Procedural Rights of Criminal Proceeding' Parties. The article deals with the mechanisms of judicial control over observance of procedural rights of parties to criminal proceeding. The importance and effectiveness of judicial review of human rights is that the court, finding violations of procedural rights by certain criminal proceedings, must ensure their recovery. At the pre-trial investigation of the function entrusted to the investigating judge. Though the immediate scope of judicial review of compliance proceedings rights of investigator, prosecutor rather narrow. This judicial control must be effective and timely for what we have justified some changes to the current Criminal Proceeding Code of Ukraine. Protection of procedural rights of the parties can be achieved through appeal and cassation appeal. However, it was also found room for improvement of current handheld. The positive is the fact that a person has the right to seek protection of their rights to the European Court of Human Rights in its decision oblige the Supreme Court of Ukraine to review the decision of the lower court.

Key words: procedural right, parties of criminal proceeding, investigating judge, appellate court, court of cassation, Supreme Court of Ukraine, European Court of Human Rights.

Правовий статус керівника місцевої прокуратури у кримінальному процесі

У статті розглядаються особливості правового статусу керівника місцевої прокуратури у кримінальному процесі. Визначено загальні положення керівництва в органах прокуратури. Розмежовано поняття керівництва та процесуального керівництва в органах прокуратури у сфері кримінального провадження. Окреслено основні аспекти реалізації повноважень керівника місцевої прокуратури у сфері кримінального провадження. Керівник місцевої прокуратури зобов'язаний вживати певні організаційні заходи безпосередньо для кримінального провадження, і хоча такі повноваження регламентуються нормами кримінального процесуального права, за своєю правовою природою вони є повноваженнями організаційно-управлінського характеру. Обгрунтовано необхідність внесення до чинного кримінального процесуального законодавства з питань діяльності керівника прокуратури у кримінальному провадженні.

Ключові слова: правовий статус, прокурор, керівник, місцева прокуратура, кримінальний процес, процесуальний керівник, кримінальне провадження.

Постановка наукової проблеми та її значення. В сучасному демократичному суспільстві реальне забезпечення прав та свобод людини і громадянина є прерогативою державних органів, зокрема їх правоохоронного сектору. Відповідно до положень чинного законодавства органи прокуратури реалізують покладені на них функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Протягом останніх років здійснено ряд перетворень в системі органів прокуратури, включаючи реформування її функцій, а також правового статусу прокурора.

Місцеві прокуратури є первинною ланкою в системі її органів, і саме на них покладено здійснення значного обсягу роботи по реалізації конституційних функцій прокуратури, в тому числі у сфері кримінального провадження. Така постановка питання обумовлена наступними чинниками: вказані прокуратури є найчисельнішими; за відносно невеликого штату – виконують основну роботу по реалізації функцій; вони є найбільш наближеними до населення [4, с. 5-6]. Разом з тим, ефективне виконання повноважень прокурора-процесуального керівника у кримінальному провадженні вимагає належну організацію роботи в конкретній прокуратурі. Відповідальними за організацію роботи в місцевій прокуратурі, відповідно до положень наказу Генерального прокурора України «Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України» від 26 грудня 2011 р. № 1 гн, є перші керівники органів прокуратури [18].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Особливості правового статусу працівників органів прокуратури, в тому числі їх керівників, досліджували у своїх працях такі науковці, як В. В. Долежан, П. М. Каркач, М. В. Косюта, І. Є. Марочкін, Ю. Є. Полянський, М. В. Руденко, Г. П. Серeda, В. В. Сухонос, О. М. Толочко, П. В. Шумський, М. К. Якимчук та інші. Однак, проблеми визначення правового статусу керівника місцевої прокуратури у кримінальному провадженні потребують подальшого теоретичного обгрунтування.

Метою цієї статті є визначення особливостей правового статусу керівника місцевої прокуратури та окремих аспектів його реалізації у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу й обгрунтування отриманих результатів. Досліджуючи правовий статус керівника місцевої прокуратури у сфері кримінального провадження, варто звернутися до етимологічного значення понять «статус», «правовий статус». Так, поняття статусу розглядається як певний стан чого-небудь [2, с. 1191]. Правовий статус (лат. status – становище) тлумачиться як сукупність прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб [1, с. 693].

У теорії права розрізняють загальний, галузевий та спеціальний правовий статуси. Загальний правовий статус закріплений Конституцією та законодавством України і визначає основи правового становища особи в державі. Галузевий статус розглядається як сукупність прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб, що регламентується нормами кількох галузей права, а спеціальний – визначається нормами спеціального законодавства [1, с. 693].

Правовий статус прокурора багатоаспектне поняття, оскільки його необхідно розглядати з позицій загального правового статусу людини і громадянина, галузевого правового статусу, який знаходить свою реалізацію у нормах адміністративного, трудового права, права соціального

забезпечення та інших галузей, і нарешті спеціального правового статусу, який регламентується законодавством України, що визначає нормативно-правове регулювання діяльності прокуратури, як у середині її системи, так і у сфері позаслужбових відносин працівників прокуратури.

Крім цього, у змісті правового статусу прокурора виокремлюють його організаційну та функціональну складові. Організаційна складова правового статусу прокурора охоплює: порядок його набуття; порядок проходження служби; порядок припинення статусу прокурора; засоби забезпечення статусу.

Так, здійснюючи функції прокуратури, прокурор є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску, втручання і керується у своїй діяльності лише Конституцією та законами України.

Прокурор призначається на посаду безстроково та може бути звільнений з посади, його повноваження на посаді можуть бути припинені лише з підстав та в порядку, передбачених Законом України «Про прокуратуру». Порядок набуття та припинення статусу керівника місцевої прокуратури регламентований розділом п'ятим Закону України «Про прокуратуру» [19].

У своїй діяльності керівник місцевої прокуратури користується певними гарантіями незалежності. Зокрема, особливим порядком його призначення на посаду, звільнення з посади, притягнення до дисциплінарної відповідальності; порядком здійснення повноважень, визначеним процесуальним та іншими законами; заборонаю незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора; установленим законом порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності прокуратури; належним матеріальним, соціальним та пенсійним забезпеченням прокурора; функціонуванням органів прокурорського самоврядування; визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки прокурора, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту.

До функціональної складової правового статусу прокурора відносять повноваження, які пов'язані із реалізацією певної функції органів прокуратури, та обумовлені конкретною прокурорською посадою. Функціональна складова правового статусу керівника місцевої прокуратури у сфері кримінального провадження залежить від функцій органів прокуратури, які реалізуються у кримінальному процесі.

Функція – це основна правова категорія, яка розкриває суть, зміст, структуру та межі діяльності органів прокуратури [8, с. 69]. На думку М. В. Косюти, прокуратура, реалізуючи загальнодержавну функцію охорони правопорядку, здійснює покладені на неї функції, які визначаються як вид діяльності прокуратури, спрямованої на досягнення цілей і виконання завдань у межах предмета її відання і компетенції [9, с. 52]. М. І. Мичко під функціями прокуратури розуміє загальні напрямки її діяльності, які закріплені в законі і здійснюються з використанням специфічних форм та методів, у межах точно окреслених повноважень [12, с. 6].

Однак, функції прокурора розглядають не лише в інституційно-правовому, але й процесуальному аспектах. В науковій доктрині визначені три основні кримінальні процесуальні функції: обвинувачення, захист та вирішення справи по суті. Разом з тим Л. М. Давиденко, М. Л. Давиденко, П. М. Каркач зазначали, що діяльність прокурора у кримінальному провадженні є багатогранною і складається із двох функцій: охорона прав і законних інтересів учасників кримінального провадження та підтримання режиму законності у цій сфері, а також обвинувачення (кримінальне переслідування) осіб, які вчинили кримінальне правопорушення [5, с. 225-226]. Але вжиття прокурором заходів щодо охорони, захисту прав та законних інтересів учасників кримінального провадження та забезпечення законності, пов'язане із покладенням на органи прокуратури функцій, визначених Конституцією України та Законом України «Про прокуратуру».

В Рекомендації R (2000) 19 «Про роль прокуратури в системі кримінального правосуддя» Комітету Міністрів Ради Європи від 6 жовтня 2000 р. вказано, що прокурор під час кримінального правосуддя, в усіх випадках здійснює кримінальне переслідування, підтримання державного обвинувачення в суді, перегляд судових рішень (п. 2). В окремих системах кримінального права прокуратура також здійснює державну політику в сфері кримінального провадження; проводить, керує та наглядає за слідством, забезпечує права потерпілих, здійснює альтернативні кримінальному переслідуванню заходи, контролює виконання судових рішень [15].

Діяльність прокурора в кримінальному процесі є поліфункціональною, оскільки залежно від стадії кримінального процесу складається із різних функцій [14, с. 15]. Прокурор, як активний суб'єкт кримінального процесу, здійснює комплекс дій, спрямованих на забезпечення завдань кримінального провадження.

Повноваження прокурора-процесуального керівника у кримінальному провадженні визначені в ст. 36 КПК України. Такі повноваження, за своєю суттю, є владно-розпорядчими. Діяльність

прокурора у кримінальному провадженні ототожнюється із діяльністю прокурора-процесуального керівника, однак, важлива роль належить діяльності прокурора-керівника органу прокуратури, зокрема місцевої прокуратури.

Водночас, варто розмежовувати поняття керівництва та процесуального керівництва прокурора. У науці поняття «процесуального керівництва прокурора» доцільно визначати через його співвідношення із прокурорським наглядом за додержанням законів органами досудового розслідування. З цього приводу виокремлюють декілька наукових позицій:

Згідно першої точки зору, здійснюючи нагляд за органами досудового розслідування, прокурор, водночас, забезпечує процесуальне керівництво, а тому поняття нагляду та керівництва досудовим слідством є тотожними [6, с. 38]. Більше того, в Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 11/2008 процесуальне керівництво прокурора пояснюється як організація процесу досудового розслідування, визначення напрямів розслідування, координація процесуальних дій, сприяння створенню умов для нормального функціонування слідчих, забезпечення дотримання у процесі розслідування вимог законів України [7]. Таким чином, дана концепція фактично ототожнює процесуальне керівництво та прокурорський нагляд, вказуючи, що поняття процесуального керівництва є ширшим ніж прокурорський нагляд. Однак, у КПК України процесуальне керівництво розглядається як одна із форм прокурорського нагляду за додержанням законів органами досудового розслідування.

Водночас, Н. Марчук вказує, що ставити на один рівень і намагатися розмежувати функцію нагляду за додержанням законів органами досудового розслідування і функцію процесуального керівництва просто некоректно: одна і та сама діяльність прокурора у кримінальному судочинстві може розглядатися як реалізація функції нагляду (в організаційному аспекті) або як здійснення процесуального керівництва (у процесуальному значенні) [11, с. 60].

Друга наукова позиція полягає в тому, що прокурор здійснює нагляд за додержанням законів органами досудового розслідування, а процесуальне керівництво – прерогатива начальників відповідних слідчих підрозділів. Так, заперечуючи процесуальне керівництво прокурора М. С. Трубін, наголошував, що прокурор здійснює нагляд за додержанням законів органами досудового розслідування, однак такому нагляду притаманні лише окремі елементи керівництва. Він відповідальний за слідчу роботу прокуратури, організовує її, направляє розслідування конкретних справ, але його розпорядчі повноваження обмежені самостійністю слідчого [21, с. 22]. Прихильники такої позиції вказують, що закріплення за прокурором повноважень процесуального керівника послаблює позиції самостійності слідчого, але, водночас, залишає за ним обов'язок відповідальності за здійснення кримінального провадження [13, с. 118].

Відповідно до іншої позиції вважають, що нагляд за додержанням законів органами досудового слідства та керівництво досудовим слідством – різні функції в процесуальній діяльності прокурора. Так Г. П. Серета вважає, що у практичній діяльності прокурора в кримінальному процесі, варто виділяти два аспекти. По-перше, це нагляд за законністю дізнання та досудового слідства. По-друге, – організаційне й процесуальне забезпечення цілеспрямованості й активності досудового провадження [20, с. 16].

Б. А. Галкін, який розрізняв функцію нагляду та процесуального керівництва, вказував, що нагляд прокурора має місце при скасуванні незаконних і необґрунтованих постанов, розгляді скарг на дії слідчого. У випадку усунення слідчого від розслідування, самостійного розслідування тощо, він не лише здійснює нагляд, але й адміністративну діяльність [3, с. 30]. Зазначене вище дозволяє сформулювати висновок про те, що прокурор – процесуальний керівник наглядає за додержанням законів, у формі процесуального керівництва, і такому процесуальному керівництву не властиві ознаки адміністративної діяльності, а навпаки його суть полягає у забезпеченні виконання завдань кримінального провадження. Таким чином, процесуальне керівництво стосується лише реалізації процесуальних повноважень прокурора.

Водночас, поняття керівництва прийнято розглядати у двох аспектах: як стратегічне (загальне) та оперативне (поточне) керівництво [16, с. 52]. Керівництво – управлінська категорія, яка знаходить практичну реалізацію у будь-якому органі прокуратури та забезпечує виконання усіх функцій прокуратури, в тому числі і під час кримінального провадження. Керівник органу прокуратури здійснює свою управлінську діяльність і по відношенню до процесуального керівника. Однак, керівник місцевої прокуратури наділений певними повноваженнями і в кримінальному провадженні.

Керівництво, як управлінська категорія, пов'язане із визначенням поняття керівника. Так, в ст. 3 КПК України визначено, що керівником органу прокуратури є Генеральний прокурор України,

керівник регіональної прокуратури, керівник місцевої прокуратури та їх перші заступники і заступники, які діють у межах своїх повноважень [10]. У разі відсутності керівника місцевої прокуратури його повноваження здійснює перший заступник керівника місцевої прокуратури, а в разі його відсутності – один із заступників керівника місцевої прокуратури [19].

Повноваження прокурора-керівника місцевої прокуратури у сфері кримінального провадження регламентовані Законом України «Про прокуратуру», Кримінальним процесуальним кодексом України та наказом Генерального прокурора України № 4 гн «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 19 грудня 2012 р.

Так, як керівник місцевої прокуратури, місцевий прокурор зобов'язаний не допускати у повсякденній діяльності проявів заорганізованості, формалізму, зайвого паперотворення, дріб'язкової опіки підлеглих. Визначення оптимальної структури, штатної чисельності та належний розподіл обов'язків між керівництвом і підлеглими працівниками він зобов'язаний розглядати як найважливіші організаційно-управлінські чинники. Фактично вказані та інші повноваження керівника прокуратури стосуються організаційних аспектів діяльності прокурорів у конкретній місцевій прокуратурі для забезпечення ефективності роботи як загалом, так і у конкретному кримінальному провадженні зокрема.

Керівник місцевої прокуратури зобов'язаний вживати певні організаційні заходи безпосередньо для кримінального провадження, і хоча такі повноваження регламентуються нормами кримінального процесуального права, за своєю правовою природою вони є повноваженнями організаційно-управлінського характеру. Зокрема, керівник місцевої прокуратури після початку досудового розслідування зобов'язаний невідкладно призначати процесуальних керівників досудового розслідування кримінальних правопорушень з урахуванням складності їх кваліфікації, суспільного резонансу, прогнозованих обсягів процесуальної роботи та з огляду на професійну майстерність і досвід відповідних прокурорів. Такі критерії призначення процесуального керівника визначенні положеннями наказу Генерального прокурора України «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» № 4 гн від 19 грудня 2012 р. [17].

Разом з тим, у разі необхідності керівник місцевої прокуратури зобов'язаний створювати групи прокурорів і призначати старшого прокурора групи відповідною постановою. Однак, ні в Кримінальному процесуальному кодексі України, ні в зазначеному вище наказі Генерального прокурора України критеріїв для створення групи-процесуальних керівників не передбачено. На практиці спостерігається тенденція, за якої у кримінальному провадженні призначається група прокурорів, одні з яких здійснюють нагляд за додержанням законів органами досудового розслідування, а інші забезпечують підтримання державного обвинувачення в суді. Така постановка питання нівелює ідею участі прокурора у кримінальному провадженні та зумовлена відсутністю у Кримінальному процесуальному кодексі України критеріїв для створення групи прокурорів.

З урахуванням зазначеного, серед підстав створення групи прокурорів – процесуальних керівників варто виокремити: 1) складність кваліфікації (багатоепізодність діяння, кількість підозрюваних (обвинувачених), кількість потерпілих, тощо); 2) суспільний резонанс вчиненого правопорушення (зокрема, це можуть бути кримінальні правопорушення, визначені п. 2.6 наказу Генерального прокурора України від 19 грудня 2012 р. № 4 гн); 3) складність та обсяги процесуальної роботи. Більше того, такі підстави варто передбачити в Кримінальному процесуальному кодексі України, які необхідно враховувати керівникам органу прокуратури при призначенні групи прокурорів.

Керівники місцевої прокуратури зобов'язані також вживати заходи до підвищення якості здійснення процесуального керівництва на стадії досудового розслідування та участі прокурорів у судовому провадженні. Вони також зобов'язані вживати заходи до забезпечення достовірності статистичних даних у кримінальному провадженні.

Водночас, керівник місцевої прокуратури повинен вживати заходи до покращання якості досудового розслідування. Зокрема, забезпечити виконання вимог закону при прийманні, реєстрації, розгляді та вирішенні в органах досудового розслідування заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, своєчасне внесення щодо них відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Керівники органів прокуратури усіх рівнів за наявності підстав зобов'язані перевіряти обґрунтованість повідомлень про підозру, дотримання строків, прав і законних інтересів підозрюваних та здійснювати контроль за законністю застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Висновки. У кримінальному провадженні важлива роль відведена діяльності керівнику місцевої прокуратури для захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Правовий статус прокурора багатоаспектне поняття, оскільки його необхідно розглядати з позицій загального правового статусу людини і громадянина, галузевого та спеціального правового статусу. Крім цього, у змісті правового статусу керівника прокуратури варто виокремлювати його організаційну та функціональну складові. Керівник місцевої прокуратури зобов'язаний вживати певні організаційні заходи безпосередньо для кримінального провадження, і хоча такі повноваження регламентуються нормами кримінального процесуального права, за своєю правовою природою вони є повноваженнями організаційно-управлінського характеру. Окремі аспекти такої діяльності потребують певного нормативного вдосконалення, шляхом внесення змін до чинного кримінального процесуального законодавства.

Джерела та література

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2007 р. – 992 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: Перун, 2004 – 1840 с.
3. Галкин Б. А. Функции прокурора в советском уголовном процессе / Б. А. Галкин // Советское государство и право. – 1957. – № 12. – С. 25-35.
4. Гусаров В. М. Проблеми організації роботи міської (районної) прокуратури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. М. Гусаров. – Х., 1995. – 19 с.
5. Давиденко Л.М. Про подвійний характер прокурорської діяльності у кримінальному судочинстві / Л. М. Давиденко, П. М. Каркач, М. Л. Давиденко // Право і суспільство. – 2010. – № 6. – С. 225-229.
6. Давиденко Л. М. Прокурорська влада: міф чи реальність? Чи відповідає вона принципам правової держави? / Л. М. Давиденко // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 7. – С. 35-41.
7. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Указ Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/311/2008>.
8. Корж В. Новий підхід до визначення основних функцій органів прокуратури та пріоритетних напрямів її діяльності / В. Корж // Вісник прокуратури. – 2011. – № 1. – С. 68-75.
9. Косюта М. В. Прокуратура України : [навч. посіб.] / М. В. Косюта – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: Знання, 2010. – 404 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B0-17>.
11. Марчук Н. Основні напрями участі прокурора у кримінальному провадженні на досудових стадіях / Н. Марчук // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 4. – С. 57-62.
12. Мичко М. І Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10 / М. І. Мичко. – Х., 2002. – 39 с.
13. Мірковець Д.М. Керівництво досудовим слідством у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Мірковець Дмитро Михайлович. – К., 2012. – 262 с.
14. Мовчан Г. В. Процесуальні повноваження прокурора у досудовому провадженні та в суді першої інстанції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г. В. Мовчан. – Х., 2010. – 20 с.
15. О роли прокуратуры в системе уголовного правосудия : Рекомендация R (2000) 19 Комитета министров Совета Европы государствам-членам (принята Комитетом Министров Совета Европы 6 октября 2000 г. на 724-ом заседании Представителей Министров) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14460>.
16. Організація діяльності районної (міської) прокуратури: [навч.-практ. посіб.] / [Г. П. Серета, М. К. Якимчук, В. М. Куц та ін.]; за заг. ред. Г. П. Середи. – Кіровоград: Антураж, 2009. – 468 с.
17. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні : наказ Генерального прокурора України від 19 грудня 2012 р. № 4 гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
18. Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України : наказ Генерального прокурора України від 26 грудня 2011 р. № 1 гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
19. Про прокуратуру : Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1789-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.
20. Серета Г. Оптимізація процесуального статусу прокурора на досудовому слідстві / Г. Серета // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 2. – С.15-21.
21. Трубин Н. С. Прокурорський надзор за соблюдением законов органами дознания / Н. С. Трубин. – М.: Юрид. лит., 1982. – 104 с.

Назарук Е. Правовой статус руководителя местной прокуратуры в уголовном производстве. В статье рассматриваются особенности правового статуса руководителя местной прокуратуры в уголовном процессе. Правовой статус прокурора рассматривается как многоаспектное понятие, включающее общий правовой статус человека и гражданина, отраслевой правовой статус и специальный правовой статус, который регламентируется законодательством Украины, что определяет нормативно-правовое регулирование деятельности органов прокуратуры, как внутри системы ее органов, так и в сфере внеслужебных отношений работников прокуратуры. Определены общие положения руководства в органах прокуратуры. Разграничены понятия руководства и процессуального руководства в органах прокуратуры в сфере уголовного судопроизводства. Обосновано положение о том, что процессуальный руководитель следит за соблюдением законов в форме процессуального руководства, и процессуальному руководству не свойственны признаки административной деятельности, а наоборот его суть заключается в обеспечении выполнения задач уголовного судопроизводства. Определены основные аспекты реализации полномочий руководителя местной прокуратуры в сфере уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: правовой статус, прокурор, руководитель, местная прокуратура, уголовный процесс, процессуальный руководитель, уголовное производство.

Nazaruk O. Legal Status of the Head of the Local Prosecutor's Office in the Criminal Proceeding. The article deals with the peculiarities of the legal status of the Head of the local prosecutor's office in the criminal proceedings. The legal status of the prosecutor is investigated as a multidimensional concept that includes general legal status of a person and a citizen, special legal status, and sectoral legal status that are regulated by the legislation of Ukraine. The head's of the prosecution organizational and functional components have been singled out in the content of his legal status. The article determines common provisions of the management in the prosecution. The concepts of management and procedural guidance in the prosecution in criminal proceedings have been demarcated. The author substantiated the idea that the Procedure supervisor oversees the observance of law in the form of procedural supervision, and that such management does not perform typical administrative activity, but its responsibility is, first of all, to ensure the proper fulfillment of criminal proceedings tasks. The head of the local prosecutor's office must imply certain administrative arrangements directly to the criminal proceedings. Although these powers are regulated by the norms of criminal procedural law, they have the powers of organizational-managerial nature. The author lays emphasis on the necessity of amendments to the current criminal procedural legislation concerning the head's of the prosecution activity and functions in criminal proceedings.

Key words: legal status, the prosecutor, the head, the local prosecutor, criminal proceedings, procedural supervisor, criminal proceeding.

УДК 343.611.053.31

О. Старко

Час як обов'язкова ознака складу умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини

Статтю присвячено проблемі кримінальної відповідальності за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, зокрема досліджується зміст ознаки часу вчинення злочину. Висвітлюється наукова дискусія та обґрунтовується власна точка зору щодо визначення часових проміжків «під час пологів», «відразу після пологів». Період «під час пологів» – це проміжок часу, який триває з моменту початку кримінально-правової охорони життя дитини та закінчується із завершенням пологового процесу. Період «відразу після пологів» – це проміжок часу, початок якого настає з моменту завершення пологів (народження посліду), а момент закінчення визначається у кожному конкретному випадку, залежно від обставин справи. Протягом цих часових проміжків жінка-породілля (роділля) перебуває в особливому психофізичному стані, завдяки чому відповідальність за цей злочин пом'якшується.

Ключові слова: вбивство, матір, новонароджена дитина, під час пологів, відразу після пологів, особливий психофізичний стан.

Постановка наукової проблеми та її значення. У структурі умисних вбивств, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, має незначну питому вагу (за період 1993–2005 рр. в середньому становить 0,6%), проте показники офіційної реєстрації цього виду вбивства відзначаються стабільністю протягом тривалого часу. Так, за період 1993–2005 рр. в Україні зареєстровано 370 умисних вбивств матір'ю своєї новонародженої дитини [1]. У 2006 р. зареєстровано 18 злочинів, у 2007 р. – 21, у 2008 р. – 16 [2], у 2013 р. – 12, у 2014 р. – 14, у 2015 р. – 15 злочинів [3].

Цей вид вбивства віднесено до умисних вбивств з пом'якшуючими обставинами (привілейованих складів). Підставою пом'якшення відповідальності є та обставина, що жінка (роділля, породілля) під час пологів або відразу після пологів перебуває у, так званому, особливому психофізичному стані, внаслідок чого у неї знижується здатність у повній мірі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Однак цей стан не означає перебування жінки у стані неосудності чи обмеженої осудності. Водночас, чинний Кримінальний кодекс (далі – КК) України та роз'яснення Пленуму Верховного Суду України не містять конкретних і чітких орієнтирів змісту ознак «під час пологів», «відразу після пологів», сутності та критеріїв особливого психофізичного стану жінки – породіллі (роділлі). У зв'язку з цим низка питань щодо цих ознак є дискусійними у кримінально-правовій літературі.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблемі кримінальної відповідальності за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, присвячено низку спеціальних досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених-криміналістів. Зокрема, це роботи Л. І. Глухарьової, Л. А. Остапенко, Т. А. Павленко, О. М. Попова, Л. І. Тіміної, Г. Шаріпової, О. В. Шевченко, Т. Д. Цибуленко та інших.

Формулювання мети та завдань статті. Метою статті є з'ясування змісту ознаки часу вчинення умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини та її співвідношення з особливим психофізичним станом жінки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Обов'язковою ознакою умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини (дітовбивства) є час вчинення злочину. При цьому статтею 117 КК України не визначено конкретних строків учинення злочину в часі, а лише зазначено: «...під час пологів або відразу після пологів».

Щодо визначення критерію «під час пологів» у теорії немає суттєвих розбіжностей, якщо не враховувати різні погляди вчених стосовно початку кримінально-правової охорони життя людини, з яким потрібно, на наш погляд, пов'язувати момент початку, зазначеного у диспозиції ст. 117 КК України, періоду «під час пологів». З медичної літератури відомо, що пологовий процес (пологи) включає три періоди: перший – період розкриття шийки матки, який може тривати до 18 год, другий – період зганняння плода, тривалість якого близько 2 год, третій – послідовий, що починається після народження плода і закінчується народженням посліду. Він є найкоротшим (5–30 хв.) [4, с. 177–184]. Таким чином, в аспекті розглядуваної статті, період «під час пологів» це проміжок часу, який триває не з моменту початку пологів, а з моменту початку кримінально-правової охорони життя дитини та закінчується із завершенням пологового процесу.

Випадки умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів (народження плода, послідового періоду), як свідчить практика, трапляються досить рідко. Переважна більшість дітовбивств учиняється якраз відразу після пологів. Водночас саме ця ознака у теорії тлумачиться неоднозначно і викликає певні труднощі (як вважають 70% із опитаних працівників прокуратури, у застосуванні даної норми [5, с. 30]).

Якщо питання про визначення початкового моменту даного періоду є зрозумілим, він настає після завершення пологів (народження посліду), то питання про момент закінчення цього проміжку часу – «відразу після пологів», є надто суперечливим.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я людини» дано коротке роз'яснення з цього приводу: «... вчинення цих дій через деякий час після пологів за відсутності кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 115, тягне відповідальність за ч. 1 зазначеної статті». Тобто момент закінчення часового проміжку «відразу після пологів» чітко не визначено.

У науці сформувалися різні підходи щодо визначення цього періоду. Акушери, судові медики та юристи, які, у свою чергу, спираються на медичні дослідження, по-різному визначають його межі. Вчені-криміналісти О. Погодін та О. Тайбаков вважають, що даний період – це короткий проміжок часу після народження дитини і до виділення плаценти [6, с. 17]. Однак з такою думкою не можна

погодитись, оскільки виділення плаценти вважається пологамі. Але вони цілком праві, стверджуючи, що період «відразу після пологів» не може бути значно віддалений у часі від самих пологів, оскільки в такому випадку не буде відповідати критерію «відразу після пологів».

У літературі існує й інша позиція, прихильниками якої є А.Л. Карасова, О. В. Лукічов, М. О. Трясоумов [7, с. 15; 8, с. 11; 9, с. 11]. Вони вважають, що період «відразу після пологів» триває до моменту вжиття матір'ю заходів щодо життєво важливого догляду за дитиною. О. В. Лукічов конкретизує такі заходи – це відокремлення або перев'язування пуповини, миття дитини, годування тощо [9, с. 11]. Однак, на наш погляд, власне відокремлення пуповини не завжди можна віднести до таких заходів, оскільки жінка, відокремлюючи пуповину, перш за все, намагається відділити дитину від себе.

Деякі автори пропонують визначати цей часовий проміжок у годинах. Так, А. М. Красіков вважає, що в судовій медицині, коли йдеться про вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після них, акцентується увага на понятті новонародженості, яке визначається строком в одну добу [10, с. 44-45]. У зв'язку з цим, він робить висновок, що жінка перебуває в особливо тяжкому стані лише під час пологів або відразу після них, зокрема протягом однієї доби з моменту появи на світ немовляти. Однак, як видається, у даному випадку слід враховувати не критерій новонародженості, а тривалість особливого психофізичного стану жінки, який може тривати понад добу.

Іншої позиції дотримується О. М. Попов. Він зазначає, що в медицині найближчі 2-4 год. після пологів виділяють особливо і відзначають як ранній післяпологовий період, із закінченням якого починається пізній післяпологовий період. Тому, на думку О. М. Попова, правильно під терміном «відразу після пологів» розуміти проміжок часу, що збігається з раннім післяпологовим періодом – від 2 до 4 год. після відділення посліду. Процеси, що відбуваються в організмі жінки після неускладнених пологів, є фізіологічними, тому її вважають здоровою вже після 2-4 год. раннього післяпологового періоду. А до цього спостерігають за загальним станом породіллі й надають необхідну медичну допомогу [11, с. 32].

Але такий підхід видається досить сумнівним. Не виключено, що ранній післяпологовий період може супроводжуватися ускладненнями, оскільки здебільшого дітовбивства вчинюються після пологів, які відбуваються поза медичним закладом та без будь-якої допомоги з боку інших осіб. Отже, такий період може тривати довше ніж 2-4 год.

Водночас у літературі є й інші точки зору. Так, О. Б. Кургузкіна вважає, що подібний часовий інтервал підлягає встановленню в кожному конкретному випадку і однозначно його визначити неможливо, оскільки він є індивідуальним у кожній жінки [12, с. 10]. Визначення точних строків після пологів також заперечує Т. Д. Цибуленко [13, с. 7].

Видається, що така позиція є найбільш прийнятною. Можливість визначення конкретних меж (у годинах, хвилинах) даного проміжку часу усувається існуванням різних психічних та фізичних властивостей організму кожної конкретної жінки. Отже, момент закінчення періоду «відразу після пологів» слід визначати у кожному конкретному випадку. Орієнтиром при цьому, може слугувати момент початку проведення заходів по догляду за немовлям. У цей момент породіллі усвідомлює свій обов'язок щодо догляду за дитиною, що може свідчити про завершення зумовленого пологамі стану. До таких заходів, на нашу думку, можна віднести перев'язування пуповини, миття щойно народженого немовляти і особливо перше годування. Зокрема, С. В. Бородін заперечуючи встановлення будь-якого заздалегідь визначеного строку вважає, що період «відразу після пологів» завершується з моментом, коли мати почала годувати дитину [14, с. 174].

Унаслідок проведеного нами аналізу матеріалів слідчої та судової практики не було виявлено жодного випадку, коли б убивство матір'ю своєї новонародженої дитини (відразу після пологів) вчинювалось після годування немовляти. Результати опитування засуджених за дітовбивство жінок, також показали, що ні одна з них не годувала дитину після народження і до позбавлення її життя [5, с. 33].

Відмічено, що в древніх германців актом годування дитини затверджувалося право на життя особи [15, с. 43]. А в сучасній медичній практиці саме годування матір'ю новонародженої дитини використовують як метод запобігання відмові від немовляти, оскільки цей акт сприяє появі материнських почуттів [16, с. 5].

Проте, цей орієнтир не може бути універсальним, зважаючи на конкретні обставини справи. Наприклад, у випадках лікарняних пологів (де процес грудного годування новонароджених контролюється з боку медперсоналу, а також доступ матері до дитини обмежений) чи за відсутності власне грудного молока чи засобів штучного вигодовування тощо.

Принагідно зауважимо, що у наукових дослідженнях проблеми відповідальності за цей злочин, наголошується на тому, що підставою пом'якшення відповідальності, а отже обов'язковою ознакою складу злочину є особливий психофізичний стан жінки, а не час вчинення злочину [7, с. 8; 17; 18, с. 100]. Погоджуючись з тим, що підставою пом'якшення відповідальності жінки-породіллі є особливий психофізичний стан, зазначимо, що введення цієї ознаки як конструктивної, спричинить труднощі під час кваліфікації суспільно небезпечних діянь. Адже, будь-яких медико-психологічних критеріїв для встановлення та доведення наявності особливого психофізичного стану на сьогодні не існує. Т. М. Приходько з цього приводу, слушно зауважила, що охарактеризувати та проаналізувати цей стан, розкрити його особливості, на жаль, не можливо, оскільки спеціальних досліджень у галузі медицини, психіатрії і, відповідно, літератури про них на цю тему немає, а тому робити які-небудь висновки відносно цього особливого стану важко [19, с. 85]. Пленум Верховного Суду України відмовився від використання ознаки особливого психофізичного стану як обов'язкової. Так, у п. 21 Постанови №2 від 7 лютого 2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я людини» зазначено, що умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини кваліфікується за ст. 117 КК України, якщо воно вчинено під час пологів або відразу після них. Такий стан презюмується у кожному випадку вчинення цього виду вбивства.

Більше того, ми вважаємо, що у кожному випадку вчинення вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів жінка-породіллі (роділлі) перебуває в особливому психофізичному стані. Інтенсивність та глибина цього стану залежить від конкретних обставин вчинення злочину (пологи в особливій обстановці, наявність особистої травмуючої ситуації), а наявність раптового чи заздалегідь обдуманого умислу у жінки може враховуватись при призначенні покарання, що дозволяє санкція ст. 117 КК України.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, обов'язковою ознакою складу злочину, яка підлягає встановленню та доведенню є не особливий психофізичний стан, а час вчинення злочину, а саме під час пологів або відразу після пологів. Період «під час пологів» це проміжок часу, який триває з моменту початку кримінально-правової охорони життя дитини та закінчується із завершенням пологового процесу. Період «відразу після пологів» це проміжок часу, початок якого настає з моменту завершення пологів (народження посліду), а момент закінчення визначається у кожному конкретному випадку, залежно від обставин справи. Протягом цих часових проміжків жінка-породіллі (роділлі) перебуває в особливому психофізичному стані, завдяки чому відповідальність за цей злочин пом'якшується.

Джерела та література

1. Довідка Департаменту інформаційних технологій при МВС України за 1993-2005 рр. – Рукопис.
2. Довідка Департаменту інформаційних технологій при МВС України за 2004-2008 рр. – Рукопис.
3. Статистична інформація 2013 р., 2014 р., 2015 р. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=111482&libid=100820&c=edit&_c=fo.
4. Запорожан В. М. Акушерство і гінекологія: Підручник/ В. М. Запорожан. – К.: Здоров'я, 2000. – Кн. 1: Акушерство. – 432 с.
5. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія / О. Л. Старко. – Луцьк: Вежа, 2009. – 188 с.
6. Погодин О., Тайбаков А. Убийство матерью новорожденного ребенка / О. Погодин, А. Тайбаков // Законность. – 1997. – №5. – С. 16-17.
7. Карасова А.Л. Убийство матерью новорожденного ребенка (теоретико-прикладные аспекты ответственности по ст. 106 УК РФ): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / А.Л. Карасова; Рост. гос. ун-т. – Ростов, 2003. – 26 с.
8. Лукичев О. В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика детоубийства: втореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. В. Лукичев; Санкт-Петербург. акад. МВД России. – СПб., 1997. – 17 с.
9. Трясоумов М. А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с убийствами матерью новорожденного ребенка (ст. 106 УК РФ): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. А. Трясоумов; Уральская гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2000. – 22 с.
10. Красиков А. Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России / А. Н. Красиков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1996. – 120 с.
11. Попов А. Н. Убийство матерью новорожденного ребенка (ст.106 УК Российской Федерации) / А. Н. Попов. – СПб.: Санкт-Петербургский юрид. ин-т, 2001. – 68 с.
12. Кургузкина Е. Б. Предупреждение убийства матерью новорожденного ребенка (криминологические и уголовно-правовые аспекты): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Е. Б. Кургузкина; Всерос. науч.-

исслед. ин-т МВД РФ. – М., 1999. – 25 с.

13. Цибуленко Т. Д. Детоубийства и меры по их искоренению: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. Д. Цибуленко; Объединенный совет ин-та философии и ин -та гос-ва и права. – К., 1975. – 24 с.

14. Бородин С. В. Преступления против жизни / С. В. Бородин. – М.: Юрист, 1999. – 356 с.

15. Бычков И.Я. Детоубийство в современных условиях / И.Я. Бычков. – М.: Гос. мед. изд-во, 1929. – 63 с.

16. Тарасюк Т. Народилося 13 тисяч немовлят / Т. Тарасюк. // Вісник (український тижневик). – 2004. – 16 груд. – С. 5.

17. Байлов А. В., Ліщина Е. С. Актуальні питання кримінальної відповідальності за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини / А. В. Байлов, Е. С. Ліщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/aktualni-pitannya-kriminalnoyi-vidpovidalnosti-za-umisne-vbivstvo-matir-yu-svoeyi-povonarodzhenoyi-ditini>.

18. Шевченко О. В. Особливий психофізіологічний стан жінки як обов'язкова ознака суб'єкта злочину, передбаченого ст. 117 КК України / О. В. Шевченко // Вісник кримінологічної асоціації України. – 2014. - № 6. – С. 98-107.

19. Приходько Т. М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: дис. .. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. М. Приходько; НАВСУ. – Київ, 1999. – 216 с.

Старко О. Время как обязательный признак состава умышленного убийства матерью своего новорожденного ребенка. Стаття посвящена проблеме уголовной ответственности за умышленное убийство матерью своего новорожденного ребенка, в частности исследуется содержание признака времени совершения преступления. Освещается научная дискуссия и обосновывается собственная точка зрения по определению временных промежутков «во время родов», «сразу после родов». Анализируется соотношение времени совершения преступления и особого психофизического состояния женщины при родах. Обязательным признаком состава преступления, подлежащим установлению и доказыванию, является не особое психофизическое состояние, а время совершения преступления, а именно, детоубийство во время родов или сразу после родов. Период «во время родов» это промежуток времени, который проходит с момента начала уголовно-правовой охраны жизни ребенка и заканчивается с завершением родового процесса. Период «сразу после родов» это промежуток времени, начало которого наступает с момента завершения родов, а момент окончания определяется в каждом конкретном случае, в зависимости от обстоятельств. В течение этих временных промежутков женщина-роженица находится в особом психофизическом состоянии, благодаря чему ответственность за это преступление смягчается.

Ключевые слова: убийство, детоубийство, мать, новорожденный ребенок, роды, особое послеродовое состояние.

Starko O. Time as a Mandatory Attribute of Intentional Killing of a Newborn Child by His Mother. The article deals with the problem of criminal responsibility for the murder of a newborn child by his mother. In the focus of attention are the content characteristics of time of the crime. The author reveals the scientific discussions and justifies his own point of view concerning the definition of time periods, e.i. «during childbirth», «immediately after birth», having analyzed the relationship between the time of the offense and special psychophysical state of a woman-mother. The author concludes that not special psychophysical state, but the time of the offense, namely during childbirth or immediately after birth can be considered as mandatory feature of the offense, which is liable to establish operational development. The period of «during childbirth» is a period of time, which lasts from the beginning of criminal protection life of a child till the completion of the childbirth process. Period «immediately after birth» is a period of time starting with the completion of giving birth to a child (birth of afterbirth), but the end of this period is determined in each particular case depending on the circumstances. During these time periods woman (woman in childbirth) is in a special psychophysical state, so the responsibility for this crime is mitigated.

Key words: killing, child-murder, mother, newborn, birth, special psychophysical state.

Право на оскарження судових рішень у кримінальних справах у світлі норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

У статті висвітлено окремі питання регламентації у законодавстві України права на оскарження судових рішень у кримінальних справах, гарантованого Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, а також проаналізовано прецедентну практику Європейського суду з прав людини у цій сфері. Механізм реалізації права на оскарження досліджено крізь призму інстанційності – принципу побудови національної системи судів загальної юрисдикції. Проаналізовано колізійний вплив принципів правової визначеності та *res judicata*, з одного боку, та права на ефективний судовий захист, з іншого, на формування системи оскарження та перегляду рішень судів в Україні. Основним завданням законодавця у даному випадку є досягнення оптимального балансу публічно-правових та приватно-правових інтересів шляхом чіткого встановлення підстав, умов та порядку перегляду судових рішень.

Ключові слова: європейські стандарти кримінального судочинства, апеляційне провадження, касаційне провадження, інстанційність, стабільність судового рішення.

Постановка наукової проблеми та її значення. Євроінтеграційний вектор розвитку України обумовив необхідність проведення реформ, спрямованих на запровадження у нашій державі європейських стандартів захисту прав та свобод людини, зокрема, у сфері кримінального судочинства. Визначальною складовою цього процесу є належна й послідовна реалізація положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] (далі – Конвенція), ратифікованої Україною 17 липня 1997 року, та протоколів до неї.

Одним із важливих етапів цього процесу стало прийняття 26 лютого 2006 року Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Відповідно до преамбули цей Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України [2].

Однак критичний аналіз ситуації, що склалася у сфері реалізації прав людини, і не лише у сфері кримінального судочинства, дає підстави стверджувати, що задекларовані у цитованій нормі Закону цілі реалізовані не повною мірою. Більше того, спостерігається негативна тенденція до збільшення кількості заяв до Європейського суду з прав людини проти України. За статистичними даними офіційного сайту Європейського суду з прав людини за останні п'ять років (2011-2015 рр.) за кількістю заяв наша держава перемістилася з п'ятого на перше місце, яке утримує вже два роки поспіль (2014 та 2015 роки). За період 2014-2015 рр. кожна п'ята скарга, яка надійшла до Європейського суду з прав людини, була проти України [3]. Така кількість звернень є свідченням системних недоліків законодавства та судової практики, які призводять до порушення прав людини, у тому числі й у сфері кримінального судочинства.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Право на оскарження у кримінальних справах є надзвичайно важливим конвенційним правом, яке, однак, передбачено не у самій Конвенції, а у Протоколі № 7 до Конвенції, який є невід'ємною її частиною. Відповідно до п. 1 ст. 2 вказаного Протоколу кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Здійснення цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом. В Україні таке право забезпечується функціонуванням у рамках вітчизняного кримінального процесу провадження з перегляду судових рішень.

Реалізація та побудова гарантійних механізмів забезпечення прав, передбачених Конвенцією, потребує значних зусиль та серйозної роботи, в тому числі й у напрямку створення теоретичного підґрунтя цієї діяльності. Питанням правової природи положень Конвенції, особливостей її застосування на національному рівні, практики Європейського суду з прав людини та правових

позицій, викладених у його рішеннях, у тому числі й тих, що безпосередньо стосуються кримінального провадження, на сьогодні присвячено ряд наукових досліджень С. Гончаренка, Т. Дудаш, Р. Куйбіди, О. Кучинської, В. Маляренка, П. Рабіновича, О. Толочка, Т. Фулей, С. Шевчука, В. Шишкіна та ін. Продовження досліджень у даній сфері обумовлено необхідністю забезпечення як ефективної нормотворчості та єдності вітчизняної судової практики, так і дієвого захисту та відновлення порушених прав і свобод осіб, втягнутих в орбіту кримінального провадження.

Метою й завданням дослідження є науковий аналіз сучасної системи перегляду судових рішень, передбаченої Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), крізь призму реалізації конвенційного права на оскарження судових рішень у кримінальних справах та практики Європейського суду з прав людини щодо порушення державами-учасницями Конвенції цього права.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Необхідність створення ефективних механізмів реалізації права на оскарження судових рішень у кримінальних справах є однією з підстав функціонування в рамках вітчизняного кримінального процесу судового провадження з перегляду судових рішень (розділ V КПК України), яке включає провадження в суді апеляційної інстанції, провадження в суді касаційної інстанції, провадження у Верховному Суді України та провадження за нововиявленими обставинами. Існування зазначених видів провадження дає можливість перевірити законність, обґрунтованість та справедливність судового рішення, а також своєчасно виявити та виправити судові помилки. У свою чергу, потенційна можливість скасування чи зміни неправосудного судового рішення є гарантією права зацікавлених осіб на справедливий судовий розгляд та ефективний судовий захист порушених прав та інтересів.

У своєму рішенні у справі «Швидка проти України» (Shvydka v. Ukraine), заява № 17888/12, п. 48, від 30 жовтня 2014 р. Європейський Суд зазначив, що Договірні Сторони мають широкі межі свободи розсуду щодо визначення порядку реалізації права, передбаченого ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції [4].

Таким чином, ні Конвенція, ні Європейський суд з прав людини не визначають кількість етапів оскарження та їх назву через існування у Європі різноманітних національних традицій і практик у сфері кримінального судочинства. Кожна держава сама врегульовує питання побудови системи оскарження та перегляду судових рішень на рівні національного законодавства, зважаючи на власний історико-правовий досвід, економічний потенціал, рівень правової свідомості та культури суспільства тощо. Однак Європейський Суд наголошує, що така система повинна відповідати вимозі ефективності, тобто не суперечити усталеному принципіві практики Суду, згідно з яким Конвенція покликана гарантувати не якісь теоретичні або ілюзорні права, а права, які є ефективними на практиці. Суд зазначив, що це положення спрямоване на забезпечення можливості виправити будь-які недоліки, допущені на стадіях судового розгляду або винесення вироку, якщо такі призвели до визнання особи винною (ухвала щодо прийнятності від 17 листопада 2009 р. у справі «Рибка проти України» (Rybka v. Ukraine), заява № 10544/03). Дійсно, виникне питання за Конвенцією, якщо суд апеляційної інстанції буде позбавлений ефективної ролі щодо перегляду судового процесу (ухвала щодо прийнятності від 22 жовтня 2002 р. у справі «Гьюйтсон проти Сполученого Королівства» (Hewitson v. the United Kingdom), заява № 50015/99).

Очевидно, що реалізація права на оскарження судового рішення вимагає відповідної організації вітчизняної системи судів загальної юрисдикції, яка згідно ст. 125 Конституції України будується за принципами територіальності і спеціалізації. Водночас ч. 1 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус судів» [5] додає до уже названих принципів інстанційності. Як зазначає С. Штелик, таким чином законодавець допустив буквальне розширення кількості конституційних принципів побудови системи судів загальної юрисдикції... Виникнення такої ситуації стало можливим шляхом тлумачення норм Конституції України, які визначають основи функціонування судової влади загалом [6]. Відповідно до правової позиції, сформованої у рішенні Конституційного Суду України від 12 липня 2011 року № 9-рп, під принципом інстанційності слід розуміти таку організацію судової системи, яка забезпечує право на перегляд рішення суду нижчої інстанції судом вищої [7]. У іншому рішенні від 11 грудня 2003 року № 20-рп Конституційний Суд України зазначив, що побудова системи судів загальної юрисдикції узгоджується зі стадіями судочинства, відповідними формами провадження (зокрема, в апеляційній і касаційній інстанціях) [8].

На сьогодні в Україні діють апеляційні суди як суди апеляційної інстанції та вищі спеціалізовані суди як суди касаційної інстанції, які, за загальним правилом, забезпечують дворівневу

систему оскарження, у тому числі й у кримінальному провадженні. Це повністю узгоджується із вимогами ст. 125 та положенням п. 8 ч. 3 ст. 129 Основного Закону України, яким встановлено одну з основних засад судочинства – забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом.

Як уже зазначалося, Конвенція не зобов'язує держав-учасниць створювати апеляційні чи касаційні суди, однак якщо вони функціонують, то держава повинна забезпечити дотримання фундаментальних гарантій, передбачених ст. 6 Конвенції «Право на справедливий суд» (рішення у справі «Сокурєнко і Стригун проти України», заяви № 29458/04 та № 29465/04, п. 22, від 20 липня 2006 р.) [9]. Проте це не означає гарантування безумовного права на оскарження судових рішень. Як зазначається у рішенні по справі «Кромбах проти Франції» від 13 лютого 2001 р. (заява № 29731/96, п. 95-96), держава володіє певними оціночними межами для регулювання права на оскарження... Зокрема, перегляд судом вищого рівня вироку чи призначеного покарання може стосуватися як законності та обґрунтованості рішення, так і лише законності. Крім того, в деяких країнах обвинуваченого, який бажає оскаржити рішення суду, іноді може бути зобов'язано отримати відповідний дозвіл. Однак будь-які вказані у цьому положенні обмеження права на перегляд судового рішення, які містяться у національному законодавстві, за аналогією з правом доступу до суду, закріпленому в п. 1 ст. 6 Конвенції, повинні переслідувати законні цілі та не порушувати саму суть цього права [10].

Таким чином, встановлення у законодавстві своєрідних «апеляційних та касаційних фільтрів» не суперечить вимогам Конвенції. У загальному вигляді такий «фільтр» встановлений Конституцією України, адже п. 8 ч. 3 ст. 129 якої забезпечує апеляційне та касаційне оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом. Свобода оскарження судових рішень не є абсолютною, оскільки загальнодозвільний порядок оскарження все ж містить певні винятки, встановлені процесуальним законом. Однак, як справедливо відзначає Т. Дудаш, у будь-якому разі, правомірність обмеження права на доступ до суду перевіряється Європейським Судом шляхом застосування тесту на пропорційність. Суд перевіряє, чи переслідує втручання-обмеження легітимну мету, чи є воно пропорційним та необхідним у демократичному суспільстві [11, с. 242].

Основний Закон України не містить вичерпного переліку форм оскарження та перегляду рішень судів загальної юрисдикції, а тому законодавцем можуть встановлюватися й інші, окрім апеляції та касації, форми. Але діяти у цьому випадку слід обережно, оскільки надмірна кількість інстанцій матиме наслідком зниження ефективності правосуддя через недотримання вимоги принципу правової визначеності, який, у свою чергу, передбачає повагу до принципу *res judicata* – стабільності та остаточності судового рішення. Як зазначається у рішенні Європейського суду з прав людини по справі «Пономарьов проти України» від 3 квітня 2008 р. (заява № 3236/03, п. 40) цей принцип наголошує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті домогтися нового слухання справи та нового її вирішення. Повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватись для виправлення судових помилок та недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду... Винятки із цього принципу можуть мати місце лише за наявності підстав, обумовлених обставинами важливого та вимушеного характеру [12].

Разом з тим, як уже зазначалось, Європейський Суд визнає існування не менш значущого права зацікавлених осіб на справедливий судовий розгляд та ефективний судовий захист порушених прав та інтересів, одним із механізмів реалізації якого виступає потенційна можливість скасування чи зміни остаточного, але явно незаконного, неправосудного судового рішення.

Принцип правової визначеності, а з ним і стабільність та остаточність судового рішення, з одного боку, і право на ефективний судовий захист, з іншого, мають колізійний вплив на формування системи оскарження та перегляду рішень судів. Якщо вважати пріоритетними такі властивості судового рішення, як остаточність та законна сила, а правову визначеність та стабільність тими принципами, які повною мірою сприймаються громадянським суспільством, члени якого мають високий рівень правосвідомості та праворозуміння, то слід визнати, що частина хай навіть неправосудних судових рішень по суті є актами правосуддя. Переглянуті у встановленому законом порядку рішення набувають ознаки обов'язковості та підлягають виконанню. З іншого боку, така ситуація несумісна із гарантованим Конституцією України правом на судовий захист, а також не відповідає завданням кримінального провадження, якими відповідно до ст. 2 КПК України є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне

правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Пошуками шляхів вирішення цієї колізії займалися ще дореволюційні вчені-процесуалісти. На думку І. Фойницького, якщо судовий перегляд обумовлювався б лише завданням забезпечення правильності судових рішень та єдності судової діяльності, то його слід було б допустити без жодних обмежень... Між тим судове провадження завдячує своєму існуванню практичним інтересам співжиття і повинне забезпечувати насамперед їх. Саме для цього судові справи повинні розглядатися швидко, їм повинен настати коли-небудь кінець, навіть ціною внутрішньої правди. У зв'язку з цим для побудови судового перегляду відкривається завдання, яке полягає в тому, щоб стійкість та міцність правопорядку не похитнулася, щоб сила та значення судових рішень поважалася і не була пустим звуком, завдання забезпечення непохитності судових рішень [13, с. 487-488]. Водночас, як писав Я. Баршев, «у кримінальних вироках не може бути терпимою жодна неправда і жодна несправедливість, навпаки, в кримінальному провадженні повинні бути усі засоби, усі заходи для того, щоб попередити та усунути від кримінального вироку і те, й інше [14, с. 163].

Цілком очевидно, що у сучасних умовах не потрібно приносити у жертву один принцип для того, щоб гарантувати дотримання іншого. У цьому випадку основним завданням законодавця є досягнення оптимального балансу у правовому регулюванні форм оскарження та перегляду рішень судів з метою забезпечення як правової стабільності остаточного судового рішення, так і права зацікавлених осіб на ефективний судовий захист. Своєрідним орієнтиром для цього може слугувати положення, зазначене у вже цитованому рішенні Європейського суду з прав людини по справі «Пономарьов проти України» щодо наявності підстав для перегляду остаточного судового рішення, які повинні бути обумовлені обставинами важливого та вимушеного характеру. Крім того, слід мати на увазі, що вимога правової визначеності не є абсолютною, оскільки п. 2 ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції дозволяє державам-учасницям передбачати відновлення провадження у справі згідно із законом та кримінальною процедурою відповідної держави за наявності нових або нововиявлених фактів чи в разі виявлення суттєвих недоліків у попередньому судовому розгляді, які могли вплинути на результати розгляду справи.

У свою чергу, ефективне застосування на практиці вказаних положень Конвенції та рішень Європейського суду з прав людини вимагає чіткого та точного визначення того, що слід розуміти під «обставинами важливого та вимушеного характеру», «суттєвими недоліками, які могли вплинути на результати розгляду справи» тощо. З огляду на це, у кримінальному процесуальному законі повинні бути чітко встановлені підстави, умови та порядок перегляду судових рішень, які набрали законної сили. Іншими словами, законодавець повинен встановити такі інституціональні та процедурні умови перегляду зазначених рішень, які відповідають вимогам процесуальної ефективності, прозорості здійснення правосуддя, виключають можливість затягування чи необґрунтованого відновлення судового розгляду. Даний механізм забезпечуватиме справедливість та стабільність судового рішення, правову визначеність, а разом з тим і баланс публічно-правових та приватноправових інтересів.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Конвенція та протоколи до неї встановлюють мінімальні стандарти у сфері прав людини, які держави-учасниці зобов'язані гарантувати. Право на оскарження судових рішень у кримінальних справах як конвенційне право реалізується в Україні через функціонування системи контрольних стадій кримінального процесу. У рамках процесуальних можливостей цих стадій забезпечується перевірка правосудності судових рішень, здійснюється виявлення та виправлення помилок і порушень закону, допущених на попередніх етапах провадження.

Необхідність виконання вказаних завдань створює потребу організації відповідних судових інстанцій. Конвенція не визначає кількісних характеристик системи оскарження та перегляду судових рішень, проте висуває важливу вимогу щодо її якості – ефективність, насамперед у сфері захисту та відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина.

Інстанційність є одним із ключових принципів побудови національної системи судів загальної юрисдикції, відповідно до якого в Україні діють суди першої, апеляційної та касаційної інстанції. Такий поділ інстанцій є оптимальним та апробований часом, оскільки, з одного боку, гарантує сторонам достатній арсенал ефективних засобів захисту своїх прав та законних інтересів, а з іншого – забезпечує досягнення бажаної правової визначеності та стабільності судових рішень.

Проте практика національних судів та Європейського суду з прав людини за останні роки

виявила ряд проблем, які перешкоджають ефективній реалізації права на оскарження. Ці проблеми більшою мірою лежать у площині стадій перегляду судових рішень у кримінальних справах і потребують вирішення як у теоретичному, так і практичному аспекті.

Джерела та література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
3. Офіційний сайт Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/sites/search_eng/pages/search.aspx.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Швидка проти України» від 30 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_a40.
5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07 липня 2010 р. № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.
6. Штелик С. Інстанційна організація системи судів загальної юрисдикції України: окремі проблеми теорії і практики / С. Штелик // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 3 (22). – С. 167-175.
7. Рішення Конституційного Суду України від 12 липня 2011 року № 9-рп (щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-11>.
8. Рішення Конституційного Суду України від 11 грудня 2003 року № 20-рп (справа про Касаційний суд України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03>.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» від 20 липня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_115.
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кромбах проти Франції» від 13 лютого 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rpqi.narod.ru/echr/another_2/krombach.htm
11. Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч. посіб. / Т. І. Дудаш. – 2-ге вид., змінене і доповнене. – К.: Алерта, 2014. – 488 с.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пономарьов проти України», заява № 3236/03, п. 40, від 3 квітня 2008 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_434
13. Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2-х т. – Т. 2. / Общ. ред. А. В. Смирнова. — СПб.: Альфа, 1996. – Т. 2. – 606 с.
14. Баршев Я. И. Основания уголовного судопроизводства, с применением к российскому уголовному судопроизводству (переизд). – М.: ЛексЭст, 2001. – 240 с.

Фидрия Ю. Право на обжалование судебных решений по уголовным делам в свете норм Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. В статье освещены отдельные вопросы регламентации в законодательстве Украины права на обжалование судебных решений по уголовным делам, которое гарантируется Конвенцией о защите прав человека и основных свобод 1950 г. Также проанализирована прецедентная практика Европейского Суда по правам человека в указанной сфере. Механизм реализации права на обжалование исследован через призму инстанционности – принципа построения национальной системы судов общей юрисдикции, а также в контексте функционирования системы контрольных стадий уголовного процесса. Проанализировано коллизионное влияние принципов правовой определенности и *res judicata*, с одной стороны, и права на эффективную судебную защиту, с другой, на формирование системы обжалования и пересмотра решений судов в Украине. Основной задачей законодателя в данном случае есть достижение оптимального баланса публично-правовых и частноправовых интересов путем четкого установления оснований, условий и порядка пересмотра судебных решений.

Ключевые слова: европейские стандарты уголовного судопроизводства, апелляционное производство, кассационное производство, инстанционность, стабильность судебного решения.

Fidria Ju. Right to Appeal Against Court Decisions on Criminal Matters in the Light of the Norms of the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms 1950. The article considers some issues regulating the right to appeal against court decisions on criminal matters in the legislation Ukraine, which is guaranteed by the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms 1950. The author analyzes the case law practice of the European Court on Human Rights. The mechanism of investigation of the right to appeal has been examined in the light of ‘instances’ principle- the model of national system of courts of general jurisdiction, and in the context of controlling the stages of the criminal process system. The author emphasizes that the Conflict of laws principles and *res judicata*, on the one hand,

and the right to an effective court protection, on the other hand, have a great impact on the formation of the appeal system and review of court decisions in Ukraine. The main task of the legislator in this case is to achieve the optimum balance of public-private and private-legal interests by establishing accurate bases, conditions and order of judicial decisions revision. The practice of national courts and the European Court on Human Rights in recent years has revealed a number of problems that impede the effective implementation of the right to appeal. These problems largely concern the stages of adopting judicial decisions in revision of criminal cases and, according to the author, are to be considered both in the theoretical and practical aspects.

Key words: European standards of criminal justice, appeal, cassation proceedings, instances, stability of court decision.

УДК 343.137.5

Б. Чупринський

Особливості призначення покарання неповнолітнім за наявності обставин, що пом'якшують покарання

У статті досліджуються особливості призначення покарання неповнолітнім за наявності обставин, які пом'якшують покарання, передбачених Загальною частиною Кримінального кодексу України. Розглядається гуманізація кримінального законодавства щодо призначення покарання неповнолітнім, забезпечення охорони основних прав і свобод неповнолітнього злочинця. Аналізується вік кримінальної відповідальності, обов'язковості врахування пом'якшуючих обставин і індивідуальний підхід при призначенні покарання. Призначення покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи неповнолітнього та обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, повинно максимально сприяти досягненню мети покарання, яка полягає у виправленні неповнолітнього засудженого, його вихованні й соціальній реабілітації.

Ключові слова: обставини, що пом'якшують покарання, гуманізація кримінального законодавства, призначення покарання неповнолітнім.

Постановка наукової проблеми та її значення. Злочинність неповнолітніх завжди була і є гострою актуальною правовою та суспільною проблемою, що постійно привертає увагу вчених і практиків. Вона є складовою загальної злочинності та відображає тенденції її розвитку в майбутньому. Це зумовлено не лише тим, що неповнолітніх завжди визнавали злочинцями особливого роду, а й тим, що на сьогодні це одна з найбільш кримінально уражених верств населення. Соціально-економічна криза в Україні, безробіття, невирішені завдання культурно-виховного характеру негативно впливають на формування молодого покоління. В окремих випадках ці явища зумовлюють відчуження неповнолітніх від офіційних інститутів соціалізації [2, с. 32].

Для запобігання злочинності серед неповнолітніх важливою є процесуальна діяльність судів, що полягає в призначенні покарання. Покарання та інші передбачені Кримінальним кодексом України заходи впливу, які суди застосовують до неповнолітніх, спрямовані на їх виправлення та запобігання вчиненню ними нових злочинів. Призначаючи покарання, суди мають забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод неповнолітнього. Здійснення правосуддя щодо неповнолітніх є складовою національного розвитку України.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Призначення покарання неповнолітнім правопорушникам за обставин, що його пом'якшують, як і загалом призначення покарання, є однією з найважливіших проблем реалізації кримінальної відповідальності. У вітчизняній науці ряд науковців присвятили свої праці даній темі, серед них: П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, В. К. Гришук, Т. А. Денисова, О. О. Книженко, В. Т. Маляренко, М. І. Мельник, А. А. Музика, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, О. Г. Фролова та ін. Утім, значна кількість наукових праць з питань призначення покарання зумовлює необхідність поглибленого вивчення особливостей його призначення неповнолітнім за обставин, що його пом'якшують.

Мета й завдання статті. Окремого дослідження очікують питання співвідношення загальних засад та особливостей призначення покарання неповнолітнім; змістовне навантаження цілей покарання при його призначенні неповнолітнім; вплив обставин, що пом'якшують покарання, на вибір конкретного виду та міри покарання неповнолітнього засудженого; особливості призначення покарання неповнолітньому за наявності певної сукупності обставин, що пом'якшують покарання, і

суттєвих особистісних особливостей неповнолітнього правопорушника тощо. Власне, цим питанням присвячена ця стаття.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Вплив обставин, що пом'якшують покарання, на призначення кримінального покарання як правового інструменту, необхідного й достатнього для виправлення неповнолітнього та запобігання новим злочинам, визначається їх гуманістичною спрямованістю щодо неповнолітніх. Найактуальнішою суспільно-правовою проблемою сьогодення є гуманізація кримінального законодавства України. Докорінні зміни в соціально-політичних та інших умовах життя суспільства й держави на нинішньому етапі розвитку України створили передумови для реформування системи кримінальної юстиції в напрямі дальшої демократизації, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародних правових актів і зобов'язань нашої держави перед європейським та світовим співтовариством [6, с. 85].

Серед заходів нормативно-правового забезпечення слід передбачити вдосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства, зокрема, в частині здійснення кримінального судочинства щодо неповнолітніх з урахуванням їх вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку, а також застосування програм відновного правосуддя. Вплив обставин, що пом'якшують покарання, на призначення кримінального покарання неповнолітнім, насамперед, пов'язаний із реалізацією такого галузевого принципу кримінального права, як принцип гуманізму.

Гуманізм є загальнолюдським, світоглядним напрямом розвитку суспільства. Це якісна ознака суспільства, історично-мінлива система суспільних поглядів, основою якої є визнання цінності людини як особистості, її природного права на свободу, вільний розвиток і вияв своїх здібностей, утвердження пріоритету особи, її блага, прав, інтересів як критеріїв оцінювання суспільства та відносин у ньому. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Зміст гуманізації кримінального законодавства визначається правами і свободами людини, станом використання, виконання та дотримання прав і свобод у кримінальному законодавстві. Натомість, імперативна природа кримінального законодавства суттєво обмежує права і свободи людини, віддаючи перевагу публічному характеру правового регулювання за рахунок мінімізації приватного інтересу. Гуманізація кримінального законодавства, насамперед, передбачає закріплення та реалізацію загальнолюдських цінностей особи, її законних прав і свобод [6, с. 44].

Щодо мінімального віку неповнолітньої особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність, то в ст. 18 КК суб'єктом злочину визнається фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Загальним правилом кримінальній відповідальності та покаранню підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності та покаранню лише за певні злочини, вичерпний перелік яких надано в ч. 2 ст. 22 КК. У вітчизняній науці кримінального права ніколи не виникало сумнівів, що особи молодшого віку перебувають поза сферою кримінально-правового впливу й не можуть ні за яких умов визнаватися суб'єктами злочину [2, с. 34]. Натомість, деякі дослідники наголошують на можливості бути суб'єктами злочину неповнолітніх осіб у підлітковому віці (від 11 до 14 років) [4, с. 73]. Не вдаючись до аналізу аргументів прихильників та контраргументів супротивників запровадження меншого віку неповнолітньої особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність, зауважимо, що запропоноване в чинному кримінальному законі рішення є виваженим, перевіреною багаторічною судовою практикою, а відповідно, оптимальним.

Права і свободи людини, особливо такої вразливої частини суспільства, як неповнолітні, повною мірою реалізуються та гармонізуються із суспільними інтересами в разі дотримання всіма заборон чинного кримінального законодавства. Правомірна поведінка людини є найбільш соціально бажаною з будь-якої точки зору. Дотримання закону зумовлює виважене ставлення до криміналізації, унеможливаючи надлишкову та необґрунтовану криміналізацію, не залишає без уваги нові діяння, усуває прогалини в законодавстві.

Гуманізація кримінального покарання на рівнях законотворення та правозастосування реалізується в потенційному й реальному впливі обставин, що пом'якшують покарання, на призначення кримінального покарання необхідного та достатнього для виправлення неповнолітнього й запобігання новим злочинам. У п. 3 ч. 1 ст. 65 КК обставини, що пом'якшують покарання, є самостійними елементами загальних засад призначення покарання, які нерозривно пов'язані між

собою й мають бути враховані судом при призначенні покарання неповнолітньому в сукупності. Закон не визначає, яким чином, в якому порядку та обсязі повинен враховувати суд вказані обставини, щоб призначити кримінальне покарання, необхідне й достатнє для виправлення неповнолітнього та запобігання новим злочинам. Зрозумілим є лише загальний напрям їх пом'якшувального впливу на покарання, що призначається. Тому можна зробити припущення, що вплив обставин, що пом'якшують покарання, законом України про кримінальну відповідальність не конкретизовано.

У доктрині теорії кримінального права було дискусійним питання стосовно імперативності припису щодо врахування обставин, що пом'якшують покарання.

Поширеною є позиція, згідно з якою врахування обставин, які пом'якшують покарання, – обов'язок суду в будь-якому випадку, оскільки принцип індивідуалізації покарання поширюється на всі злочини без будь-яких винятків. Суд повинен врахувати сукупність усіх наявних у справі обставин, незалежно від тяжкості вчиненого злочину [5, с. 124]. Натомість, урахування обставин, що пом'якшують покарання, деякі дослідники ставлять у залежність від інших обставин у справі. Так, Н. Ф. Кузнецова і Б. А. Курінов вважали, що обставини, які пом'якшують покарання, не можна враховувати при призначенні покарання за тяжкий злочин. М. І. Бажанов звертав увагу, що обов'язком суду є врахування лише обставин, які пом'якшують покарання, закріплених у законі, а врахування обставин, не передбачених законом, але які враховуються як такі в судовій практиці, є правом суду [1, с. 43-44]. Остання точка зору видається найбільш прийнятною. У чинному законі про кримінальну відповідальність вона знаходить своє підтвердження в диспозиції ч. 1 ст. 66 КК, у котрій вказано на імперативне визнання при призначенні покарання обставин, які його пом'якшують, що прямо вказані у кодексі. А згідно із ч. 2 ст. 66 КК при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч.1 ст. 66 КК. Відтак, визнання в конкретній справі обставин, які пом'якшують покарання, не передбачених законом, є правом, а не обов'язком суду. Дослідження практики призначення покарання неповнолітнім серед таких обставин, що пом'якшували покарання, суди враховували: визнання вини підсудним (32,6 %), вчинення злочину вперше (31,2 %), тяжких наслідків від злочину не настало (6,05 %), відсутність претензій матеріального чи/та морального характеру з боку потерпілих (8,42 %), негайна допомога потерпілому (0,35 %) та деякі інші [2, с. 83-84].

Вплив обставин, що пом'якшують покарання, на призначення справедливого виду і міри покарання, необхідного й достатнього для виправлення неповнолітнього та запобігання новим злочинам досліджено в працях багатьох криміналістів. Окреслилося два підходи до вирішення вказаної проблеми. Умовно перший підхід можна позначити як «формалізований», а другий – як «персоніфікований». Формалізація впливу обставин, що пом'якшують покарання, базується на критичному ставленні певної групи правників до судового розсуду при призначенні покарання, адже правосвідомість судді може бути гарантом призначення справедливого покарання лише в поєднанні з висококваліфікованим вмінням судді застосувати закон [6, с. 21]. Прихильники формалізованого впливу обставин, що пом'якшують покарання, обстоюють різноманітні конструкції їх урахування при призначенні кримінального покарання. Так, В. І. Курляндський при призначенні покарання пропонував застосовувати своєрідну шкалу оцінювання. З одного боку, з типовими для певного виду злочинів критеріями індивідуалізації покарання із зазначенням оцінки їх значущості в умовно прийнятій системі балів, а з іншого – з оцінкою в балах певної одиниці міри покарання. На думку цього дослідника, ділення суми балів, отриманих у результаті оцінювання критеріїв, на кількість балів, у яких оцінюється одиниця міри покарання, дасть показник, який міг би бути допоміжним інструментом призначення покарання [1, с. 94]. А. А. Арямов пропонує формалізувати «кроки зниження» репресії. Визначаючи крок зниження репресії, необхідно діапазон між середнім покаранням та мінімальною межею санкції поділити на кількість усіх можливих у такій ситуації обставин, що пом'якшують покарання. Крок зниження репресії визначається діленням усього діапазону зниження репресії на кількість можливих обставин, що пом'якшують покарання. Отримане число повинно визначати вагу кожної доведеної в справі обставини, що пом'якшує покарання [30, с. 126]. Сучасна дослідниця Т. І. Іванюк вважає, що для того, щоб конкретизувати вплив кожної обставини, що пом'якшує покарання, на строк (розмір) покарання, необхідно здійснити оцінку кожної із цих обставин. При цьому слід враховувати, що значення обставин, передбачених у законодавчому переліку, є різним. Вона пропонує здійснити оцінку в балах обставин, які пом'якшують покарання (в умовній системі балів від одного до п'яти) та закріпити в КК таку оцінку в балах обставин, що пом'якшують покарання: 1) з'явлення із зізнанням – 2 бали; 2) щире каяття – 1 бал; 3) активне сприяння розкриттю злочину – 3 бали; 4) добровільне відшкодування завданого

збитку або усунення заподіяної шкоди (компенсація моральної шкоди) – 3 бали; 5) відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину – 4 бали; 6) стан вагітності жінки під час вчинення злочину або розгляду справи у суді – 3 бали; 7) вчинення злочину під впливом тяжкої особистої, сімейної чи іншої обставини (обставин) – 4 бали; 8) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну службову чи іншу залежність – 5 балів; 9) вчинення злочину внаслідок неправомірних або аморальних дій потерпілого – 4 бали [3, с. 52].

Противники ідеї формалізації впливу обставин, що пом'якшують покарання, звертають увагу, що її прийняття ускладнило б роботу суду, внесло б у неї шкідливі для відправлення правосуддя елементи формалізму. В абсолютній більшості справ судді здатні правильно оцінити значення обставин, які пом'якшують покарання, у контексті певної кримінальної справи, щодо персоніфікованої особи, якій призначається кримінальне покарання. Такий підхід підтримують А. Д. Соловійов, А. Т. Іванова, Л. А. Доліненко та інші, які наголошують, що прийняття формалізованого підходу призначення покарання внесло б у неї шкідливі для відправлення правосуддя елементи формалізму, адже судді здатні правильно оцінити значення тієї чи іншої обставини, яка пом'якшує покарання, у кожному конкретному випадку [1, с. 79].

Їх погляди поділяє Т. В. Сахарук та Л. М. Федорак, які вважають, що можливості суду при здійсненні правосуддя у справах за наявності, наприклад, лише обставин, що пом'якшують покарання, зводяться до такого: 1) призначити менш суворий вид основного покарання, якщо санкція є альтернативною; 2) призначити покарання, близьке до мінімуму; 3) не призначити додаткове покарання; 4) призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом; 5) звільнити особу від відбування покарання з випробуванням тощо. За наявності лише обставин, що обтяжують покарання, суд має право: 1) призначити більш суворий вид основного покарання, якщо санкція є альтернативною; 2) призначити покарання, близьке до максимуму; 3) призначити додаткове покарання; 4) застосувати принцип часткового складання замість поглинання при призначенні покарання за сукупності злочинів тощо [6, с. 183-184].

За загальним правилом вплив обставин, що пом'якшують покарання, при призначенні покарання неповнолітнім має бути виключно персоніфікованим. Вплив певної обставини, що пом'якшує покарання, має визначатись у кожній конкретній справі судом індивідуально. Утім, при призначенні неповнолітньому покарання слід враховувати, що вік неповнолітньої особи, згідно з п. 3 ч. 1 ст. 66 КК, є обставиною, яка пом'якшує покарання, незалежно від того, чи досяг повноліття підсудний на час розгляду кримінальної справи в суді. Зважаючи на конкретні обставини справи, суди повинні враховувати як такі, що пом'якшують покарання, й інші обставини, перелічені в ч. 1 згаданої статті, а також обставини, які хоча й не зазначені в законі, але знижують ступінь суспільної небезпечності злочину чи особи, в тому числі примирення з потерпілим, втягнення неповнолітнього в злочинну діяльність іншою особою тощо.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Індивідуалізація покарання є важливою вимогою принципового характеру, що передбачає персоніфікацію кримінальної відповідальності: вона настає лише щодо конкретної особи, яка вчинила злочин. Тому призначення покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи неповнолітнього та обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, повинно максимально сприяти досягненню мети покарання, яка полягає у виправленні неповнолітнього засудженого, його вихованні й соціальній реабілітації. Суд має ретельно та виважено аналізувати відомості, надані представниками служби у справах дітей, іншу інформацію про особу неповнолітнього, отриману під час судового розгляду, пам'ятаючи, що неналежне встановлення таких відомостей усупереч вимогам ст. 485, 487 КПК перешкоджає виконанню судом передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 65 КК законодавчої вимоги щодо всебічного з'ясування обставин, які характеризують особу винного. Суд не повинен обмежуватись обставинами, безпосередньо пов'язаними з вчиненням злочину та призначенням покарання, необхідного й достатнього для виправлення особи та запобігання новим злочинам (ч. 2 ст. 65 КК).

Джерела та література

1. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву: монография / М. И. Бажанов. – Киев: Вища школа, 1980. – 216 с.
2. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В. М. Бурдін. – Київ: Атіка, 2004. – 240 с.
3. Іванюк Т.І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право / Тетяна Іванівна Іванюк; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ : КНУ, 2006. – 205 с.

4. Мороз В. Про юридичну оцінку суспільно-небезпечних вчинків, скоєних підлітками віком від 11 до 14 років / В. Мороз // Право України. – 1999. – № 9. – С. 72-75.
5. Мясников О. А. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в теории, законодательстве и судебной практике: монография / О. А. Мясников. – Москва: Юрлитинформ, 2002. – 240 с.
6. Сахарук Т. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Т. В. Сахарук; Націон. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2006. – 227 с.

Чупринский Б. Особенности назначения наказания несовершеннолетним при наличии обстоятельств, смягчающих наказание. В статье рассматривается гуманизация уголовного законодательства при назначении наказания несовершеннолетним, обеспечивая охрану основных прав и свобод несовершеннолетнего преступника. Анализируется возраст уголовной ответственности, обязательность учета смягчающих обстоятельств и индивидуальный подход при назначении наказания. Индивидуализация наказания является важным требованием принципиального характера, предусматривает персонификацию уголовной ответственности, она наступает лишь в отношении конкретного лица, совершившего преступление. Поэтому назначение наказания с учетом степени тяжести совершенного преступления, личности несовершеннолетнего и обстоятельств, смягчающих или отягчающих наказание, должно максимально способствовать достижению целей наказания, которая заключается в исправлении несовершеннолетнего осужденного, его перевоспитании и социальной реабилитации. Суд обязан тщательно и взвешенно анализировать сведения, представленные службой по делам детей, другую информацию о личности несовершеннолетнего, полученную в ходе судебного разбирательства. Неправильное установление таких сведений препятствует выполнению судом предусмотренного законодательством требования всестороннего выяснения обстоятельств, характеризующих личность виновного и назначения наказания, необходимого и достаточного для исправления лица и предотвращения новых преступлений.

Ключевые слова: обстоятельства, смягчающие наказание, гуманизация уголовного законодательства, назначения наказания несовершеннолетним.

Chupryns'kyi B. Peculiarities of Sentencing Juvenile Offenders under the Circumstances that Mitigate Punishment. The emphasis is laid on the humanization of criminal legislation on sentencing juveniles, ensuring the protection of the fundamental rights and freedoms of a juvenile offender, specification of the age of criminal responsibility, obligatoriness of taking into account mitigating circumstances and individual approach to sentencing. The individualization of punishment is an important requirement of the principle, which anticipates personification of the criminal responsibility: it can be applied only to a concrete person who committed the crime in every separate case. Sentencing according to the severity of the offense and the personal peculiarities of a minor, as well as taking into account the circumstances mitigating or aggravating the offence, will allow to realize the penalty goal in the best possible way, which implies correcting the juvenile convict, his behavior and his social rehabilitation. The Court must carefully and thoughtfully analyze information provided by the services for children, other information about the person of a juvenile, usually received during the trial, bearing in mind that improper installation of such information will prevent a court from implementation of the legal requirements as to the clarification of the circumstances. This characteristics of the personality of the perpetrator can guarantee sufficient sentence, which would help to correct the person and prevent commitment of new crimes in the future.

Key words: circumstances, mitigating punishment, humanization of criminal law, sentencing juveniles.

Commitment of a Crime by a Group of Persons by Prior Collusion

The article considers the current legislation of Ukraine concerning the criminal responsibility for the commitment of a crime by a group of persons by prior collusion. In the focus of attention are qualifying signs of the crime, as well as a circumstances aggravating the punishment for it. The author suggests definition of the notion of organized group as a union where several persons participated in its creation and who have previously established a stable association for the purpose of preparation and committing offenses. The article analyzes the main characteristics of the organized group. The recognition of a union a criminal organization implies management or coordination of criminal activity of other persons, comprises joint activity of the participants of the association or its structural parts in organizing the crime by other persons, management of its preparation and fulfillment.

Key words: organized outlawry, premeditated agreement, complicity, guide criminal activities.

Formulation of scientific problem and its meaning. Today a large number of crimes are perpetrated in complicity, which determines their heightened threat for society. Some categories of them tend to the increase in the number of crimes committed precisely by a group of persons on prior collusion. In the current legislation of Ukraine on criminal liability committing a crime by prior collusion is regarded as a qualifying sign of the crime, as well as a circumstance aggravating the punishment for it.

The basic material and justification of the results of the study. The concept of this form of committing a group crime is interpreted in paragraph 2 of the Article 28 of the Criminal Code of Ukraine, according to which the offense is admitted as committed by prior collusion of a group of persons if it was committed jointly by several people (two or more), who beforehand agreed to commit the crime together, i.e. agreed on joint committing of it [8, p.16].

In the Special Section of the Criminal Code of Ukraine committing a crime by a prior collusion is classified as a qualifying sign or especially aggravating circumstance of the crime. However, in practice there are cases of the commitment of other assaults on preliminary arrangement that are not included into the list. For example, infliction of grievous body injuries (art.121, CC); illegal felling of forests (art.246); resisting: the authorities, law enforcement officer, a member of a public organization for keeping public order and state borders, or a military officer (art.342, CC); assault on the life of a state or public figure (art.112, CC), or the lives of the representatives of a foreign state (art.443 CC) and so forth.

All the articles mentioned above consider the major characteristics of the qualifying signs or especially aggravating circumstances of the crime committed by a less socially dangerous group of criminals, e.i. without preliminary collusion. Commitment of a crime by a more socially dangerous group of this kind, namely a group of accomplices, who committed a crime by prior collusion, is not specified in the articles of the Code, while the investigative and judicial practice admits and proves the possibility of committing these kinds of crimes on preliminary arrangement by a group of criminals.

In practice there is an opinion, that aggravating circumstance of committing a crime by a group of persons includes both the crime committed by a group of persons by prior collusion and without it. To resolve the dispute on this issue we should refer to the analysis of legislative definitions of the concept «committing a crime by a group of persons», which in the legally relevant paragraph 1 of Article 28 of the Criminal Code of Ukraine is attributed by the item «without prior agreement» as mandatory, but not as an alternative one. Thus the qualification wording of such criminal acts as «committing a crime by a group of persons» can neither comprise the concepts of «committing a crime by a group of persons by prior collusion», «committing a crime by an organized group», nor even «represent» them in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. So it would be appropriate to clarify the term «group of persons» in the General Part of the Criminal Code of Ukraine. For instance, it is advisable to clarify the characteristics, which define committing a crime by a group of persons without prior collusion, by prior collusion, by an organized group, if the other is not specified in the article of the Special Section of this Code.

An organized group is a union where several persons (three or more) participated in its creation and who have previously established a stable association for the purpose of committing this and other offense (or

offenses). The main characteristics of an organized group are: presence of several people (three or more); their previous organization into the stable association for the preparation, development or fulfillment of crime, or attempt on it, or instigation to its fulfillment, or commitment of two or more offenses; the stability of the union; consolidation of crimes by a common plan with assigned roles, designed to achieve this plan; awareness of all members of the group about this plan. Organized group is more dangerous variety of a group by prior collusion. It differs from the group by prior collusion in the following items: stability (for the group with prior collusion this feature is not obligatory); orientation on committing two or more crimes (the group with prior collusion can be organized to commit only one crime); the number of participants – organized group consists of three or more participants, while the group by prior collusion – of two or more.

Application of the norms of the Special Section of the Criminal Code to the crimes committed by a group is based on the common and fundamental provisions, which are set out in the General Part. For example, according to Article 28 of the Criminal Code of Ukraine crime shall be admitted as committed by a group of persons exclusively at the absence of prior collusion between the accomplices.

A comparative analysis can shed the light on the possibility to fix legally the crimes committed by prior collusion and without it as a type of group crime in one separate article of the General Part of the Criminal Code of Ukraine.

From the contents of paragraphs 1 and 2 of Article 28 of the Criminal Code of Ukraine we can highlight the features that seemingly are characteristics of the group of persons by prior collusion as opposed to a simple group. These features are: joint offense but not obligatory participation in the crime; no legislator's specifications that the participants are perpetrators, as well as specifications concerning the presence of a preliminary agreement (collusion) to commit a crime, i.e. before the crime was committed. The commitment of a crime jointly means awareness of cohesion, unity of all participants in the crime, understanding that the crime is being perpetrated by them together (which gives them strength, confidence) and that each accomplice, understanding the joint responsibility in common crime, hopes for support and mutual assistance from the other partners [5, p. 94].

M. Y. Korzhanskyi states that the main characteristic of the content of the aggravating circumstances is collusion and he defines it as a prior agreement of two or more persons to commit a crime together, by joint efforts [5, p. 93].

It is the presence of prior collusion that transforms the content of the notion of such a group as compared to the simple group. This collusion aligns the roles of every separate accomplice – each of them becomes a perpetrator, irrespective of the role he performs in the joint commitment of a crime. V. O. Navrotskyi [11, p. 268] adds that a group member, acting in accordance with the collusion, at least, should be present at the scene of the crime and provide assistance to other members of the group.

In the science of criminal law the problem of the content of aggravating circumstances for the crime committed by prior collusion in the norms of the Criminal Code remains controversial and hotly debated. Contradiction in solution of this matter is due to the absence in paragraph 2 of Article 28 of the Criminal Code of Ukraine legislator's direct reference to the nature of the accomplices' roles.

Researchers in the field of criminal law continue interpret the content of aggravating circumstances for the crime committed by prior collusion only as co-perpetration but not complicity. For example, P. S. Matyshevskiy, investigating crimes against property draws the conclusion that the theft should be classified on the basis of its commitment by prior collusion only when these individuals were directly involved in crime execution [10, p. 130-131].

R. R. Haliakhbarov is one of those who support the interpretation of the content of aggravating circumstances of the crime committed by prior collusion within the notion of co-perpetration. According to him, the notion of group crime concerns only that type of crime where every participant intentionally, in agreement with others, together, fully or partially, participates in the fulfillment of one, common for all participants crime [3, p. 6]

The scientist noted that the group crime has the necessary amount of permanent, common manifestations of the objective and subjective attributes, characteristic for all the crimes of that type. Being a specific expression of the required attributes of complicity, they, alongside, have significant peculiarities. In other words, any group crime is characterized by a set of permanent features which must be identified in every particular case qualified as a crime committed by a group of persons. The absence of any of the permanent attributes always indicates that the crime shall not be admitted as committed by a group [3, p. 3].

In addition to permanent attributes some of crimes committed by a group are characterized by changeable characteristics (for instance, prior agreement or collusion). However, it is understood that the variables are the features usually combined with the permanent ones, without which there can be no group.

Among the permanent objective attributes of a group crime R. R. Haliakhbarov distinguishes the

following:

- the plurality of members (two or more);
- direct participation of every member of the group in the commitment of a crime which has the manifestations of the objective attributes of one and the same offense;
- carrying out attacks, assaults by joint efforts of accomplices [3, p. 3].

The first objective feature describes the role that members of the group crime can perform during its execution. R. R. Haliakhbarov emphasizes that unlike complicated type of complicity, in group crime all the members are perpetrators (co-performers, accomplices).

The second objective indicator considers the group crime in terms of the more significant peculiarities. In particular, the emphasis is laid on the mandatory direct participation of each accomplice in the offense which has the manifestations of the objective attributes of one and the same offense. Directness in this case means that each of the participants, in full or in part, through their efforts – at least partially – perform socially dangerous acts, which are included into the objective set of attributes of the crime.

Unlike the offense committed by a single perpetrator, in the group crime several people are directly involved into it, as they combine their efforts to commit common acts that «fit» the description of the objective attributes of a single, common for all accomplices offense. It follows that the group crime is always a crime committed by joint efforts of several participants with appropriate responsibilities that form a unified force, which sets in motion the mechanism of harm infliction to the protected by criminal law social relations.

In the terms of rating executive actions of accomplices may vary significantly. Some of them may commit socially dangerous acts that fully include all the elements of crime, others – the act comprising these features in part [3, p. 4]. Unlike criminal group in which performing acts may occur only within the legal framework and concrete attributes of a crime under the article of the Criminal Code, in a complex complicity these features and boundaries are considerably wider [3, p. 5]. They are defined both as the specific features of a particular crime and the characteristics defined in Article 27 of the Criminal Code of Ukraine. Thus, organization of the crime, its development, complicity and instigation to its fulfillment may occur before the crime has been committed by perpetrator, as well as aiding and abetting may be incorporated at the time of or after the crime committed. That is exactly why, wrote R. R. Haliakhbarov, without taking into account features of direct involvement of each individual into the commitment of actus reus of the crime itself, it is impossible to distinguish clearly between group crime and complicity in a crime in the narrow meaning of the word. In fact, there is always a danger of too broad interpretation of such legal phenomenon as a group crime, due to the inclusion to it offenses, which, in accordance with the law content, should be considered as a different form of complicity [3, p. 6].

If the collusion on the committing the crime occurred in the course of offense, during the fulfillment of the criminal acts, it can not be qualified as committed by prior collusion, because in this case there was no prior agreement. However, in some papers of academic literature on criminal law of Ukraine it is clearly indicated that the collusion can occur long before the fulfillment of the crime, right before the crime, but always before the attempt to commit it [7, p. 203], the other authors recognize the possibility of a preliminary collusion in the course of attempt to commit a crime [7, p. 191].

Judicial authorities continue to take similar decisions as to the interpretation of the meaning of the notions «aggravating circumstances or qualifying signs of the crime by prior collusion» and the other categories of group crime. However, some of them contain certain positions, sometimes even errors, which determined the expediency in more detailed consideration of them.

Contemporary science on criminal law in Ukraine also has the followers of this point of view regarding the content of aggravating circumstances for the crime by the prior collusion. For example, O. V. Ilina, commenting on this issue, noted that «in the case of complicity with the distribution of roles such feature can not be incriminated to accomplices, but can be applied only in case when there are several perpetrators of a crime» [4, p. 9].

In the theory of criminal law there is another position concerning understanding of the essence of aggravating circumstances of committing a crime by a group of persons by prior collusion. For instance, according to H. P. Zharovska, criminal group, which operates by prior collusion, can be recognized both in the form of co-perpetration, and in the form of complicity, with the distribution of roles [21, p. 9].

In support of this position D. P. Alioshyn suggested to recognize the crime committed by prior collusion, «if it was committed jointly by several people (two or more), who in advance, i.e. before the start of the crime, agreed on joint commitment of it by executing mutually agreed functions in the course of implementing a single criminal intent (plan), regardless of the role they thus performed» [2, p. 9].

This position is advocated in Russian science of criminal law too. For example, S. V. Afinochenov

criticizes the views of scholars who consider the notion of co-perpetration separately, beyond the term of complicity [1, p. 24]. A. P. Kozlov is also convinced that we should derive from existing fictions and recognize that a group of persons by prior collusion can carry out criminal intent both by co-perpetration and by distribution of roles [6, p. 11]. O. O. Kvasha finds this position persuasive and emphasizes that public danger of collective crimes is not that the criminals together serve the actus reus of the crime, but that crime is committed by joint efforts of the accomplices together, irrespective of the role played by each of them – their homogeneity or heterogeneity [1, p. 165].

In foreign criminal law this issue also has not found a definite solution. Thus, in the Criminal Code of Armenia (Part 2, Article 41) [13] and Belarus (Part 2, Article 41) the crime is considered committed by a group of persons by prior collusion if it involves only the perpetrators [18].

In the definition of complicity in the crime in this regard, legislators use the terminology «individuals who had agreed on joint commitment of the crime» – in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (Part 2 of Article 31) [19], Georgia (Part 2 of Article 27) [14]. The concept of «a group of persons by prior collusion» is not defined at all in the Law on criminal liability of Denmark [15], Poland [17], China [16], Germany [20].

While analyzing this type of complicity in the crime we have come to the conclusion that it would be appropriate to recall the definition of a group of persons by prior collusion presented in the Draft of the Criminal Code of Ukraine of 18.05.2000, adopted on second reading: «The crime is considered committed on collusion if it is committed jointly by several perpetrators, who in advance, i.e. before the crime, agreed to co-perpetration of it» [12].

Conclusions and perspectives for further researchs. It is significant that defining the concept «a group of persons by prior collusion» in paragraph 2 of Article 28 of the current Criminal Code of Ukraine the legislators declined the direct reference to the fact that only the perpetrators of the crime can be considered the members of such group. Effective regulation of responsibility for group crime, as well as the other matters of Criminal Law, can be realized only on the basis of internally consistent and scientifically-based legislation.

The recognition of a union as criminal organization, from the standpoint of management or coordination of criminal activity of others, comprises joint activity of the participants of the association or its structural parts, which implies organizing the crime by other persons, management of its preparation and fulfillment (for the details on the concept of organization of crime, management of its preparation or fulfillment see Comments to Article 27).

The functioning of both the criminal organizations and other criminal groups implies developing proper conditions for the existence of these associations and for caring out criminal activity by them. It may include the financing of such activities, concealment of it, counterintelligence, intelligence, legal, medical and information support, providing personal guard for the organizers and leaders of criminal organizations or other criminal groups, legalization of the proceeds, obtained by the mentioned associations in a criminal way, ensuring their concealment from social control, protecting members of such associations from criminal prosecution and so forth.

Sources and Literature

1. Афиногенов С. В. Соучастие в преступлении (понятие, виды и формы): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / С. В. Афиногенов. – М., 1991. – 20 с.
2. Альошин Д. П. Кримінальна відповідальність за розкрадання, вчинені у співучасті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Д. П. Альошин. – Харків, 2003. – 20 с.
3. Галиакбаров Р. Р. Квалификация групповых преступлений / Р. Р. Галиакбаров. – М.: Юрид. лит., 1980. – 80 с.
4. Льбіна О. В. Кримінально-правова характеристика кваліфікуючих ознак корисливих злочинів проти власності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право, криминологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Льбіна. – К., 2007. – 18 с.
5. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. [для студ., аспір. і викл. вищ. навч. закл. та слідчих, прок., суд. і адвок.] / М. Й. Коржанський. – [2-ге вид.] – К.: Атіка, 2002. – 640 с.
6. Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность / А. П. Козлов – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – 362с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.]; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.
8. Кримінальний кодекс України: станом на 1 січ. 2008 р. Офіц. вид. – Х.: ТОВ «Одісей», 2008. – 264 с.
9. Кваша О. О. Особливості кваліфікації злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб / О. О. Кваша // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 6. – С. 162-167.

10. Матышевский П. С. Уголовно-правовая охрана социалистической общественности в Украинской ССР / П. С. Матышевский. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1972. – 202 с.
11. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. Посібник / В. О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
12. Проект Закону України «Кримінальний кодекс України (Загальна частина)». Верховна Рада України. Секретаріат. Реєстраційний № 1029 (Друге читання) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
13. Уголовный кодекс Армении [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/>
14. Уголовный кодекс Грузии [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/>
15. Уголовный кодекс Дании [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/>
16. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/>
17. Уголовный кодекс Польши [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/>
18. Уголовный кодекс Республики Беларусь: по состоянию на 21 янв. 2008 г.: офиц. изд. – Минск: Амалфея, 2008. – 352с.
19. Уголовный кодекс Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/>
20. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/>
21. Жаровська Г. П. Співучасть у злочині за кримінальним правом України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Г. П. Жаровська. – Київ, 2004. – 20 с.

Гусак А. Вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою. У статті розглядається чинне законодавство України про кримінальну відповідальність за вчинення злочину за попередньою змовою групи осіб. Аналізується як типова кваліфікуюча ознака складів злочинів, а також обставина, яка обтяжує покарання. У статтях Особливої частини Кримінального кодексу не передбачено як ознаку основного складу чи кваліфікуючу ознаку вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою співучасників. На практиці має місце думка, що кваліфікуюча ознака «вчинення злочину групою осіб» охоплює як вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, так і без змови. У статті сформульоване поняття організованої групи як стійкого об'єднання декількох осіб, які попередньо зорганізувалися для підготовки або вчинення злочинів. Ознаками організованої групи є: наявність декількох осіб; попередня їх зорганізованість у спільне об'єднання для готування або вчинення двох чи більше злочинів; стійкість такого об'єднання; об'єднаність злочинів єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану; обізнаність всіх учасників такої групи з цим планом.

Ключові слова: організована злочинність, вчинення злочину за попередньою змовою, суспільно-небезпечний вид групи, вчинення злочину групою осіб, керівництво злочинною діяльністю.

Гусак А. Совершение преступления группой лиц по предварительному сговору. В статье рассматривается действующее законодательство Украины об уголовной ответственности за совершение преступления по предварительному сговору группой лиц. Совершение преступления группой лиц по предварительному сговору анализируется как типичный квалифицирующий признак составов преступлений, а также как обстоятельство, отягчающее наказание. В статье Особенной части Уголовного кодекса совершение преступления группой лиц по предварительному сговору соучастников не предусмотрено как признак основного состава или квалифицирующий признак состава преступления. На практике имеет место мнение, что квалифицирующий признак «совершение преступления группой лиц» охватывает как совершение преступления группой лиц по предварительному сговору, так и без сговора. В статье сформулировано понятие организованной группы как устойчивого объединения нескольких лиц, которые предварительно организовались для подготовки или совершения преступлений. Признаками организованной группы являются: наличие нескольких лиц; предварительная организованность в совместное объединение для приготовления или совершения двух или более преступлений; устойчивость такого объединения; объединенность преступлений единым планом с распределением функций участников группы, направленных на достижение этого плана; деятельность всех участников такой группы согласно этому плану.

Ключевые слова: организованная преступность, совершение преступления по предварительному сговору, общественно-опасный вид группы, совершение преступления группой лиц, руководство преступной деятельностью.

РОЗДІЛ V

Міжнародне наукове співробітництво

УДК 340.12:347.965(477.83/.86+438)(091)"1921/1939"

М. Яцишин, P. Lis Markiewicz

Українська адвокатура Східної Галичини у системі права Речі Посполитої (1921-1939рр.)

У статті здійснено аналіз функціонування української адвокатури Східної Галичини у складі Республіки Польщі у міжвоєнний період (1921-1939). Охарактеризовано тогочасне законодавство, яке суттєво вплинуло на роботу українських адвокатів, їхні завдання у зв'язку з політичною обстановкою та переслідуваннями українців. Детально представлено участь адвокатів-українців у судових процесах по обвинуваченню у вчиненні політичних злочинів. Висвітлено виникнення та розвиток Союзу Українських Адвокатів, внесок організації у захист українства у Польщі, розвиток української юридичної думки та термінології. З'ясовано вплив першого юридичного україномовного часопису «Життя і право».

Ключові слова: адвокатура, Східна Галичина, Республіка Польща, професійне самоврядування, кримінальний злочин, політичний процес, переслідування українців

Постановка наукової проблеми та її значення. Діяльність української адвокатури охоплює різні періоди в історії України на територіях, які не завжди мали українську державність. Внесок адвокатів-українців, що діяли у Східній Галичині (у складі Австро-Угорщини та РП) з'ясовано епізодично. Це може впливати з того, що юридична думка, термінологія та засади юридичної науки та практики того часу суттєво не вплинули на стан правознавства та законодавства часів УРСР та незалежної України. Однак, варто відзначити участь адвокатів-українців як у розвитку сучасної адвокатури, так і у визвольному русі українців.

Аналіз досліджень проблеми. Проблема комплексного висвітлення внеску адвокатів-українців у розвиток української та польської адвокатури потребує системного та глибокого вивчення. Сьогодні ми можемо використовувати наукові роботи, дисертації, які частково порушують це питання. З іншого боку констатуємо, що в польській науковій літературі є багато досліджень польської адвокатури, зокрема львівської. Це зумовлено тією обставиною, що Львів у міжвоєнний період був осередком польської юридичної думки. На особливу увагу заслуговують видання польської Верховної Адвокатської Ради.

Мета й завдання статті. Мета цієї статті проаналізувати діяльність українських адвокатів Східної Галичини через призму тодішньої політичної ситуації, зокрема їхню участь у судових кримінальних провадженнях проти українських націоналістів, розвиток Союзу Українських Адвокатів та роль україномовного юридичного часопису «Життя і право».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У ХІХ ст. на західноукраїнських землях функціонувала австрійська система влади й управління, а населення було під дією австрійського права. Адвокатура у Галичині була заснована ще у 1781 р. і проводила свою діяльність під загальним наглядом міністра юстиції Австрійської імперії. У Львові функціонувала Президія адвокатської палати, яка обиралась адвокатами для координації їхньої діяльності. Таким чином, на території Східної Галичини склалась стійка практика адвокатської діяльності.

Вбивство ерцгерцога Франца Фердинанда стало символічною датою початку Першої світової війни, яка тривала 4 роки. У 1918 році Польща відновила свою державу, але й надалі тривали польсько-українські протистояння. Внаслідок польсько-радянської війни та дій Антанти радянська Росія та радянська Україна змушені були у 1921 році погодитися на встановлення кордону, за яким

Східна Галичина і Західна Волинь залишалися в межах відновленої Польщі. Паризька сесія Ради Ліги Націй підтвердила тимчасовий характер польської військової присутності у Східній Галичині. 14 березня 1923 р. Рада представників держав Антанти визнала Східну Галичину частиною Польської держави [1]. Таким чином, остаточно сформувався східний кордон Республіки Польща і Східна Галичина потрапила до її складу.

У новій польській державі виникла необхідність формування центральних державних органів, які координували би розбудову державного апарату на всій території польської держави. Основним їх завданням було проведення виборів до Законодавчого сейму (*Sejmu ustawodawczego*).

Вибори до Сейму відбулися 1919 р. на тих територіях, де була встановлена польська державна влада [2]. Остаточно склад Сейму сформувався лише 1922 р.. Сейм затвердив тимчасові принципи функціонування держави, що отримали назву «Малої Конституції» (1919 р.).

Відроджена польська держава дістала у спадщину п'ять різних правових систем: австрійську, німецьку, французьку, російську, угорську. Вони суттєво різнилися між собою, як в рамках юридичних інститутів та конструкцій, так і за ступенем регулювання суспільних та господарсько-економічних відносин. Західноукраїнські землі були розташовані на території колишньої Російської імперії (Західна Волинь) та Австро-Угорщини (Східна Галичина).

Ініційована ще в 1917 році робота над проектами Конституції для Польщі закінчилася її схваленням у 1921 р. й отримала назву Березневої Конституції. Окремі положення Конституції стосувалися національного питання в державі. У ній вказувалося, що Польща мала гарантувати повну охорону життя, майна і свобод усіх громадян незалежно від походження, національності, мови, раси або релігії. У Конституцію також була включена гарантія для всіх меншин, відповідно до якої вони зможуть вільно та у повному обсязі розвивати свої національні особливості шляхом автономних об'єднань меншин за публічно-правовим характером. У подальших статтях містилися також гарантії прав, свобод і сумління, а також право утворення представниками меншин власних шкіл і виховних закладів. Статті 109-116 Конституції гарантували кожній етнічній групі збереження власної самоідентифікації, плекання своєї мови і національних особливостей, право створення свого шкільництва, а також політичних, громадських, культурних і релігійних товариств.

Березнева Конституція 1921 р. пішла далі, ніж це було закладено в трактаті («Малий Версальський трактат» від 28 червня 1919 р. щодо охорони національних меншин) щодо меншин і допускала всіх громадян до публічної влади, а також передбачала створення автономних об'єднань публічно-правового характеру і окремого територіального самоуправління [3]. Однак, слід визнати, що не лише конституційне право, а й практика влади і політична культура керівного табору визначали становище і статус української суспільності. Проте ці питання трактувалися по-різному [4].

Як вже зазначалося, Березнева Конституція Другої Речі Посполитої закріпила, що кожен громадянин має право на збереження своєї національності, розвиток своєї мови та національних особливостей, тобто традицій. З метою виконання конституційних норм були схвалені закони. Вони мали забезпечити меншинам вільний розвиток національних рис через автономні спілки в рамках загального самоврядування з правом контролю з боку держави. На практиці реалізація цих норм була частковою [1].

Закони «Про підстави загального воєводського самоврядування і зокрема воєводств Львівського, Тернопільського і Станіславівського», «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад», «Про мову урядування судів, урядів пр.рорських і нотаріатів» закріплювали статус польської мови як єдиної державної та не вимагали від польських службовців, суддів, пр.рорів, поліціантів обов'язку знання мов національних меншин, що робило право українців на вільне використання української мови фікцією. Сторони процесу, свідки могли висловлюватися українською мовою, але часто судді, присяжні та інші учасники провадження не розуміли їх. Українець міг внести апеляцію на українській мові, але далі провадження проводилось польською мовою.

Як зазначалося, гарантія забезпечення українцям Східної Галичини у складі Польщі вільного використання української мови в усіх сферах суспільного життя, що впливало з Березневої Конституції, була реалізована лише частково з огляду на недосконале центральне законодавство та судову практику, а також реалії функціонування державних установ та органів місцевого самоврядування.

Польська адвокатура міжвоєнного періоду була організована на основі трьох правових систем: російської, німецької та австрійської. На території польських та західноукраїнських земель, що перебували до 1918 р. у складі Австро-Угорщини, вона була інша, ніж на території колишньої

російської та німецької окупаційних зон. З організаційної та правової точки зору польську адвокатуру було уніфіковано лише 1932 р. після вступу в силу закону про устрій адвокатури.

Важливим моментом був той факт, що адвокатура Республіки Польща була досить різноманітна за національним складом. Більшу частину адвокатів становили представники юдаїзму, в деяких палатах їхня частка складала 50%. У цій групі більшість євреїв вважала себе поляками. У свою чергу, на південно-східних землях Польщі перебувало кількост українських адвокатів. У цій професії працювали також німці та білоруси. Державною мовою була польська мова [5].

Двадцять років міжвоєнного часу адвокати II Речі Посполитої (незалежно від своєї національності) намагалися зберегти незалежність адвокатури як професійного самоврядування. Вони були змушені боротися, особливо в тридцятих роках, з дедалі сильнішим прагненням влади обмежувати право цієї професійної групи на самоврядну адвокатуру.

Історія розвитку устрою адвокатури та її професійного самоврядування у Східній Галичині тісно пов'язані з політичними змінами, що відбувалися в Австро-Угорщині. Проста форма організації адвокатури була введена в Австро-Угорській імперії 1849 р. 6 липня 1868 р. був прийнятий новий закон про адвокатуру. Австро-угорська адвокатська ординація залишилася в силі аж до 1932 р., коли набрав чинності єдиний для всієї території Республіки Польща закон про адвокатуру.

Особливість застосування трьох правових систем торкалась і законодавства про адвокатуру. Після закінчення війни у тодішніх Краківському, Львівському, Тернопільському, Станіславському польських воєводствах чинним залишилася австрійська ординація, тому що вона забезпечувала всі необхідні інтереси професійного самоврядування адвокатів. Вона була двічі модифікована – 1925 та 1929 рр. – та діяла до 1932 р. майже без змін аж до її скасування.

Після прийняття декрету тимчасового статуту адвокатури 1918 р. розпочалися роботи над проектом єдиного закону про адвокатуру для всієї території Польщі [5]. На початку 1928 р. після закінчення робіт серед членів Кодифікаційної комісії проект було надруковано та розповсюджено серед адвокатського середовища. Одночасно у міністерстві було створено окремий проект відомства, ні з ким не консультований, та відправлено до Сейму. Міністерський проект викликав бурхливу реакцію суспільства. Невдоволеність адвокатського середовища спонукував уряд переглянути законопроект та внести до нього частину пропонованих змін. Новий закон набрав чинності 1 листопада 1932 р.. Закон діяв на всій території Республіки Польща. Відповідно до закону, адвокати могли виступати в усіх судах Польщі, засади вступу до адвокатури були єдиними. Функціонування адвокатури ґрунтувалося на основі професійного самоврядування. Польща була поділена на області (округи).

Аналіз закону від 1932 р. дозволяє нам стверджувати, що він був далеко не досконалим. Вже 4 травня 1938 р. було прийнято й оприлюднено новий закон, який передбачав збільшення нагляду міністра юстиції над адвокатським самоврядуванням. Даним законом вводились суттєві зміни до дисциплінарного судочинства. Досі воно залишалось повністю в межах адвокатури, а після прийняття нового закону було додано третю інстанцію і остаточно дисциплінарні справи розглядав не суд, що містив у своєму складі виключно адвокатів, а спеціально створена палата у Верховному Суді. Закон також впроваджував ревізійні комісії до обласних палат і до ВРА [5].

Закон про устрій адвокатури від 4 травня 1938 р. був останнім законом, що стосувався адвокатури у довоєнній Польщі, та останнім польським законом на західноукраїнських землях (далі – ЗУЗ) у складі Республіки Польща.

Переломним моментом для розвитку устрою адвокатської корпорації, як самоврядної професійної організації стало схвалення австро-угорської ординації 1868 р.. Новий устрій адвокатури ґрунтувався на двох основних принципах: корпорація мала функціонувати як справжня самоврядна професійна організація, наділена багатьма повноваженнями. Самоврядування повинно було мати істотну автономію, що мала забезпечувати її вільний розвиток та самоконтроль [6].

Запровадження передбачених ординацією першооснов, необхідних для вільного існування кожної сучасної професійної корпорації, призвело на ЗУЗ та у Малій Польщі до бурного розвитку адвокатури, яка після здобуття Польщею незалежності представляла собою досконало організоване та активно діюче фахове самоврядування. Повноваження галицьких та малопольських адвокатів були найширші у країні. Австрійське законодавство надавало їм можливість виступати від імені клієнтів у всіх судах та установах, у всіх видах судових та позасудових справ (публічних та приватних).

Здобуття Польщею незалежності принесло, з одного боку, свободу, а з іншого – нові правила, які з часом дедалі сильніше впливали на галицьке та малопольське самоврядування адвокатури.

Устрій адвокатського самоврядування у Східній Галичині та Малопольщі ґрунтувався на адвокатській територіальній (окружній) палаті, яку утворювали всі адвокати, що проживали на її території та були включені до переліку чинних адвокатів.

У структурі галицького та малопольського адвокатського самоврядування відсутнім був один центральний орган (на зразок варшавської ВРА для цієї частини Польщі, на території якої був чинним декрет про тимчасовий статут адвокатури від 1918 р.), тому система оскарження рішень спиралася на судочинство.

Період 1918-1939 рр. характеризується об'єднанням українських адвокатів Галичини в єдину організацію під назвою Союз Українських Адвокатів. Більшість адвокатів охоче бралися за судові справи, у яких притягувались до відповідальності українці за політичні злочини.

Політичні злочини виникали з причини «тривалого національного приниження, а також природного інстинкту самозбереження» [7]. Загально визнаною у світі є думка, що кожен поневолений народ має право вести національно-визвольну боротьбу за свою незалежність, за створення своєї національної держави.

Судові політичні процеси у Східній Галичині розпочалися в грудні 1918 р. і закінчилися 14-15 вересня 1939 р. Особливо багато їх було у 1929-1934 рр. Таких процесів на території західноукраїнських землях відбулося: в 1929 р. – 31; 1930 р. – 27; 1931 р. – 42; 1932 р. – 58; 1933 р. – 79. В цих процесах притягалася до кримінальної відповідальності обвинувачених: в 1929 р. – 200; 1930 р. – 122; 1931 р. – 296; 1932 р. – 351; 1933 р. – 363 [9].

Українські адвокати Львова, які мали значно більший практичний досвід у веденні захисту в політичних судових процесах, ділилися досвідом з адвокатами з провінції, підтримували своїх колег.

Суспільно-політична та історична характеристика політичних злочинів, як структурний елемент промов українських адвокатів, займав у них важливе місце. Адже користуючись правом на свободу слова та правом адвокатського імунітету, українські адвокати говорили про польсько-українські взаємини, про історичне поневолення поляками українців, про репресії польського апарату насильства, зрештою, викривали істинні причини скоєння політичних злочинів.

Згідно з результатами перепису населення, що був проведений Польщею 1921 та 1931 рр., частка громадян Польщі української національності складала 14 %, проте у Східній Галичині українці домінували у національному складі. Їхня кількість складала мінімально 50% (Львівщина), а подекуди перевищувала 70 % (Тернопільщина, нинішня Івано-Франківщина).

Загальний національний склад Східної Галичини у складі Польщі лише частково відзеркалювався на такому ж складі в адвокатурі. Протягом двадцятиріччя частина адвокатів-українців у загальній кількості адвокатів змінювалася та складала у середньому від 16 % до 25 % [5, 6]. Найменше їх було у Львові, а найбільше в інших воєводських та повітових містах Східної Галичини (Тернопіль, тодішній Станіславів).

Національний склад галицької та малопольської адвокатури був різноманітним не лише через наявність в ній поляків та українців. Найбільше в корпорації було євреїв. У львівській, перемишльській та самбірській палатах частка поляків, що були чинними адвокатами, складала лише 20 % і у цей час адвокатів цієї національності надходило до самоврядування дедалі менше. Певна частина адвокатів були українцями, а решту становили євреї [6]. Такий різноманітний за національністю склад адвокатури інколи викликав конфлікти. Проте дії галицького та малопольського самоврядування були спрямовані на згладжування національних суперечностей та рівноправне ставлення до всіх адвокатів, незалежно від їхньої національності. Прикладом саме таких кроків була ухвала конференції адвокатів Львівської окружної палати від 1927 р., яка змінила регламент відділу палати і створила третю посаду заступника голови відділу (віце-президента) для адвоката «руської» національності.

Надання австро-угорською владою широкої автономії адвокатам Галичини та Малопольщі призвело до розквіту адвокатської діяльності в усіх напрямках. Адвокати, попри існування офіційного (створеного на основі публічних правовідносин) самоврядування, об'єднувалися в асоціації приватного права.

Львів був найактивнішим осередком правової думки та адвокатури у відродженій Польщі. У Львові була найчисленніша палата адвокатів та стажистів. До складу Кодифікаційної комісії входили видатні юристи Львівського університету. Значення Львова для розвитку польської та української адвокатури на польських та українських землях у складі Росії, Німеччини та Австро-Угорщини впливало саме з автономії, яка була надана монархією своїм підданам. Провідна роль Львова для розбудови адвокатури міжвоєнної Польщі була власне обумовлена тими чинниками. Тобто, є

очевидним факт, що найважливіше об'єднання приватного права для адвокатів-поляків виникло саме у Львові.

З точки зору історії розвитку адвокатури України слід відзначити українські об'єднання приватного права, до яких були включені адвокати української національності. Серед них треба згадати такі громадські організації: Український Горожанський Комітет, Колегію Оборонців та Союз Українських Адвокатів.

У 1921 р. польська влада заборонила діяльність УГК, тому українські адвокати 17 січня 1923 р. внесли до воєводського управління заяву на затвердження проекту про створення Союзу Українських Адвокатів (далі – СУА).

Український часопис «Життя і Право» з приводу створення СУА писав, що той мав «боронити прав, інтересів і гідності адвокатського стану, виховувати українського адвоката на лицаря, який як рідний син свого народу у організованому Союзі Українських Адвокатів... носить у своїй душі живий прапор українського громадянина, якого не вільно понижувати ні на якому місці ... Український адвокат мусить бути діяльним українським громадянином! Це є не писане право, а вроджене живе право його душі, без котрого нема українського адвоката ...». Станом на 1939 рік членами СУА було 366 із 413 українських адвокатів.

СУА був новим ступенем національного гуртування української адвокатури з метою «оборони українських національних прав» (ст. 2 статуту СУА). Як слушно відзначав один із польських адвокатів, українські адвокати відіграли визначну роль в обороні національних прав, були творцями «українізму», «його вогнищем і оборонцем».

Саме СУА сприяв появі нових організаційно-правових форм діяльності українських адвокатів у політичних судових процесах. Українська адвокатура із судової трибуни несла правду для цілого світу про українську національно-визвольну боротьбу, про скрутне становище українського народу.

Історію створення і розвитку професійної організації українських адвокатів в Галичині можна поділити на два періоди: період 1848-1923 рр. і період 1923-1940 рр. [8].

У першому періоді відбувалося поступове становлення українських адвокатів як професіоналів, патріотів та захисників прав української нації.

Наприкінці XIX століття відбулося масове відкриття адвокатських бюро адвокатами-українцями. Переломним роком в становленні української адвокатури був 1890 р., коли майже одночасно відкривають адвокатські канцелярії: Кость Левицький, Степан Федак – у Львові, Теофіл Окуневський в Городенці, Андрій Чайковський в Бережанах, Л. Рожанковський в Золочеві. У 1891р. адвокатські канцелярії відкрили: Євген Олесницький в Стрию, Л. Озаркевич в Городку, Іван Лошнів в Тернополі, Теофіл Кормош в Перемишлі, Л. Гумецький в Золочеві, Іван Должицький в Бродах, Корнило Чайковський в Самборі, Василь Дідошак в Калуші, Северин Данилович, Лев Павенцький, Володимир Дудикевич, Антін Горбачевський, Андрій Кос, Михайло Дорундяк, Євген Петрушевич, Станіслав Чикалюк, Андронік Могильницький, Кирило Черлюкевич, Микола Шухевич, Микола Лагодинський, Кирило Трільовський, Володимир Шафранський. В 1896 р. Олександр Кулачковський відкрив канцелярію в Відні. В цей період адвокати Кость Левицький, Антон Горбачевський, Євген Олесницький видають перший професійний часопис українською мовою «Часопись Правнича». До речі, журнал, в якому публікується дана стаття, взяв на себе сміливість заявити про продовження традицій, які були закладені в першому професійному часописі українською мовою.

В другому періоді (1923-1940 рр.) відбувається власне організаційне оформлення діяльності українських адвокатів та створення професійної організації – «Союзу Українських Адвокатів у Львові» та видання професійного українського юридичного часопису «Життя і Право».

Після того, як Галичина знову була повернута Польщі, порушення прав українського населення з боку польської влади було настільки масовим, що сил Колегії Українських Оборонців було замало, що стало однією з причин створення і діяльності Союзу Українських Адвокатів.

Засновниками організації виступили адвокати: Степан Федак, Макс Левицький, Володимир Охримович, Михайло Волошин, Євген Давидяк, Маріян Глушкевич, Ізидор Голубович, Ярослав Олесницький, Лев Ганкевич, Альфред Говикович, Степан Шухевич, Мирослав Янкевич, Юліан Лещій, Іван Голубовський, Іван Бандель, Євген Гвоздецький, Іван Волошин, Іван Кміцикевич, Микола Шухевич.

Організаційна діяльність СУА здійснювалася на підставі Статуту та поширювалася на всю територію тогочасної Галичини з головним центром у Львові. Також було створено відділення по тогочасних провінціях. У 1928 році 13 таких відділень було відкрито у таких містах, як Перемишль, Самбір, Дрогобич, Стрий, Сянік, Тернопіль, Чортків, Бережани, Золочів, Коломия, Станіславів, Львів-місто, Львів-повіт, Волинь, Підляшшя, Полісся, Холмщина.

Союз Українських Адвокатів (СУА) у всі роки свого існування стояв на захисті прав та інтересів українського населення Галичини. Українські адвокати були захисниками у багатьох політичних судових процесах. Велика роль адвокатури полягала й в захисті статусу української мови, як офіційної мови викладання в університеті та вживання української мови в судах, нотаріаті та в державних органах влади, а також розвитку української юридичної термінології.

Вагомим внеском СУА в історію українського правознавства та, зокрема, української юридичної періодики є видання юридичного україномовного часопису «Життя і Право». Боротьба за рівні права української мови були регулярною темою статей на сторінках часопису «Життя і Право», які з позиції аналізу польського мовного законодавства доводили протиправність дій офіційної влади щодо витіснення та заборони української мови з державних, судових та інших органів [8].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підводячи підсумки діяльності СУА, ми можемо зробити наступні висновки: по-перше, в історії української адвокатури це була перша громадська корпоративна організація українських адвокатів; по-друге, СУА був видавцем першого часопису українських адвокатів – «Життя і право»; по-третє, історія СУА є частиною історії української адвокатури, яка потребує ґрунтовного вивчення, по-четверте, СУА є частиною історії адвокатури Польщі, оскільки СУА діяв на території цієї держави та вніс суттєвий вклад в розвиток власне польської адвокатури. По-п'яте, вивчення досвіду адвокатури позитивно впливає на формування корпоративної культури адвокатів України та Польщі.

Джерела та література

1. Турчак О. Правове регулювання етнонаціонального становища та суспільної діяльності українців у Польщі (1918 – 1939 рр.) / О. Турчак. – Львів, 2015. – С. 41.
2. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego / J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak. – Warszawa, 1985. – S. 419.
3. Zieleniewski L. Zagadnienia mniejszości narodowych w Konstytucji Rzeczypospolitej / L. Zieleniewski. – Warszawa, 1935.
4. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939 / R. Potocki. – Lublin: IEŚW, 2003. – S. 56.
5. Redzik A., Kotliński T. J. Historia Adwokatury / A. Redzik, T. J. Kotliński. – Warszawa: Naczelna Rada Adwokacka, 2014. – S. 152.
6. Kotliński T. J. Samorząd adwokacki w Drugiej Rzeczypospolitej / T. J. Kotliński – Warszawa: Naczelna Rada Adwokacka, 2014. – S. 152.
7. Hrycak J. Historia Ukrainy (1772-1999) / J. Hrycak. – Lublin, 2000. – S. 195.
8. Петрів М. Історія української адвокатури в Польщі: Союз Українських Адвокатів у Львові в 1923–1940 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.petriv.com.ua/ua>.
9. Гловацький І. Ю. Українські адвокати Східної Галичини як захисники у кримінальних справах по обвинуваченню у вчиненні політичних злочинів (1918-1939 рр.): дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук; 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / І. Ю. Гловацький; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2005.

Яцишин М., Лис Маркевич П. Украинская адвокатура Восточной Галичины в системе права Речи Посполитой (1921-1939гг.). В статье проведен анализ функционирования украинской адвокатуры Восточной Галичины в составе Республики Польша в межвоенный период (1921-1939). Анализируется законодательство, которое существенно повлияло на работу украинских адвокатов, их задачи в связи с политической обстановкой и преследованиями украинцев. Подробно представлено участие адвокатов-украинцев в судебных процессах по обвинению в совершении политических преступлений. Освещено возникновение и развитие Союза Украинских Адвокатов, вклад организации в защиту украинства в Польше, развитие украинской юридической мысли и терминологии. Обсуждено роль первого юридического украиноязычного журнала «Жизнь и право».

Ключевые слова: адвокатура, Восточная Галичина, Республика Польша, профессиональное самоуправление, уголовное преступление, политический процесс, преследование украинцев.

Yatsyshyn M., Lis Markiewicz P. Ukrainian Bar of Eastern Galicia in the Legal System of the Republic of Poland (1921-1939). The article analyses the functioning of the Ukrainian Bar of Eastern Galicia in the Republic of Poland in the interwar period (1921-1939). It characterizes the legislation, which significantly affected the work of Ukrainian lawyers, their job due to the political situation and the persecution of Ukrainians. There is the detailed presentation of the participation of lawyers – Ukrainians in

litigation on charges of committing political crimes. It deals with the origin and development of the Ukrainian Union of Lawyers, the contribution to the protection of the Ukrainians in Poland, the development of Ukrainian legal thought and terminology, and it discusses the role of the first jurist magazine in Ukrainian language under the title «Life and Law».

Key words: Bar, Eastern Galicia, Poland, professional government, crime, political process, prosecution of Ukrainians.

УДК 336.71(438)

R. Sura

Polish Banking System after the World War II (Part II)

The banking model in Poland and regulations on this matter have been subject to profound changes after World War II and aimed at «ideologisation» of these areas. In fact, all the positive trends initiated before 1939 have been reversed to the negative side. Process of renaming and nationalizing of banks started, while keeping their total subordination to the state and party apparatus. Partly new institutions such as the Narodowy Bank Polski were created or pre-war institution as the Bank Gospodarstwa Krajowego was reactivated. The Narodowy Bank Polski was exempt from all state and local taxes. All the evidence issued by the bank was free from stamp duties, banking books and other writings, included in the accounting and extracts thereof certified by the bank, had probative value of public documents. On the other hand, what is especially important documents stating the obligations of the bank statement, that based on this claim is enforceable and legally mature for execution, had the power to writs of execution. Executors' clause to these titles was given by the appropriate town court according to the provisions of the Code of Civil Procedure.

Key words: Polish banking system; Polish banks; banking law.

General description. After World War II inhibited the development of the banking system, which contributed to stabilizing the period of the Second Republic the banking law. After World War II followed major changes in the Polish banking system for nationalized banks and most banks were given other names.

Simultaneously, the new institutions as Cash Department or The Polish National Bank were being created, which additionally referred to tradition of a pre-war Polish Bank. Also broadcast the banks more and more privileges, especially enforcement, which, in retrospect, be regarded as unjustified as in all judicial proceeding banks always had an edge over the others participants of business transactions. It was not until 25 years after the introduction of democracy in Poland and the social market economy in the judgement of Constitutional Tribunal on 14 April 2015 (signatures of acts P 45/12) the rules of banking executive has been deemed legally incorrect with polish constitute.

Period 1958-1968. In the early years of the period in question important for the banking system have two laws. The first one – The Law of 2 December 1958 on the National Polish Bank, the second one is Act of 13 April 1960 banking law novelised by the act of 25 February 1964 on the amendment of the Law on banking.

The Polish National Bank same as entire banking apparatus was subject to Minister of Finance. The new law was a specific attempt to connect the bank's independence with the central role of Minister of Finance in the range of monetary and credit policy. It allowed the organizational independence of The Polish National Bank and the freedom of his actions in the selection of ways and methods of performing tasks. The affects of Minister of Finance on the activities of The Polish National Bank is manifested in two ways: through guidelines for the political activities of banks and through determining the details of the individual fields of its activities. The first form of rights was limited to setting guidelines for monetary and credit policy and reconciliation of cash and credit plans. Whereas the detailed powers of the Minister of Finance included: establishing at the request of the President of The Polish National Bank patterns, lengths and the nominal value of the currency, issuing orders on their withdrawal; consider and submit to the Cabinet for approval of

plans of credit and cash, supervision of foreign exchange; examination of the balance sheet and annual report.

Pursuant to the Law on The Polish National Bank authorities were president of the bank, the bank's board and management. Art.6 of the Act provided that the bank's president directs its activities in compliance with the guidelines of the Ministry of Finance and on the basis of resolutions of the Management Board and represents the Bank externally. The bank's management adopts resolutions necessary to perform the task and it consists of: president-as a chairman, vice-presidents and other members of the board are appointed and dismissed by the Minister of Finance at the request of the President of the bank. President was appointed and dismissed by the Council of Ministers at the request of the Prime Minister. To make declarations on the rights and obligations of the bank were authorized: the president of the bank- alone or two persons acting jointly from the other board members or representatives appointed by the President or by a person designated by him to an authorized operating within the limits of their powers of attorney. According to Art. 8 an advisory body to the board of the bank's board of the bank, established to ensure closer links between the work of the bank with the needs of the national economy. Its tasks included consideration of cases related to the core business of the bank, taking into account the interests of individual sectors of the national economy. The Board of the bank consisted of: bank president as chairman, the members appointed from economic activists, eminent experts in various fields of economy and science workers. Members of the bank are being appointed and dismissed by the Prime Minister at the request of the Minister of Finance agreed with the president of the bank.

The Polish National Bank entitled, on the basis of art. 10 exclusive right to issue money. The currency notes and coins were claiming a gold or pennies, which were issued by the bank as legal tender on the territory of the Polish People's Republic. All monetary liabilities could be repaid without limitation as to the amount of each type of currency issued by the bank.

It is worth noting that the particular growth advantages of banking at the level of the Act of 2 December 1958 on the NBP, which sets the following specific powers of the bank: the right bank pledge, the right to deduct bank equipment bank documents in the power of public documents, the right to issue bank enforcement titles, the right to choose the mode of execution, the privilege of the place of jurisdiction, the protection of the bank before the execution and release the bank from taxes and fees.

Law on banking of 13 of April 1960 came into force on 25 June this year and had a great importance for the development of the Polish banking and what's interesting on the basis of art. 49 avoided after 32 years of the Regulation of 17 March 1928 years of banking law and three decrees of 25 October 1948 years regulating the banking system. This Act recognize the scope of activities of banks in a framework specifying the art. 1 the following types of banking operations: collection of cash units of the national economy and monetary savings of the population; providing loans for economic needs; financing of the investment; conducting monetary settlements units of the national economy; financial services for foreign trade.

For performing the above, the bank was entitled: state banks, in the form of joint-stock companies, cooperatives, savings- loan. As indicated above, the Minister of Finance exercised oversight over the activities of banks and the performance by cooperatives and savings- bank lending activities. Entities authorized to carry out banking activities were required to observe confidentiality regarding the turnover and the status of their accounts, customers, and information in this area could provide only account holders, their units and the superior authorities entitled to under the existing rules.

Personal scope of the Act was specified only in the transitional provisions and final. In art. 44 listed the following banks, created on the basis of the decree of 25 October 1948 year banking reform: Investment Bank, Agricultural Bank and Universal Savings Bank as a state-owned banks. It is worth noting none of them law does not devote special attention. In contrast, the only bank, which is discussed in the Act was the Economic National Bank.

They were discussed issues related to authorities, credit, settlement and control, investigation of commitments, legal personality, or exemption from fees and taxes. Generally it can be said that the law was characterized by great framework its provisions and regular repatriation to specific legislation, which were to be issued by the Council of Ministers or the Minister of Finance. It can be said that this bill had the facade as it did not regulate the scope of banks' activities, assuming that this will be done at the level of implementing rules.

New quality in this act was only a shift of powers from the Parliament on the level of government and the strengthening of the same executive authority in the field of banking. With regard to state banks functions of government relied on the right to create them, determining the powers and their disposal. In relation to banks in the form of joint-stock companies finance minister acknowledged the right to approve and dismiss all members of the board, and even in some cases the appointment of board appointments. With

regard to the cooperative banking institutions supervision of the minister of finance has been greatly expanded in this regard.

During this period, the Agricultural Bank pursued a policy of state funding in the field of agriculture, forestry and timber industry investment economy. Also made loans to rural housing. Investment Bank has remained a special bank, although the scope of its activities has changed since he limited the possibility of financing investments of the socialized economy, and put the emphasis on lending by him housing. On the basis of the resolution of the Council of Ministers of 3 January 1961 on the establishment of the basic tasks of the Universal Bank Savings, its tasks has not changed. On the basis of the Minister of Finance of 24 September 1963 on the transfer of the National Bank Polish to The Commercial Bank in Warsaw agencies and assets and liabilities related to settlements of payment abroad - Commercial Bank acquired all settlements of foreign trade state.

Outlined the structure of banking in this period had many flaws that were visible especially in the field of investment financing. Investments cooperative industrial and commercial were financed by the Polish National Bank, the investment budget entities in the field of construction by the Investment Bank, and in terms of purchases by the Polish National Bank. It should be also aware that flawed structure that gave birth to the problem of determining the competence of the banks was not the only drawback. Urgent regulation required the issue of which bank will finance the entire investment industry, construction and trade in goods. Ultimately, however, these tasks entrusted to the Polish National Bank.

Period 1968-1980. Circled these two dates, the period had two distinctive moments. First, it came down to try to integrate the tottering in previous years, the system of financing investment in the national economy. Second, boiled down to the enactment of the Law of banking of 12 June 1975, which was amended act on the amendment of the Banking Act on 3 July 1981. A peculiar novelty of the Banking Act of 1975 was that he incorporated it – largely – the provisions of the repealed Article 64 item 1 p.1 of the Polish National Bank on 2 December 1958.

To integrate the sources of financing, it was the Council of Ministers of 23 October 1969 on the rules and procedure of liquidation of the Invest Bank under which combined with effect from 1 January 1970, the activities of the NBP and the Investment Bank.

As a result of this operation, The Commercial Bank took over on 1 December 1969 at the agenda and the assets and liabilities related to financing and lending to investment activities of foreign trade enterprises and all subordinate to the ministry of foreign trade. Universal Savings Bank took over from 1 December 1969 at the Agenda, and the assets and liabilities associated with: the granting of loans to non-agricultural population construction and renovation of residential buildings and complement the contributions of housing or construction of housing cooperatives; Providing on behalf of the Minister of Finance loans to individuals and units of the socialized economy.

From 1 January 1970 The Polish National Bank on the basis of § 1 of the Minister of Finance dated 4 December 1969 took over from the Agricultural Bank of agencies and assets and liabilities related to: Financing and crediting central investment and investment unions and investment in housing implemented by state-owned enterprises and the reunification of the department assigned to the national economy industry and subordinate to the minister of forestry and wood industry; Financing and lending activities of operational and investment projects office paper industry and wood; Financing investment activities of the Institute of Wood Technology and the Institute of Cellulose and Paper.

The Polish National Bank, in addition to the function of the issue, directly financed and credited the entire national economy, except for agriculture, agri-food, foreign trade and individual housing construction. The Polish National Bank conducted and controlled cash settlement units of the national economy, performing cashier settlement service of the state budget, collect the foreign exchange operations and will undertake them and to accept the deposit of foreign exchange and documents

As previously advertised important moment was the adoption of the new Banking Act on 12 June 1975. This date coincided with the change in the administrative division of the state. The banking system of the country, the same as the mechanism of functioning of the economy, they wanted to adapt to the needs of policy State. Generally sought to further reduce the number of central banking institutions. Connected to the Polish National Bank and the Universal Building Society Savings Bank and a new Food Economy, which was created from the combination of the camera and the assets liquidated Agricultural Bank and the Central Association of Cooperative Savings-Loan.

The Law Banking Law of 1975 already in the art. 1 determined the close relationship between the sideburns and state authorities or even the established ratio of far-reaching subordination stating that the main task of the bank is to collect money and power of the national economy in the financial resources necessary for its proper functioning and development, in line with the objectives laid down in the national

plans for socio-economic. Banks were obliged under this Act in the performance of their duties to cooperate with the relevant state administration bodies and units of the socialized economy in the direction of: increasing the effectiveness of the management units of the socialized economy and balance of investment and sourcing; providing monetary balance – goods and the balance of payments and strengthening financial discipline and economic policy. The Polish National Bank on the basis of art. 5 of the Banking Act of 1975 served as a coordinating role in relation to other banks in the field of development of the system and the credit plan, organization and planning of cash transactions and savings, clearing organizations and banking operations, as well as foreign exchange operations and foreign exchange.

Thus formed the banking system was very inefficient, because the monopoly of the banks in their relevant *ex cathedra* sectors of the economy did not favour their activity. Of course, competition in the prevailing conditions of the planned economy and the communist system had to be completely forgotten.

The banking system during 1980-1989. In parallel with the discussion on the need for fundamental reforms of the socio-economic and political, after the events of August 1980, it was initiated debate on changes in the banking system. It was on the canvas a broad discussion on the objectives of the reform of the national economy: changes of banking law at first – invoked already mentioned – act on the amendment of the Banking Act of 3 July 1981, and the Act of the Banking Law of 26 February 1982 and the Law of the same date on the statute of the Polish National Bank.

In the preamble to the amendment of the banking law in 1981 it stated that in order to enhance the role of banks in the system of planning and management of the national economy and to create conditions for the comprehensive reform of the banking system adopts the provisions of the Act. From the text it can be inferred that the legislature itself came to the conclusion that formed far model socialist monobank resulting from the implementation of the doctrinal concept of adjusting the structure of banking to the principles of command economy- the distribution is in the long run unsustainable and that changes in this area must be serious and therefore occur in two stages: first boiled down to the novel in 1981 and the second to the enactment of the new banking law in 1982. Changes made in the first stage excluded the banks from the finance ministry and gave them some autonomy, strengthen the position of President of the NBP which henceforth appoint and dismiss the Parliament at the request of the Prime Minister. President of the NBP was also obliged to participate in the meetings of the Council of Ministers.

The new banking law passed on 26 February 1982 years to take into account the changes resulting from the implementation of the first stage of the reform of the banking and economic reform more broadly. In art. 2 of the Act states that banks are autonomous bodies with legal personality and operate under the law and the statutes. The main task was to collect their cash, credit activities and organizing settlements.

To fulfill its tasks the banks perform banking operations such as: Issuing of currency and bank securities; Maintaining bank accounts; Conducting monetary settlements; Lending and borrowing and lending; Accepting and placing deposits in domestic and foreign banks; Sureties and guarantees; Storing objects and securities and leasing of safe parliamentary; Financial and settlement of foreign trade, including making settlements in all forms accepted in international banking relations; Granting foreign exchange permits.

It is worth noting related to the method of regulating NBP after 1980. Well, in the Banking Act of 1982 was dedicated to him a whole chapter called «Polish National Bank», and the act of statutory rank was granted the statute, which defined the detailed scope of activities of the bank, its authorities, organization, procedure of submitting statements regarding rights and obligations property, the size of own funds, the creation and use of special funds, principles of financial management and the principles of settlements with the budget. It was the practice of regulating this matter previously unknown in Polish law. In accordance with art. 44 The Polish National Bank was the central bank of the state. Authority issue the state and the central institution of credit, settlement and foreign exchange, which organizes and coordinates the activities of monetary-credit and controls its implementation. In the following, however, he ran over the commercial activities of its lending units of the socialized economy and not socialized and individuals, as well as leading to these units and individuals bank accounts. Competence in the field of exchange rate policy were divided between the government and the NBP. Therefore, the basic rules for determining the zloty determined the council of ministers and the basic zloty determined the president of the Polish National Bank, in consultation with the Ministry of Finance and the Ministry of Foreign Trade. The current exchange rate of foreign currencies determined the zloty and announced the president of the Polish National Bank. The President of the Polish National Bank appoint and dismiss the Parliament at the request of the Prime Minister and the Vice-Presidents of the Polish National Bank appoint and dismiss the Prime Minister, at the request of the President of the Polish National Bank. The remaining members of the board of National Bank of Poland – President of the Polish National Bank, which was due to take part in the meetings of the government. As you

can see the whole mechanism of selecting authorities NBP remained the same as under the Act to amend the Banking Act of 3 July 1981 year.

The President of the Polish National Bank was obliged to control the complementation of plans for the credit and monetary policy; to the extent permitted by law determined the foreign exchange policy and exercise control over its implementation; establish uniform accounting principles and bank reporting; determining cash management principles and organizing the supervision of their use in cash-clearing units of the socialized economy; supervise and coordinate the activities of other banks in terms of the tasks arising from the provisions on the universal duty to defend the Polish People's Republic and the organization of protection of property.

Adopted regulations has had important practical reference, since reinforced the independence of the central bank. Henceforth NBP was independent from the Ministry of Finance, as well as – to some extent – from the government. The central bank acquired primarily the right to self- submit to the monetary policy assumptions - credit and currency issue .

It can be assumed that the model of the banking system formed in 1982 take into account the changes resulting from the implementation of the first stage of economic reform, but after some time revealed some imperfections. Future somehow proved the veracity of the criticism about the fact that the banking law is of a blanket, and subject to its regulation are not banking but only the organization of the banking system.

Despite the many shortcomings of the banking law of 1982 was the part of the development of the Polish banking sector. Its role is particularly emphasized in the introduction of elements to banking operations, although independent banks in deciding on the scope of its activities was still limited. The activities of banks lacked fulfilment of the basic assumptions of economic reform: the principle of self-financing and competitiveness. Relations between banks and traders were still compulsory in nature.

Conclusions. The Polish National Bank having such privileged position was – in connection to the others state banks – efficient tool in the hand of governing communist party.

The fact that on the canvas of political reforms after 1989' the balance was not restored if it comes down to legal position of banks – creditors and their clients – debtors should be negatively assessed. While in communist times the privileged position of banks as institutions nationalized by the state , fully subordinated to him and forming part of the state apparatus was explainable from the point of view professed then the philosophy of law and the principles of the ruling party. This is the preservation of the privileges of the bank in a democratic state after 1989, where one of the fundamental principles of equality before the law was far from unreasonable. The explanation maintaining a similar extent as in the PRL privileges bank in Poland after 1989 – unprecedented in extent in the European Union – was the focus of a strong banking lobby on the environment affecting the shape of the legislation in Poland.

Sources and Literature

1. Jaworski W. Nationalization of banks in Poland. – Warsaw: Finances, 1957.
2. Dobosiewicz Z. Banking basics. – Warsaw, 2001.
3. Kosikowski C. Public banking law. – Warsaw, 2005.
4. Jezierski A., Leszczyńska C. The first years of activity the Narodowy Bank Polski. The birth of communist financial system in PRL / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warsaw, 1996.
5. Gliniecka J., Harasimowicz J., Krasnodębski R. Polish banking law (1918-1996). – Warsaw, 1996.
6. Węclawski J. Banking system in Poland. – Rzeszow, 2000.
7. Miedziak S. Banking and financial market fundamentals. – Warsaw, 2003.
8. Landau Z. Financial policy PKWN. – Warsaw, 1965.
9. Mikos A. The political position of the central bank. – Warsaw, 2006.
10. Jezierski A., Leszczyńska C., Polish Bank (joint stock company) 1924-1951. – Warsaw, 1994.

Сура Р. Польська банківська система після Другої світової війни (частина II). У повоєнний час польський Національний банк, який був ефективним інструментом в руках правлячої комуністичної партії, займав привілейоване становище порівняно із іншими державними банками. У комуністичні часи привілейоване становище банків, установ, націоналізованих державою і повністю їй підпорядкованих як частини державного апарату, було зрозуміле з точки зору панівної тоді філософії права і принципів правлячої партії. На тлі політичних реформ після 1989 року баланс у банківській системі не був відновлений, що оцінюється нами негативно. Таке збереження привілеїв Польського національного банку в демократичній державі після 1989 року було цілком незрозумілим,

адже принцип рівності перед законом був проголошений як один з основоположних. Підтримка з боку держави Польського національного банку у такій мірі після 1989 року є безпрецедентним явищем у Європейському Союзі. Таке неконкурентне становище пояснюється впливом сильного банківського лоббі на законодавчу діяльність у Польщі.

Ключові слова: банківська система; банки; банківське право; Польща.

Сура Р. Польская банковская система после Второй мировой войны (часть II). В послевоенное время польский Национальный банк, который был эффективным инструментом в руках правящей коммунистической партии, занимал привилегированное положение по сравнению с другими государственными банками. В коммунистические времена привилегированное положение банков, учреждений, национализированных государством и полностью ей подчиненных как части государственного аппарата, было понятно с точки зрения господствующей тогда философии права и принципов правящей партии. На фоне политических реформ после 1989 года баланс в банковской системе не был восстановлен, что оценивается нами негативно. Такое сохранение привилегий Польского национального банка в демократическом государстве после 1989 года было вполне непонятным, ведь принцип равенства перед законом был провозглашен как один из основополагающих. Поддержка со стороны государства Польского национального банка в такой степени после 1989 года является беспрецедентным явлением в Европейском Союзе. Такое неконкурентное положение объясняется влиянием сильного банковского лобби на законодательную деятельность в Польше

Ключевые слова: банковская система; банки; банковское право; Польша.

РОЗДІЛ VI

Трибуна молодих учених

УДК 343.8/983

Н. Карпенко

Про деякі шляхи підвищення рівня ефективності взаємодії слідчих та оперативних підрозділів виправних колоній у розслідуванні злочинів

У статті розглянуті питання, що пов'язані із взаємодією слідчих поліції та оперативних підрозділів виправних колоній у ході досудового розслідування злочинів, вчинених засудженими до позбавлення волі, а також визначені найбільш суттєві проблеми та шляхи їх вирішення на теоретико-прикладному рівні.

Ключові слова: взаємодія, слідчий, оперативний підрозділ, виправна колонія, досудове розслідування, злочин, засуджений, позбавлення волі, поліція.

Постановка проблеми. Як свідчить практика розслідування злочинів, вчинених засудженими до позбавлення волі у виправних колоніях, однією з проблем, що суттєво впливає на швидкість, повноту та неупередженість розслідування і судового розгляду, є низький рівень взаємодії слідчих поліції, на яких відповідно до ч. 1 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України покладено обов'язок щодо здійснення досудового розслідування зазначеної категорії злочинів, та оперативних підрозділів виправних колоній. Такий стан спільного вирішення завдань кримінального провадження, що, власне, і складає зміст взаємодії, у свою чергу, негативно впливає на ефективність протидії злочинності у місцях позбавлення волі, а, з урахуванням того, що в чинному КПК відсутній обов'язок для суб'єктів, що представляють сторону обвинувачення (ст. ст. 36-41), виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню злочинів, ще й детермінує рецидивні прояви з боку осіб, які тримаються у виправних колоніях.

Крім цього, у зв'язку з ліквідацією у КПК 2012 року інституту дізнання, яке проводилось начальниками зазначених кримінально-виконавчих установ (КВУ) закритого типу, на практиці виникла низка проблем, пов'язаних із взаємодією слідчих та оперативних підрозділів, які потребують вирішення та обґрунтування шляхів їх подолання на теоретичному рівні.

Все це, в кінцевому результаті, й обумовило необхідність вибору теми дослідження, його основного завдання та мети цієї наукової статті.

Стан дослідження. Як у період дії на території України КПК 1961 року, так і в сучасний період зазначеною проблематикою досить активно та продуктивно займаються такі науковці, як О. В. Александренко, О. В. Андрушко, Г. Ю. Бондар, В. І. Бояров, Т. В. Варфоломєєва, В. К. Весельський, В. І. Галаган, Ю. О. Гурджі, В. В. Котюк, В. В. Король, В. С. Кузьмічов, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков, В. Т. Маляренко, А. В. Молдован, О. А. Осауленко, С. М. Стаховський, О. Ю. Татаров, В. В. Топчій, Л. Д. Удалова, О. В. Яцюк та інші, роботи яких й склали теоретико-методологічне підґрунтя для дослідження питань, що склали предмет цієї наукової статті.

Мета статті. Поряд з цим, виходячи з нетривалої практики застосування в Україні норм КПК 2012 року, а також із змісту існуючих проблем досудового розслідування злочинів, вчинених засудженими до позбавлення волі у виправних колоніях, їх вирішення потребує наукового переосмислення та супроводу зазначеної діяльності на нових підходах і засадах, що й стало вирішальним при виборі об'єкта даного дослідження.

Виклад основних положень. Загальновизнаним у науці є висновок про те, що у боротьбі із злочинністю органам кримінальної юстиції сприяє багато самостійних, незалежних і непідпорядкованих один іншому державних правоохоронних органів, кожен з яких поряд чи принагідно з виконанням своїх основних завдань притаманними тільки йому засобами, визначеними законом, займається запобіганням суспільно небезпечних діянь [1, с. 331]. Та якими б незалежними не були ці правоохоронні органи, як вірно зауважили В. Г. Бесарабов та К. А. Камаєв, розрізненість їхньої діяльності неприпустима, бо кожен з них є лише однією з ланок загальної державної системи запобігання злочинам. Саме тому, їх робота на вказаному напрямку державно-правової діяльності потребує узгодженості та взаємодії [1, с. 331]. При цьому, як встановив Д. В. Суходубов, найбільш ефективним засобом об'єднання зусиль указаних органів, забезпечення узгодженості їхніх дій є координація [2, с. 6].

Термін «координація» в перекладі з латинської означає узгодженість, підпорядкування, приведення у відповідність (понять, дій, функцій тощо). Координувати - значить узгоджувати [3, с. 364]. У юридичній літературі термін «координація» використовується тоді, коли йдеться про узгоджену діяльність різних органів і організацій, які беруть участь у боротьбі із злочинністю, як правило, у сфері її запобігання [4, с. 194]. На переконання Л. М. Давиденко та О. М. Бандурки значення узгодженості дій правоохоронних та інших органів полягає в тому, що це дозволяє об'єднати зусилля у справі запобігання злочинів і на вказаній основі домогтися вищих результатів у більш короткі строки та з меншою затратою сил. Узгодження сприяє створенню єдиного фронту боротьби з кримінальними та іншими правопорушеннями, що є необхідною умовою успіху в цій надзвичайно відповідальній роботі [5, с. 83]. У свою чергу, термін «координація» за своїм змістом близький до терміна «взаємодія», який означає взаємний зв'язок, взаємну підтримку [6, с. 73]. При цьому одні автори використовують ці поняття як синоніми, інші - вкладають у них різний зміст. Як у зв'язку з цим зауважив В. М. Юрчишин, для правильного визначення цих термінів необхідно виходити з рівня контактів, що складаються між державними органами [4, с. 195].

Критерієм відмежування відносин координації та взаємодії є саме рівень взаємних зв'язків, взаємовпливу і характер узгодженої діяльності одного органу з іншим [7, с. 98].

Як свідчить практика, діяльність органів досудового слідства та оперативних підрозділів правоохоронних органів, включаючи виправні колонії, відзначається динамічністю і високим ступенем взаємних зв'язків. Ці зв'язки носять постійний і стійкий характер, а узгоджена діяльність відзначається єдиним підходом до розв'язання одних і тих же проблем боротьби із злочинністю. Виходячи з цього, законодавець поклав на один з органів кримінальної юстиції – прокуратуру – обов'язок організації їхньої узгодженої діяльності [8, с. 80]. Виходячи з цих теоретико-методологічних положень, слід визнати, що координація діяльності органів кримінальної юстиції, які ведуть боротьбу із злочинністю у виправних колоніях кримінальними процесуальними засобами на базі відомчо-галузевого взаємозв'язку, – це узгоджена діяльність по протидії цим суспільно небезпечним явищам, що ґрунтується на глибоких і постійних зв'язках між слідчими ОВС, які ведуть кримінальний процес, та оперативними підрозділами виправних колоній, де прокуратура за дорученням держави виступає безпосереднім організатором по узгодженню загальних зусиль при виконанні спільних кримінальних процесуальних цілей і завдань (ст. 36 КПК). При цьому, як вірно зробили висновок Л. М. Давиденко та О. О. Бандурка при відносинах координації прокуратура виступає постійним організатором сумісної розробки узгоджених заходів. Інші органи кримінальної юстиції, що задіяли до розслідування злочинів у виправних колоніях, слідчий суддя, керівник органу досудового розслідування, слідчий, співробітники оперативного підрозділу лише беруть безпосередню участь у сумісній розробці узгоджених дій, але ніяких обов'язків з організації координації не несуть [5, с. 87]. В основі координації дій зазначених органів кримінальної юстиції лежить єдність (спільність) цілей і завдань кримінального провадження (ст. 36 КПК). Необхідність подальшого зміцнення та поглиблення скоординованої діяльності органів, які ведуть кримінальний процес, у виправних колоніях зумовлюється зростанням масштабів злочинів, їх структурою і динамікою, що склалася за останні роки (2013-2015 р.р.) [4, с. 196-197]. Поряд з цим, як обґрунтовано доводить В. М. Юрчишин відносини координації не можна змішувати з відносинами «субординації». Останні виникають між керівниками та підлеглими і характеризуються розпорядженням і виконанням, керівництвом і підпорядкованістю. Сутність відносин субординації полягає в тому, що керівник на підставі свого правового статусу і нормативного акта визначає цілі та завдання, обов'язки підлеглого, а останній повинен чітко виконувати ці приписи. На переконання В. Г. Афанасьєва, відносини ж координації - це відносини між органами однопорядкового рівня. Вони спрямовані на

досягнення узгодженості їхніх дій з метою успішного виконання спільних завдань, що стоять перед цими органами [9, с. 165].

Отже, слід визнати, що роз'єднаність діяльності органів кримінальної юстиції при розслідуванні злочинів у виправних колоніях неприпустима, бо кожен із її суб'єктів - це одна із ланок цілісної державно-правової системи, покликаної забезпечити досягнення єдиних цілей і виконання завдань у сфері боротьби із злочинами, притаманними кожному з них кримінальними процесуальними засобами. У зв'язку з цим, як слушно зауважили П. М. Каркач та В. Л. Синчук, їхня робота не може бути успішною без узгодження через координацію [10, с. 14].

Про наявність та необхідність вирішення питань координації та взаємодії учасників кримінальних проваджень по злочинах, учинених засудженими у виправних колоніях, свідчать і результати анонімного опитування різних респондентів. Зокрема, на питання «Чи достатньо є взаємодія правоохоронних органів по подоланню протидії розслідування злочинів?» «так» відповіли 104 засуджених або 30 % від загальної кількості респондентів; «ні» – 23 засуджених (6 %); «частково» – 233 засуджених (64 %). У свою чергу, слідчі ОВС на це питання дали такі відповіді «так» відповіли 24 або 22 % від загальної кількості респондентів; «ні» – 49 (44 %); «частково» – 39 (34 %). Відповіді працівників оперативних підрозділів виправних колоній на зазначене питання мали наступний вигляд «так» відповіли 11 або 20% від загальної кількості респондентів; «ні» – 27 (45 %); «частково» – 21 (35 %).

Поряд з цим, необхідно погодитись з позицією В.М. Юрчишина, який вважає, що координація профілактичної діяльності органами виконавчої влади не відноситься до компетенції прокуратури. Ця робота виконується Радою національної безпеки і оборони, яку очолює Президент України (РНБО). Відповідно до ст. 107 Конституції України, РНБО координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, в тім числі - і по запобіганню злочинів [11, с. 202].

У той самий час, заслуговує на увагу й той факт, що боротьба із злочинами, у тому числі й тими, що вчиняються у виправних колоніях кримінальними процесуальними засобами вимагає комплексного підходу та узгодженості дій органів кримінальної юстиції. Одним із найефективніших способів розв'язання цієї проблеми є поглиблення механізму саморегуляції цієї унікальної системи. А вказаний механізм цієї саморегуляції якраз і ґрунтується на постійній координації зусиль органів кримінальної юстиції, спрямованих на забезпечення ефективної роботи як системи в цілому, так і кожної її ланки (органу) зокрема. Якщо принцип взаємодії дає можливість усім суб'єктам запобігання злочинам підтримувати зовнішні контакти по мірі необхідності, то координація зусиль кримінальної юстиції зміцнює постійні внутрішні зв'язки між її суб'єктами (ланками), удосконалює їх діяльність. Координація – це не тільки функція прокуратури, а ще й один із системоутворюючих факторів кримінальної юстиції як системи досить високого рівня, механізм її саморегуляції, самоуправління [4, с. 203].

Узгодження дій органів кримінальної юстиції при розслідуванні злочинів у виправних колоніях вимагає їх особлива роль у боротьбі із злочинністю, наявність у них спільних цілей і завдань. Головною ж метою координації є підвищення ефективності діяльності як всієї системи кримінальної юстиції в цілому, так і кожного її органу (ланки) зокрема, на основі об'єднання загальних зусиль шляхом реалізації узгоджених дій, спрямованих на реалізацію завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК) на усунення причин і умов, які сприяли учиненню злочинів. Виконання спільних завдань на колективній основі у виправних колоніях не тільки забезпечує досягнення основної мети координації, а й сприяє зміцненню законності в діяльності самих органів кримінальної юстиції [12, с. 7]. Об'єктом координації при розслідуванні злочинів у виправних колоніях діяльність відповідних структурних підрозділів цих УВП, органів внутрішніх справ, прокуратури, які мають безпосереднє відношення до реалізації завдань кримінального провадження. Це органи, які займаються безпосередньо розслідуванням злочинів, оперативно-розшуковою діяльністю, наглядом за додержанням законності та обвинуваченням, а також судовим контролем у досудових стадіях процесу. При цьому, прокурор координує не всю діяльність зазначених учасників кримінального провадження. Більш того, координується лише діяльність тієї її частини, яка використовує кримінальні процесуальні засоби боротьби із злочинністю у виправних колоніях.

Усі інші види діяльності вказаних органів, що виконуються поза межами кримінального процесу, як вірно зробив висновок В. М. Юрчишин, можуть бути об'єктом не координації, а взаємодії [4, с. 204]. Поряд з цим, необхідно зазначити, що координаційна діяльність вказаних вище органів у досудовому розслідуванні у виправних колоніях значно ускладнюється хибною позицією слідчих судців, які здійснюють контроль на досудовій стадії процесу. Зокрема, як встановлено у ході

спеціальних наукових досліджень, по-перше, ці судді постійно ухиляються від участі в координаційних заходах. По-друге, при підтримці деяких вчених-правознавців, вони стверджують, що як представники самостійної, незалежної гілки влади, не можуть стояти в одному ряду з органами інших гілок влади, діючими у досудовому розслідуванні. По-третє, заперечуючи свою участь у боротьбі із злочинністю, вважають, що там, де розглядаються такі питання, їм робити нічого [4, с. 204]. Звичайно, що з такою позицією слідчих суддів погодитись не можна. Вона переконливо розкритикована у своїх працях М. Мичком [13, с. 189-190]. Відстоюють вказану точку зору й інші дослідники. Так, А. Терно та І. Печенкін вважають, що участь слідчих суддів у координаційних нарадах, що проводяться прокурорами, має бути обов'язковою, оскільки використання їх професійного досвіду із контролю за досудовим розслідуванням може допомогти правоохоронцям уникнути окремих типових прорахунків та помилок» [14, с. 119]. На переконання В. Т. Маляренка, теоретична теза про неучасть судів загальної юрисдикції у боротьбі із злочинністю, зокрема й у виправних колоніях, необґрунтована і протирічить реальній практиці, де визнання особи винуватою у вчиненні злочину, а також призначення їй покарання є найдієвішою і найгострішою кримінальною процесуальною формою боротьби з цим суспільно небезпечним явищем та найсуворішим засобом процесуального примусу, а не арбітражем з метою визначення «переможця» змагань між сторонами обвинувачення і захисту, як помилково вважають деякі судді [5, с. 16].

Як у зв'язку з цим зауважив В. М. Юрчишин, результат судового розгляду матеріалів кримінальної справи - не заслуга однієї сторони «переможця», а продукт спільних зусиль усіх учасників процесу, без винятку [4, с. 205]. Більш того, на переконання О. Михайленко, у кримінальному процесі не може визначатися «переможець», бо це не є ні метою, ні завданням кримінального провадження. Всі суб'єкти кримінальної процесуальної діяльності з'являються в судові засідання не для того, щоб визначити «переможця», а для належного виконання свого професійного та громадського обов'язку у боротьбі з кримінальними правопорушеннями, щоб через унікальну судову процедуру якнайліпше захистити особисті, суспільні та державні права й інтереси [16, с. 81]. Доля кримінального провадження та підсудного залежать не від того, хто отримав верх у процесуальному спорі, а від досягнення в результаті сперечальності (змагальності) об'єктивної істини у кримінальному провадженні [17, с. 44].

На ще одну проблему варто звернути увагу у відносинах координації, зокрема у ході розслідування злочинів у виправних колоніях кожен орган кримінальної юстиції діє винятково в межах своєї компетенції із застосуванням притаманних тільки йому методів і ніяких посягань на його повноваження з боку інших суб'єктів координації немає і бути не може. Узгоджені заходи виконуються кожним суб'єктом кримінальної юстиції винятково в рамках своїх повноважень. У зв'язку з цим, як справедливо вважають науковці, побоювання судців про можливість вторгнення до їх компетенції інших органів кримінальної юстиції під час розроблення та реалізації скоординованих заходів безпідставне [4, с. 205]. Саме тому, одним із завдань юридичної науки має стати глибоке теоретичне обґрунтування цих питань з тим, щоб допомогти суддям та іншим учасникам кримінального провадження глибоко розібратися в суті координаційної діяльності і зняти всі надумані ними перепони. Є й інший – більш швидкий вихід з цієї ситуації – прийняти законодавцем спеціальний Закон України «Про координацію діяльності органів кримінальної юстиції у протидії кримінальним правопорушенням», а не регламентувати цей вид прокурорської діяльності підзаконним актом [4, с. 206].

Як свідчить практика, відсутність законодавчого визначення меж координаційної діяльності призводить до безпідставного розповсюдження її на всю правоохоронну та контролюючу систему України, діючи за межами кримінального провадження [18, с. 57].

Як встановлено в ході даного дослідження, об'єктивна необхідність координації дій учасників кримінального провадження у виправних колоніях, зумовлена такими об'єктивними чинниками як: а) наявністю постійних професійних зв'язків між цими органами; б) єдністю їх цілей і завдань у боротьбі із злочинністю; в) необхідністю неухильного дотримання вимог законності при розслідуванні злочинів; г) недостатнім рівнем розкриття вчинених злочинів; г) необхідністю підвищення якості досудового розслідування злочинів [19, с. 203-204].

При цьому, координаційна діяльність прокурора у розслідуванні злочинів, вчинених засудженими у виправних колоніях дозволяє: 1) спрямовувати дії всіх органів цього розслідування на виявлення, розкриття та запобігання злочинам; 2) зосередити зусилля органів досудового розслідування на виконанні цілей і завдань цієї стадії процесу; 3) забезпечити надійний захист прав і законних інтересів усіх суб'єктів кримінального провадження; 4) досягти швидкого, повного,

всебічного та неупередженого розслідування злочинів; 5) підвищити результативність та ефективність боротьби із злочинами [4, с. 207].

Основними завданнями координаційної діяльності у досудовому розслідуванні у виправних колоніях є: 1) своєчасне виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів; 2) запобігання вчиненню злочинів; 3) усунення причин і умов, які сприяли їх учиненню; 4) Аналіз конкретних категорій злочинів з метою виявлення типових недоліків і упущень при їх розслідуванні [20, с. 17].

При цьому, координаційна функція реалізується у наступних формах: а) проведення координаційних нарад з владними суб'єктами, діючими у досудовому розслідуванні; б) створення слідчо-оперативних та міжвідомчих слідчо-оперативних груп для розслідування конкретних злочинів; в) напрацювання бази даних щодо запобігання злочинам; г) узагальнення практики розслідування конкретних злочинів у виправних колоніях з метою усунення виявлених недоліків; г) підготовка інформаційних матеріалів з питань боротьби із злочинністю та скерування їх місцевим органам державної влади і місцевого самоврядування; д) заслуховування повідомлень слідчих та їх керівників про хід та результати розслідування конкретних злочинів на координаційних нарадах; е) підготовка методичних рекомендацій з розслідування певних категорій злочинів; е) узгоджене проведення слідчих (розшукових) дій з оперативно-розшуковими заходами; ж) інші форми.

При цьому, як вірно вважають науковці, цей перелік форм координаційної діяльності не є вичерпним. Вибір конкретної форми визначається прокурором, виходячи з конкретних обставин і поставлених завдань [17, с. 45].

Поряд з цим варто звернути увагу на той факт, що відсутність належного законодавчого визначення меж координаційних повноважень призводить до того, що деякі вчені-правознавці розповсюджують координацію на всю правоохоронну та контролюючу систему України без винятку, хоча діяльність більшості цих органів здійснюється за межами кримінального провадження. Тобто охороною права вони займаються на іншому рівні, з використанням не кримінальних процесуальних, а більш м'яких матеріальних, дисциплінарних, фінансових чи адміністративних мір відповідальності [21, с. 8].

Висновки дослідження. Як показали результати даного дослідження, процедура координації – це порядок її здійснення. Вона складається з: 1) порядку збирання необхідної інформації; 2) оброблення цієї інформації; 3) технології розроблення плану координаційних дій; 4) порядку реалізації прийнятого рішення; контролю за виконанням цього рішення.

Крім цього, процедура забезпечує координаційну діяльність від можливих викривлень, сприяє усуненню тяганини, відомчої зацікавленості. Координація дій можлива як з одним, так і з усіма владними суб'єктами досудового розслідування у виправних колоніях одночасно, залежно від поставленої мети і від того, які завдання повинні ними виконуватися. Але в усіх випадках координація повинна здійснюватися лише в межах спільних для цих суб'єктів цілей і завдань по боротьбі із злочинами, що вчиняються засудженими у ході відбування покарання у виді позбавлення волі.

Джерела та література

1. Бессарабов В. Г. Кашаев К. А. Защита российской прокуратурой прав и свобод человека и гражданина / В. Г. Бессарабов, К. А. Кашаев. – М.: Городец, 2007. – 464 с.
2. Суходубов Д. В. Координаційна діяльність прокуратури щодо боротьби зі злочинністю: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Д. В. Суходубов. – Х., 2012. – 20 с.
3. Словарь иностранных слов / под ред. И. В. Лехина, Ф. Н. Певтрова. – М.: Мысль, 1955. – 840 с.
4. Юрчишин В. М. Процесуальні функції прокурора у досудовій стадії кримінального провадження: поняття, призначення, система: навч. посіб. / В. М. Юрчишин. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 276 с.
5. Давыденко Л. М., Бандурка А. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы: монография / Л. М. Давыденко, А. М. Бандурка. – Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. – 387 с.
6. Ожегов С. И. Словарь русского языка (под ред. М. Ю. Шведовой). – М.: Русский язык, 1988. – 750 с.
7. Півненко В. Координація – механізм саморегуляції кримінальної юстиції як системи / В. П. Півненко // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 12. – С. 93-99.
8. Півненко В., Андрусак В. Про кримінально-процесуальну функцію органів досудового слідства / В. Півненко, В. Андрусак // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2007. – № 4. – С. 80-83.
9. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом (опыт системного исследования) / В. Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1968. – 380 с.
10. Каркач П. М., Синчук В. Л. Координаційна функція прокуратури України: навчально-методичний посібник / П. М. Каркач, В. Л. Синчук. – Х.: Право, 2005. – 96 с.

11. Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація: автореф... дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. В. Кондратішина. – Львів, 2009. – 17 с.
12. Пшонка В. П. Щодо забезпечення належної координації діяльності правоохоронних органів у боротьбі з правопорушеннями / В. П. Пшонка // Вісник прокуратури. – 2012. – № 3. – С. 3-10.
13. Мычко Н. И. Прокуратура Украины: роль и место в системе государственной власти / Н. И. Мычко. – Донецк, 1999. – 255 с.
14. Терно А., Печенкін І. Координаційна діяльність прокурора / А. Терно, І. Печенкін // Вісник прокуратури. 2013. – № 6. – С. 115-122.
15. Маляренко В. Т. Змагальність сторін у кримінальному судочинстві / В. Т. Маляренко // Вісник прокуратури. – 2003. – № 1. – С. 15-21.
16. Михайленко О. Проблеми реформування прокуратури України / О. Михайленко // Право України. – 1998. – № 1. – С. 80-82.
17. Юрчишин В.М. Прокурор як координатор діяльності органів досудового провадження / В.М. Юрчишин // Вісник прокуратури. – 2012. – № 8. – С. 38-47.
18. Горпенюк А., Темніков О. Координаційна роль органів прокуратури в діяльності правоохоронних органів щодо боротьби зі злочинністю / А. Горпенюк, О. Темніков // Вісник прокуратури. – 2009. – № 2. – С. 56-51.
19. Михайленко О. Р. Прокуратура України: Підручник / О. Р. Михайленко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 296 с.
20. Рубан В. Наглядова та координаційна діяльність органів прокуратури / В. Рубан // Вісник прокуратури. – 2012. – № 8. – С. 17-21.
21. Дьомін Ю. Зміни до Закону України «Про прокуратуру» – черговий крок на шляху демократичних перетворень / Ю. Дьомін // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3. – С. 5-9.

Карпенко Н. О некоторых путях повышения уровня эффективности взаимодействия следственных и оперативных подразделений исправительных колоний в расследовании преступлений. В статье рассмотрены вопросы, связанные с взаимодействием следователей полиции и оперативных подразделений колоний в ходе досудебного расследования преступлений, совершенных осужденными к лишению свободы, а также определены наиболее существенные проблемы и пути их решения на теоретико-прикладном уровне. Как показали результаты данного исследования, процедура координации взаимодействия следователя и оперативных подразделений исправительных колоний в расследовании преступлений состоит из: 1) сбора необходимой информации; 2) обработки этой информации; 3) разработки плана координационных действий; 4) порядка реализации принятого решения; контроля за выполнением этого решения. Такая структура защищает координационную деятельность от возможных искажений, способствует устранению волокиты, ведомственной заинтересованности. Координация действий возможна как с одним, так и со всеми властными субъектами досудебного расследования в исправительных колониях одновременно, в зависимости от поставленной цели и от того, какие задачи должны ими выполняться. Но во всех случаях координация должна осуществляться только в пределах общих для этих субъектов целей и задач по борьбе с преступлениями, которые совершаются осужденными в ходе отбывания наказания в виде лишения свободы.

Ключевые слова: взаимодействие, следователь, оперативное подразделение, исправительная колония, досудебное расследование, преступление, осужденный, лишение свободы, полиция.

Karpenko N. Some Ways of Raising the Efficiency of Interaction Between Investigative and Operational Units of Penal Colonies in Crime Investigation. The article deals with the problems related to the interaction of the police investigative and operational subdivisions of penal colonies during the pre-trial investigation of crimes, committed by persons sentenced to imprisonment and identifies the most significant problems and the ways of their solutions on the theoretical and practical levels. According to the results of our study, the procedure of coordination of interaction between investigative and operational units of penal colonies in crime investigation includes: 1) sequence in collecting required information; 2) processing of this information; 3) technologies of developing plan for coordinating action; 4) procedure for ensuring the realization of the decision taken; monitoring the implementation of this decision. This structure secures coordinating activities from possible distortions, helps to eliminate red tape or departmental interests. Coordination of actions is possible between one and all governmental entities in the preliminary investigation at penal colonies, depending on the goals and tasks which should be performed by them. But in all cases, coordination should be carried out only within the common for these subjects' goals and objectives in the fight against crimes committed by prisoners during serving a sentence of imprisonment.

Key words: interaction, investigator, operational unit, penal colony, pre-trial investigation, crime, convicted, imprisonment, police.

Вплив права Європейського Союзу на сучасні системи джерел права Чеської Республіки та України

У статті здійснюється аналіз сучасних систем джерел права Чеської Республіки та України в контексті деяких євроінтеграційних змін, з'ясовується стан адаптації цих систем до джерел права Європейського Союзу. Констатується відповідність системи джерел права Чеської Республіки європейським правовим стандартам. Сучасна система джерел права України не завжди відповідає європейським правовим стандартам, хоча у значну кількість нормативно-правових актів та інших джерел права вже внесені відповідні зміни. Проте, і до нині адаптація законодавства здійснюється несистемно. Нагальною є і потреба у створенні спеціалізованого органу, який би здійснював цілеспрямовану євроадаптаційну роботу та правовий моніторинг у цій сфері.

Ключові слова: джерела права, система джерел права, система джерел права Чеської Республіки, система джерел права України, адаптація до джерел права Європейського Союзу.

Постановка наукової проблеми та її значення. Ефективність сучасних європейських національних систем джерел права значною мірою пов'язують із належною адаптацією їх до правових стандартів Європейського Союзу. Вхідження держав до складу Європейського Союзу, як правило, супроводжується значною трансформацією національної системи джерел права, зближенням із системою джерел права Європейського Союзу. Різні держави по-різному проходять цей шлях: деякі в короткотривалому вимірі, а інші – в довготривалому. Але метою їх є вхідження до Європейського Союзу, збалансованість правових регуляторів та безколізійність, ефективність правового регулювання суспільних відносин. У системі джерел права Чеської Республіки відбувалася трансформація ще з 90-х років ХХ ст., тобто ще до 2004 р. – часу вхідження Чеської Республіки до складу Європейського Союзу. Пройшла вона цей шлях більш ефективно та швидко. В той же час, Україна намагалася адаптувати свою систему джерел права до правових стандартів Європейського Союзу ще з 1994 р., але цей процес відбувається повільно, несистемно і не завжди ефективно.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Як в українській, так і чеській літературі питанням формування та функціонування джерел права приділяється достатня увага, не залишається поза увагою і питання їх змінюваності в сучасних умовах. Менше висвітленими залишаються питання національних систем джерел права (зокрема, України та Чеської Республіки), особливо в контексті євроінтеграційних змін.

Метою й завданнями статті є виявлення деяких євроінтеграційних змін у сучасній системі джерел права Чеської Республіки та України, з'ясування стану адаптації їх до джерел права Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Аналіз сучасних систем джерел права України та Чеської Республіки, хоча і свідчить про їх подібність за низкою ознак, які притаманні системам континентального права, проте демонструє і їх відмінність, особливо це прослідковується в контексті євроінтеграційних змін.

Сучасну систему джерел права України складають нормативно-правові акти (Конституція України; конституційні закони у частині внесення змін до Конституції України; звичайні закони, в тому числі Кодекси та основи законодавства; підзаконні акти (постанови Верховної Ради України, укази та розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України та інші); нормативно-правові договори (міжнародні та колективні); правові звичаї.

До сучасної системи джерел права Чеської Республіки входять нормативно-правові акти: Конституція Чеської Республіки, конституційні закони, звичайні закони, підзаконні акти. Складовою частиною конституційної системи Чеської Республіки є Хартія основних права та свобод, затверджена конституційним законом. Важливе місце у системі джерел права займають кодекси, низка рішень Конституційного Суду Чеської Республіки, джерела права Європейського Союзу. До основних підзаконних актів Чеської Республіки відносять: рішення Президента Республіки, розпорядження (постанови) уряду, правові акти міністерств, інших адміністративних відомств та

органів місцевого територіального самоврядування. Входять до складу системи джерел права Чеської Республіки і нормативно-правові договори: міжнародні та колективні. Це офіційні джерела права, а до неофіційних – відносять: судові правові прецеденти, принципи права, правову доктрину, правові звичаї. Вони мають факультативний характер.

Процеси адаптації Чеської Республіки до права Європейського Союзу почалися ще з 1995 р.. Спочатку ці процеси здійснювалися в контексті так званої Білої книги, яка передбачала приведення до європейських правових стандартів національного законодавства у межах 23 секторів, а з 1998 р. – в контексті реалізації національної програми, яка передбачала гармонізацію чеського законодавства щодо 31 частини комунітарного права Європейського Союзу.

При цьому, слід зазначити, що комунітарне право містить велику кількість правових актів, так лише з 1952 по 1995 роки їх було створено більше 100 тисяч. Проте, лише від 2-5 % з них мали відношення для адаптації чеського законодавства до правових стандартів Європейського Союзу, адже комунітарне право не включає всі правові сфери, які регулюються національним законодавством.

Ці сфери визначені у статті 70 Договору про асоціацію між Чеською Республікою та Європейською Економічною Спільнотою [1], зокрема це: митне, банківське, податкове, частково трудове законодавство; законодавство про компанії, інтелектуальну власність, фінансові послуги, конкуренцію, енергетику, транспорт, охорону життя та здоров'я людей, навколишнього середовища, захист прав споживачів, фітосанітарна та ветеринарна політика та ін. Ця стаття містить вичерпний перелік адаптаційних сфер.

Експерти вважають, що чеське законодавство, ще в середині 90-х років відповідало правовим стандартам Європейського Союзу на 50-55 %. Проте висновки про адаптаційні програми не завжди були позитивними. І хоча у 2004 році Чеська Республіка стала державою-учасницею Європейського Союзу, але навіть у цьому році проблемними залишилися питання визнання професійної кваліфікації, транспортних шляхів, стандартів обробки харчової продукції тощо.

Для адаптації чеського законодавства до права Європейського Союзу необхідно було створити належні передумови на рівні, насамперед, Конституції Чеської Республіки. Важливу роль у цих процесах відіграв Закон №395/2001, яким були внесені зміни до Конституції Чеської Республіки [2]. Так, стаття 1 була доповнена таким змістом: «Чеська Республіка дотримується загальноновизнаних принципів міжнародного права, як і інших своїх зобов'язань». В той же час, стаття 10 Конституції Чеської Республіки була розширена текстуально і змістовно на три статті 10, 10а, 10б. Зокрема, стаття 10 передбачає, що оприлюднені міжнародні договори, згоду на ратифікацію яких дав Парламент, і які зобов'язують Чеську Республіку, є складовою частиною законодавства; якщо ж міжнародний договір встановлює інше ніж закон, то застосовується міжнародний договір.

Водночас, стаття 10а передбачає, що міжнародним договором повноваження органів влади Чеської Республіки можуть бути передані міжнародним організаціям чи інституціям. У 2001 році під цим розумілася передача повноважень Європейському Союзу, згідно установчих договорів, тобто насамперед, мова йшла про первинне право Європейського Союзу, хоча на практиці – і про правові акти вторинного права Європейського Союзу: постанови, директиви, рішення, рекомендації, висновки. Адже всі ці акти є джерелами права Європейського Союзу.

Разом з цим, уряду Чеської Республіки було надано право видавати постанови, що мають силу закону для виконання зобов'язань, по зближенню права Європейського Союзу і Чеської Республіки, які випливають із Угоди про співробітництво Чеської Республіки та ЄС і держав-учасниць.

Змінена була стаття 87 Конституції Чеської Республіки, яка визначала повноваження Конституційного Суду Чеської Республіки в частині прийняття рішень про відповідність міжнародних договорів ще до їх ратифікації чеському конституційному порядку (так званий превентивний контроль). Ратифікація міжнародного договору заборонялася доти, доки не буде усунута невідповідність (ст. 87. п. 2; ст. 89, п. 3 Конституції Чеської Республіки) [2].

Згідно ст. 95 Конституції Чеської Республіки були внесені зміни до статусу судді, який при прийнятті рішень має бути зв'язаний не лише законом, а й міжнародним договором.

За останні роки були внесені зміни і до інших законів Чеської Республіки, зокрема: «Про стимулювання інвестицій», «Про педагогічних працівників», «Про дошкільну, початкову, середню, вищу, спеціальну та інші види освіти», «Про вищу освіту», «Про муніципалітети», «Про краї», «Про службу державних службовців в адміністративних установах та винагороду державним службовцям та іншим працівникам адміністративних установ» тощо. Вони охопили сотні національних законів, які були приведені у відповідність з правом ЄС. Цей процес відбувається безперервно і до тепер, адже всі зміни чи новелізації і нині оцінюються з позицій їх відповідності правовим вимогам

Європейського Союзу. У зв'язку з цим в Уряді Чеської Республіки створений відділ узгодження із законодавством ЄС.

Як вже зазначалося, після входження Чеської Республіки до Європейського Союзу, складовою системи джерел права є джерела права Європейського Союзу: Лісабонський договір, міжнародні договори Європейського Союзу, регламенти, директиви, рішення, рекомендації відповідних інституцій Європейського Союзу, прецедентні рішення Суду Європейського Союзу. Важливе значення для розвитку системи джерел права Чеської Республіки мають і принципи права Європейського Союзу. Складовою частиною системи джерел права Чеської Республіки є і Хартія Європейського Союзу з прав людини, хоча і з деякими застереженнями.

Для сучасної системи джерел права Чеської Республіки притаманною є тенденція до зростання в ній питомої ваги джерел права Європейського Союзу, які мають пряму дію у Чеській Республіці.

Так, наприклад, митно-тарифне та нетарифне регулювання зовнішньоторговельної діяльності в Чеській Республіці здійснюється у межах загальної торговельної політики Європейського Союзу. Загальні, обов'язкові до виконання директиви Європейського Союзу, (що визначають митний тариф, податок, мито, сертифікацію та інші митні вимоги) діють в Чеській Республіці як уніфіковані для всіх держав-учасниць Європейського Союзу правила. Типова (уніфікована) процедура оформлення та типові зразки формулярів митних декларацій встановлені для всіх держав-учасниць Європейського Союзу на підставі Митного Кодексу Європейського Союзу. Хоча в Чехії є також і практика застосування національних приписів, щоправда у сфері управління непрямими податками, коли ставки визначаються законодавством Чеської Республіки.

В той же час, з 01 травня 2016 р. набирає чинності новий Митний кодекс Європейського Союзу, який буде діяти і в Чеській Республіці. Цей кодекс надає більш широкі повноваження економічним операторам, збільшує строк зберігання митних документів до 10 років, передбачає наявність митних декларацій, що подані тільки в електронному вигляді, підвищує штрафи та санкції за порушення митних процедур.

Попри пряму дію цього Кодексу, в чеське законодавство необхідно буде внести значну кількість змін та доповнень, як це вже зроблено у чинних джерелах права в інших сферах відносин.

Про все це свідчать чинні джерела права Чеської Республіки, наприклад новий Цивільний Кодекс Чеської Республіки містить перелік низки директив Ради Європейського Союзу, згідно з якими внесені зміни до цього закону чи прямо регулюється цей вид відносин.

Процес адаптації сучасної системи джерел права України до правових стандартів ЄС розпочався ще з 1994 р., з моменту підписання та набрання чинності Угоди про партнерство і співробітництво між Україною, Європейськими Співтовариствами та державами-учасницями [8]. В 1998 році Указом Президента України було затверджено «Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу» [9], одним із напрямів якої було зближення із європейською системою права.

Для забезпечення процесу адаптації була утворена Міжвідомча координаційна рада. У 1999 році Указом Президента України обов'язки з планування роботи чи адаптації законодавства України до законодавства ЄС та контролю були покладені на Міністерство юстиції України. В цьому ж році Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [10], а у 2000 році була укладена Програма інтеграції України до Європейського Союзу [11].

Вже на початку 2002 р. в Україні була прийнята значна кількість нормативно-правових актів в контексті євроінтеграції, а Верховна Рада України прийняла Закон України «Про концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС» [3], а також у 2004 році – Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [4]. Після прийняття, яких в Україні було прийнято ще понад сотню євроінтеграційних нормативно-правових актів.

Проте, як зазначають дослідники євроінтеграційних процесів в Україні ця робота ведеться несистемно та нецілеспрямовано, без врахування змін, що відбуваються у праві Євросоюзу (так, і нині не враховані зміни внесені Лісабонською угодою), без врахування сфер виключної (митний союз, правила конкуренції, внутрішнього ринку тощо), паралельної (охорона здоров'я, промисловість, освіта, культура та ін.), конкуруючої або спільної (внутрішній ринок, сільське господарство та рибальство, права споживачів, транспорт та ін.) компетенції Європейського Союзу та держав-учасниць [5, с. 644-654].

Слід також зазначити, що чинна українська правова система визначає 16 галузей, щодо яких потрібна адаптація українського законодавства, та й Закон України «Про Загальнодержавну програму

адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» 2004 р. передбачає приведення до правових стандартів понад 1000 актів [4]. Серед таких актів є насамперед нові кодекси, наприклад, Митний Кодекс України 2012 р., який уніфікував відповідно до правових стандартів Європейського Союзу поняття «митні формальності», «декларант» та ін. [6; 7].

Згідно статті 12 цього Кодексу визначається, відповідно до Митного Кодексу Європейського Союзу, статус «уповноваженого економічного оператора», а ч. 4 статті 319 – передбачається митний контроль за окремими видами творів за принципом «єдиного вікна» [6; 7]. Відповідають положення Митного кодексу України і правовим стандартам Європейського Союзу щодо механізму та форм електронного декларування [6; 7]. На жаль, всі ці зміни вносяться лише у контексті сьогочасних вимог, які необхідні для вирішення нагальних політичних завдань.

Звичайно, важливим для України є те, що держава-учасниця на момент вступу має відповідати, насамперед, політичним критеріям, але видається, що не слід забувати і про інші критерії, які є не менш вагомими для забезпечення європейського рівня розвитку.

Для посилення ефективності процесу адаптації передбачається обов'язкова експертиза законопроектів на відповідність комунітарному праву, яку з 2004 р. здійснює Міністерство юстиції України.

В той же час, хоча в Україні і аналізується щорічний стан виконання Загальнодержавної програми адаптації, проте і до нині відсутня цілісна картина того, яка питома вага законів та інших джерел права вже адаптована на сьогодні, які пріоритетні напрямки необхідно реалізовувати насамперед, чи внесено зміни у джерела права, що прийнято в попередні роки.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Все це дозволяє констатувати, що система джерел права Чеської Республіки змінювалася під впливом права Європейського Союзу більш інтенсивно, і на сьогодні вона відповідає основним правовим стандартам Європейського Союзу.

В той же час, сучасна система джерел права України не завжди відповідає європейським правовим стандартам, хоча у значну кількість нормативно-правових актів та інших джерел права вже внесені відповідні зміни. Проте, і до нині адаптація законодавства здійснюється несистемно, відсутні чіткі орієнтири цих процесів.

Нагальною є і потреба у створенні спеціалізованого органу, який би здійснював цілеспрямовану євроадаптаційну роботу та правовий моніторинг у цій сфері.

Джерела та література

1. Evropská dohoda zakládající přidružení mezi Českou republikou na jedné straně a Evropskými společenstvími a jejich členskými státy na straně druhé. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.euroskop.cz/167/sekce/asociacni-dohoda/>
2. Ústava České republiky ze dne 16 prosince 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html>.
3. Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 р. № 228-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/228-15>.
4. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>.
5. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: монографія / І. В. Яковюк. – Харків: Право, 2013. – 760 с.
6. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
7. Митний Кодекс Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kompmp.rada.gov.ua/kompmp/control/uk/doccatalog/list?currDir=47240>.
8. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_012.
9. Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 р. № 615/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/615/98>.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 16 серпня 1999 р. № 1496 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-%D0%BF>.

11. Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу від 14 вересня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00>.

Клабан В. Влияние права Европейского Союза на современные системы источников Чешской Республики и Украины. В статье осуществлен анализ современных систем источников права Чешской Республики и Украины в контексте некоторых евроинтеграционных изменений, выясняется состояние адаптации этих систем к источникам права Европейского Союза. Констатируется соответствие системы источников права Чешской Республики европейским правовым стандартам и необходимость усиления евроинтеграционных процессов в Украине, в частности предлагается определить приоритетные направления реализации адаптационных процессов, установить их четкие ориентиры, а также создать специализированный орган по адаптационной работе, в то же время проводящий правовой мониторинг этих процессов. Все это должно усилить эффективность адаптации системы источников права Украины к источникам права Европейского Союза.

Ключевые слова: источники права, система источников права, система источников права Чешской Республики, система источников права Украины, адаптация к источникам права Европейского Союза

Klaban V. The Impact of European Union Law on the Modern Law Sources System of the Czech Republic and Ukraine. The article analyzes modern systems of law sources of the Czech Republic and Ukraine in the context of European integration and changes in legal system, and sheds the light on the processes of adapting these systems to the sources of European Union law. The system of law sources of the Czech Republic has been changing intensely under the influence of EU law, and now it corresponds to the main legal standards of the European Union. However, the current system of law sources in Ukraine does not always correspond to the European legal standards, although a significant number of legal acts and other sources of law have been amended accordingly. Until now the adaptation of the Ukrainian legislature to the European norms has been realized sporadically, there is no clear indication of these processes. According to the author it is quite necessary to identify the priority areas of the Euro-adaptive processes, to establish clear guidelines, create a specialized body which could focus on Euro-adaptive activities and legal monitoring in this area.

Key words: sources of law, system of law sources, the system of law sources of the Czech Republic, the system of law sources in Ukraine, adaptation to the sources of European Union law.

УДК 343.43(477:061.1ЄЄ)

О. Наумова

Регламентация відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини у законодавстві України та окремих країн Європейського Союзу: порівняльний аспект

У статті досліджуються питання особливостей встановлення та диференціації кримінальної відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини у ст. 146 КК України та в законодавстві окремих країн Європейського Союзу. За результатами дослідження визначено основні підходи до законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Надано характеристику кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак цього злочину. На підставі отриманих результатів сформульовано пропозиції щодо вдосконалення ст. 146 КК України.

Ключові слова: злочини проти волі особи, право на свободу, кримінально-правова охорона, позбавлення волі, викрадення людини.

Постановка наукової проблеми та її значення. У ст. 29 Конституції України закріплено положення, згідно з яким кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Право на свободу гарантується також на міжнародному рівні, зокрема, передбачено у ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Кримінально-правова охорона зазначеного

права забезпечується встановленням окремих статей Розділу III Особливої частини КК України «Злочини проти волі, честі та гідності особи». До них відноситься, зокрема, ст. 146 КК України, що встановлює відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини.

У зв'язку із ратифікацією Верховною Радою України у 2014 року договору про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (ЄС) гостро постає питання інтеграції правової системи до стандартів ЄС, удосконалення вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність з урахуванням досвіду зарубіжних країн, що є членами ЄС. Одним із найголовніших напрямів такої діяльності є удосконалення норм, які забезпечують кримінально-правову охорону основоположним правам людини, серед яких чільне місце займає право на свободу.

Тому дослідження законодавства про кримінальну відповідальність зарубіжних країн в контексті з'ясування особливостей регламентації відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини надасть можливість встановити способи нормативного закріплення кримінально-правової охорони права на свободу у країнах ЄС, порівняти їх із національним законодавством про кримінальну відповідальність та сформулювати пропозиції щодо удосконалення ст. 146 КК України.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблемним питанням кримінально-правової охорони права на свободу присвячені праці таких науковців, як М. О. Акімов, О. О. Володіна, З. А. Загинеї, В. А. Козак, В. Г. Кундеус, Я. Г. Лизогуб, В. С. Наливайко, А. М. Орлеан, А. С. Політова та інші. Проте не було предметом окремого дослідження питання особливостей регламентації відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини у законодавстві України та окремих країн ЄС.

Мета і завдання статті. Метою цієї статті є порівняльне дослідження особливостей регламентації відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини у законодавстві України та окремих країн ЄС. Для порівняльного аналізу встановлення відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини доцільно проаналізувати законодавство про кримінальну відповідальність таких країн: Королівство Нідерланди, Королівство Норвегія, Королівство Іспанія, Королівство Швеція, Королівство Данія, Швейцарська Конфедерація, Республіка Болгарія, Республіка Польща, Республіка Франція, Республіка Сан-Марино, Федеративна Республіка Німеччина (ФРН).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В Особливій частині КК України відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини встановлена у розділі III «Злочини проти волі, честі та гідності особи». В аналізованих нами Кримінальних кодексах окремих країн-членів ЄС аналогічна норма (норми) закріплено у таких розділах (главах): КК Республіки Польща (ст. 189) розміщена у главі XXIII «Злочини проти свободи» [1]; КК ФРН (статті: 234, 234а, 235, 239, 239а) у розділі 18 «Карані діяння проти особистої свободи» [2]; КК Республіки Франція (статті 224-1, 224-2, 224-3, 224-4, 224-5) у Главі IV «Посягання на свободу людини», розділ I «Про викрадення та незаконне позбавлення свободи» [3]; КК Королівства Нідерланди (статті 282, 283) у Розділі XVIII «Злочини проти свободи особи» [4]; КК Королівства Норвегія (статті 223, 226) у главі 21 «Злочини проти особистої свободи» [5]; КК Республіки Болгарія (статті 142, 142а, 143а) у розділі IV «Викрадення та незаконне позбавлення свободи» [6]; КК Королівство Швеція (статті 1, 2) глави 4 «Про злочини проти свободи і громадського спокою» [7]; КК Швейцарської Конфедерації (статті 183, 184) у Розділі 4 «Злочини та проступки проти свободи» [8]; КК Республіки Сан-Марино (статті: 169, 170, 176) у главі II «Злочини проти свободи особи» [9]; КК Королівство Іспанія (статті: 163, 165, 166, 167, 168) у главі I «Незаконне переслідування та викрадення» розділу VI «Злочини проти свободи особи» [10]; КК Королівства Данія (статті 260, 261, 262) у главі 26 «Злочини проти особистої свободи» [11]. Таким чином, можемо зробити висновок про те, що у всіх проаналізованих кримінальних кодексах родовим об'єктом незаконного позбавлення волі або викрадення людини виступає саме право на свободу людини, а не волю, як це передбачено у Розділі III Особливої частини КК України.

Варто зазначити, що на доцільності зміни назви розділу III Особливої частини КК України та визначення цієї назви як «Злочини проти свободи особи» наголошує О. О. Володіна [12. с. 6]. На нашу думку варто підтримати вказану наукову позицію, додатковою аргументацією якої є визначення родового об'єкта злочинів, аналогічних до ст. 146 КК України, у кримінальних кодексах зарубіжних країн саме у такий спосіб. В контексті наведеного також варто вказати, що зміна назви Розділу III Особливої частини КК України означатиме також необхідність внесення змін до назви та диспозиції ст. 146 КК України із заміною понять «незаконне позбавлення волі» на «незаконне позбавлення свободи». При цьому необхідно враховувати, що статті розділу III Особливої частини КК України забезпечують кримінально-правову охорону конституційного права на свободу та особисту

недоторканість. За визначенням А. С. Політової, злочином проти свободи особи визнається суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом та спрямоване на позбавлення або обмеження свободи особи й порушення її особистої недоторканності [13, с. 6]. Таким чином, відповідні зміни сприятимуть єдності термінології ст. 29 Конституції України з назвою розділу III Особливої частини КК України та ст. 146 КК України.

Відповідно до диспозиції ч. 1 ст. 146 КК України відповідальність настає за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Таким чином, відповідальність за самостійні види позбавлення свободи не диференційована. У законодавстві аналізованих нами зарубіжних країн відповідальність за незаконне позбавлення свободи (у жодній із аналізованих країн ЄС не встановлена відповідальність за позбавлення волі) регламентована таким чином:

1) відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини настає за однією статтею кримінального кодексу, зокрема: за ч. 1 ст. 189 КК Республіки Польща настає відповідальність позбавлення свободи людини, при цьому не виокремлюється поняття «викрадення» людини. У ч. 1 ст. 282 КК Королівства Нідерланди настає відповідальність особи, яка умисно, незаконно позбавляє або продовжує позбавляти іншу особу її свободи. Суб'єктом цього злочину також визнається особа, яка умисно надає місце (сховище) для такого незаконного позбавлення свободи. За ч. 1 ст. 283 КК Королівства Норвегія підлягає кримінальній відповідальності особа, яка незаконно позбавляє свободи іншу особу або причетна до цього. За ч. 1 ст. 261 КК Королівства Данія підлягає відповідальності будь-яка особа, яка позбавляє свободи іншу особу. За ч. 1 ст. 183 КК Швейцарської Конфедерації настає відповідальність за незаконне захоплення особи або утримання її в умовах несвободи, або вчинене іншим чином незаконне позбавлення свободи, за викрадення особи з використанням насильства, погрози або обману. За ст. 169 КК Республіки Сан-Марино, що має назву «Викрадення людини», відповідальність настає за обмеження свободи, ненадання свободи, або позбавлення свободи. У ст. 224-1 КК Республіки Франція відповідальність настає за арешт, викрадення, затримання або незаконне позбавлення свободи, вчинене без дозволу органів влади за відсутністю випадків, прямо передбачених законом;

2) відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини настає за різними статтями кримінального кодексу, зокрема: відповідно до ст. 2 глави 4 КК Королівства Швеція відповідальність настає за викрадення, утримання в неволі будь-кого або незаконне позбавлення свободи в інший спосіб. При цьому, у ст. 1 цієї глави встановлено відповідальність за викрадення людини з метою викупу у випадках, коли особа захоплює та викрадає або позбавляє свободи дитини або будь-яку іншу особу з наміром завдати йому чи їй тілесні ушкодження або шкоду здоров'ю, або примусити його чи її працювати, або з метою вимагання. Таким чином, у КК Королівства Швеція диференційована відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини у різних статтях.

Згідно статей розділу IV КК Королівства Іспанія відповідальність за ст. 163 настає за утримання іншої людини в неволі, позбавляючи його свободи. У ст. 164 встановлено відповідальність за викрадення людини з вимогою виконати певні дії для її звільнення. У нормах КК Республіки Болгарія відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини також диференційована: у ст. 142 встановлена відповідальність за викрадення людини та незаконне позбавлення свободи; у ст. 142а цього кодексу встановлено відповідальність за незаконне позбавлення будь-кого свободи. У КК ФРН відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини встановлена у трьох різних статтях: ст. 239 (відповідальність настає за позбавлення свободи, тобто поміщення особи в тюрму або позбавлення свободи будь-яким іншим способом); ст. 235 (викрадення неповнолітніх); ст. 239а (викрадення, поєднане з вимаганням, відповідальність настає за викрадення людини або захоплення людини з метою примусити потерпілого здійснити певні дії як умову визволення, або з метою вимагання).

Таким чином, окремі із аналізованих країн ЄС розмежовують відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини на рівні окремих статей (Королівства Швеція, Королівства Іспанія, Республіка Болгарія, ФРН). В інших аналізованих країнах-членах ЄС відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення встановлена у одній статті.

Слід зазначити, що в законодавстві Швейцарської Конфедерації (ст. 183) та ФРН (ст. 234) у диспозиціях відповідних статей також встановлюється відповідальність за захоплення людини як альтернативне поняття до «викрадення». Наприклад, за ст. 234 КК ФРН настає відповідальність особи, яка шляхом насильства або обману захоплює іншу людини з метою поставлення такої особи в безпорадний стан. За цією статтею також настає відповідальність за окремі форми торгівлі людьми, проте торгівля людьми не є предметом цього дослідження. Разом з тим, законодавець ФРН розрізняє

поняття «торгівля людьми» та «захоплення людини». У юридичній літературі щодо визначення поняття викрадення зазначається, що: «викрадення людини передбачає сукупність послідовно вчинюваних дій: заволодіння людиною, вчиненого будь-яким способом; переміщення (віддалення) потерпілого з місця його перебування; подальше можливе тримання особи проти її волі та бажання. Причому тільки заволодіння людиною та переміщення її з місця перебування є обов'язковими ознаками об'єктивної сторони» [12, с. 7]. Отже, поняття «захоплення» людини у диспозиції ст. 146 КК України є складовою частиною поняття «викрадення» людини.

Зазначимо, що злочин, передбачений у ст. 146 КК України може бути вчинено із суб'єктивної сторони за наявності вини у формі умислу. При цьому відповідальність за необережне незаконне позбавлення свободи відсутня. Натомість, в окремих кримінальних кодексах країн ЄС встановлена відповідальність за позбавлення свободи за наявності необережної форми вини. Так, у ст. 283 КК Королівства Нідерланди встановлено відповідальність особи, яка з недбалості чи необережності відповідальна за незаконне позбавлення свободи або за продовження незаконного позбавлення свободи. Кваліфікуючими ознаками цієї статті визнаються дії, що спричинили тяжке тілесне ушкодження або смерть потерпілого. У ст. 262 КК Королівства Данія встановлено відповідальність особи, яка внаслідок грубої необережності вчиняє незаконне позбавлення свободи. Також, до прикладу, у ст. 226 КК Королівства Норвегія встановлена відповідальність особи, винної в позбавленні іншої особи свободи, яке винна особи безпідставно вважає законним, або у випадку проведення затримання без дотримання визначеної законодавством процедури у випадках, коли особа могла провести затримання відповідно до порядку, встановленого законодавством. За цією статтею також настає відповідальність особи, яка є причетною до таких дій. Таким чином, в законодавстві окремих країн-членів ЄС відповідальність диференційована за ознакою форми вини.

У ч. 2 ст. 146 КК України закріплено декілька кваліфікуючих ознак незаконного позбавлення волі або викрадення людини. Зокрема, до них відносяться: 1) вчинені щодо малолітнього. Кваліфікуючу ознаку за спеціальними ознаками потерпілого закріплено у ч. 2 ст. 183 КК Швейцарської Конфедерації; у ст. 165 КК Королівства Іспанія (якщо потерпілий неповнолітній); у ч. 2 ст. 142 КК Республіки Болгарія (якщо потерпілий не досяг 16-ти років при викраденні; у ч. 2 ст. 142а – якщо потерпілий не досяг 18-років при незаконному позбавленні свободи); у ст. 224-5 КК Республіки Франція (якщо потерпілий не досяг 15-ти років). У ст. 235 КК ФРН встановлено відповідальність за викрадення неповнолітніх, зокрема особу до 18-ти років, дитину, якщо викрадач не є родичем дитини. У зазначеній статті виокремлено такі кваліфікуючі ознаки: (викрадення неповнолітнього з метою переправлення за кордон; з корисливих мотивів; що спричинило шкоду здоров'ю або смерть потерпілого).

Отже, можемо зробити висновок, що у законодавстві більшості країн-членів ЄС кваліфікуючою ознакою незаконного позбавлення свободи визнається неповнолітній, а не малолітній. Враховуючи наведене, необхідним видається встановити у ч. 2 ст. 146 КК України відповідальність за вчинення діяння щодо неповнолітнього.

2) з корисливих мотивів. Закріплено лише у ст. 184 КК Швейцарської Конфедерації (вчинене з метою викупу); у ч. 2 ст. 261 КК Королівства Данія (незаконне позбавлення свободи з метою отримання прибутку).

3) щодо двох чи більше осіб. Встановлена у ст. 142 КК Республіки Болгарія (злочин вчинено щодо двох і більше осіб); у ст. 224-3 КК Республіки Франція (щодо кількох осіб).

4) за попередньою змовою групою осіб. Встановлена у ст. 142 КК Республіки Болгарія (злочин вчинено двома і більше особами).

5) способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого. Таку кваліфікуючу ознаку встановлено у ч. 2 ст. 142а КК Республіки Болгарія (вчинення способом, що має характер мучення або небезпечним для здоров'я потерпілого).

6) таке, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань. Передбачено у: (ст. 184 КК Швейцарської Конфедерації (жорстоке поводження з потерпілим); ч. 2 ст. 189 КК Республіки Польща (якщо позбавлення свободи було поєднано з особливим мученням потерпілого); у ч. 2 ст. 223 КК Королівство Норвегія (спричинення потерпілому значних страждань або значної фізичної шкоди); ч. 2 ст. 142 КК Республіки Болгарія (з особливою жорстокістю); ст. 224-2 КК Республіки Франція.

7) із застосуванням зброї. Така кваліфікуюча ознака закріплена у ч. 2 ст. 142 КК Республіки Болгарія (лише щодо викрадення людини).

8) здійснюване протягом тривалого часу. Щодо визначення змісту кваліфікуючої ознаки ст. 146 КК України слід зазначити, що ознака «протягом тривалого часу» є оцінною та з огляду на

відсутність визначених в законі часових критеріїв підлягає встановленню в кожному конкретному випадку. Слід зазначити, що З. А. Загинеї, на підставі аналізу окремих вироків за ч. 2 ст. 146 КК України встановила, що суди визначають поняття «тривалий час» по-різному, зокрема таким часом визнається позбавлення волі (20-30 хв., 1 год., 4 год., 8 год., 11 год., 1 доба, 2, 4, 6, 7 діб, 4 місяці) [14, с. 358 – 359]. Таким чином, судова практика показує надмірно широке тлумачення такої кваліфікуючої ознаки, що в першу чергу пов'язано з відсутністю критеріїв визначення такого часу. При цьому, на думку З. А. Загинеї: «не можна тлумачити тривалий час як кваліфікуючу ознаку незаконного позбавлення волі або викрадення людини лише з використанням об'єктивних темпоральних критеріїв. Адже на сприйняття його тривалості будуть впливати чинники суб'єктивного характеру (наприклад, вік, захворювання особи, умови тримання)» [14, с. 359]. Ми цілком погоджуємося із такою позицією, проте для удосконалення кваліфікації за ч. 2 ст. 146 КК України необхідно конкретизувати зміст поняття «тривалий час». До прикладу, О. О. Володіна пропонує диференціювати відповідальність за незаконне позбавлення волі та за викрадення людини та встановити як кваліфікуючу ознаку викрадення людини, що поєднане з триманням потерпілого понад семи діб (варіант: поєднане з триманням потерпілого протягом тривалого часу) [12, с. 18].

У проаналізованих нами кримінальних кодексах таку кваліфікуючу ознаку містять: ч. 2 ст. 223 КК Королівства Норвегія (якщо позбавлення сподоби тривало більше одного місяця); ч. 2 ст. 261 КК Королівства Данія (якщо позбавлення свободи було довготривалим); ст. 184 КК Швейцарської Конфедерації (позбавлення свободи продовжувалось більше 10-ти діб); у ч. 2 ст. 189 КК Республіки Польща (позбавлення свободи продовжувалось більш ніж 7 діб); у ч. 3 ст. 163 КК Королівства Іспанія (позбавлення свободи понад 15 діб); у ч. 2 ст. 142а КК Республіки Болгарія (позбавлення свободи понад 2 доби); у ч. 2 ст. 239 КК ФРН (позбавлення свободи більше одного тижня).

Отже, можемо зробити висновок, що у законодавстві країн-членів ЄС мінімальні часові критерії визначення поняття «тривалий час» різняться від двох діб до одного місяця. Тому, вважаємо необхідним встановити, що під тривалим часом у ч. 2 ст. 146 КК України слід розуміти позбавлення свободи на строк більше семи діб (за прикладом ФРН та Республіки Польща).

До особливо кваліфікуючих ознак ст. 146 КК України віднесено:

1) вчинення таких діянь організованою групою. Встановлено у ст. 224-3 КК Республіки Франція (організована банда); у ч. 3 ст. 223 КК Королівства Норвегія встановлено відповідальність для особи, яка вступила у змову з іншою особою для вчинення незаконного позбавлення свободи. У ст. 168 КК Королівства Іспанія встановлена відповідальність за підбурювання, змову або пропозицію вчинити незаконне позбавлення свободи або викрадення особи. У ч. 2 ст. 142 КК Республіки Болгарія (злочин вчинено особою, яка бере участь в злочинній групі або організації, або діє на замовлення такої групи або організації).

2) спричинення тяжких наслідків. Закріплено у ст. 184 КК Швейцарської Конфедерації (спричинення значної шкоди здоров'ю потерпілого); у ч. 2 ст. 142 КК Республіки Болгарія (значні тяжкі наслідки); у ст. 282 КК Королівства Нідерланди – тяжке тілесне ушкодження (ч. 2) або смерть потерпілого (ч. 3). У ч. 2 ст. 223 КК Королівство Норвегія (спричинення потерпілому шкоду здоров'ю, або ж що призвело до його смерті). У ч. 3 ст. 239а КК ФРН (смерть потерпілого при викраденні), у ч. 2, 3 ст. 239 – шкода здоров'ю або смерть при незаконному позбавленні свободи. У ст. 224-2 КК Республіки Франція – шкода здоров'ю або хронічне захворювання потерпілого внаслідок незаконного позбавлення свободи.

У проаналізованих нами КК країн ЄС у відповідних статтях встановлюються окремі кваліфікуючі ознаки, що не передбачені у ч. 2 ст. 146 КК України. До них належать: 1) незаконне утримання як психічно хворого у відповідному лікувальному закладі (ч. 2 ст. 261 КК Королівства Данія; ч. 2 ст. 142а Республіки Болгарія); 2) щодо недієздатної особи: ч. 2 ст. 183 КК Швейцарської Конфедерації (викрадення особи, яка не здатна усвідомлювати характер та наслідки своїх дій, або особи, яка перебуває в безпорадному стані); 3) службовими особами: ст. 165 КК Королівства Іспанія (винний вчинив незаконне позбавлення свободи під видом службової особи, або злочин вчинено службовою особою під час виконання нею своїх обов'язків. У ч. 2 ст. 142 КК Республіки Болгарія (викрадення вагітної жінки, або особи, яка має міжнародний захист; службовою особою міністерства внутрішніх справ, з метою переміщення до іноземної країни). У ст. 224-4 КК Республіки Франція кваліфікуючою ознакою визнається незаконне позбавлення свободи, вчинене для приготування до злочину або полегшення його вчинення.

Слід зазначити, що більшість із наведених кваліфікуючих ознак незаконного позбавлення свободи, що встановлені у законодавстві країн-членів ЄС та відсутні у ст. 146 КК України, охоплюються іншими статтями Особливої частини КК України. Разом з тим, вважаємо доцільним

використати досвід законодавця Республіки Франція та встановити у ч. 2 ст. 146 КК України додаткову кваліфікуючу ознаку, а саме: незаконне позбавлення свободи або викрадення людини, вчинене для приготування до злочину або полегшення його вчинення.

У ст. 234а КК ФРН як окремих склад злочину встановлено відповідальність за насильницьке вивезення особи за територію країни або перешкоджання повернення такої особи з-за кордону. Варто зазначити, що, наприклад, у рішенні Європейського Суду з прав людини від 10 травня 2001 року у справі «Кіпр проти Туреччини» цей міжнародний судовий орган встановив порушення статті 1 Протоколу № 1 (захист права власності) до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що триває й досі, у зв'язку з позбавленням греків-кіпріотів, що мають власність на півночі Кіпру, можливості доступу, управління, використання та володіння своїм майном, а також будь-якої компенсації за втручання у їхні права власності, а також можливості повернутися на відповідну спірну територію [15]. Таким чином, перешкоджання повернення на територію країни, або ж на територію місця проживання є порушення прав людини. Зазначимо, що в аспекті збройних конфліктів, наявності тимчасово окупованих територій, в яких громадяни країни можуть як насильно вивозитися із території країни, так і незаконно утримуватися за її межами, що перешкоджає поверненню на територію проживання, такі дії можуть бути визнані окремим злочином проти свободи особи.

На нашу думку, враховуючи наявність кількох тимчасово окупованих територій та триваючою збройною агресією Російської Федерації, доповнення Розділу III Особливої частини КК України відповідною статтею посилить кримінально-правову охорону права на свободу, адже вищезазначені дії є відмінними від поняття «торгівля людьми».

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Враховуючи наведене, вважаємо, що оскільки родовим об'єктом злочинів, аналогічних до ст. 146 КК України, у всіх кримінальних кодексах проаналізованих зарубіжних країн виступає саме право на свободу людини, а не волю, доцільно у назві Розділу III Особливої частини КК України поняття «воля» замінити на поняття «свобода». Аналогічні зміни необхідно внести до диспозиції ст. 146 КК України.

На основі позитивного досвіду окремих країн-членів ЄС пропонуємо встановити ч. 2 ст. 146 КК України додаткову кваліфікуючу ознаку, а саме: незаконне позбавлення свободи або викрадення людини, вчинене для приготування до злочину або полегшення його вчинення; замінити поняття «малолітній» на поняття «неповнолітній», конкретизувати ознаку «протягом тривалого часу» як таку, що означає строк більше семи діб.

Враховуючи наявність кількох тимчасово окупованих територій та триваючою збройною агресією Російської Федерації, з урахуванням зарубіжного досвіду ФРН, вважаємо необхідним доповнити Розділ III Особливої частини КК України новою статтею, що встановлюватиме відповідальність за насильницьке вивезення особи за територію країни до іноземної держави (або тимчасово окупованої території) або перешкоджання повернення такої особи з-за кордону (з тимчасово окупованої території) за відсутності ознак торгівлі людьми.

Отримані висновки сприятимуть подальшому дослідженню проблемних питань кримінально-правового захисту права на свободу людини з урахуванням зближення правової системи України з країнами-членами ЄС.

Джерела та література

1. Уголовный кодекс Республики Польша. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 234 с.
2. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 524 с.
3. Уголовный кодекс Франции. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 650 с.
4. Уголовный кодекс Голландии. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 510 с.
5. Уголовное законодательство Норвегии. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 375 с.
6. Уголовный кодекс Республики Болгария. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001 – 298 с.
7. Уголовный кодекс Швеции. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 320 с.
8. Уголовный кодекс Швейцарии. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 350 с.
9. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002 – 253 с.
10. Уголовный кодекс Испании. Под редакцией и с предисловием доктора юридических наук, профессора Н. Ф. Кузнецовой и доктора юридических наук, профессора Ф. М. Решетникова. – М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 1998. – 218 с.
11. Уголовный кодекс Дании. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001 – 230 с.
12. Володіна О. О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину) / автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. О. Володіна. – Харків, 2003. – 22 с.

13. Політова А. С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України / Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. С. Політова. – Київ, 2007. – 22 с.
14. Загиней З. Кримінально-правова герменевтика: монографія/ З. Загиней. – К.: Видавничий дім «АртЕк», 2015. – 380 с.
15. Рішення Європейського суду з прав людини від 10 травня 2001 р. у справі «Кіпр проти Туреччини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=381>.

Наумова О. Регламентация ответственности за незаконное лишение свободы или похищение человека по законодательству Украины и отдельных стран Европейского Союза: сравнительный аспект. В статье исследуются вопросы установление и дифференциации уголовной ответственности за незаконное лишение свободы или похищение человека в ст. 146 УК Украины и в законодательстве отдельных стран Европейского Союза. По результатам исследования предложено в названии Раздела III Особенной части КК Украины понятия «воля» заменить на понятие «свобода». Аналогичные изменения необходимо внести в диспозицию ст. 146 КК Украины. Обосновано необходимость дополнения чст. 146 КК Украины квалифицирующим признаком а именно: незаконное лишение свободы или похищение человека, совершенное для приготовления к преступлению или облегчению его совершения; заменить понятие «малолетний» на понятие «несовершеннолетний», конкретизировать признак «в течение длительного времени» как такой, что продолжается больше семи суток. Также необходимо дополнить Раздел III УК Украины статьей что будет устанавливать ответственность за насильственный вывоз лица за территорию страны в иностранное государство (или временно оккупированную территорию) или препятствие возвращения такого лица из-за границы (из временно оккупированной территории) при отсутствии признаков торговли людьми.

Ключевые слова: преступления против свободы личности, право на свободу, уголовно-правовая охрана, лишение свободы, похищение человека.

Naumova O. Regulation of the Responsibility for the Illegal Imprisonment or Kidnapping in the Legislature of Ukraine and Some Countries of the European Union: a Comparative Aspect. The article considers the establishment and differentiation of criminal responsibility for the illegal imprisonment or kidnapping in the art.146 of the Criminal Code of Ukraine and the legislation of certain EU countries. The author suggested to replace the concept of «the will» by the concept of «freedom» in the title of Section III of the Special Part of Criminal Code of Ukraine. The author substantiated the necessity of some additions to art.146 of Criminal Code of Ukraine concerning qualifying characteristics, namely: illegal imprisonment or kidnapping – committed for the preparation of the crime or facilitating its commission; replace the term «minor» by the term «juvenile», specify the attribute «for a long time» as such, that lasts for more than seven days. It is also necessary to supplement the Section III of the Criminal Code with the Article that would establish responsibility for the forcible removal of a person from the country to the territory of a foreign state (or temporarily occupied territory), or preventing the return of such persons from abroad (from the temporarily occupied territory), in the case when there is no evidence of human trafficking.

Key words: crimes against personal freedom, the right to freedom, the criminal-legal protection, imprisonment, kidnapping.

Кримінально-правове значення суспільної безпеки

Проведено аналіз кримінально-правового значення суспільної безпеки у сфері суспільно-правової свідомості, нормотворення та правозастосування. Автор вважає, що суспільна безпека не властива адміністративним правопорушенням. Відповідно, суспільно небезпечними є лише злочини. Ступінь суспільної безпеки являє собою умову, що робить злочин більш або менш суспільно небезпечним. За висновком автора є дві підстави кримінальної відповідальності, які виступають в єдності: перша матеріальна підстава – суспільно небезпечне діяння як факт об'єктивної реальності і друга юридична підстава – діяння, що містить ознаки складу злочину, вказані в кримінально-правовій нормі. Суспільна безпека покладена в основу класифікації злочинів за ступенем тяжкості, яка відображена у ст. 12 КК України, де ступінь тяжкості виступає як показник типового рівня суспільної безпеки злочинів, що відображено через санкції кримінально-правових норм.

Ключові слова: злочин, суспільна безпека, суспільна шкідливість, малозначне діяння, адміністративне правопорушення, склад злочину.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поняття злочину є одним із центральних у кримінальному праві та містить ознаки, які дозволяють віднести те чи інше діяння до категорії злочинів, відмежувати злочини від інших правопорушень та від правомірних діянь. Таким чином, дослідження поняття злочину загалом та його ознак зокрема має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Для всебічного кримінально-правового аналізу суспільної безпеки як ознаки поняття злочину необхідно проаналізувати кримінально-правове значення суспільної безпеки у сфері суспільно-правової свідомості, нормотворення та правозастосування.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема суспільної безпеки кримінально-правовою наукою вивчається віддавна. Дослідженню поняття злочину та окремих його ознак присвячено значну кількість ґрунтовних наукових праць. Певна увага приділялася і аналізу ключової ознаки цього поняття – суспільній небезпеці, що відображено у публікаціях Я. М. Браїніна, Н. Д. Дурманова, І. Ю. Карпушевої, В. М. Киричка, А. П. Козлова, Ю. І. Ляпунова, А. Н. Миколенка, В. О. Навроцького, А. А. Піонтковського, В. І. Смирнова, А. Н. Траїніна, Л. Шуберта, Н. С. Юзікової. Однак, у працях цих науковців детально не досліджувалося кримінально-правове значення суспільної безпеки. Окремі аспекти цього питання досліджували Д. С. Азаров, В. Борисов, Е. В. Епифанова, І. Коліушко П. Л. Фріс та інші. Проте ніхто з авторів комплексно не досліджував кримінально-правове значення суспільної безпеки.

Мета й завдання статті. Дослідити кримінально-правове значення суспільної безпеки у сфері суспільно-правової свідомості, нормотворення та правозастосування.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На сьогоднішній день ведуться бурхливі дискусії з приводу того, чи є необхідним матеріальне поняття злочину, центральною ознакою якого виступає суспільна безпека, чи варто піти шляхом більшості зарубіжних держав, виключивши суспільну безпеку як ознаку злочину, перейти до формального поняття злочину [5, с. 3]. Для вирішення цього питання необхідно з'ясувати кримінально-правове значення суспільної безпеки як ознаки поняття злочину.

Суспільна безпека, залежно від того, якої сфери суспільного життя стосується, оцінюється щонайменше на трьох рівнях:

- 1) у сфері суспільно правової свідомості;
- 2) у сфері нормотворення;
- 3) у сфері правозастосування.

У сфері суспільно правової свідомості суспільна безпека виражає матеріальну сутність злочину і пояснює, чому те чи інше діяння визнається злочином [9, с. 93]. Суспільство не ґрунтується на законі, а навпаки, закон повинен ґрунтуватися на суспільстві, він повинен виражати його загальні інтереси і потреби [14, с. 19]. Закони про кримінальну відповідальність можуть адекватно відображати суспільну потребу або недостатньо відповідати цій потребі, досягати чи не досягати поставлених законодавцем цілей. Отже, великого значення набувають встановлення відповідності кожної кримінально-правової норми потребам суспільства та констатація ефективності її дії. Повний

відрив, протиставлення соціального і правового, їх розгляд як не пов'язаних та взаємовиключних одне одного понять – означали б позбавлення кримінально-правових досліджень соціального статусу, повернення науки кримінального права на шлях коментаторства і тлумачення окремих правових норм та інститутів [3, с. 186].

Правосуддя в Україні має здійснюватися на засадах принципів справедливості та індивідуалізації кримінальної відповідальності, за яких формальний момент – кримінальна протиправність типового діяння – не може превалювати над фактичним – відсутністю суспільної небезпеки конкретного діяння [13, с. 34-35]. Оскільки суб'єктами оцінки є люди, яким властиво помилятися, вона може і суттєво розходитися із справжньою суспільною небезпекою того чи іншого злочину [8, с. 43].

Ознака протиправності злочину вторинна по відношенню до суспільної небезпеки, а не навпаки, але разом з тим що протиправність, як заборона певного діяння, не завжди співпадає з суспільною небезпекою по об'єму, і навіть відзначає залежність визначення поняття злочину від волі законодавця [2, с. 19]. Тільки при соціально обумовленій криміналізації можна досягнути відповідності протиправності діяння його суспільній небезпеці [2, с. 21].

Цінності, виходячи з яких визначається суспільно небезпечна поведінка, в кримінальному праві функціонують саме в силу існування останньої. І це не перебільшення. Так, якщо в нормі чи в правозастосовному акті належним чином не відображена реальна суспільна небезпека відповідного діяння, то про повну реалізацію таких принципів, як справедливість, рівність, законність, а часто також гуманізм і винність, говорити не доводиться [9, с. 85]. Таким чином, зв'язок принципів і суспільно небезпечної поведінки має важливе значення.

У сфері нормотворення суспільна небезпека є підставою криміналізації та декриміналізації діянь. Вона виступає основною об'єктивною передумовою для встановлення кримінально-правової заборони на вчинення діянь того чи іншого виду та для виключення діяння з числа злочинів, коли відпали підстави для його криміналізації.

Дана категорія створюється самим законодавцем, який на власний розсуд надає діянню такої властивості. Законодавець вирішує і встановлює, які діяння є небезпечними для суспільства. Але хіба ж це означає, що він на власний розсуд оцінює діяння певного виду наділяючи їх такою матеріальною властивістю, якої у них взагалі немає [8, с. 27].

Законодавець вольовим актом не «створює» суспільну небезпеку, тому що вона існує об'єктивно. Закон лише «протоколює» (закріплює) її в нормі права [8, с. 33]. Перш ніж той чи інший акт поведінки буде визнаний правопорушенням, його суспільну небезпеку оцінює законодавець як достатню для визнання діяння злочином чи проступком. Оціночний характер нормотворчого процесу, не завжди вільного від шохвилинних політичних чи інших поглядів, що виражають інтереси окремих верств населення, труднощі встановлення соціальної ознаки правопорушень дозволяють припустити як існування не охопленого правом масиву суспільно небезпечної поведінки, так і наявність діянь, визнаних суспільно небезпечними виключно розсудом законодавця [9, с. 107].

Суспільна небезпека діянь не є раз і назавжди усталеним поняттям. В певних умовах ступінь суспільної небезпеки знижується до таких мінімальних меж, що за оцінкою законодавця саме діяння того чи іншого виду втрачає властивість суттєво порушувати інтереси суспільства. В цьому випадку воно взагалі виводиться з кола правопорушень і починає підлягати регулюючому впливу лише соціальних норм. Якщо ж встановлюється різке зниження ступеня суспільної небезпеки діянь певного виду, які, однак не втрачають якісної визначеності, вони переводяться в галузевий клас менш небезпечних правопорушень, наприклад із категорії злочинів в категорію адміністративних правопорушень [8, с. 33].

Переоцінка суспільної небезпеки здійснюється постійно під впливом певних негативних чи позитивних факторів (істотних обставин), які об'єктивно обумовлюють необхідність криміналізації (або, навпаки, декриміналізації) того чи іншого діяння [13, с. 8].

У сфері правозастосування суспільна небезпека враховується під час вирішення питань диференціації (кваліфікації злочинів: відмежування їх від інших правопорушень, від діянь, що через малозначність не становлять суспільної небезпеки, розмежування злочинів як таких) та індивідуалізації кримінальної відповідальності.

У теорії кримінального права залишилися невирішеними питання про те чи властива суспільна небезпека тільки злочинам чи й іншим правопорушенням, передбаченим нормами інших галузей права, а також антисуспільним проступкам, які регулюються нормами моралі. Можна виділити наступні позиції:

1. Суспільна небезпека є ознакою будь-якого правопорушення. Суть її полягає в тому, що суспільна небезпека є притаманна всім без виключення діянням, які отримали негативну оцінку з боку суспільства та зазнали суспільного осуду, аргументуючи це тим, що за її відсутності відпадають підстави притягти громадянина до юридичної відповідальності.

На думку Ю. І. Ляпунова, будь-яким правопорушенням, незалежно від того якою самостійною галуззю права вони безпосередньо передбачені, органічно властива якісно однорідна антисоціальна здатність заподіювати шкоду суспільним відносинам, хоча ступінь їх небезпеки суттєво не співпадає за своїми кількісними параметрами [8, с. 31]. Тобто, зрозуміло, що діяння, які посягають на суспільні відносини, що регулюються і охороняються іншими галузями права відрізняються за ступенем суспільної небезпеки.

2. Суспільна небезпека властива окремим видам правопорушень. Загальноприйнятим є те, що суспільно небезпечними діяннями визнаються злочини і адміністративні правопорушення. Той факт, що суспільно небезпечними діяннями є тільки злочини, спростовується, зокрема, положенням ч. 2 ст. 1 КК, де зазначено, що «Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами» [13, с. 18].

В кримінально-правовій літературі думки науковців з приводу того чи володіє адміністративне правопорушення властивістю суспільної небезпеки розділилися на наступні основні позиції:

а) адміністративні правопорушення наділені ознакою суспільної небезпеки і відрізняються від злочинів лише ступенем суспільної небезпеки;

б) адміністративні правопорушення є шкідливими для суспільства, але не суспільно небезпечними;

в) окремі адміністративні правопорушення є суспільно небезпечними, а інші такими не є [4, с. 84].

Для обґрунтування першої позиції наводяться наступні аргументи:

1) відсутність ознаки суспільної небезпеки у визначенні адміністративного правопорушення є не запереченням, а всього лише умовчуванням законодавця.

З цим твердженням важко погодитися, тому що відповідно до ч. 1 ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення, адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. Тобто, законодавець не наділяє адміністративні правопорушення ознакою суспільної небезпеки;

2) характеризуючи малозначне діяння, законодавець має на увазі відсутність суспільної небезпеки, яка властива злочину, тобто в кримінально-правовому значенні.

На наш погляд, дане твердження є абсолютно необґрунтованим, оскільки законодавець говорить про відсутність суспільної небезпеки як такої, а не про відсутність того чи іншого ступеня суспільної небезпеки.

Є також інша точка зору, у відповідності до якої під малозначним діянням пропонується розуміти діяння, яке взагалі не тягне юридичної відповідальності. Крім того, оскільки малозначні діяння не є суспільно небезпечними, їх не можна віднести ні до злочинів, ні до адміністративних проступків;

3) адміністративні правопорушення, як і злочини, здатні заподіяти шкоду суспільним відносинам, а заподіяння шкоди є не що інше, як ознака суспільної небезпеки діяння.

З цим аргументом важко погодитися, зважаючи на те, що якщо розглядати суспільну небезпеку діяння лише з точки зору здатності діяння заподіяти шкоду суспільним відносинам, то суспільно небезпечними слід визнавати і аморальні проступки, які також шкідливі для суспільства. Однак це не так. Крім того, розмір шкоди не є істотним, це і відрізняє адміністративне правопорушення від злочинів, а обов'язковою ознакою суспільної небезпеки є істотна шкода. Таким чином, суспільно небезпечними є лише охоронювані кримінальним законом суспільні відносини;

4) суспільна небезпека злочинів і адміністративних правопорушень полягає в тому, що вони посягають на однакові за характером, але різні за ступенем суспільної небезпеки об'єкти.

Проте, категорія «ступінь суспільної небезпеки» може використовуватися лише при розмежуванні злочинів, а також при визначенні розміру кримінального покарання. Співвідносити адміністративні правопорушення і злочини за ступенем суспільної небезпеки недопустимо, так як ці правопорушення є різнорідними [4, с. 89];

5) КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами (ч. 2 ст. 1 КК України), відповідно, поняття «суспільно небезпечного» ширше за поняття «злочинне».

Буквальне тлумачення ч. 2 ст. 1 КК України дійсно дозволяє зробити висновок про те, що крім злочинів є й інші суспільно небезпечні діяння. І такі діяння насправді існують: це суспільно небезпечні діяння неосудних, осіб, що не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, а також осіб, які хоч і досягли такого віку, але внаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаному з психічним розладом, не здатні в повній мірі усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх діянь чи керуватися ними [4, с. 84-86];

б) суспільна небезпека адміністративних деліктів криється головним чином в їх масовому характері.

Прихильники цієї позиції керуються не характером даного протиправного діяння і не особою винного, а кількістю діянь певного роду. Масовість малозначних діянь віднесених до числа злочинів часто служить основою для їх декриміналізації. Велика поширеність тих чи інших антисоціальних проступків є показником того, що в правосвідомості населення вони не визнаються настільки серйозними, щоб вважати їх злочинними [4, с. 87];

7) постійний процес криміналізації і декриміналізації одних і тих самих за своїм характером правопорушень підтверджує принципову соціальну однорідність злочинів і адміністративних правопорушень.

На нашу думку, постійний процес криміналізації і декриміналізації тих чи інших діянь також не свідчить про суспільну небезпеку адміністративних правопорушень, а говорить лише про зміну соціальної сутності даних діянь. Зміна меж між злочинами і проступками пояснюється історичною мінливістю суспільної небезпеки. Діяння, яке визнавалося злочином на певному етапі розвитку людства, в зв'язку із зміною економічних умов і соціально-політичної обстановки, втративши властивість суспільної небезпеки може бути переведено в розряд адміністративних правопорушень або взагалі перестати бути протиправним [4, с. 85-87].

Отже, з викладеного вище можна зробити висновок, що суспільна небезпека не властива адміністративним правопорушенням. Відповідно, суспільно небезпечними є лише злочини. І. Коліушко, І. Голосніченко, досліджуючи питання щодо запровадження інституту кримінального проступку, дійшли до висновку, що за ступенем шкідливості злочини характеризуються суспільною небезпечністю, підсудні проступки – значним ступенем суспільної шкідливості, а адміністративні проступки – високим рівнем суспільної шкідливості [6, с. 41]. В даному випадку автори використовують такі оціночні поняття, як «значний ступінь», «високий рівень», зміст яких не визначається ні нормами кримінального законодавства, ані нормами інших галузей права і не є розроблені наукою кримінального права. Таким чином, на нашу думку, їх застосування не приносить користі для вирішення проблеми відмежування злочинів від кримінальних та адміністративних проступків та не вносить ясності в дане питання.

Якщо вважати всі правопорушення суспільно небезпечними діяннями, то поняття суспільної небезпеки втратить будь-яку визначеність, вийде, що всякий проступок, який заслуговує негативної оцінки, буде суспільно небезпечним діянням. Але суспільна небезпека – це поняття дуже серйозне, застосовувати його до будь-яких неправомірних діянь не можна. Шкідливість адміністративних правопорушень не досягає рівня суспільної небезпеки [4, с. 88].

Отже, суспільна небезпека є матеріальною характеристикою кожного злочину, а ступінь суспільної небезпеки являє собою умову (обставину), що робить злочин більш суспільно небезпечним (наприклад, розбій) або менш небезпечним. Тому говорити про ступінь суспільної небезпеки можна лише щодо різних груп злочинів, але не по відношенню до адміністративних проступків, які позбавлені ознаки суспільної небезпеки [4, с. 89].

Наступним потребує з'ясування питань, чи є суспільна небезпека самостійною підставою кримінальної відповідальності, поряд із складом злочину та чи взагалі вона є підставою кримінальної відповідальності, оскільки такою виступає склад злочину.

Так, проблема підстав кримінальної відповідальності потребує з'ясування відповідей на питання, чому і за що має наставати цей вид юридичної відповідальності [11, с. 145]. Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

На думку Н. Ф. Кузнецової «склад злочину – це мінімальна сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак діяння, що утворюють суспільну небезпеку» [7, с. 488]. В склад злочину входять не всі, а лише такі істотні для утворення і характеристики суспільної небезпеки злочину елементи, які

необхідні і достатні, по-перше, для криміналізації діянь, тобто визнання їх законом злочинами, і, по-друге, для кваліфікації правозастосовними органами вчинених діянь як злочинів [8, с. 62].

Тобто, автори такої позиції виходять з того, що суспільну небезпеку діяння «розлито» серед усіх ознак складу злочину, а суспільна небезпека міститься в кожній ознаці складу. Проте, це не зовсім так. Поряд з ознаками складу, кожна з котрих містить у собі частину суспільної небезпечності діяння, є й такі, які самі по собі ніякої суспільної небезпечності не становлять. Ніякої суспільної небезпечності не може бути, наприклад, в об'єкті злочину, немає її і в низці інших ознак складу злочину. Крім цього, суспільна небезпечність може визначатися також ознаками, що знаходяться за межами складу злочину [3, с. 183-184]. Наприклад, суспільно небезпечні наслідки в злочинах з усіченим складом.

При цьому, мова йде про фактичний склад суспільно небезпечного діяння, відображений в нормах кримінального законодавства, про конкретне суспільно небезпечне діяння особи, що відповідає кримінальній протиправності як юридичній формі. Це положення виражене в чіткій формулі: суспільно небезпечне діяння, що містить ознаки законного складу злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою. Тільки у зв'язку з діяльністю людей, задовольняючи їх потреби предмети матеріального світу підлягають злочинному впливу, стають предметом посягання і здійснюють вплив на його суспільну небезпеку. Тобто, фактичний склад діяння як реально існуюча антисоціальна система, що складається із взаємодіючих елементів наділена властивістю суспільної небезпеки [8, с. 62-75].

З цього приводу заслуговує на увагу позиція Ю.І. Ляпунова, про те, що в значенні юридичного поняття, теоретичної конструкції чи моделі склад злочину не може містити в собі ознаки суспільної небезпеки, оскільки саме поняття нічого порушити не може і ніякої реальної загрози порушення чого-небудь в собі не несе. Склад злочину не може і «характеризувати» суспільну небезпеку діяння в цілому, так як в нормативній інтерпретації склад злочину – це всього лише диспозиція кримінально-правової норми, в якій називаються або описуються його ознаки. Оцінка ж суспільної небезпеки того або іншого злочину виражається в санкції норми. Тому правильніше було б говорити, що суспільну небезпеку злочину відображає кримінально-правова норма в цілому. Таким чином, поняття складу злочину як законодавчої або наукової абстракції не може містити в собі реальної суспільної небезпеки. У зв'язку з цим не можна погодитися з думкою, що суспільна небезпека полягає «в сукупності ознак складу» [8, с. 61].

Окрім цього, співставлення ч.1 та ч.2 ст. 13 КК приводить до висновку, що готування та замах, як незакінчені злочини, не містять всіх ознак складу злочину – їх містить виключно закінчений злочин, що визнає і сам законодавець. Таким чином, склад злочину не може розглядатись як підстава кримінальної відповідальності для випадків вчинення готування та замаху на злочин. В свою чергу аналіз діянь, які здійснюються підбурювачем та пособником свідчить, що вони жодним чином не співпадають з характеристиками об'єктивної сторони складу, який вчиняється виконавцем злочину. Це дає підстави стверджувати, що в діяннях підбурювача та пособника відсутня, передбачена Кримінальним кодексом підстава кримінальної відповідальності – склад злочину. Вищенаведені роздуми приводять до висновку, що концепція кримінальної відповідальності, яка зафіксована у чинному кримінальному законодавстві, не «працює» в усіх випадках притягнення до кримінальної відповідальності [12, с. 73-74]. Тобто, що склад злочину не є єдиною, необхідною, достатньою та законною підставою кримінальної відповідальності.

Однак, на наш погляд, склад злочину має місце як при закінченому, так і при незакінченому злочині (готуванні до злочину та замаху на злочин), у діях як виконавця злочину, так і інших співучасників злочину. При незакінченому злочині є склад готування до злочину чи склад замаху на злочин, а при співучасті у злочині – склад співучасті у злочині, що відбивається в їх кваліфікації.

Так, склад незакінченого злочину містить ознаки відповідного закінченого посягання (крім відповідних ознак об'єктивної сторони), ознаки об'єктивної сторони, котрих бракує, «заміщуються» ознаками готування до злочину чи замаху на злочин (які передбачені ч. 1 ст. 14 або ч. 2 чи ч. 3 ст. 15 КК України) [10, с. 112]. В свою чергу, склад злочину в діянні підбурювача, організатора, пособника злочину передбачений як відповідною частиною ст. 27 КК, так і статтею Особливої частини про злочин, вчинений виконавцем [10, с. 159].

В свою чергу, що стосується суспільної небезпеки як матеріальної підстави кримінальної відповідальності, то на практиці це положення реалізується таким чином, що не визнається злочином вчинене діяння, яке хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Виходячи з висловлених міркувань, можна зробити висновок, що є дві підстави кримінальної відповідальності, які виступають в єдності: перша матеріальна підстава – суспільно небезпечне діяння як факт об'єктивної реальності і друга юридична підстава – діяння, що містить ознаки складу злочину, вказані в кримінально-правовій нормі.

Крім того, суспільна небезпека також покладена в основу класифікації злочинів за ступенем тяжкості, яка відображена у ст. 12 КК України, де ступінь тяжкості виступає як показник типового рівня суспільної небезпеки злочинів, що відображено через санкції кримінально-правових норм.

У п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України ступінь тяжкості виступає показником індивідуального рівня суспільної небезпеки конкретного злочину та враховується судом при призначенні покарання.

Відповідно до п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24 жовтня 2003 року «Про практику призначення судами кримінального покарання», визначаючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, суди повинні виходити з класифікації злочинів (ст. 12 КК), а також із особливостей конкретного злочину й обставин його вчинення (форма вини, мотив і мета, спосіб, стадія вчинення, кількість епізодів злочинної діяльності, роль кожного зі співучасників, якщо злочин вчинено групою осіб, характер і ступінь тяжкості наслідків, що настали, тощо).

Таким чином, суспільну небезпеку втілено у категорії тяжкості злочину. З одного боку, типова тяжкість злочину є найпотужнішим засобом диференціації кримінальної відповідальності, від неї залежить призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування, судимість тощо. З іншого – індивідуальна тяжкість визначає індивідуалізацію відповідальності від неї залежить призначення покарання, а так само звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування тощо [1].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У сфері суспільно правової свідомості суспільна небезпека виражає матеріальну сутність злочину і пояснює, чому те чи інше діяння визнається злочином. Ознака протиправності злочину вторинна по відношенню до суспільної небезпеки. У сфері нормотворення суспільна небезпека є підставою криміналізації та декриміналізації діянь. Вона виступає основною об'єктивною передумовою для встановлення кримінально-правової заборони на вчинення певних діянь. Дана категорія створюється самим законодавцем, який на власний розсуд надає діянню такої властивості. У сфері правозастосування суспільна небезпека враховується під час вирішення питань кваліфікації злочинів та індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Суспільна небезпека не властива адміністративним правопорушенням. Відповідно, суспільно небезпечними є лише злочини. Ступінь суспільної небезпеки являє собою умову (обставину), що робить злочин більш або менш суспільно небезпечним.

Є дві підстави кримінальної відповідальності, які виступають в єдності: перша матеріальна підстава – суспільно небезпечне діяння як факт об'єктивної реальності і друга юридична підстава – діяння, що містить ознаки складу злочину, вказані в кримінально-правовій нормі.

Суспільна небезпека також покладена в основу класифікації злочинів за ступенем тяжкості, яка відображена у ст. 12 КК України, де ступінь тяжкості виступає як показник типового рівня суспільної небезпеки злочинів, що відображено через санкції кримінально-правових норм.

Джерела та література

1. Азаров Д. С. Суспільна небезпека та аналогія кримінального закону (ретроспективний погляд у XIX-XX століття) / Д. С. Азаров // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2005. – Том 168. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7851>
2. Арзамасцев М. В. К вопросу о конституционном закреплении признака общественной опасности преступления / М. В. Арзамасцев // Конституционные основы уголовного права. Материалы I Всероссийского конгресса по уголовному праву. – Москва, 2006. – С. 18-21.
3. Борисов В. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів / В. Борисов, О. Пашенко // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 180-190.
4. Васильев Э. А. Общественная опасность – основной критерий отграничения административных правонарушений от преступлений / Э. А. Васильев // Государство и право. – 2007. – № 4. – С. 84-90.
5. Епифанова Е. В. Общественная опасность как научная категория, законодательная дефиниция: история и современность: монография / Е. В. Епифанова. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 152 с.
6. Коліушко І., Голосніченко І. До проблем відмежування адміністративних проступків від проступків, що підпадають під юрисдикцію суду / І. Коліушко, І. Голосніченко // Право України. – 2001. – № 3. – С. 39-42.

7. Кузнецова Н. Ф. Избранные труды / Предисловие академика В. Н. Кудрявцева. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 834 с.
8. Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. Учебное пособие / Ю. И. Ляпунов. – М.: ВЮЗШ МВД СССР, 1989. – 119 с.
9. Мальцев В. В. Общественно опасное поведение в уголовном праве: монография / В. В. Мальцев. – М.: Юрлитинформ, 2014. – 648 с.
10. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / В. О. Навроцький. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.
11. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.
12. Фріс П. Л. До питання про підстави кримінальної відповідальності / П. Л. Фріс // Наше право. – 2003. – № 4. – С. 71-75.
13. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. – К.: Істина, 2004. – 504 с.
14. Шуберт Л. Об общественной опасности преступного деяния: монография / Л. Шуберт. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. – 240 с.

Рудковская М. Уголовно-правовое значение общественной опасности. С целью всестороннего анализа общественной опасности как признака понятия преступления исследуется ее уголовно-правовое значение в сфере общественно-правового сознания, нормотворчества и правоприменения. В частности, решаются вопросы о том присуща общественная опасность только преступлениям или же и другим правонарушениям, а также антиобщественным проступкам, которые регулируются нормами морали; есть общественная опасность самостоятельным основанием уголовной ответственности, одной из двух – наряду с составом преступления или же не является основанием уголовной ответственности вообще, поскольку такой выступает состав преступления; влияние общественной опасности на реализацию таких принципов, как справедливость, равенство, законность, а также гуманизм и виновность. Кроме того, в статье рассматривается общественная опасность как основание для криминализации и декриминализации деяний и как основание для классификации преступлений по степени тяжести, где степень тяжести выступает как показатель типичного уровня общественной опасности преступлений, что отражено через санкции уголовно-правовых норм. Также, рассматривается степень тяжести как показатель индивидуального уровня общественной опасности, который учитывается при индивидуализации уголовной ответственности. Таким образом, с одной стороны, типичная тяжесть преступления является мощным средством дифференциации уголовной ответственности, а с другой – индивидуальная тяжесть выступает показателем индивидуального уровня общественной опасности конкретного преступления и учитывается судом при назначении наказания, освобождении от уголовной ответственности, освобождении от наказания и его отбывания.

Ключевые слова: преступление, общественная опасность, общественная вредность, малозначительное деяние, административное правонарушение, состав преступления.

Rudkovs'ka M. Criminal-legal Meaning of the Notion Public Danger. For the purpose of comprehensive analysis of public danger as a sign of a crime, the author has investigated its criminal-legal estimation in the social and legal consciousness, rule-making procedures and application of the law. Particular attention is paid to clarifying the following questions: whether public danger is characteristic and applicable only to the crimes or some other offenses too, for instance, antisocial offenses, which are governed by the norms of morality; whether public danger is the autonomous basis for criminal responsibility, one of the two, along with the offense itself or it is not a ground for criminal responsibility in general; the impact of public danger on realization of such principles as justice, equality, legality, as well as humanism and guilt. In addition, the article discusses the notion public danger as the basis for the criminalization and decriminalization of criminal actions and as a basis for the classification of offenses in accordance with a degree of severity, where severity index serves as a model of public danger of the crime, which is reflected in the sanctions of the criminal-legal norms. The degree of severity is also considered to be an index of individual public danger, which is taken into account in the context of the individualization of criminal responsibility. Thus, on the one hand, the typical severity of the crime is the most powerful tool for differentiation of criminal responsibility, but on the other – individual severity index represent individual level of public danger in every specific crime and is taken into account by the court at sentencing, release from criminal liability, release from punishment or imprisonment.

Key words: crime, public danger, public harm, insignificant acts, administrative offense, offense.

Індивідуально-профілактичні засоби запобігання злочинам проти життя та здоров'я засуджених до позбавлення волі

У статті досліджено індивідуально-профілактичні заходи запобігання злочинам проти життя та здоров'я засуджених до позбавлення волі. Вивчено зміст індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинам проти життя та здоров'я засуджених до позбавлення волі. Розкрито позиції науковців і практиків щодо проблем індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинів проти життя та здоров'я засуджених, а також внесені певні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Ключові слова: індивідуально-профілактичні заходи, злочини проти життя та здоров'я особи, особи, схильні до вчинення злочинів.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розв'язання проблеми запобігання злочинам в установах виконання покарань неможливе без застосування індивідуально-профілактичних заходів. Індивідуальна профілактика є одним із найскладніших, однак і найбільш ефективнішим видом профілактики, що потребує глибокого вивчення й розроблення відповідних науково обґрунтованих методичних рекомендацій теоретичного та практичного характеру для використання працівниками установ виконання покарань Державної пенітенціарної служби (ДПтС) України. Виходячи з аналізу сучасних наукових джерел та аналітичної інформації ДПтС України, рівень злочинності в установах виконання покарань [5, с. 127], а також ефективність заходів щодо профілактики злочинів, учинюваних засудженими під час відбування покарань [5, с. 329], виступають критеріями ефективності функціонування пенітенціарної системи України. Запобігання злочинам проти життя та здоров'я засуджених до позбавлення волі вимагає особливу увагу до реалізації заходів індивідуально-профілактичного впливу на засуджених, які мають яскраво виражені агресивно-насильницькі установки. Це обумовлює виділення індивідуального рівня запобігання досліджуваним злочинам.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя написання статті склали праці вітчизняних і зарубіжних учених у сфері протидії пенітенціарній злочинності, зокрема: Л. В. Багрій-Шахматова, М. П. Барабанова, І. Г. Богатирьова, І. В. Боднара, В. В. Василевича, В. В. Голіни, І. М. Даньшина, О. М. Джузі, А. П. Закалюка, Д. О. Зубова, В. В. Коваленка, О. Г. Колба, І. М. Копотуна, О. М. Костенка, А. В. Кирилюка, М. П. Мелентьєва, О. С. Міхліна, Д. Й. Никифорчука, О. О. Наташева, О. І. Осауленка, Р. М. Підвисоцького, М. С. Пузирьова, О. В. Старкова, М. О. Стручкова, В. М. Трубникова, С. І. Халимона, С. В. Царюка, І. В. Шмарова та ін.

Метою статті є висвітлення індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинам проти життя та здоров'я засуджених до позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. У кримінологічній науці існують досить різноманітні точки зору на це питання. Як справедливо запропонував І. М. Копотун у проекті Інструкції із запобігання злочинам серед засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях, індивідуальне запобігання злочинам включає в себе роботу з особами, поставленими на профілактичний облік, шляхом проведення цілеспрямованої, планомірної та диференційованої роботи з урахуванням психологічних особливостей їхньої особистості, характеру і ступеня суспільної небезпеки вчинених ними злочинів та інших особливостей, що мають значення для правильного вибору методів і засобів запобіжного впливу [5, с. 467]. Сутність індивідуальної профілактики у кримінально-виконавчих установах полягає в систематичному виявленні осіб, схильних до вчинення правопорушень, із метою постановки на профілактичний облік та здійснення попереджувального, виховного впливу для їх виправлення.

Слушною, на нашу думку, є також позиція Г. С. Саркісова, який вважає, що індивідуальна профілактика злочинів, як і всі інші види соціальної профілактики, являє собою діяльність особливого роду, спрямовану на запобігання злочинам. При індивідуальній профілактиці заходи впливу індивідуалізовані, персоніфіковані [8, с. 67]. Порухення принципу диференційованого

підходу веде до ігнорування головного критерію цього принципу – врахування особливостей особистості засудженого.

У спеціальній літературі часто зустрічаються такі визначення, як «індивідуальне попередження», «одиничне попередження», «одиничний рівень попередження» [10]. О. С. Шляпошников писав про дві ланки підсистеми індивідуального попередження: 1) про передбачені законом заходи впливу на особу, яка вчинила злочин, встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочину, вжиття заходів щодо їх усунення; 2) про заходи із недопущення окремого злочину, у тому числі із припинення злочину, що готується [10]. «Одиничне попередження», як і попередження на одиничному рівні», це лише заходи, що вживаються по факту вчинення злочину або з метою припинення злочину, що готується. Головним змістом такої діяльності, як правило, є реалізація одноразового заходу зі створення умов, при яких окрема особа чи група осіб з причин, які від них не залежать, не можуть вчинити запланований злочин. Головним завданням індивідуально-профілактичних заходів є розробка і реалізація протягом відносно тривалого часу ефективної системи продуманих заходів із впливу, перш за все, на причини та умови, що детермінують злочинну поведінку конкретної, заздалегідь відомої особи.

У процесі індивідуальної профілактики в установах виконання покарань І. В. Каретніков, О. П. Василега умовно виділили кілька етапів:

1) виявлення осіб, від яких найімовірніше можна очікувати вчинення правопорушень та злочинів; 2) вивчення цих осіб і джерел негативного впливу на них; 3) здійснення щодо них заходів попереджувального (виховного) впливу, що забезпечують виправлення засудженого, а також усунення джерел негативного впливу на нього [3].

Проаналізувавши відповідні джерела, ми розглянемо процес індивідуальної профілактики злочинів проти життя та здоров'я засуджених до позбавлення волі виходячи з названих етапів.

Перший етап індивідуальної профілактики полягає у виявленні засуджених, схильних до протиправної поведінки, тобто осіб, які володіють психологічними якостями лідерів і організують у виправних колоніях угруповання негативної спрямованості, діяльність яких направлена на протидію законним вимогам адміністрації. У колоніях такими лідерами є так звані «зłodії в законі», «положенці», «смотрящі». Вони виступають організаторами злочинів, різного роду непокор, масових заворушень, володіють підвищеною суспільною небезпекою, яка полягає в тому, що вони підпорядковують своєму впливу інших осіб, які відбувають покарання, організують або провокують різного роду групові ексцеси. В угрупованнях негативної спрямованості широко поширені азартні ігри, вживання спиртвмісних речовин і наркотичних засобів. Зазначені особи байдужі до заходів виховного характеру [2].

Однак не тільки з лідерами негативних угруповань слід проводити індивідуально-профілактичну роботу. Згідно з відомчими нормативно-правовими актами ДПтС України, на профілактичний облік у кримінально-виконавчих установах повинні бути поставлені такі категорії засуджених: 1) які прираховують себе до лідерів та «авторитетів» злочинного середовища, «зłodіїв в законі»; 2) засуджені за злочини проти основ національної безпеки; 3) засуджені за вбивство на замовлення; 4) засуджені за бандитизм; 5) наркоділки з міжрегіональними зв'язками; 6) схильні до вживання та розповсюдження наркотичних та одурманюючих речовин, спиртних напоїв; 7) схильні до втечі; 8) схильні до нападу, захоплення заручників; 9) схильні до злісної непокори вимогам адміністрації та дій, що дезорганізують роботу установ; 10) схильні до виготовлення зброї, вибухових пристроїв; 11) схильні до встановлення незгодованих зв'язків; 12) які займаються поборами та притисненням інших засуджених; 13) організатори та активні учасники угруповань негативної спрямованості; 14) організатори та учасники азартних ігор; 15) схильні до гомосексуалізму; 16) які мають психічні вади; 17) схильні до виготовлення заборонених предметів та інших речовин, не передбачених виробничою програмою; 18) які перебувають у конфліктних відносинах з іншими засудженими; 19) які утримувались у дисциплінарному ізоляторі та приміщенні камерного типу (одиначній камері). Слід наголосити на тому, що у запропонованому проекті Інструкції із запобігання злочинам серед засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях [2, с. 461-471], І. М. Копотуном з метою оптимізації вказаного напряму індивідуальної профілактики обґрунтовано розширення переліку категорій засуджених, які підлягають постановці на профілактичний облік, а саме шляхом доповнення наведеного вище переліку такими категоріями осіб: 1) схильні до вчинення суїциду та заподіяння тілесних ушкоджень; 2) засуджені за вчинення злочину під час відбування покарання незалежно від зняття чи погашення судимості [5, с. 467-468].

За змістом нині чинної класифікації (без урахування пропозицій І. М. Копотуна) адміністрацією кримінально-виконавчої установи на профілактичний облік ставляться тільки особи,

які вчинили під час відбування покарання такі злочини, як втеча, злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань, дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань [4]. При цьому, не менш небезпечними категоріями є засуджені, які вчинили під час відбування покарань такі злочини проти життя та здоров'я особи, як умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження тощо.

За даними ДПтС України, в загальній структурі злочинності вказані злочини становлять незначну частину (менше 5 %), але за своїм змістом вони відрізняються особливою тяжкістю і жорстокістю, тим самим істотно ускладнюючи діяльність установ виконання покарань. Наявність названих злочинів свідчить про вперте небажання певної категорії засуджених стати на шлях виправлення, виконувати режимні та інші вимоги, дотримання яких продиктовано необхідністю досягнення мети покарання та кримінально-виконавчого законодавства [6]. Разом із тим суспільна небезпека злочинів, вчинених у виправних колоніях, має свою специфіку і підвищується в результаті того, що за допомогою їх не тільки заподіюється шкода життю та здоров'ю людей, а й у ряді випадків порушується нормальна діяльність установ, що забезпечують ізоляцію засуджених від суспільства, виникають групові або масові непокори, масові заворушення тощо.

Наступним етапом індивідуально-профілактичної роботи є вивчення засуджених, схильних до протиправної поведінки, з метою планоїрної та диференційованої організації процесу запобіжного впливу. Індивідуальна робота проводиться з урахуванням особливостей особистості правопорушників, ступеня їх соціальної занедбаності, небезпеки вчиненого злочину та інших даних, що мають значення для правильного вибору виховних засобів і методів. Важливим елементом в організації діяльності із запобігання злочинам проти життя та здоров'я засуджених до позбавлення волі типу є відомості кримінально-правового характеру про особу засудженого: кількість судимостей; скільки років відбував покарання у місцях позбавлення волі; в яких установах відбував покарання; за які злочини і на який строк притягувався до кримінальної відповідальності; за що засуджений за останнім вирокком суду; як вчинив злочин (одноосібно або у складі злочинної групи); чи вчиняв злочини під час відбування покарання; чи застосовувалося до нього звільнення з випробуванням, умовно-дострокове звільнення, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким; чи змінювалися умови відбування покарання тощо [4].

Ми поділяємо думку Е. Ф. Побігайло про те, що особу злочинця не можна вивчати у відриві від вчиненого ним злочину, оскільки антисуспільна спрямованість особи знаходить свій зовнішній вираз в об'єктивній стороні злочинного посягання, конкретному характері й обстановці тих або інших дій злочинця [7, с. 34]. Нині велике значення для організації індивідуальної профілактики злочинів проти життя та здоров'я засудженого до позбавлення волі набуває робота психологічних служб. Психологи вивчають особливості характеру та поведінки засудженого: наскільки він скромний, грубий, спокійний, дратівливий, запальний, озлоблений, агресивний, слабовільний, егоїстичний; чи здатний стримувати свої психічні прояви; чи відрізняється самовладанням; чи визнає морально-етичні норми; чи схильний до паразитичного існування; який ступінь ризику кримінальної поведінки тощо.

Установлюються також психічні властивості і стани особистості засудженого: має хорошу пам'ять або вона порушена; який ступінь слабоумства (незначно виражене або явне); емоційно реагує на вимоги адміністрації; чи має стійкість настрою, здатність зосереджувати увагу в процесі діяльності; проявляє ініціативу [9].

Ефективність індивідуальної роботи багато в чому залежить від повноти зібраної інформації про засудженого. У ній мають бути відображені: його вікові особливості, загальноосвітній рівень, соціальна спрямованість, сімейний стан, рід трудової діяльності на волі, наявність спеціальності, стан здоров'я, зв'язки, схильність до алкоголю і наркотиків, інтереси, захоплення, звички, мотиви протиправної поведінки тощо. Важливу роль при розробленні індивідуально-профілактичних та віктимологічних заходів запобігання злочинам проти життя та здоров'я засудженого до позбавлення волі відіграє становище особи в середовищі засуджених. Для з'ясування цього необхідні збір та аналіз такої інформації: 1) приналежність досліджуваного до неформальних груп засуджених (негативної або позитивної спрямованості); 2) місце, яке розроблювана особа посідає в них (лідер або член групи); 3) зв'язки із засудженими, які характеризуються позитивно чи негативно; ставлення до злочинських традицій (підтримує, не підтримує, ставиться негативно); 4) ступінь адаптації в середовищі засуджених; конфліктний чи ні у взаємовідносинах із засудженими; чи брав участь у роботі самодіяльних організацій; якщо брав, то на яких посадах перебував; чи належить до числа «відвернутих»; чи переводився в безпечне місце у зв'язку з конфліктними відносинами із засудженими [6].

Застосування тих чи інших заходів індивідуальної профілактики повинно спиратися на глибоке вивчення особистості засудженого. Інформацію про осіб, від яких найімовірніше можна очікувати вчинення злочинів проти життя та здоров'я особи у кримінально-виконавчих установах закритого типу, адміністрація установи й оперативні працівники отримують із різних джерел. Негативну оцінку в середовищі засуджених отримують особи, які мають картковий борг, виступали свідками по факту злочинів, вчинених у виправних колоніях, або були запідозрені у зв'язках з оперативними працівниками. Саме щодо названих вище засуджених вчиняється значна частина злочинів проти життя та здоров'я засудженого до позбавлення волі. Отримана первинна інформація про вищевказаних осіб в обов'язковому порядку перевіряється. При її підтвердженні вживаються заходи до ретельного вивчення особистості засудженого і встановлення за ним повсякденного спостереження з боку співробітників відділу нагляду і безпеки, психологів, начальників відділень, медичних працівників, а також негласного апарату [2]. Це дає можливість, по-перше, правильно, враховуючи ураженість свідомості засудженого поглядами, звичками і переконаннями, прийнятими у кримінальному світі, а також обстановку і середовище, в якому він перебуває, визначити найбільш доцільні індивідуально-профілактичні заходи, спрямовані на подолання цих поглядів і звичок та усунення негативного впливу на цю особу; по-друге, своєчасно виявити злочинні наміри досліджуваного засудженого або підготовчі до злочину дії і виходячи з цього вжити заходів, щоб забезпечити попередження задуманого або припинення підготовлюваного злочину проти життя та здоров'я особи; по-третє, при вчиненні злочину проти життя та здоров'я цієї особою швидко виявити його і затримати, зібравши всю доказову базу з метою унеможливлення інсценування вчиненого злочину під нещасний випадок або акт суїциду. Крім того, у процесі цієї роботи створюються можливості для виявлення осіб, яких можна буде залучити до конфіденційного співробітництва [6].

Третій етап індивідуально-профілактичної роботи пов'язаний із здійсненням заходів попереджувального та іншого впливу, що забезпечують виправлення засудженого, а також схилення його до відмови від протиправної діяльності. Головна роль на цьому етапі належить в основному оперативним відділам кримінально-виконавчих установ. Для проведення окремих заходів залучаються також начальники відділень, співробітники відділу нагляду і безпеки, психологи, майстри виробництва.

Основною і кінцевою метою індивідуально-профілактичної роботи є особистість, навіть якщо вживаються заходи щодо зовнішніх, але пов'язаних з нею умов та обставин. Іншими словами, мається на увазі зміна, тобто корекція тих особистісних рис, які можуть породити злочинну поведінку.

Співробітники кримінально-виконавчих інспекцій (83 %, як свідчать дані) вважають, що їх профілактична діяльність не відповідає сучасним вимогам. Основним засобом попередження злочинів залишається кримінальне переслідування, і, як наслідок, – переоцінка значення каральної функції [2].

Висновки. За результатами проведеного дослідження, можемо запропонувати, що на індивідуальному рівні запобігання злочинам проти життя та здоров'я засудженого до позбавлення волі слід застосовувати такі заходи:

1) виявлення осіб, чий вчинки та переконання свідчать про реальну можливість вчинення ними таких злочинів; 2) всебічний аналіз поведінки цих осіб з метою встановлення джерел негативного впливу на них; 3) виявлення можливостей нейтралізації джерел негативного впливу на суб'єктів профілактичного впливу, а також вивчення варіантів відвернення чи припинення злочинних дій останніх на випадок, якщо заходи профілактики не принесуть успіху; 4) контроль за поведінкою осіб, схильних до вчинення цих злочинів, періодичні перевірки результатів здійснених профілактичних заходів.

Джерела та література

1. Богатирьов І. Г. Пенітенціарні установи України (теоретико-правове дослідження): наук. дид. (трьома мовами) / І. Г. Богатирьов. – К., 2013. – 444 с.
2. Джужа О. М. Профілактика злочинів: [підруч.] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін. – К.: Атіка, 2011. – 720 с.
3. Каретников И. В. Организационно-тактические основы предупреждения пре ступлений против жизни и здоровья оперативными частями ИТУ: учеб. пособ. / И. В. Каретников, О. П. Василега. – М.: Академия МВД СССР, 1984. – 36 с.

4. Колб О. Г. Організація індивідуального запобігання злочинам у місцях позбавлення: збірник наукових статей «Актуальні питання реформування правової системи України». – Луцьк: СЛУ ім. Л. Українки, 2006. – Т. 1. – 316 с.
5. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях: моногр. / І. М. Копотун. – К.: ПП «Золоті ворота», 2013. – 472 с.
6. Носенко В. А. Індивідуально-профілактичні запобігання злочинам проти життя та здоров'я особи у кримінально-виконавчих установах закритого типу / Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»: Зб. наук. пр. – К.: НАУ, 2014. – № 3 (32) – С. 145-149.
7. Побегайло Э. Ф. Криминологическая характеристика лиц, совершивших тяжкие насильственные преступления / Э. Ф. Побегайло. – Криминологические исследования. – 1976. – Вып. 4. – С. 60.
8. Саркисов Г. С. Индивидуальная профилактика преступлений: учеб. пособ. / Г. С. Саркисов. – Ереван: Айастан, 1986. – 184 с.
9. Основи пенітенціарної психології: навч. посіб. / [Н. П. Крейдун, О. М. Лактіонов, А. В. Сорока, С. І. Скоков]. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 140 с.
10. Шляпошников А. С. К вопросу о классификации мер предупреждения преступности / А. С. Шляпошников // Вопросы борьбы с преступностью. – 1972. – № 17. – С. 5-9.

Рябых Н., Колб А. Индивидуально-профилактические меры предупреждения преступлений против жизни и здоровья осужденных к лишению свободы. В статье исследованы индивидуально-профилактические меры по предотвращению преступлений против жизни и здоровья осужденных к лишению свободы. Изучено содержание индивидуально-профилактических мер по предотвращению преступлений против жизни и здоровья осужденных к лишению свободы. Раскрыты позиции ученых и практиков по проблемам индивидуально-профилактических мероприятий по предотвращению преступлений против жизни и здоровья осужденных, а также внесены определенные предложения по совершенствованию действующего законодательства в этой сфере. На индивидуальном уровне предупреждения преступлений против жизни и здоровья осужденного к лишению свободы следует применять следующие меры: 1) выявление лиц, чьи поступки и убеждения свидетельствуют о реальной возможности совершения ими таких преступлений; 2) всесторонний анализ поведения этих лиц с целью установления источников негативного воздействия на них; 3) выявление возможностей нейтрализации источников негативного воздействия на субъектов профилактического воздействия, а также изучение вариантов предотвращения или прекращения преступных действий последних в случае, если меры профилактики не принесут успеха; 4) контроль за поведением лиц, склонных к совершению этих преступлений, периодические проверки результатов осуществленных профилактических мероприятий.

Ключевые слова: индивидуально-профилактические мероприятия, преступления против жизни и здоровья человека, лица, склонные к совершению преступлений.

Riabykh N., Kolb O. Individual Preventive Measures to Prevent Crimes Against Life and Health of Persons Sentenced to Imprisonment. The article studies individual preventative measures to prevent crimes against life and health of persons sentenced to imprisonment. The emphasis is laid on the content of individual preventive measures aimed at preventing crimes against life and health of persons sentenced to imprisonment. The authors reveal the positions of scientists and practitioners on the issues of individual preventive measures to prevent crimes against life and health of prisoners and make some suggestions of improving the existing legislation in this area. To prevent crime against life and health of the sentenced to imprisonment the following measures should be applied: 1) to identify individuals whose actions and convictions indicate a real possibility that they can commit such crimes; 2) to conduct a comprehensive analysis of the behavior of these individuals and determine the source of the negative influence on them; 3) to identify opportunities and ways of neutralizing sources of negative impact on the subjects under prevention measures, and explore options for preventing or stopping criminal actions of the latter in case the preventive measures appear to be unsuccessful; 4) control over the behavior of the persons predisposed to commit these crimes, periodic inspection of the results of the preventive measures applied to them.

Key words: individual preventive measures, crimes against life and health, the persons predisposed to commit crimes.

Поняття санкції у теорії права

У статті встановлено етимологічне значення поняття «санкція»; проаналізовано теоретичні підходи до визначення санкції норми права; виокремлено суттєві ознаки, які його характеризують; піддано критиці концепцію позитивної відповідальності та санкцій-заохочень; встановлено інформаційний та превентивний ефекти існування та застосування санкцій до правопорушників; з'ясовано співвідношення та зв'язок між санкцією норми права та юридичною відповідальністю.

Ключові слова: норма права; санкція; правопорушення; державний примус; юридична відповідальність.

Постановка проблеми. У теорії права серед численних досліджень санкції норми права нами було виявлено значні розбіжності у підходах до її визначення. Причиною цього є багатозначність самого терміну іншомовного походження та відсутність законодавчої його дефініції. Також на тлумачення змісту санкції норми права впливають суперечливі підходи до інституту юридичної відповідальності, зокрема спроб виділити позитивну, перспективну відповідальність, що спричиняє жваві дискусії. Формування наукового обґрунтованого поняття санкції норми права має значення не лише для побудови коректного понятійного апарату, а відчутне практичне значення. Адже законодавець повинен системно охороняти правопорядок за допомогою збалансованих санкцій за їх порушення. Удосконалення санкцій підвищує ефективність права та правозастосування.

Наукові дослідження проблеми. У своєму дослідженні ми спиралися на класичні та новітні дослідження санкцій норм права С. С. Алексєєва, Б. Т. Базилєва, М. І. Байтіна, К. Г. Волинки, А. М. Колодія, В. В. Копейчикова, С. Л. Лисенкова, М. І. Козюбри, С. В. Курильова, О. Е. Лейста, А. В. Малька, Л. А. Морозової, П. О. Недбайла, В. Ю. Орехова, О. В. Петришина, А. С. Піголкіна, В. М. Сирих, В. Д. Ткаченка, М. В. Цвіка та інших правознавців.

Метою цього дослідження ми вважаємо аналіз загально-теоретичного поняття санкції норми права. Для його досягнення ми визначили наступні **завдання**: 1) з'ясувати етимологічне значення поняття «санкція»; 2) співставити і проаналізувати теоретичні підходи до визначення санкції норми права; 3) виявити суттєві ознаки санкції норми права; 4) оцінити обґрунтованість концепцій позитивної відповідальності та санкцій-заохочень; 5) охарактеризувати інформаційний та превентивний ефекти санкцій норми права; 6) співвіднести санкцію норми права та юридичну відповідальність, розкрити їх зв'язок.

Виклад основного матеріалу. Дослідження поняття «санкція» у загально-теоретичному та кримінально-процесуальному контекстах, на нашу думку, варто розпочати із з'ясування етимології цієї іншомовної категорії. Отже, санкція (від лат. *sanctio* – непорушна постанова; найсуворіший припис) як багатозначний термін тлумачиться залежно від специфіки використання у тексті: 1) як затвердження чого-небудь вищою інстанцією; визнання законності чогось; 2) у юридичній лексиці має чотири основних значення: а) заходи, що застосовуються до правопорушника і тягнуть для нього певні несприятливі наслідки; б) структурна частина загальної норми права, яка вказує на можливі заходи впливу на порушника даної норми; в) термін «санкція» використовується в процесуальній сфері для визначення згоди компетентного державного органу на вчинення тих чи інших юридично значущих дій, наприклад, санкція судді на обшук [20, с. 69]. З приводу останнього тлумачення слід вказати на його моральну застарілість, оскільки законодавець у чинному КПК поняттям «санкція» більше не оперує; г) у міжнародному праві як заходи впливу щодо держави, яка порушила міжнародну угоду; 3) у економічній лексиці – у кредитних відносинах як заходи впливу, застосовувані до порушників фінансової, касової, розрахункової або кредитної дисципліни 4) у політології позначає каральні дипломатичні, економічні та суспільні дії по відношенню до держави, яка порушила міжнародне право. Термін може також відноситися і до військових дій, вжитих з тією ж метою; 5) у страхуванні – заходи примусового впливу, що застосовуються до учасників страхових правовідносин – порушників страхового законодавства або договору страхування [5, с. 473; 26; 27, с. 54].

Традиційно у загальній теорії права санкція розглядається у зв'язку із інститутами норм права (зокрема, її структури) та юридичною відповідальністю за правопорушення (так званою ретроспективною, негативною відповідальністю). Н. П. Томашевський висловив думку, що юридична санкція – це частина норми про юридичну відповідальність, яка визначає наслідки правопорушення у вигляді кари до правопорушника [29, с. 244-245]. А. С. Піголкін правові санкції розглядав як примус і несприятливі наслідки для порушника правої норми [24, с. 185].

Українські правознавці П. Є. Недбайло, М. І. Козюбра у свої працях визначили санкцію у більш широкому значенні: як вказівку на несприятливі наслідки, що настають у разі порушення норми права, а також як спосіб захисту правила поведінки, викладеного в диспозиції правової норми, від можливих його порушень, з метою попередити вчинення правопорушення [10, с. 35; 19, с. 63].

Б. Т. Базилев вважає, що санкція – головний структурний елемент особливого різновиду правових норм – норм юридичної відповідальності. Вони входять в арсенал охоронних засобів права і розосереджені по усіх його галузях [3, с. 34]. На нашу думку, оцінювати санкцію як головний елемент норм права некоректно, адже не менше значення мають гіпотеза та диспозиція.

Значний інтерес становлять дослідження санкцій у праві О. Е. Лейста як провідного фахівця, що спеціалізувався на вивченні цього предмету. Санкцію норми права вказаний науковець сприймав як вказівку на заходи державного примусу за порушення диспозиції, підкреслюючи, що в санкції міститься захід примусу до виконання обов'язків. На його думку, санкція містить також заключну оцінку поведінки особи, яка порушила вимоги правової норми [12, с. 7]. Згідно із його роботами санкція безпосередньо пов'язана з вимогою певної поведінки, що міститься у правовій нормі. У юридичному обов'язку виражена вимога належної поведінки, у санкції – спосіб державного примусу до виконання (дотримання) цієї вимоги, загроза примусом на випадок її порушення [12, с. 235].

С. В. Курильов вважав, що санкцією в точному змісті цього слова варто іменувати лише закладену в юридичній нормі можливість (загрозу) примусу стосовно зобов'язаної особи у випадку невиконання нею обов'язку [11, с. 49].

Близьким до наведеного є розуміння санкцій норм права Р. Л. Хачатурова, Р. Г. Ягутяна, які вважають, що санкція – частина правової норми із вказівкою на заходи державного примусу (впливу) щодо правопорушника. Однак не можна погодитися із наступним їх твердженням, що санкція – державно-правовий захід впливу, що застосовується до порушника встановлених норм і правил, це форми і заходи відповідальності, передбачені в правових нормах, які носять каральний характер [30, с. 61]. На нашу думку, зазначені автори безпідставно ототожнюють поняття санкції норми права та юридичної відповідальності за її порушення, про що йтиметься нижче.

М. І. Байтін вважає, що санкція – це структурний елемент, який передбачає наслідки порушення правової норми, визначає вид і міру юридичної відповідальності для порушника її приписів [4, с. 187]. С. С. Алексєєв висловив аналогічну думку, що санкція є структурним елементом норми, що вказує на заходи, які застосовуються при її недотриманні [2, с. 305]. Науковець у цілому охарактеризував санкції норм права як групу державно-примусових заходів [1, с. 194]. Загалом ми погоджуємося із цим баченням, проте, як видається, воно б набуло більш логічного змісту за рахунок акценту на негативному характері наслідків порушення правової норми.

Це міркування дає підстави погодитися із визначеннями В. Д. Перевалова, В. І. Червонюка, які розглядають санкцію як частину правової норми, яка містить вказівки на несприятливі наслідки, що настають при порушенні її диспозиції [23, с. 167; 31, с. 277].

Аналогічний дискурс сприйняття санкції правової норми як її структурного елемента, що вказує на вид і міру можливої юридичної відповідальності за її порушення, чітко простежується у вітчизняній теорії права. Зокрема, санкція визначається як частина норми права, яка встановлює невігідні наслідки на випадок невиконання правила, визначеного в диспозиції. Вона є логічно завершальним елементом структури норми права, який обумовлений існуванням диспозиції [9, с. 283].

Мета санкції на думку теоретиків права – створення несприятливих наслідків для правопорушника. Ці наслідки можуть знайти вираз у різних формах: у примусі до здійснення певних дій; у визнанні недійсними певних діянь; у зміні правового статусу тих або інших суб'єктів [8, с. 152].

К. Г. Волинка визначає санкцію як настання несприятливих наслідків для одного з учасників правовідношення. Санкція визначається як державна міра, що застосовується до правопорушника у вигляді юридичної відповідальності, що передбачена в правових нормах і носить каральний характер, тобто міра примусу для суб'єктів, які порушили приписи правових норм. Отже, санкція пов'язується із небажаними наслідками матеріального, фізичного, психічного та іншого характеру, що настають для особи, яка порушила диспозицію цієї норми [7, с. 116]. З приводу наведеного варто знову вказати

на некоректне ототожнення санкції як елемента норми права і юридичної відповідальності за її порушення, хоча ці поняття дійсно тісно пов'язані.

З цієї точки зору є підстави визнати слушність ідейно споріднених дефініцій санкції як частини норми, де міститься вказівка на засоби державного примусу, які застосовуються спеціальними органами держави за порушення вимог диспозиції норми [13, с. 28]; частини норми права, у якій міститься вказівка на міру відповідальності за порушення приписів диспозиції норми [25, с. 508]; частини норми права, яка вказує на заходи державного впливу, що застосовуються до порушника правила, яке передбачено диспозицією [22, с. 134].

Є підстави для критичних зауважень щодо визначення санкції, здійсненого І. С. Войтенко, яка під терміном «санкція» розуміє складову частину правової норми, яка на випадок невиконання норми визначає заходи державного впливу у формі примусу. Санкція є несприятливим наслідком девіантної поведінки особи [6, с. 117]. На нашу думку, недоречно як єдину підставу для застосування санкції вказувати невиконання правової норми. Адже тоді йдеться про пасивне порушення норми права, бездіяльність. У цьому сенсі більш виправдано було б все ж вести мову про порушення норми права, яке можливе як активними діями, так і у разі бездіяльності зобов'язаної особи.

Вчення про юридичну відповідальність згодом було розширено завдяки концепції позитивної або перспективної відповідальності як протилежності юридичної відповідальності за порушення норми права. Це вплинуло і на наукові уявлення про поняття і зміст правових санкцій і призвело до появи концепції санкцій-заохочень, санкцій-стимулів.

Найбільш повно до її обґрунтування підійшов А. В. Малько, який вказав, що у зв'язку з розвитком законодавства і правової теорії в юридичній літературі стали піднімати питання про санкції-заохочення, які були виявлені науковцями практично у всіх галузях права [16]. Дослідник наводить наступні аргументи існування заохочувальних санкцій. По-перше, етимологічне значення слова «санкція» має на увазі не тільки негативні, а й позитивні наслідки. По-друге, позитивні санкції притаманні всім соціальним нормам. По-третє, санкції заохочення визнають не тільки у вітчизняній, а й у зарубіжній науці. По-четверте, структура юридичних норм, що містять санкції-заохочення, зовні нагадує структуру більшості кримінально-правових норм, що містять санкції покарання. По-п'яте, певним доказом існування заохочувальних санкцій є те, що вони в багатьох нормативно-правових актах розташовані поруч із заходами покарання [14, с. 32-33]. З приводу наведеного, на перший погляд, переконливого набору аргументів доцільно вказати наступне. Проведене нами дослідження етимології поняття «санкції» у правовому обігу дає підстави відхилити перший аргумент. Другий та третій доводи не містять конкретних прикладів, тому не можуть серйозно сприйматися. Аргументи щодо структури стимулюючих норм або їх місця у певному нормативно-правовому акті ніяк не змінює їх змісту – спонукати до певної суспільно-корисної правової поведінки.

На думку А. В. Малька, про можливість віднесення санкцій-заохочень і санкцій-покарань до загальної для них категорії санкцій норм права свідчить наявність у них схожих ознак. Вони є правовими засобами впливу на інтереси осіб; для них встановлені певні процедури застосування, вони забезпечуються заходами державного захисту, гарантуються законом; вони виступають одночасно як найбільш потужні чинники, що забезпечують дію інших правових засобів; вони пов'язані з благом, цінностями особи, хоча певні наслідки для особи будуть залежати від того, що застосовується - заохочення або покарання [15, с. 142].

А. А. Мусаткіна також висловилася за можливість віднесення заохочень і покарань до складу загальної для них категорії санкцій. Її позиція ґрунтується на тому, що, по-перше, вони нерозривно пов'язані з правовою нормою, передбачені нею; по-друге, забезпечуються і захищаються державою; по-третє, носять авторитетний, владний характер; по-четверте, формально визначені [18, с. 35].

Знову-таки, відшукання зовні схожих ознак між протилежно спрямованими правовими стимулами – заохоченнями та покараннями за термінологією цього вченого – свідчить не про змістовне, а про формальне порівняння абсолютного різних правових інструментів. Видається, що розумють це і самі прихильники існування санкцій-заохочень. Адже у роботах А. В. Малька, А. А. Мусаткіною можна побачити висновок про те, що «заохочення і покарання, виступаючи полярними засобами на рівні санкцій правової норми, тягнуть за собою різні юридичні наслідки: позитивні і негативні відповідно» [14, с. 31; 18, с. 35].

У вітчизняній теорії права аналогічну позицію обстоює В. Ю. Орехов. Зокрема, під санкцією правової норми він розуміє структурну частину правової норми, яка містить у собі певне відношення суспільства та держави до юридично значущих діянь суб'єктів права, зокрема, яка передбачає заходи негативного впливу як результат порушення норм права, а також заходи заохочення у випадку відповідних правовірних вчинків. Вчений розглядає санкції як у вузькому розумінні як заходи

юридичної відповідальності, передбачені законодавством за порушення відповідних юридичних обов'язків, так і у широкому розумінні. У останньому цей автор виділяє спеціальний різновид санкцій – заохочувальні (позитивні), під якими розуміє вказівку у законодавстві на такі наслідки, які можуть виражатися у заохоченнях, у стимулюванні правомірної поведінки суб'єктів правовідносин [21, с. 16].

На нашу думку, такий підхід методологічно помилковий, оскільки прямо протилежні заходи впливу – примус та заохочення – штучно об'єднуються у вигляді єдиного правового поняття – «санкції норми права». Більш перспективним вважаємо формування окремого інституту, що розмежує правообмежувальні (штрафні) та стимулюючі (заохочувальні) засоби правового регулювання.

Виокремлення вищевказаним автором «широкого» розуміння санкцій на нашу думку також не відповідає головній ознаці санкції – елемента правової норми. Адже такий підхід спирається не на конкретну правову норму із класичною структурою «якщо – тоді – інакше», а передбачає змішування конкретної правової норми та інших інститутів, норм права. Наприклад, як санкцію-заохочення розглядають звільнення від кримінальної відповідальності у разі вчинення правомірних дій, спрямованих на примирення з потерпілим, загладження заподіяної шкоди тощо [32, с. 118]. Очевидно, що за санкцію-заохочення до підозрюваного у певному злочині намагаються представити окремих інститут загальної частини кримінального права, з чим погодитися неможливо.

Для більш повного розуміння поняття санкції правової норми слід розглянути інформаційне, суспільно-політичне значення як вияву осуду державою та суспільством протиправної поведінки та пов'язаний із цим превентивний вплив санкції. О. Е. Лейст справедливо зауважував, що санкція містить також заключну оцінку поведінки особи, яка порушила вимоги правової норми [12, с. 7]. Слушним є зауваження В. М. Сирих, Л. А. Морозової на те, що санкція не тільки встановлює заходи примусу, покарання, іншого впливу на порушників, а ще є реакцією держави на такого роду діяння. У ній виражається негативне ставлення держави і суспільства до осіб, що не дотримуються чинних норм права і намагаються власний інтерес протиставити інтересу, закріпленому в праві [17, с. 246; 28, с. 126]. Ми погоджуємося із висновком, що санкція є виразом осуду і примусу, який застосовується державою до суб'єкта суспільних відносин при порушенні ним вимог норми права [9, с. 283].

Доречно вказати, що через осуд та примус санкція правової норми справляє превентивний вплив як на самого правопорушника, так і на осіб, обізнаних із відповідним рішенням про її накладення. Цілком погоджуємося із думкою П. О. Недбайла, що санкція – один з юридичних засобів охорони права від порушення. Її соціальна функція, перш за все, полягає у попередженні правопорушень і виховному впливі на членів суспільства [19, с. 63]. С. С. Алексєєв розглядає санкції як засіб, спрямований на попередження правопорушень, пов'язаний із впливом на правопорушника [1, с. 194].

Досліджуючи поняття санкції у теорії права окрему увагу варто приділити питанню співвідношення та зв'язку юридичної відповідальності та санкцій норм права. Так, О. Е. Лейст обґрунтовано вказував на те, що санкція як елемент правової норми існує незалежно від настання відповідальності, але без санкції не може бути відповідальності. Якщо правопорушники не зазнають відповідальності, то санкція стає лише абстрактною загрозою. Відповідні поняття поєднуються при їх реалізації, тобто санкція виступає формою і мірою відповідальності [12, с. 94]. Цілком аргументованою є його позиція, яку підтримуємо і ми, про те, що відповідальність не потрібно ототожнювати із санкцією правової норми, оскільки: 1) наявність санкцій ще не означає настання відповідальності, адже санкція існує постійно як елемент правової норми, в тому числі до моменту її реалізації; 2) санкція правової норми відрізняється від відповідальності як за метою, так і за обсягом впливу на відповідного суб'єкта правовідносин; 3) відповідальність виникає і реалізується як у загальних, так і в конкретних правовідносинах, а санкція – лише в конкретних ситуаціях; 4) санкція не збігається в часі з моментом виникнення негативної юридичної відповідальності [6, с. 118].

Висновки із даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, у статті з'ясовано етимологічне значення поняття «санкція» як іншомовної категорії. З'ясовано, що цей багатозначний термін тлумачиться залежно від специфіки використання у тексті: у загальному значенні є підстави категорію «санкція» інтерпретувати як схвалення уповноваженим суб'єктом певного рішення, дії; у загально-теоретичному правовому значенні це поняття найчастіше ототожнюється із структурним елементом норми права; при спеціальному (галузевому) використанні це поняття набуває значення негативних наслідків, що наступають на підставі правового припису до порушника закону чи договору.

Традиційно у загальній теорії права санкція розглядається у зв'язку із інститутами норм права (зокрема, її структури) та юридичною відповідальністю за правопорушення (так звану ретроспективну, негативну відповідальність).

Переважає більшість визначень санкції правової норми охоплює такі суттєві ознаки: 1) це елемент норми права; 2) виступає способом захисту правила поведінки, викладеного в диспозиції правової норми, від можливих його порушень, з метою попередити їх вчинення; 3) це вказівка на несприятливі наслідки, що настають у разі порушення норми права; 4) застосовується уповноваженими на притягнення до юридичної відповідальності суб'єктами.

Концепція позитивної або перспективної відповідальності (протилежності юридичної відповідальності за порушення норми права) та її інструментів - санкцій-заохочень, санкцій-стимулів нами не підтримується через її методологічну помилковість, відсутність суттєвих аргументів на її обґрунтування. Натомість, ми пропонуємо розвивати як у законодавстві, так і у загальній теорії права окремий інститут правових стимулів, що дозволить розмежувати та коректно унормувати правообмежувальні (штрафні) та стимулюючі (заохочувальні) засоби правового регулювання.

У статті встановлено інформаційне, суспільно-політичне значення санкцій норм права як вияву осуду державою та суспільством протиправної поведінки та пов'язаний із цим превентивний вплив санкції. Також з'ясовано співвідношення і зв'язок санкцій норм права та юридичної відповідальності, що часто помилково ототожнюються вченими.

Перспективним напрямом дослідження, на нашу думку, є аналіз особливостей санкцій окремих галузей права.

Джерела та література

1. Алексеев С. С. Общая теория права: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / С. С. Алексеев. – М.: Велби; Проспект, 2008. – 565 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М.: Проспект, 2009. – 576 с.
3. Базылев Б. Т. Сущность санкций в советском праве / Б. Т. Базылев // Правоведение. – 1976. – № 5. – С. 32-38.
4. Байтин М. И. Сущность права / М. И. Байтин. – Саратов: СГАП, 2002. – 416 с.
5. Большой юридический словарь / А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских, А. Я. Сухарева. – М.: Инфра-М, 2003. – 704 с.
6. Войтенко І. С. Поняття, сутність та ознаки адміністративно-господарських санкцій за адміністративним законодавством України / І. С. Войтенко // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 117-121.
7. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
8. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та інші; за ред. В. В. Копейчикова. – Стереотип. вид. – К.: Ірінком Інтер, 1999. – 320 с.
9. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.
10. Козюбра М. І. Переконавання і примус в радянському праві / М. І. Козюбра. – К.: Наукова думка, 1970. – 152 с.
11. Курьлев С. В. Санкция как элемент правовой нормы / С. В. Курьлев // Сов. государство и право. – 1984. – № 8. – С. 47-51.
12. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О. Э. Лейст. – М.: Моск. гос. ун-т, 1981. – 240 с.
13. Литвак О. М. Держава і злочинність: монографія / О. М. Литвак. – К.: Атіка, 2004. – 304 с.
14. Малько А. В. Поощрение как правовое средство / А. В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 26-36.
15. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько // Правоведение. – 1998. – № 3. – С. 134-147.
16. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1995. – 184 с.
17. Морозова Л. А. Теория государства и права: учебник / Л. А. Морозова. – М.: Эксмо, 2008. – 414 с.
18. Мусаткіна А. А. Об общем понятии санкции нормы права / А. А. Мусаткіна // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – № 1. – С. 32-37.
19. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М.: Юрид. лит., 1960. – 512 с.
20. Орехов В. Ю. Загально-теоретичні проблеми розуміння санкції / В. Ю. Орехов // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 68-74.
21. Орехов В. Ю. Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин: автореферат на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / В. Ю. Орехов. – Київ: КНУВС, 2008. – 22 с.
22. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / О. І. Осауленко. – К.: Істина, 2007. – 336 с.
23. Перевалов В. Д. Нормы и формы (источники) права. Система права и система законодательства // Теория государства и права: учебник / Отв. ред. В. Д. Перевалов. – М.: Норма, 2008. – 496 с.

24. Пиголкин А. С. Нормы советского социалистического права и их структура // Вопросы общей теории советского права: сб. ст. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 148-193.
25. Правознавство: словник термінів: навчальний посібник / за ред. В. Г. Гончаренка. – К.: Юрисконсульт, КНТ, 2007. – 636 с.
26. Словари и энциклопедии на Академике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/18063>.
27. Словник української мови: в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. – Том 9. – К.: Наукова думка, 1978. – 850 с.
28. Сырых В. М. Теория государства и права: учебник / В. М. Сырых. – М.: Юстицинформ, 2006. – 930 с.
29. Томашевский Н. П. О структуре правовой нормы и классификации ее элементов / Н. П. Томашевский // Вопросы общей теории советского права. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 244-245.
30. Хачатуров Р. Л., Ягутян Р. Г. Юридическая ответственность / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян. – Тольятти: Междунар. акад. бизнеса и банков. дела, 1995. – 200с.
31. Элементарные начала общей теории права: учеб. пособие для вузов / под общей ред. проф. В. И. Червонюка. – М.: КолосС, 2003. – 544 с.
32. Ярош В. Актуальні питання визначення кримінально-правової санкції / В. Ярош // Вісник національної академії прокуратури України. – 2013. – № 4. – С.117-120.

Сопронюк А. Понятие санкции в теории права. В статье выяснено этимологическое значение понятия «санкция» как иноязычной категории. Выяснено, что этот многозначный термин толкуется в зависимости от специфики использования в тексте: в общем смысле есть основания эту категорию интерпретировать как одобрение уполномоченным субъектом определенного решения, действия; в общетеоретическом правовом смысле это понятие чаще всего отождествляется со структурным элементом нормы права; при специальном (отраслевом) использовании это понятие приобретает значение негативных последствий, наступающих на основании правового предписания к нарушителю закона или договора.

Традиционно в общей теории права санкция рассматривается в связи с институтами норм права (в частности, ее структуры) и юридической ответственности за правонарушения (так называемой ретроспективной, негативной ответственности).

Подавляющее большинство определений санкции правовой нормы охватывает такие существенные признаки: 1) это элемент нормы права; 2) выступает способом защиты правила поведения, изложенного в диспозиции правовой нормы, от возможных нарушений, с целью предупредить их совершение; 3) это указание на неблагоприятные последствия, наступающие в случае нарушения нормы права; 4) применяется уполномоченными на привлечение к юридической ответственности субъектами. Концепция положительной или перспективной ответственности (противоположности юридической ответственности за нарушение нормы права) и ее инструментов – санкций-поощрений, санкций-стимулов нами не поддерживается из-за ее методологической ошибочности. Автором установлено информационное, общественно-политическое значение санкций норм права как проявления осуждения государством и обществом противоправного поведения и связанное с этим превентивное воздействие санкции. Также установлено соотношение и связь санкций норм права и юридической ответственности, которые часто ошибочно отождествляются учеными.

Ключевые слова: норма права, санкция, правонарушения, государственное принуждение, юридическая ответственность.

Soproniuk A. Concept of Sanctions in the Theory of Law. The article clarifies etymological meaning of «sanction» as the foreign language category. It has been found out that this polysemantic term is interpreted differently, depending on the specific context it is used in: in a general sense there are grounds to interpret this category as approval of the specific decisions and actions by an authorized legal entity. In general, theoretical legal meaning of this concept is often identified with the structural element of the rule of law; in special (sectoral) context this concept acquires the meaning of negative consequences that occur under legal regulations as to the offender of the law or contract. Traditionally, in the general theory of law «sanction» is considered in relation to the institutions of the rule of law (in particular, concerning its structure) and legal responsibility for the offense (the so-called retrospective, negative liability). The majority of the definitions of sanction as a legal norm includes the following important features: 1) it is an element of the rule of law; 2) it is a way to protect the rules of behavior, set forth in the disposition of the legal norms, from its possible violations or in order to prevent their commission; 3) it is an indication to the adverse effects that occur in case of violation of the law; 4) is applied by authorized bodies to bring legal entities to legal responsibility. The concept of positive or prospective responsibility (opposite to legal responsibility for violation of the law) and its instruments – penalties-rewards, sanctions-incentives are not

supported by the author because of its methodological fallacy. The author justifies informational, socio-political significance of sanctions in the context of legal norms and tackles it as an expression of condemnation of illegal behavior by the state or society and related to it preventive effect of sanctions. The author supports the relationship and connection of sanctions with legal norms and legal responsibility, which are often wrongly equated by scientists.

Key words: rule of law, sanction, offense, state compulsion, legal liability.

УДК 343.163

Д. Супруненко

Оцінка ефективності попереджувальної діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання та протидії злочинності у сучасний період

В статті на підставі вивчення змісту нормативно-правових актів, що регулюють діяльність прокуратури України, а також аналізу результатів роботи по запобіганню злочинам в органах та установах виконання покарань, визначені проблемні питання та виведені науково обґрунтовані шляхи їх вирішення по суті. Сформульовано пропозицію щодо доповнення ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» такою функцією прокуратури, як нагляд за дотриманням кримінологічного законодавства, спрямованого на усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів та інших правопорушень, виявлених у результаті реалізації інших функцій прокуратури.

Ключові слова: запобігання злочинам, прокуратура, органи виконання покарань, установи виконання покарань, нормативно-правовий акт, прокурорський нагляд, суб'єкт запобігання злочинам.

Постановка проблем. Проведений аналіз результатів прокурорського нагляду в Україні за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, та матеріалів реагування органів прокуратури на виявлені порушення закону, встановленого порядку виконання та відбування покарань, а також конституційних прав, свобод і законних інтересів суб'єктів і учасників кримінально-виконавчої діяльності, дозволяє зробити висновок про те, що назріла нагальна необхідність зміни змісту предмету нагляду, завдань та методики прокурорських перевірок в органах та установах виконання покарань, яка можлива лише при іншому підході, а саме – прокуратура має стати не просто суб'єктом запобігання злочинам, а його їх координуючим елементом. Тобто на порядок денний у цій ситуації виходять три ключові проблеми, що потребують вирішення у зазначеній площині та мають підвищити рівень ефективності діяльності усіх без винятку суб'єктів запобіжної діяльності. Зокрема, ідеться про необхідність: а) якісної зміни ролі та місця прокуратури в реалізації кримінологічної політики України; б) суттєвого покращення взаємодії прокуратури з іншими правоохоронними органами, органами державної влади та місцевого самоврядування, а також громадськістю та окремими громадянами; в) удосконалення змісту прокурорсько-наглядової діяльності, у тому числі з питань запобігання злочинам.

Стан досліджень. Вивчення наукової літератури показало, що у більшій мірі питаннями, які склали предмет дослідження цієї наукової статті, займаються науковці, що розробляють проблеми діяльності прокуратури, а саме: Ю. М. Грошевий, Л. М. Давиденко, В. С. Зеленецький, С. В. Домбровський, М. В. Косюта, М. Л. Лісовий, О. Р. Михайленко, Ю. Е. Полянський, В. Я. Тацій, Є. В. Фесенко, М. К. Якимчук. Поряд з цим, слід визнати, що без залучення до цього процесу науковців інших галузей, що складають зміст боротьби із злочинністю в Україні, зокрема, вчених-кримінологів, а також без глибокого аналізу особливостей кримінально-виконавчих правовідносин, підвищити ефективність запобіжної діяльності прокуратури України у сфері виконання покарань буде вкрай проблемно, що й виступило додатковим аргументом при виборі теми цієї наукової статті.

Виклад основних положень. Серед принципів, що характеризують діяльність державного апарата, в тому числі у сфері нормотворчості, особливе місце займає принцип ефективності, під яким у науці розуміють необхідність прийняття нормативно-правових актів, які досягають запланованих

цілей, передбачають оптимальне використання матеріальних, фінансових, людських та інших ресурсів [1, с. 213].

Як показує практика на аналіз наукової літератури, реалізація його у запобіганні діяльності у сфері боротьби із злочинністю залишається на сьогодні однією з найбільш проблемних питань [2, с. 125-140]. Як у зв'язку з цим зауважила О. Ф. Скакун, актуальність проблеми щодо взаємозалежності економіки і права, економічної домінанти і правової доктрини зумовлена як труднощами формування сучасної вітчизняної ринкової економіки (практичний аспект), так і зростаючим усвідомленням юристів щодо доцільності застосування економічного підходу до аналізу права, який, окрім глибини і точності, забезпечує єдність окремих галузей права, нерідко відсутніх у традиційному правовому аналізі [3, с. 154].

Якщо цей методологічний підхід застосувати до оцінки запобіжної діяльності прокуратури, враховуючи що визначення для неї у ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» завдання по координації діяльності правоохоронних органів відноситься до елементів управління системою суб'єктів запобігання злочинам, то варто визнати всю складність та одночасно, актуальність досліджуємої у цій дисертації тематики. Такий висновок витікає із змісту управління діяльності щодо запобігання і протидії злочинам, яка, як вірно зробив висновок А. П. Закалюк, є об'єктивно необхідним різновидом соціального управління, який спрямовується на системне упорядкування та підвищення ефективності цієї діяльності, приведення останньої у відповідність з кінцевою метою скорочення злочинності, усунення (нейтралізації) її чинників [4, с. 374]. Посилення уваги до вивчення даної проблематики обумовлено також розробкою у сучасній теорії питань кримінологічної безпеки, що покликані створити науково обґрунтовану базу для усунення існуючих протиріч між цілями правоохоронної діяльності, що реалізуються на практиці, та інтересами населення, яке претендує на більш високий рівень своєї захищеності від злочинних посягань [5, с. 6]. Більш того, безпека є основною і головною метою правового регулювання. Практично всі норми всіх галузей законодавства будь-якої, як слушно зауважила С. Я. Лихова спрямовані на забезпечення людині такого існування, коли її особистим правам, інтересам, цінностями, а також матеріальним благом не буде загрозовувати небезпека [6, с. 6]. Саме тому, незважаючи на теоретичну та практичну злочинність дослідження у цьому контексті, спеціальної розробки потребує проблема безпекового виміру [7, с. 9], яка має пряме відношення до оцінки ефективності запобіжної діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання і протидії злочинності щодо виконання її завдань і функцій в сучасний період.

Отже, проведений вище аналіз дозволяє зробити висновок про те, що у зміст оцінки ефективності діяльності будь-яких суб'єктів запобігання злочинам мають бути включені, як мінімум, два аспекти: а) забезпечення безпеки об'єктів кримінально-правової охорони, визначених у ч. 1 ст. 1 КК України, засобами, формами, методами і силами усіх галузей кримінально-правового спрямування (кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права та кримінології); б) результативність діяльності окремо взятого суб'єкта запобігання злочинам (у даному випадку – органів прокуратури). При цьому, враховуючи пріоритетність норм матеріального права та в цілому кримінально-правової політики щодо інших видів політики у сфері боротьби із злочинністю (кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної), слід погодитись з В. І. Борисовим та П. Л. Фрісом у тому, що досягнення максимальної ефективності кримінально-правової політики є чи не основною метою цього виду внутрішньої політики держави [8, с. 81].

Поряд з цим слід зазначити, що оцінка діяльності будь-якої установи, організації або процесу завжди була доволі складною, оскільки для цього необхідні глибокі знання особливостей цієї діяльності, застосування сучасних методів наукового аналізу та використання здобутків математичної науки [9, с. 53]. Саме тому та враховуючи специфіку завдань запобіжної діяльності, а також функцій, що покладаються на органи прокуратури, зміст поняття ефективності та оцінки її діяльності не можуть повністю збігатися із змістом ефективності всіх інших суб'єктів запобігання злочинам.

Знову ж таки, для того, щоб спростувати чи довести цей висновок, варто всебічно та точно з'ясувати зміст таких ключових понять, як: оцінка та ефективність, а також генезис її застосування у суспільно-правовій практиці.

Під оцінюванням у наукових джерелах розуміють визначення якості, цінності і т.п. когось, чого-небудь [10, с. 482]. Ефективний – той чи те, яке призводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект [11, с. 177]. Цей термін походить від латинського слова «effectivus» та означає «продуктивний» (дійовий) [12, с. 699].

Значення оцінки ефективності полягає в тому, як правильно зробив висновок О. М. Литвинов, що вона сприяє уточненню і конкретизації цілей організації і функціонування системи, а також оптимізації структур, бо в процесі ранжування результатів діяльності виявляються конкретні

причини, що обумовлюють ті або інші відхилення в роботі поставлених цілей у співвідношенні з ресурсами, що витрачають [13, с. 371]. При цьому методично правильна оцінка забезпечує також цілеспрямованість діяльності, пов'язаної з організацією і здійсненням контролю, що у свою чергу, дозволяє на практиці більш предметно організувати функціонування всієї системи.

Крім цього, значення оцінки ефективності функціонування соціально-правового механізму запобігання злочинам, включаючи можливості органів прокуратури, полягає в тому, що вона дозволяє суб'єкту орієнтуватися в реальній діяльності, усвідомлювати зміни, викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками [13, с. 371].

Як показали результати даного дослідження, зазначена проблематика в науці відноситься до найбільш актуальних та не розроблених у достатній мірі на сьогодні. Особливо активно займатись цим питанням стали науковці. Розпочинаючи з 60-х років ХХ ст. [9, с. 53-54]. Поряд з цим єдиного визначення ефективності досі в юридичній науці не вироблено.

У той самий час, як вірно зауважив Н. А. Розенфельд, сьогоденні реалізації стану вітчизняного законодавства вимагають і від України системного підходу у схваленні ідеї необхідності проведення моніторингу ефективності застосування законодавства та забезпечення професійного наукового здійснення заходів, які мають бути включені в процес моніторингу ефективності законодавства в Україні [14, с. 8]. При цьому, як слушно зауважили О. М. Литвинов, аналіз протидії злочинності полягає, перш за все, у виявленні найважливіших факторів, що впливають на здійснення базової діяльності, а оцінка – у визначенні результатів цієї діяльності [13, с. 372]. Більш того, оцінка є частиною загальної системи аналітичної діяльності. По суті оцінка є однією з основних задач аналітичної роботи. Саме вона дозволяє бачити складну діалектичну природу протидії злочинності, розкривати діалектику суперечностей її формування, теперішнього і перспективного станів.

Аналіз наукових джерел свідчить про те, що учені по різному підходять до оцінки і методики вимірювання результатів різних видів діяльності, пов'язаних із запобіганням і протидією злочинам [15, с. 41-57]. У зв'язку з цим, деякі науковці зробили висновок про те, що кількість та якісні стандарти ефективної роботи на даному напрямі соціальної практики, відповідні для кожного випадку, виробити неможливо [13, с. 372]. Поряд з цим у науці продовжуються активні пошуки розв'язання зазначеної проблематики.

У цьому контексті та з огляду вирішення завдань даного дисертаційного дослідження, звертають на себе увагу деякі напрацювання, що проведені науковцями кримінального права. Зокрема, І. В. Борисов та П. Л. Фріс досить плідно розробляють питання, що пов'язані з ефективністю кримінально-правової політики, вкладаючи у її зміст ступінь досягнення визначених цілей і завдань у сфері боротьби зі злочинністю із застосуванням норм та інститутів законодавства про кримінальну відповідальність [8, с. 81]. При цьому ефективність даної політики вони визначають через співвідношення критеріїв та показників цієї діяльності.

Критеріями кримінально-правової політики, на їх думку, є система обґрунтованих показників, які характеризують рівень досягнення поставлених завдань [8, с. 81-82]. Вирішення певною мірою цих завдань свідчить про відповідний рівень ефективності, під яким В. І. Борисов та П. Л. Фріс пропонують розуміти ступінь досягнення завдань та цілей, визначених при прийнятті закону про кримінальну відповідальність, адекватність між запланованим та досягнутим.

Щодо оцінок ефективності кримінально-правової політики, то, на їх переконання, вона являє собою аналіз співвідношення визначених при прийнятті закону про кримінальну відповідальність завдань із критеріями ефективності кримінально-правової політики [8, с. 90]. Вона здійснюється за допомогою відповідних методів, які являють собою сукупність прийомів, способів і засобів, що застосовуються при збиранні, обробці та аналізі у показників ефективності кримінально-правової політики [8, с. 90]. При цьому слід погодитись з О. М. Литвиновим, який переконаний, що необхідність використання оцінки і вимірювання результатів функціонування соціально-правового механізму протидії злочинності за допомогою відповідних критеріїв і показників обумовлена практичними потребами [8, с. 372].

Виходячи із зазначених методологічних засад, можна вивести наступне визначення поняття «оцінка ефективності запобігання діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання і протидії злочинності», а саме – це: визначення по відповідних науково-обґрунтованих критеріях і показниках ступеня і рівня досягнення цим суб'єктом запобігання злочинам мети та реалізації завдань даного виду суспільної діяльності, з урахуванням показників роботи прокуратури, відповідно до статутних завдань і функціональних можливостей, що впливають із закону та інших нормативно-правових актів у сфері боротьби із злочинністю».

Таким чином, до системоутворюючих ознак, що складають зміст даного поняття, слід віднести наступне:

1. Визначення ефективності запобіжної діяльності по певних критеріях. Під критеріями в науці розуміють підстави для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило [10, с. 315].

2. Другою системоутворюючою ознакою поняття «оцінка ефективності запобіжної діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання та протидії злочинності» є науково обґрунтований характер критеріїв і показників визначення ступеня і рівня досягнення мети і завдань даного виду суспільної діяльності. Мова, у даному випадку, ведеться про те, що для характеристики категорії ефективності в кримінології, поряд з перерахованими параметрами і критеріями координаційної діяльності прокуратури, застосовують і параметри змісту категорії ефективності, сформовані на основі ідеальної моделі системи запобігання злочинам [16, с. 14]. При цьому параметри замісту ефективності представляють собою модель взаємодії організаційних і функціональних принципів координаційної діяльності по запобіганню злочинам [2, с. 136].

До основних параметрів, що визначають критерії змісту ефективності у теоретичній моделі координації роботи суб'єктів запобіжної діяльності науковці відносять: а) стан законності; б) цілеспрямованість управлінської діяльності; в) об'єднання дій суб'єктів запобігання злочинам з одночасним обліком їх тактичної самостійності; г) ресурсне забезпечення; ґ) організованість; д) комплексність; е) дієвість (результативність); є) якість координації [2, с. 136].

3. Слідуючою системоутворюючою ознакою оцінки ефективності запобіжної діяльності прокуратури є ступінь і рівень досягнення мети і завдань по запобіганню злочинам.

У науковій літературі під ступенем розуміють порівняльну величину, що характеризує розмір, інтенсивність чого-небудь [11, с. 649], а під рівнем – ступінь якості, величина, т.ін., досягнуті в чому-небудь [11, с. 529], тобто на доктринальному рівні ці поняття ототожнюються.

Виходячи, що на сьогодні немає єдності учених щодо змісту цих критеріїв у запобіжній діяльності, їх дослідження у контексті завдань даного дослідження можна здійснити по аналогії, використовуючи результати наукових розробок, які проводяться у межах, зокрема, кримінального права. Так, В. І. Борисов і П. Л. Фріс рівень ефективності кримінально-правової політики визначають як ступінь досягнення завдань та цілей, визначених при прийнятті закону про кримінальну відповідальність, адекватність між запланованим та досягнутим [8, с. 86]. При цьому важливим у зв'язку з цим є інший висновок зазначених учених, а саме: на ефективність кримінально-правової політики активно впливає і рівень розвитку законодавства як у цілому, так і кримінально-правового, зокрема, а також правозастосовна практика. Цей методологічний підхід до визначення змісту окремих критеріїв ефективності у сфері боротьби із злочинністю, без сумніву, має бути пріоритетним при вирішенні аналогічних показників запобіжної діяльності прокуратури.

Матеріальні засади мети і завдань по запобіганню злочинам, враховуючи відсутність на сьогодні окремого, спеціального закону з цих питань, визначені, у першу чергу, у КК України. Так, у ч. 1 ст. 1 цього Кодексу одним із завдань визначено завдання по запобіганню злочинам. Як у зв'язку з цим зауважив В. Я. Тацій, специфіка кримінально-правових норм полягає в тому, що вони є нормами-заборами: під загрозою покарання в них забороняється певна суспільно небезпечна поведінка. Саме цим поряд із завданнями охорони суспільних відносин КК вирішує й інше завдання – запобігання злочинам, попередження про правові наслідки їх вчинення [17, с. 7].

Таке ж завдання та, одночасно, мета закріплені й в ч. 2 ст. 50 КК, а саме: запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (так звані спеціальна та загальні превенції) [17, с. 203-204]. У більш загальних (завуальованих – невиразних [11, с. 192] рисах завдання по запобіганню злочинам визначено в ст. 2 КПК, у якій зазначено, що завданнями кримінального провадження є повне та неупереджене розслідування і судовий розгляд з тим, щоб жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [18, с. 7-8].

Поряд з цим, у КВК України до цілей (мети) кримінально-виконавчого законодавства віднесені не тільки запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також і запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими [19, с. 10-12].

Проте, навіть не дивлячись, що це питання не відноситься до завдань даного дослідження, варто звернути увагу на одну проблему, яка має пряме відношення до запобіжної діяльності, а саме: у чинному КК, зокрема в ст. 11, дано поняття злочину, але відсутнє поняття кримінального правопорушення. З цього виходить, що у кримінально-виконавчій діяльності поставлена мета

запобігання тому, чого не існує в реальній правовій дійсності. Більш того, якщо брати за основу положення ст. 215 КПК, у якому зазначено, що досудове розслідування злочинів здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання, то зміст даної проблематики ще більше ускладнюється та потребує вирішення на законодавчому рівні, а саме – КК має бути в обов'язковому порядку доповнений ст. 11-1 «Поняття кримінального проступку», взявши за основу теоретичні розробки з цих питань [18, с. 533].

Додатковим аргументом з цього приводу виступають науково обґрунтовані висновки теоретиків права, відповідно до яких норми матеріального права визначають певну модель поведінки шляхом встановлення прав і обов'язків та є пріоритетними (визначальними) при формуванні норм процесуального права [1, с. 164].

Важливість та необхідність вирішення цього завдання на нормативно-правовому рівні полягає ще й у тому, що означена проблема взаємозв'язана та взаємообумовлена з питаннями визначення (оцінки) ступеня і рівня запобіжної діяльності всіх без винятку суб'єктів запобігання злочинам.

Щодо завдань запобіжної діяльності, що визначені на доктринальному рівні, то до таких науковці віднесли наступні:

- систематичне виявлення й аналіз явищ, процесів, факторів, ситуацій, що сприяють злочинам;
- вивчення суперечностей і конфліктів, що призводять до вчинення та реалізації злочинних намірів, а також до формування особи злочинця;
- постійне виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, їх вивчення й активний запобіжний вплив на них;
- усунення або нейтралізація явищ, що сприяють злочинній поведінці [20, с. 17].

При цьому, як вірно зробив висновок В. В. Василевич, зазначені загальні завдання конкретизуються залежно від рівнів, видів, форм і напрямів запобіжної діяльності. Тому ступінь ефективності запобігання злочинам залежить від того, як виконується завдання, що стоять перед ними [20, с.17].

На науковому рівні визначені цілі (мета) діяльності, пов'язаної із запобіганням злочинам, а саме:

- а) обмеження впливу негативних обставин, пов'язаних з причинами та умовами злочинності;
- б) вплив на причини злочинних виявів та їх умови;
- в) вплив на негативні обставини безпосереднього соціального оточення (мікросередовище) особи, що формують мотивацію злочинної поведінки;
- г) вплив на особу, здатну вчинити злочин або продовжувати злочинну діяльність [20, с.17].

Виходячи із змісту зазначених теоретичних положень та наукових розробок, присвячених координаційній діяльності, можна констатувати, що метою координації роботи правоохоронних органів у сфері боротьби із злочинністю є підвищення ефективності діяльності суб'єктів запобігання злочинам за рахунок об'єднання їх зусиль, а основними завданнями:

- 1) створення єдиного фронту боротьби із злочинністю;
- 2) активізація роботи суб'єктів запобіжної діяльності;
- 3) економія витрат, сил, засобів і ресурсів, які задіюються у запобіганні злочинам;
- 4) забезпечення реалізації державних програм у сфері боротьби із злочинністю;
- 5) розробка стратегії та рекомендацій для тактики запобігання злочинам;
- 6) вивчення та узагальнення практики координаційної діяльності;
- 7) усунення дублювання, паралелізму в діяльності суб'єктів запобігання злочинам; т.ін. [2, с. 156-157].

4. Наступного ситемоутворюючою ознакою змісту досліджуваного поняття є урахування показників запобіжної діяльності прокуратури з результатами реалізації цим державним органом законом визначених функцій.

У даному випадку зміст завдань та, одночасно, проблем, діяльності прокуратури полягає у тому, що на сьогодні на нормативно-правовому рівні чітко визначені показники роботи з тих чи інших питань, які відображають зміст її функцій. Зокрема, у п. 21.1 наказу Генеральної прокуратури від 26 грудня 2011 року № 1гн «Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України» було зазначено, що діяльність органів прокуратури слід оцінювати комплексно у площині фахового вирішення питань, що належать до компетенції прокуратури, у поєднанні із статистичними даними, які характеризують якість роботи та можуть об'єктивно порівнюватися [21, с. 10].

Цікавим у цьому контексті є наказ Генеральної прокуратури України від 02 квітня 2013 року № 7гн «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів при виконанні судових

рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян», у п. 12 якого зазначено, що критеріями оцінки ефективності наглядової діяльності на цьому напрямі слід вважати: 1) реальний стан законності у піднаглядних органах та установах; 2) повноту вжитих заходів реагування щодо усунення порушень законів, причин та умов, що їм сприяли; 3) поновлення порушених прав і свобод людини; 4) відшкодування завданої шкоди; 5) відповідність чинному законодавству, міжнародним нормам і стандартам умов тримання осіб у місцях та установах застосування заходів примусового характеру, попереднього ув'язнення і виконання покарань [22, с. 78].

Таким чином, у даному наказі застосовано так званий комбінований підхід до оцінки ефективності діяльності прокуратури [23, с. 216], який передбачає наявність результатів (показників) як у сфері виконання покарань, так у сфері запобігання злочинам.

У той самий час, у п. 10 наказу Генеральної прокуратури України від 16 січня 2013 року № 1/1гн «Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції» зазначений підхід дещо звужено та формалізовано, а саме – до основних критеріїв оцінки ефективності координаційної діяльності прокурорів віднесені наступні: а) реальний вплив на покращення стану протидії злочинності та корупції; б) підвищення ефективності їх профілактики; в) захист прав і свобод громадян та інтересів держави від злочинних посягань, у тому числі щодо відшкодування завданих їм збитків; г) рівень довіри громадськості до органів прокуратури та правоохоронних органів [24, с. 13].

На науковому рівні обґрунтована необхідність оцінки зазначеної діяльності по поточних та підсумкових результатах, а саме:

1) об'єм виконаної координаційної роботи: проведених координаційних засідань; розглянутих на них питань і прийнятих по них рішень; застосованих координаційних форм; т.п.;

2) результативність координаційної форми (співвідношення між абсолютною кількістю вказівок про застосування даної координаційної форми, передбачених координаційним рішенням, до абсолютної величини її застосування для погодження дій суб'єктів запобігання злочинам);

3) питома вага координаційних форм серед інших координаційних заходів [2, с. 157-158].

Підсумкова оцінка роботи координаційних органів здійснюється, як правило, у кінці певного нормативно визначеного періоду функціонування та проводиться, крім вищезазначених, також по наступних показниках: а) активність координаційної діяльності як відношення уми заходів, які здійснюються координаційним органом безпосередньо та в яких він приймав участь, до сумарної кількості заходів, передбачених координаційним рішенням; б) своєчасність координаційної діяльності як відношення кількості заходів, виконаних без порушень встановлених термінів, до загальної кількості координаційних заходів; в) доброякісність координаційної діяльності як відношення кількості координаційних заходів виконаних доброякісно, до загальної кількості координаційних заходів; г) інтенсивність координаційного реагування як відношення кількості координаційних заходів до всіх запобіжних [2, с. 158].

5. І, кінець, останньою системоутворюючою ознакою, що входить у зміст поняття «оцінка ефективності запобіжної діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання і протидії злочинності», є обумовленість критеріїв і показників роботи прокуратури змістом законів та інших нормативно-правових актів у сфері боротьби із злочинністю, а також із змісту функцій зазначеного органу.

Сутність цієї проблеми полягає у тому, що не дивлячись на те, що по змісту функції прокуратури органічно взаємозв'язані та взаємодіють із змістом завдань по запобігання злочинам, досі на законодавчому рівні кримінологічний прокурорський нагляд не визнаний, хоча підстави для цього як на практичному, так і на доктринальних рівнях розроблені та є очевидними. Зокрема, В. П. Півненко у своїх численних наукових розробках доводить, що досудовому розслідуванню діяльність прокурора включає у себе дві складові кримінологічного нагляду: а) за виконанням органами досудового розслідування вимог закону щодо виявлення й усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочин; б) за безпосередньою діяльністю прокурора у мажах досудового розслідування [25, с. 214-215]. Аналогічні підходи підтримують й інші науковці [26, с. 139].

Висновки дослідження. Виходячи з проведеного аналізу, цілком логічною є пропозиція щодо доповнення ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» такою функцією прокуратури, як нагляд за дотриманням кримінологічного законодавства, спрямованого на усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів та інших правопорушень, виявлених у результаті реалізації інших функцій прокуратури.

Таким чином, найбільш точною, повною, неупередженою та об'єктивною буде тільки така оцінка ефективності запобіжної діяльності прокуратури, яка буде враховувати всі системо утворюючі ознаки, що складають її зміст.

Особливо актуальним та важливим цей висновок є з огляду вирішення прокуратурою координуючого завдання, ефективність якого прямо зв'язана з ефективністю її запобіжної діяльності як суб'єкта запобігання і протидії злочинам (як одиничне – координуючі завдання, та загальне – завдання по запобіганню злочинам).

Для того, щоб на практиці зазначена теоретична модель знайшла своє найбільш раціональне та ефективне застосування, слід на науковому рівні розробити відповідну методику.

Джерела та література

1. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Харків: Право, 2014. – 368 с.
2. Литвинов А. Н., Гавриш Т. С. Профилактика преступлений. От теории к практике: Научно-практическое пособие / А. Н. Литвинов, Т. С. Гавриш. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 160 с.
3. Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 1.: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. А. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. – 976 с.
4. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – Київ: Ін Юре, 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
5. Лапин А. А. Стратегия обеспечения криминологической безопасности личности, общества, государства и ее реализация органами внутренних дел: монография / А. А. Лапин; под ред. С. Я. Лебедева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. – 295 с.
6. Лихова С. Я. Кримінальна відповідальність за порушення безпеки людини за законодавством держав-учасниць Європейського Союзу: монографія / С. Я. Лихова. – К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. – 96 с.
7. Шаблистий В. В. Безпековий вимір кримінального права України: людино-центричне дослідження: монографія / В. В. Шаблистий. – Дніпрепетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. – 420 с.
8. Правова доктрина України: у 5 т. –Х.: Право, 2013. – Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргареева та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – 1240 с.
9. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань: монографія / І. С. Яковець. – Харків: Право, 2013. – 392 с.
10. Великий тлумачий словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. – Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. – 864 с.
11. Великий тлумачий словник української мови / [Упоряд. Т. В. Ковальова]. – Х.: Фоліо, 2005. – 767 с.
12. Булько А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов / А. Н. Булько. – 3-е изд., испр., перераб. – Москва: Мартин, 2010. – 704 с.
13. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: Монографія / О. М. Литвинов. – Х.: Вид-во Харк. Нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – 446 с.
14. Розенфельд Н. А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства / Н. А. Розенфельд. – К.: Юстініан, 2009. – 48 с.
15. Алексеева Л. Б., Михайловская И. Б. Показатели эффективности уголовного судопроизводства и некоторые вопросы оценки работы судебных органов / Л. Б. Алексеева, И. Б. Михайловская // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1976. – Вып. 24. – С. 41-57.
16. Жалинский А. Э., Костицкий М. В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация / А. Э. Жалинский, М. В. Костицкий. – Львов: Вища школа, 1980. – 98 с.
17. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х.: Право, 2013. – Т. 1: Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 376 с.
18. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. т.1 / О. М. Бандурка, С. М. Бялковський, С. П. Бурдоль; за заг. ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2012. – 768 с.
19. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський та ін.; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
20. Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джужа. – К.: Атіка, 2011. – 720 с.
21. Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України: наказ Генеральної прокуратури України від 26 грудня 2011 року № 1 гн // Закон України «Про прокуратуру». Науково-практичний коментар: у 3 кн. / за заг. ред. О. М. Литвака. – Кн. 3: Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. – К.: Алерта, 2013. – С. 4-11.
22. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з

обмеженням особистої свободи громадян: наказ Генеральної прокуратури від 02. Квітня 2013 року № 7 гн // Закон України «Про прокуратуру». Науково-практичний коментар: у 3 кн. / за заг. ред. О. М. Литвака. – Кн. 3: Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. – К.: Алерта, 2013. – С. 79-78.

23. Юрчишин В. М. Процесуальні функції прокурора у досудовій стадії кримінального провадження: призначення, система: навч. посіб. / В. М. Юрчишин. – Чернівці: Техно-друк, 2014. – 276 с.

24. Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції. Наказ Генерального прокурора України № 1/1 гн від 16 січня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2nsf/fink1/GP11028.html.

25. Півненко В. П. Прокурорський нагляд в Україні: Курс лекцій / В. П. Півненко. – Х.: Харків юридичний, 2005. – 240 с.

26. Раскина Т. В. О некоторых направлениях противодействия коррупции в органах внутренних дел Российской Федерации / Т. В. Раскина // Проблемы совершенствования правоохранительной деятельности в области противодействия преступности и коррупции: Материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Минск. – Минск: БГУФК, 2012. – С. 138-139.

Супруненко Д. Оценка эффективности предупредительной деятельности прокуратуры как субъекта предотвращения и противодействия преступности в современный период. В статье на основании изучения содержания нормативно-правовых актов, регулирующих деятельность прокуратуры Украины, а также анализа результатов работы по предотвращению преступлений в органах и учреждениях исполнения наказаний, определены проблемные вопросы и научно обоснованы пути их решения по существу. Можно констатировать, что целью координации работы правоохранительных органов в сфере борьбы с преступностью является повышение эффективности деятельности субъектов предупреждения преступлений за счет объединения их усилий, а основными задачами являются: 1) создание единого фронта борьбы с преступностью; 2) активизация работы субъектов предупредительной деятельности; 3) экономия затрат, сил, средств и ресурсов, которые задействуются при предотвращении преступлений; 4) обеспечение реализации государственных программ в сфере борьбы с преступностью; 5) разработка стратегии и рекомендаций для тактики предупреждения преступлений; 6) изучение и обобщение практики координационной деятельности; 7) устранение дублирования, параллелизма в деятельности субъектов предупреждения преступлений. Предложены дополнение ст. 2 Закона Украины «О прокуратуре» такой функцией прокуратуры, как надзор за соблюдением криминологического законодательства, направленного на устранение причин и условий, способствующих совершению преступлений и других правонарушений, выявленных в результате реализации других функций прокуратуры.

Ключевые слова: предотвращение преступлений; прокуратура; органы исполнения наказаний; учреждения исполнения наказаний; нормативно-правовой акт; прокурорский надзор; субъект предупреждения преступлений.

Suprunenko D. Estimation of the Efficiency of Preventive Activities of Prosecution as an Institution for Prevention and Countering Crimes in the Modern Period. The article identifies problems and derives scientifically substantiated ways of solving them per se on the basis of the thorough study of the content of regulations governing the activities of the Prosecutor's Office in Ukraine, and also the analysis of the results of work aimed at preventing crime in the judicial bodies and penal institutions. The author states that the purpose of coordination of the activities performed by the law enforcement agencies in the fight against criminality is to improve their preventive activity by combining efforts. The main tasks concerning this activity are: 1) creation of a united front to combat crime; 2) revitalization of the activities of the entities responsible for preventive work; 3) saving of costs, capabilities and resources provided to prevent crime; 4) ensuring the implementation of government programs in the fight against crime; 5) developing strategy and recommendations for crime prevention tactics; 6) study and generalization of practice of the coordinating activities; 7) elimination of duplication and concurrency in the activity of crime prevention entities. The author suggests to supplement Article 2 of the Law «On Prosecution» of Ukraine with such function of prosecutor's office as supervision over the compliance with criminological legislation, aimed at eliminating the causes and conditions that contributed to the commission of crime and other offenses, discovered in the results of realization of other functions of the prosecution.

Key words: crime prevention, Prosecutor's Office, penal authorities, penal institutions, legal act, prosecutor's supervision, subject of crime prevention.

Новелізація Цивільного кодексу Австрії 1811 р. на початку ХХ ст.

У статті досліджено причини та передумови новелізації Цивільного кодексу Австрії 1811 р. у 1914-1916 рр. Проаналізовано зміст Першої Новели від 12 жовтня 1914 р., Другої Новели від 22 липня 1915 р. та Третьої Новели від 09 березня 1916 р. до Цивільного кодексу Австрії 1811 р. З'ясовано, що його новелізація не внесла кардинальних змін ні до структури кодексу, ні до основних засад кодексу й оцінювалася в австрійській цивілістиці як свого роду «косметичний ремонт» з метою пристосування кодексу до тогочасних умов життя. Зміни суспільного, господарського та політичного устрою ставили перед законодавцем завдання правового врегулювання щораз більшої кількості нових суспільних відносин і, відповідно, пристосування Цивільного кодексу Австрії 1811 р. до нових потреб часу. Цивільний кодекс Австрії 1811 року разом з новелями був чинний на західноукраїнських землях до 1932 року, коли у II Речі Посполитій було прийнято нові Цивільні кодекси.

Ключові слова: новелізація, Цивільний кодекс Австрії 1811 року, комісія, зміни, договір.

Постановка проблеми. Початок ХХ ст. став для австрійської цивільної науки переломним моментом. Поява німецької та швейцарської цивільних кодифікацій було поштовхом для законодавця до реформування Цивільного кодексу Австрії 1811 р. Протягом ХІХ ст. велика кількість норм Цивільного кодексу Австрії 1811 р. втрачала своє практичне значення, інша частина натомість набувала нового значення як в нових законодавчих актах, так і в рішеннях Вищого судової і касаційного трибуналу у Відні через свою діяльність щодо інтерпретації норм Цивільного кодексу Австрії 1811 р. відповідно до нових потреб життя. Окрім цього врегулювання нових суспільних відносин все частіше відбувалося поза кодексом через видання спеціальних нормативно-правових актів. Діючи на той час близько століття в майже незміненому вигляді кодекс потребував негайної модернізації.

Цивільний кодекс Австрії 1811 р. діяв на західноукраїнських землях близько 130 років. Саме тому науковий інтерес викликають внесені в 1914-1916 рр. до Цивільного кодексу Австрії 1811 р. зміни, котрі містилися в трьох Новелах.

Стан дослідження. Основні напрямки та принципи процесу внесення змін до Цивільного кодексу Австрії 1811 р. розробив австрійський науковець Й. Унгер у своїй програмі новелізації [6]. Одразу ж після опублікування Новел Е. Тілля [7; 9], Ф. Цолль [12], С. Врублевський [13] та ін. здійснили аналіз внесених до кодексу змін. Український вчений професор С. Дністрянський переклав на українську мову не тільки Цивільний кодекс Австрії 1811 р., і який був введений у Відні 1919 року у період існування ЗУНР, але й усі Новели до нього [10]. Сучасну оцінку внесеним до Цивільного кодексу Австрії 1811 р. в 1914-1916 рр. змінам надала сучасний польський дослідник професор К. Суйка-Желінська в межах дослідження найбільших кодифікацій приватного права в Європі в ХІХ-ХХ ст. [2; 3].

Мета статті. В даній статті необхідно дослідити причини й передумови новелізації Цивільного кодексу Австрії 1811 р. на початку ХХ ст., проаналізувати зміст Новел до Цивільного кодексу Австрії 1811 р., а також встановити їхнє правове, наукове та історичне значення.

Виклад основного матеріалу. Ідея необхідності реформування кодексу остаточно сформувалася в кінці ХІХ ст. австрійськими правниками, хоч чіткі напрямки її реалізації не були вказані [1, с. 139]. Професор Ягелонського університету К. Суйка-Желінська звертає увагу на те, що дана ідея користувалася великою популярністю в правничих осередках та політичних кругах. Зокрема, консерватори під впливом історичної школи права вимагали відновлення ряду скасованих правових інституцій та антиліберальних обмежень. Натомість, представники ліберального напрямку висували ідею послідовної реалізації принципів рівності та свободи, особливо в сфері сімейного права (повна секуляризація шлюбу, зрівняння жінок у правах, покращення правового становища позашлюбних дітей і т. д.) [2, с. 78]. Окрім цього, дискусія велася над питаннями формального характеру: чи наслідком майбутньої реформи повинен стати новий цивільний кодекс; чи повинні вноситися лише часткові зміни; чи зміни повинні бути вміщені в окремому законодавчому акті (котрий би діяв на засаді «lex posterior derogat priori»); чи зміни повинні вноситися до кожної статті окремо [3, с. 49-50].

Незважаючи на дискусії урочисте святкування з нагоди 100-літнього ювілею функціонування кодексу відбувалося, хоч і в переддень його новелізації, але проходило в атмосфері вшанування його цінності. З тієї нагоди видано велику Ювілейну Книгу, котра розпочиналася доповіддю міністра юстиції Австрії Ф. Клейна, присвяченою тривалості австрійської кодифікації [4, с. 3].

Великий вплив на формування програми реформування кодексу мав досвід реалізації кодифікації цивільного права в Німеччині [5, с. 14]. Окрім того, вплив німецького цивільного права на австрійське приватне право був і надалі значним. Формальним початком реформи став виступив австрійського юриста та державного діяча, професора віденського університету Й. Унгера в 1904 р. з ідеєю необхідності внесення змін до Цивільного кодексу Австрії 1811 р. (далі - ЦКА), особливо до тих статей і розділів, які вже не відповідали тогочасній правовій науці та практиці [6, с. 108]. Вчений пропонував розробити проекти законів про внесення змін до кодексу, називаючи таку ревізію кодексу «мозаїкою». Професор Львівського університету Е. Тілл вказує, що йшлося про необхідність «видалити тільки деякі цеглини з давньої поважної будівлі і замінити їх іншими, завдяки чому будівля повинна стати сильнішою і міцнішою» [7, с. 111].

Уряд прийняв проект Й. Унгера і в цьому ж році видав розпорядження про створення спеціальної комісії, до складу якої входили відомі правники. У зв'язку із тимчасовим припиненням діяльності комісії Уряд проявив ініціативу і в 1907 р. представив Палаті Панів австрійського парламенту власний проект [1, с. 140]. Урядовий проект складався із 199 статей, котрі супроводжувалися відповідними коментарями. Проект був переданий Комісією з правових питань утвореній з її складу Підкомісії (складалася з п'яти членів), котра в 1909 р. опублікувала новий проект. Формально цей проект був тільки розширеною копією урядового проекту, а практично – виходив далеко поза розроблену Й. Унгером в 1904 р. програму реформування кодексу. «Однією з найбільших заслуг Унгера, – писав про нього в посмертній згадці, – залишається його ініціатива в ревізії цивільного кодексу. Треба було поваги Унгера і сили його аргументів, щоб спонукати компетентні в таких справах кола зробити рішучий крок» [8, с. 58].

Після смерті Й. Унгера головуючим Комісії став колишній її референт професор Й. Шей. Зазнавши ґрунтовних змін та коментарів досвідченого юриста проект був прийнятий Комісією з правових питань Рейхсрату. Наприклад, норми про право на будівництво були виключені з проекту та вміщені в окремий Закон від 26.04.1912 р. Після затвердження австрійського парламенту Палатою Панів, доопрацьований проект був переданий до Палати Депутатів парламенту, але дискусія над ним була перервана початком I Світової Війни [2, с. 79].

У зв'язку із закриттям сесії Рейхсрату Уряд прийняв рішення про розробку окремих нормативно-правових актів щодо внесення змін до ЦКА на базі поданого проекту та надання їм законної сили шляхом видання Цісарського Розпорядження на підставі арт. 14 Конституції Австрії 1867р.. Такі дії Уряду в пресі обґрунтовувалися як «нагальна потреба» спричинена воєнним станом. На цій підставі 12.10.1914 р. набула чинності Перша Новела, яка вносила деякі зміни до сімейного, речового та спадкового права [9, с. 12-14], 22.07.1915 р. – Друга Новела і 09.03.1916 р. – Третя Новела до ЦКА [10, с. 433-470].

Як відзначає професор В. С. Кульчицький Львівського національного університету імені Івана Франка, пізніше з відновленням парламентарного життя в Австрії продовжилася робота над реформуванням ЦКА. Напрацьовані зміни та доповнення були передані в червні 1917 р. на розгляд Юридичної комісії Рейхсрату, який обрав спеціальну Підкомісію під головуванням професора Львівського університету С. Дністрянського для переробки Новел до ЦКА. Але розгляд її пропозицій в зв'язку з розпадом Австро-Угорщини до кінця доведений не був [11, с. 44].

Новелізація не змінила ані систематики, ані головних засад кодексу, а полягала в тому, що окремі статті кодексу замінювалися іншими. Однак, загалом зміни торкалися майже 250 статей з різних розділів кодексу.

Зміни торкалися багатьох положень особового права, наприклад, правові відносини дієздатності регулювалися не кодексом, а законом, точніше Ординацією від 28.06.1916 р. Також під час війни були видані спеціальні правові акти, котрі обмежували права особи [12, с. 3].

В сімейному праві внесені зміни скеровувались у двох напрямках: з однієї сторони йшла мова про скасування певних обмежень, які в XX ст. видавалися анархічними, а з другої – введення нових обмежень, котрі обґрунтовувалися поглядами соціальної політики і зростанням ролі держави в регулюванні сімейних відносин [2, с. 80].

Прикладами обмежень, які підлягали скасуванню були: недопущення в ролі свідка жінки при складанні заповіту, а також при складанні нотаріальних актів і т. д. Відповідно до змін внесених I Новелою до § 591 [10, с. 174-175] та § 597 [10, с. 176] жінкам вже надавалося право бути свідками при

складанні заповітів. Були скасовані також з певними застереженнями обмеження прав жінок щодо здійснення ними опіки (за винятком матерів та бабусь) [9, с. 27]. Найбільш очевидним проявом скасування застарілих обмежень в особовому праві в інтересах капіталістичного обороту були зміни внесені до § 153 ЦКА, котрі надавали малолітній особі, яка не перебуває на утриманні батьків чи інших родичів, право самостійно укласти договір про надання послуг, а у випадку наявності істотних причин надавали батькові чи опікунові право на відмову від договору [10, с. 51].

В сімейному праві найбільш ліберальні і соціальні зміни торкалися покращення становища позашлюбних дітей. У § 165 словосполучення «діти народжені поза шлюбом не мають права претендувати на сімейні права чи піклування» було скасоване і, відповідно до змін, позашлюбних дітей зрівняно у правах з родичам матері [10, с. 56], а це вже передбачало можливість для них спадкування по лінії матері [13, с. 22-23]. У відносинах поміж батьком та позашлюбними дітьми новелізація пішла шляхом розширення існуючих фінансових обов'язків батька щодо його позашлюбних дітей. У випадку, коли мати позашлюбних дітей одружувалася, то її чоловікові, не зважаючи на те, чи був він їхнім батьком, надавалося право записувати останніх своїм прізвищем. Скасовано було також заборону, яка існувала з 1816 р., усиновлення позашлюбної дитини її батьками, одночасно спрощено процедуру усиновлення (знижено вік усиновлювача) та змінено наслідки усиновлення [1, с. 141].

Прикладом зростання втручання держави в сімейні відносини було збільшення ролі судового рішення у вирішенні долі дітей при сепарації та розлученні батьків [2, с. 80]. Відповідно до нового § 142 в разі відсутності згоди між батьками суд вирішує, хто з батьків утримуватиме і виховуватиме дітей, більше того «при зміні обставин, в інтересах дітей суд може видати нове рішення, не зважаючи на наявність попереднього рішення і згоди батьків» [10, с. 48-49]. Новелізація впроваджувала також можливість обмеження рішенням суду батьківської влади у випадках зловживання нею, невиконання батьківських обов'язків або «негідної та недостойної поведінки» батьків. У справах управління майном та опіки над дитиною, відповідно до нового § 178 суд міг за зверненням будь-якої особи винести рішення про встановлення судового контролю над батьком [10, с. 60].

Потрібно констатувати той факт, що внесені зміни до кодексу значно розширили повноваження суду щодо опіки. Як зазначає професор С. Врублевський, новий § 208 впроваджував інститут так званої «генеральної опіки» [13, с. 28], котрий полягав в тому, що в разі неможливості призначити опікунів чи в інтересах малозабезпечених дітей, котрі потребували опіки, суд міг передати опікунські повноваження органів державної влади або товариству охорони молоді [10, с. 71]. З моменту прийняття I Новели було врегульовано законодавчо статус Опікунських рад як органу державної влади (до того часу Опікунські ради формувалися на добровільній основі). Завданням даного органу було сприяння судам у виконанні їхніх функцій щодо опіки та піклування (§ 284 ЦКА) [10, с. 92-93]. Основними її функціями були: інформування суду про необхідність призначення опіки, про факти зловживання батьківськими або опікунськими правами; надання висновку щодо призначення опіки; контроль над домашніми тваринами і т. д. [9, с. 33].

В речовому праві зміни, будучи підсумком розвитку приватноправової науки та практики, в основному торкалися визначення змісту права власності [2, с. 81]. Зміст § 364 був розширений, окрім того додано ще три параграфи, котрі обмежували індивідуальну свободу власника нерухомого майна. Одночасно впроваджувалися норми про охорону інтересів промислових підприємств. На зразок Цивільного кодексу Німеччини III Новела уточнила деякі норми щодо добросовісного сусідства, наприклад, власникам земельної ділянки заборонено впливати на земельну ділянку сусідів «через спуск рідини, думу, газу, тепла, запаху, сильного шуму і т. д.» [10, с. 113-114]. У випадку, коли такі фактори виникали внаслідок діяльності гірничого чи іншого промислового підприємства, власник сусідньої земельної ділянки міг вимагати лише відшкодування шкоди. В інтересах підприємництва було прийнято положення, відповідно до якої техніка вважалася приналежністю власник будинку [1, с. 142].

Серед інших змін внесених до речового права були: скасування § 1467 про набувальну давність нерухомого майна вписаного до реєстрових публічних книг через добросовісне володіння ним протягом трьох років [10, с. 419]; нові засади набуття у власність нерухомого майна не вписаного до реєстрових книг, використання як застави та встановлення сервітуту; численні зміни в іпотечному праві.

Зміни не обійшли і спадкове право, зокрема, обмежили список законних спадкоємців до четвертої лінії і ступеня кровної спорідненості. На думку адвоката Е. Вашковського, метою законодавця було – недопущення до спадку осіб, котрі не мали до спадкодавця жодного відношення чи про існування яких спадкодавець зазвичай не знав [14, с. 114-115]. Право на спадкування

чоловіком чи жінкою спадкодавця було значно розширено, в § 757 вказувалося: «Один із подружжя після смерті іншого з подружжя є поряд із дітьми спадкодавця та їхніми нащадками законним спадкоємцем $\frac{1}{4}$ спадку, а поряд із родичами спадкодавця, їхніми нащадками та дідами спадкодавця є законними спадкоємцями половини спадку» [10, с. 213-214]. В інших випадках чоловік чи жінка спадкодавця не мали права на спадкування. Серед причин заборони спадкування залишився тільки випадок вчинення злочину проти спадкодавця (§ 540) [10, с. 163].

В сфері договірної права, окрім спрощення форми укладення договорів, новелізація впровадила важливі зміни, котрі були наслідком дотримання так званої «матеріальної етики в сфері цивільного права». За зразком Цивільного кодексу Німеччини зміни були внесені до § 879 ЦКА щодо визнання недійсними договорів, які суперечать законодавству чи «добрим звичаям» [13, с. 72]. В підтвердження вказаної норми вказувалося на недійсність лихварських договорів у випадку «якщо хтось використає нерозсудливість, залежне становище, психічну хворобу, відсутність досвіду, емоційний стан особи з метою отримання вигоди на свою користь чи на користь третьої особи, а також у випадку, коли сума, яку потрібно оплатити, не відповідає сумі, вказаній у договорі» [10, с. 248-249].

Найбільшу кількість змін, майже $\frac{1}{6}$ від всієї кількості, було внесено до параграфів кодексу щодо договорів про надання послуг [1, с. 142]. Враховуючи розбудоване в XIX ст. законодавство про працю автори кодексу прагнули, на погляд професора Ф. Цолля, поряд із внесенням змін до ЦКА, створити «загальнообов'язкове право», яке повинно було допомогти заповнити прогалини в спеціальному законодавстві і одночасно створити «систематичну підставу та вказівник на пряму для соціального врегулювання всіх трудових відносин» [12, с. 94]. З цією метою змінений був весь Розділ 26 Книги II ЦКА про «відплатні договори щодо надання послуг» [10, с. 327-328]. Було проведено розмежування поняття «найму послуг» (службовий контракт) від поняття «договору на виконання робіт». «Договір найму послуг» визначався як «зобов'язання на певний час до надання послуг іншій особі». В цьому випадку простежується елемент тривалості правових відносин та особистого підпорядкування працівника роботодавцю, що не спостерігалося в відплатних договорах на виконання робіт [2, с. 82]. Внесені зміни посилювали обов'язки роботодавця за службовим контрактом. Для прикладу до них належали: обов'язок сплати винагороди (через короткий відрізок часу, а також тоді, коли послуги не були надані не з вини працівника); обов'язок забезпечення хворого працівника медичною допомогою та лікарськими засобами; обов'язок забезпечення працівників безпечними умовами праці і т. д., які, проте, в порівнянні з спеціальними законами, були другорядними з точки зору масштабів претензій працівників до роботодавців [1, с. 144].

Метою новелізації кодексу була також цілісна перебудова засад цивільної відповідальності за спричинену шкоду, але в межах часткової реформи це не було можливим. Прийняті Новели не внесли принципів змін: «не проведено різницю між деліктами та випадками порушення зобов'язання, не впроваджено обов'язку відшкодування ідеальної шкоди, не зроблено спроби замінити відповідальність з вини на відповідальність за наслідок» [13, с. 110]. Єдиною важливою зміною з даної сфери було впровадження приписів (на зразок Цивільного кодексу Німеччини) проти виконання права з метою спричинення шкоди іншій особі. Змінений § 1295 передбачав обов'язок відшкодування шкоди особою, «яка в спосіб, суперечливий із добрими звичаями завдала шкоди іншій особі. У випадку, якщо шкода стане наслідком виконання прав, особа нестиме відповідальність тільки тоді, коли виконанням прав передбачалося завдання іншій особі шкоди» [10, с. 371].

Щодо деліктної відповідальності, то новелізація впроваджувала два винятки із загальної засади винуватості (вини). Якщо шкода була наслідком руйнування будинку чи іншого устаткування, розміщеного на земельній ділянці, відповідальність несе володілець земельної ділянки. При цьому, володілець зобов'язаний був довести, що він доклав всіх зусиль необхідних для відвернення небезпеки [10, с. 379]. Подібний виняток передбачено при відповідальності за шкоду завдану домашніми тваринами [10, с. 380]. Під час розробки Новел запропоновано було повністю відмовитися від засади визнання вини як умови відповідальності, автори прагнули впровадити засаду відповідальності за наслідок, тим більше що судова практика дуже широко інтерпретувала обов'язок «пильнувати» домашніх тварин [7, с. 219]. В результаті автори дійшли висновку про перенесення лише частини обов'язку доказування: до внесення змін особа, котра вимагала відшкодування шкоди, повинна була довести вину позивача, що на практиці було дуже важко, натомість після внесення змін до кодексу володілець домашньої тварини повинен був довести, що він належним чином слідкував за твариною чи вжив всіх необхідних заходів для нагляду за твариною [2, с. 83].

Висновки. Новелізація ЦКА оцінювалася в австрійській цивілістиці як свого роду «косметичний ремонт» з метою пристосування кодексу до тогочасних умов життя без порушення

його структури чи зміни основних засад. Проте через деякий час став очевидним той факт, що навіть настільки змінений цивільний кодекс не зміг вирішити всіх проблем, котрі виникли після закінчення I Світової війни. Зміни суспільного, господарського та політичного устрою ставили перед законодавцем завдання правового врегулювання щораз більшої кількості нових суспільних відносин і, відповідно, пристосування Цивільного кодексу Австрії 1811 р. до нових потреб часу. Цивільний кодекс Австрії 1811 року разом з новелями був чинний на західноукраїнських землях до 1932 року, коли у II Речі Посполитій було прийнято нові цивільні кодекси.

Джерела та література

1. Sójka-Zielińska K. Wielki kodyfikacje cywlnie XIX w. Historia i współczesność / K. Sójka-Zielińska. – Warszawa: LIBER, 2009. – 375 s.
2. Sójka-Zielińska K. Wielki kodyfikacje cywlnie XIX w. / K. Sójka-Zielińska. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1973. – 217 s.
3. Dölemeyer B. Die Teilnovellenzum ABGB/ B. Dölemeyer // Kodifikation Als Mittelder Politik; [red. H. Hofmeister]. – Wien-Graz-Köln: Hermann Böhlau Nachf, 1986. – S. 49-58.
4. Klein F. Die Lebenskraftdesallgemeinenbürgerlichen Gesetzbuches/ F. Klein // Festschriftzur Jahrhundertfeierdes Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches, 1. Juni 1911; [hrsg. von E. Till]. –Wien: Manzsche K. U. K. Hof-Verlags; U. Universitäts Buchhandlung, 1911. – Bd. I. – S. 1-34.
5. Gschnitzer F. Allgemeiner Teildesbürgerlichen Rechts / F. Gschnitzer. – Wien-New York: Springer-Verlag Wien GmbH, 1966. – 280 s.
6. Unger J. Zur Revisiondesallgemeinenbürgerlichen Gesetzbuches / J. Unger // Zeitschriftfürdas Privat- und Öffentliche Rechtder Gegenwart; [hrsg. von C. S. Grünhut]. – Wien: Alfred Hölder, K. U. K. Hof- und Universität Buchhändler, 1904. – Bd. 30. – S. 107-134.
7. Till E. Druga i trzecia nowela do austriackiego kodeksu cywilnego z objaśnieniami na podstawie materiałów / E. Till. – Lwów: H. Altenberg, G. Seyfarth, E. Wende i Spółka Księgarnia we Lwowie, 1916. – 248 s.
8. Кульчицький В. С. Державний лад і право Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. / В. С. Кульчицький. – Львів: ЛДУ, 1965. – 62 с.
9. Till E. Nowela do kodeksu cywilnego austriackiego/ E. Till. – Kraków: Nakładem Centralnego Biura Wydawnictw N.K.N., 1915. – Z. II. – 104 s.
10. Дністрянський С. Цивільне право / С. Дністрянський. – Відень: Друк. А. Гольцгавзен, 1919. – Т. I. – 1063 с.
11. Кульчицький В. С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування / В. С. Кульчицький // Проблеми правознавства. Міжвід. наук. зб. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – Вип. 19. – С. 42-50.
12. Zoll F. Zmiany w prawie prywatnym od początku roku 1914/ F. Zoll. –Kraków: Druk. Uniwer. Jagiellońskiego, 1915. – 31 s.
13. Wróblewski S. Nowele do austriackiego Kodeksu Cywilnego / S. Wróblewski. – Kraków: Druk. Uniwer. Jagiellońskiego, 1916. – 136 s.
14. Waśkowski E. Rozwój ustawodawstwa cywilnego w XIX wieku / E. Waśkowski // Rocznik Prawniczy Wileński. – Wilno: Nakład Księgarni Jozefa Zawadzkiego, 1925. – Т. I. – S. 89-116.

Шутко Н. Новелізація Гражданського кодексу Австрії 1811 г. в началі XX в. В статті досліджено причини і передумови новелізації Гражданського кодексу Австрії 1811 г. в 1914-1916 гг. Проаналізовано зміст Першої Новелли від 12.10.1914 г., Другої Новелли від 22.07.1915 г. і Третьої Новелли від 09.03.1916 г. в Гражданський кодекс Австрії 1811 г. Новелізації Гражданського кодексу Австрії і оцінювалась в австрійській цивілістиці як свого роду «косметичний ремонт» з метою пристосування кодексу до сучасних умов життя без порушення його структури або зміни основних принципів. Однак через деякий час став очевидним той факт, що навіть настільки змінений Гражданський кодекс Австрії не зміг вирішити всіх проблем, котрі виникли після закінчення Першої світової війни. Зміни суспільного, господарського та політичного устрою ставили перед законодавцем завдання правового регулювання все більшого числа нових суспільних відносин і, відповідно, пристосування Гражданського кодексу Австрії 1811 г. до нових потреб часу. Гражданський кодекс Австрії 1811 г. разом з новелями діяв на західноукраїнських землях до 1932 року, коли у II Речі Посполитій були прийняті нові гражданські кодекси.

Ключові слова: новелізація, Гражданський кодекс Австрії 1811 року, комісія, зміни, договір.

Shutko N. Novels to the Civil Code of Austria of 1811 Introduced at the Beginning of the XX-th Century. The article explores the causes and preconditions of the Austria Civil Code of 1811 novels introduced in 1914-1916. The emphasis is laid on the content of the First Novel of 12/10/1914 p., Second

novel of 22.07.1915 and the Third Novel of 09.03.1916. The Novels to the Civil Code of Austria of 1811 were estimated in Austrian Civil society as a kind of «cosmetic repair» aimed at adapting the Code to the living conditions of that time without disturbing its structure or changing the basic principles. But after a while it became obvious that even so amended Civil Code could not solve all the problems that arose after the end of World War I. Changes in the social, economic and political system put before the legislature the task of legal regulation of the new social relations and accordingly adapt the Austrian Civil Code of 1811 to the new needs. The Civil Code of Austria of 1811 with the novels remained in force in Western Ukraine until 1932, when Rich Pospolyta II has accepted the new Civil Code.

Key words: novels to the Code, the Civil Code of Austria of 1811, Commission, changes, contract.

УДК 347.992(477-25)(091)

Ju. Levchuk

Kiev Trial Chamber Functions

The article analyzes the Kiev Trial Chamber activity – the appeal court for the district courts, which was established by the judicial reform of 1864 in the Russian Empire. The main Kiev trial chamber's functions are discovered in the article. Kiev trial chamber, established in 1880 by the Judiciary Statutes of 1864, was the body of appeal for the district courts decisions and the court of first instance in legally defined categories of cases; the focus of the prosecution, the bar and the notary.

Key words: Kiev trial chamber, the judicial reform, the legal court regulations of 1864, the functions of the chamber.

Formulation of a research problem. Judicial reform of the 1864 in the Russian Empire occupies an important place in the judiciary transformation along with other liberal reforms of that time. The actuality and expediency of rethinking the aspects of judicial reform of 1864 is combined with the similarity of present processes and the processes that occurred in the late nineteenth century. It refers to the urgent judicial reform in Ukraine due to the inefficiency of the judiciary, disregard of the principle of legal guarantees of human rights, delay of the trial and the emergence of endless litigation, distrust to the judiciary and its incompetence etc. We should also take into account the urgency of reforming the judicial system of Ukraine to achieve its compliance with the judicial systems of the European Union in the context of European integration processes. The reform of the judicial system of Ukraine, the deepening of social consciousness, the transformation of the social and legal order is possible only with the detailed study of past experience.

Analysis of recent publications and researches. Scientific interest to the problem of the judiciary organization and operation on Ukrainian lands during their stay in Russian Empire is observed by national and Russian scientists from the XIX century till now. Historiography of the problem is presented by M. A. Butskovskyj, I. V. Gessen, O. A. Golovachov, A. F. Koni, M. A. Filipov, V. Y. Fuks, G. A. Dzanshuev, M. G. Korotkyh, O. N. Yarmysh, V. A. Chehovych, O. D. Svyatoskyj, S. M. Kazantsev, T. L. Kurasand others.

Exposition of the basic material. A significant discrepancy between the existing relations in the political, socio-economic, legal and other spheres of life in the Russian Empire and the leading bourgeois tendencies in the Western Europe took out the reformational process to the agenda in the Russian Empire. In 1864, in particular, the judicial reform was carried out in order to avoid legal crisis.

The judicial reform of 1864 in the Russian Empire proclaimed democratic principles of justice: the election of magistrates and jurors, independence and immutability of judges, equality before the law, transparency. Also, the bar was introduced, the prosecutor's system was reorganized. The reform has created a dual system of courts: local courts – the sole magistrate, magistrates congress and the Senate and general courts – the district courts, trial chambers and the Senate [1, p. 127].

The territory of the Russian Empire, according to Judicial statutes of 1864, was territorially divided into districts, led by the Chambers. Three chambers were created in Ukraine: in Kharkov, Odessa and Kiev. Chambers were mainly introduced as courts of appeal for decisions of district courts, but in exceptional cases they could deal with the case as a court of the first instance - the state and office crimes; trial chambers also

performed coordination and organizational functions in the judicial system of the Russian Empire. Chambers also regulated the notary, prosecutors and the bar by the Judicial statutes of 1864.

On the 29th of June, 1880 Kiev trial chamber was established. It was composed of criminal and two civil departments, later two more civil departments were introduced. Chamber operation was grounded under position of Law «The establishment of judge system» adopted on the 20th of November, 1864. Kiev, Volyn, Zhytomyr and Mogilev province were accountable to Kiev trial chamber [2, p. 24].

Thus, the jurisdiction of Kiev trial chamber covered the courts of above mentioned provinces, namely Kiev, Zhytomyr, Lutsk, Mogilev, Nijin, Starodub, Uman, Cherkasy and Chernihiv courts.

The purpose of this article is to research Kiev trial chamber functions in the mechanism of the judicial system functions in the Russian Empire due to Judicial statutes, adopted on the 20th of November, 1864. During this analysis we will be able to take into account the positive and negative effects of judicial reform in the context of the Kiev trial chamber function.

So Kiev trial chamber, in accordance with art. 137 of Law «The establishment of judge system» adopted on the 20th of November, 1864 as the other chambers had got its concrete location in Kiev [3, p. 19]. The Kiev district court and Kiev trial chamber were settled at the newly erected building for the main city and provincial institutions placement... official place, which houses a number of government agencies, namely: Kiev trial chamber, Kiev district court, Treasury chamber with the provincial treasury, the provincial government, the provincial drawing and typography, notary archives, the city police department, etc.» [4, p. 55].

Kiev trial chamber, in our opinion, was not only endowed with judicial functions, but also with administrative and regulatory, so as it acted as a court of appeal and in some legally considered cases as a court of first instance; it was also the coordinative and directive center for the Bar authorities, prosecutors, notaries, investigation authorities. The chamber was responsible for their cooperation.

Speaking about the chamber's judicial functions, it should be noted that Kiev trial chamber was generally accepted as a court of appeal for the decisions of the Kiev, Zhytomyr, Lutsk, Mogilev, Nijin, Starodub, Uman, Cherkasy and Chernihiv district courts. This is confirmed by numerous archival cases considered by the Kiev chamber, for instance the appeal case Levandowskyi V Suharskiy [5]; the appeal case Taube V Mlodutska [6], etc.

The trial chamber, according to Judicial Statutes of 1864, in exceptional cases, could act as a court of first instance. Article 1030 of the Criminal Justice Statute defines chamber's jurisdiction on public and political crime cases (when it is a malicious crime committed by one or more persons); Article 1073 – on crimes committed by the officials [7, p. 128-134].

As noted above, the chambers were also the center of advocacy. Its establishment was regulated by the Judicial statutes of 1864. According to this document, the institute of barristers was introduced - an independent state professional corporation, included in the system of justice basing on the rights and duties of keeping criminal and civil cases in all courts of the empire [8, p. 717].

The Bar was divided into two types: public attorneys - attorneys who worked at the courts (judicial chambers and district courts); private attorneys – lawyers who participated in the cases only with the court permission or with the warrant of attorney. There were 120 barristers and 54 assistants in 1886 in the district of Kiev trial chamber; in 1913 – 492 barristers and 417 assistants. In each district if the number of barristers exceeded 20 people, the council of barristers had to be based. In the district of Kiev trial chamber the council of barristers was established only in 1904. It had administrative and disciplinary functions, coordinated by the chamber, so as one representative in the council was appointed by the trial chamber.

The judicial statutes also regulated the notary in the Russian Empire. Article 420 of Law «The establishment of judge system» regulated the establishment of notary under the supervision of the judicial chambers, whose main function was notary acts implementation [3, p. 58]. Notaries in fact have been authorized for the registration of industrial, consumer, charitable and educational societies etc. So the trial chambers were the archival storage for that kind of information.

According to art. 125 of Law «The establishment of judge system» the prosecutor and defined quantity of its assistants were operating in each trial chamber. The prosecutor, in addition to exercising his oversight function, was involved in the formation of the annual report on the activities of the Chamber, he also created its own annual report of public prosecutions. The chamber itself supervised the operation of accountable prosecutor and his assistants [3, p.17].

There was an office consisting of secretaries and their assistants at the trial chamber, also stationery officials whose primary function was to census documents. The function of archivist in some cases could be combined with the secretary function.

The organizational aspects of chamber's operation according to Judicial Statutes of 1864 were introduced by meeting of the trial chambers, which in turn were divided into administrative, judicial meetings and general assembly meetings. Administrative meetings were held to review the previous orders for local courts; to review disciplinary proceedings cases; to discuss cases in the judicial institutions. In trials the criminal and civil cases were directly discussed. These meetings were held in public, unless the law prohibited public hearing and set the closed hearing. Prosecutors of the Chamber reported on the proceedings time if their participation was mandatory. Lists of cases selected for consideration, were hung on the door of the Chamber [9, p. 120].

The general department meetings of the Chamber were clearly regulated by Art. 160 of Law «The establishment of judge system» adopted on the 20th of November, 1864. The main purpose of their organization was to discuss the candidates for open positions in the Chamber. The chairman of the Chamber was authorized to gather such meetings; these meetings were to be attended by all the judges of the Chamber.

It should be also noted that according to Chapter 3 of Law «The establishment of judge system» chambers were accountable to the body that formed them. Thus, at the beginning of each year chambers, district courts and prosecutors were obliged to report on their previous year operation to the Minister of Justice. The report had to be created by the head of the chamber together with the prosecutor on the relevant data obtained from the district courts and chamber as well.

Conclusions and perspectives for further research. Kiev trial chamber, established in 1880 by the Judiciary Statutes of 1864, was the body of appeal for the district courts decisions and the court of first instance in legally defined categories of cases; the focus of the prosecution, the bar and the notary. Taking into account the positive and negative effects of judicial reform in the context of the Kiev trial chamber operation we should admit that all the main functions of the chamber were highly performed. Kiev trial chamber, being a judicial authority, could easily combine its operation as a court with all the other essential administrative and organizational functions in the region of Kiev trial chamber district.

Sources and Literature

1. Filipov M. A. The judicial reform in Russian Empire: Book 1. Part 1 / M. A. Filipov. – M.: Knyga po trebovanuyu, 2013. – 632 p.
2. Samojlenko O.O. Realization of the judicial reform of 1864 in Ukraine: stages and problems / O.O Samojlenko // Kiev Law University Magazine. – 2011. – №4. – P. 23-26.
3. The judicial statutes of the 20th of November 1864. Part I (The establishment of judge system) – SPb., 1866.
4. Boguslavskiy S. Kiev city guide. Kiev / S. Boguslavskiy. – 1913.
5. Central state historical archive of Ukraine, Kiev (CSHA, Ukraine). – f. 318. – d. 2 – c. 6.
6. CSHA, Ukraine. – f. 318. – d. 2 – c. 22.
7. The judicial statutes of the 20th of November 1864. Part II (The criminal justice statute) – SPb., 1866.
8. Seredkina O. A., Kalashnikova E. B. Formation of the professional Bar in the Russian Empire / O. A Seredkina, E. B. Kalashnikova // Science Time. – 2015. – №12(24). – p. 716 -719.
9. Kuras T. L. Warsaw trial chamber: a place in the judicial system of Russian Empire / T. L. Kuras // Wlast. – 2011. – № 1. – P. 118-120.

Левчук Ю. Функції Київської судової палати. У статті аналізується діяльність Київської судової палати – органу апеляційного оскарження рішень окружних судів, що був створений при реалізації судової реформи 1864 року у Російській імперії. З'ясовано основні функції Київської судової палати. Київська судова палата, створена в 1880 році, згідно з нормами Статуту 1864 року, була органом апеляційного оскарження рішень окружних судів як судів першої інстанції у юридично визначених категоріях справ; цим полегшувалась діяльність прокуратури, захисту і нотаріату. Беручи до уваги позитивні і негативні наслідки реформи 1864 р. у контексті досвіду діяльності Київської судової палати слід визнати, що всі основні функції цим органом були виконані на високому рівні. Київська судова палата, будучи судовим органом, могла поєднувати свою роботу з іншими необхідними адміністративними й організаційними функціями в Київській губернії.

Ключові слова: Київська судова палата, судова реформа, Судові Устави 1864 року, функції палати.

Левчук Ю. Функции Киевской судебной палаты. В статье анализируется деятельность Киевской судебной палаты – органа апелляционного обжалования решений окружных судов, который был создан в ходе реализации судебной реформы 1864 года в Российской империи. Выявлены основные функции Киевской судебной палаты. Киевская судебная палата, созданная в

1880 году, согласно нормам Устава 1864 года, являлась органом апелляционного обжалования решений районных судов как судов первой инстанции в юридически определенных категориях дел; этим облегчалась деятельность прокуратуры, защиты и нотариата. Принимая во внимание позитивные и негативные последствия судебной реформы 1864 г. в контексте опыта деятельности Киевской судебной палаты, следует признать, что все основные функции этим органом были выполнены на высоком уровне. Киевская судебная палата, являясь судебным органом, могла совмещать свою работу в качестве суда с другими необходимыми административными и организационными функциями в Киевской губернии.

Ключевые слова: Киевская судебная палата, судебная реформа, Судебные Уставы 1864 года, функции палаты.

УДК 343.814:27(470+571)«18»(091)

I. Levchuk

Problems of Spiritual and Religious Re-education of Prisoners in the Prisons of the Russian Empire in the Nineteenth Century

The experience of spiritual and religious re-education of prisoners in the prisons of the Russian Empire in the nineteenth century is studied. The activity of the clergy in the context of spiritual and religious re-education of individuals who committed the illegal acts is analyzed. The prison authorities, clergy and governor were dealing only with religious propaganda, and the prison regime itself with all its inherent injustices and hardships caused no desire for prisoner's rehabilitation. Insufficient material support of prisons only worsened the situation where in addition to the frequent lack of churches and chapels in the prisons, the lack of libraries, spiritual and religious literature, also was not maintained a good salary level for the prison clergy.

Key words: spiritual and religious re-education, the clergy, the Society of Trustees of the prison.

Formulation of a research problem. The actuality and expediency of studying the question of spiritual and religious re-education of prisoners in the prisons of the Russian Empire could be explained by the similarity of events and processes that took place in the nineteenth century to the present processes. That fact concerns providing basic legal guarantees of human rights, transformation of the system of institutions for execution of criminal penalties connected with deprivation of liberty, separation of new social relations needed to leverage other settlement, proper organization of the prison system, new institutions, etc. The influence of religion on human being has always been important, and the isolation of people in prison acquires a greater significance, especially by virtue of educational function of religion. Equally important is the social and educational function of religious influence, which deals with the preparation of people to law-abiding lifestyle. Elements of religious education, which are inevitably present during the priest's care of the convicted, are contributing to move away from criminal way of thinking, but to moral purification of bad habits, and therefore help to reduce crimes in future.

Analysis of recent publications and research. Scientific interest to the problem of the penal system organisation and operation has been observed by national and Russian scientists for a long period of time. Historiography of the problem is presented by F. H. Ahmadeev, I. Bogaturev, S. L. Gajdyk, M. M. Gernet, O. Goreglyad, M. G. Detkov, D. O. Drul, M. D. Kalmykov, G. Canon, M. Kostetskyj, A. Kunitsun, M. Mordvunov, V. M. Nikitin, M. V. Osupov, O. O. Piontkovskyj, M. F. Prjanishkov, V. V. Rosihin, I. M. Uporov, B. S. Utevsykyj, I. Fojnutsykyj, Y. G. Shurwindt, O. N. Yarmysh etc.

Exposition of the basic material. It should be noted that the primary purpose of limiting freedoms because of committing an illegal act is not punishment and isolation of individuals, but his rehabilitation and correction to prevent the commission of crimes in future. Therefore we consider this problem to be actual to research the experience of spiritual and religious re-education of prisoners in the prisons of the Russian Empire in the nineteenth century.

Thus, one of the main tasks of the Church in the nineteenth century was considered Christian morality education and eradication of evil, for instance overcoming crime was resolved by isolation of criminals in prison, also by the involvement of the clergy to the spiritual and religious re-education of prisoners to escape anti-social behavior in future.

That's why Alexander I established the Society of Trustees of the prison in the Russian Empire in 1819, which main task was to deal with the moral rehabilitation of prisoners. It should be recalled that in 1819, the Rules for the Society of Trustees of the prison were approved. The aim was to regulate measures of help for convicted in the empire. Among them there was a point concerning teaching Christian piety and good morals and Rule XI, which regulated the supply of books of Sacred Scripture and other spiritual books for prisoners; generally the Rules dealt with the necessity of teachings of a priest and morals for prisoners; also it was noted if there was a possibility to arrange the church at the prison, the church was considered a remarkable institution for spiritual education so it had to be established at the prison; moreover the prison authorities were responsible and had to provide the realisation of Sundays and holidays pious readings, conversations and prayer [1, p. 137].

If to speak about the activities of the Central Prison administration (the CPA), the reports on its work in the first half of the nineteenth century had silent content about the activities of the clergy in the context of spiritual and religious re-education of prisoners. The reason for that is supposed to be a tsar policy, which under the spiritual and religious re-education promoted primarily the need to respect the laws of the governing Orthodox Church. In general, all educational activities at that time were reduced to conduction of the religious rites in certain established for that days and the distribution of the seized books and pamphlets with religious content.

M. N. Gernet noticed that religious and educational «activity» in the prison enabled «educators» to achieve certain beneficial effects for themselves, including getting a significant amount of money from the state. One of the most famous figures was the director of the Perm Prison Committee archpriest Popov. He was specialized in the publication of the following books: «Prayers for prisoners» (1881), «Management for prisoners in prayer» (1878), «Conversations with the prisoners». In 1881, the author of «Prayers for prisoners» declared that he had transmitted 50 000 copies of the book to the CPA and asked them to give the books for the prisoners on the day of the coronation of Alexander III getting both the fees and the so called «blessing» of the emperor. At the same time there is reason to believe that most of those books haven't reached the prison's walls, because in 1884 more than 30 000 copies were still kept in the Moscow publishing [2, p. 385].

Equally unsatisfactory situation in spiritual and religious re-education of prisoners, namely the usage of religious literature could be observed in most prisons of the the Russian Empire. The main reason for that was that the books and pamphlets rarely reached the hands of prisoners, prison directors and committees, in turn, didn't subserve the prisoners to read. The evidence for that could be found in the archival information available in the «Brochure describing present situation of prison» [3, p. 18]. Spiritual and moral content books were available only in a few prisons. However, even under these conditions the prisoners have not read and have showed no desire to read. Prison's authorities remained aside from these problems.

During the implementation of educational policy the problem of establishing churches in the prisons of the empire raised. In 1879 there were 165 churches in the Russian Empire. At the prisons where there were no churches, worship took place in chapels, arranged in separate chambers or simply at the chambers. The Society of Trustees of the prison was responsible for the question of prison's staff, but did not solve the problem of material support of the clergy at the same time [1, p. 137].

Thus, a priest was included to the prison's staff necessarily; his duties concerning worship in the church and on its religious and moral effect on the flock were enumerated in prison's charter. He was responsible for taking care of the prisoners morality. He served many functions: officiated in a prison church, performed all ceremonies (funerals, christening, etc.) made conversations with prisoners on religious and moral subjects, taught the Law of God to the juvenile prisoners.

But at the same time, despite the importance of the functioning of this category of workers in prisons, the level of salary they received from the royal treasury was quite small, for instance smaller than wages of prison's warden, and remained at the level of material support for the paramedics or doorkeepers [1, p. 137].

So the priest D. Troitskiy writes: «Priest's material support in prisons is much worse than all the other clergy. For all that, they can not and should not use any voluntary submissions from parish-prisoners, the material support given for clergy by church prison committees is quite small, even meager: it rarely exceeds 400 rubles a year in provincial prisons» [4].

The state of churches in provincial and district towns of the Russian Empire was characterized as the extremely terrible especially in the prisons where the money was not enough even to maintain their external view. And if the material welfare of the rural clergy consisted of donations from parishioners, the prison priest dealing with the flock of prisoners could not count on any financial assistance from their side. Thus,

prison clergy were in difficult official and financial situation, which could not affect the integrity of their duties.

Conclusions and perspectives for further research. The prison authorities, clergy and governor were dealing only with religious propaganda, and the prison regime itself with all its inherent injustices and hardships caused no desire for prisoner's rehabilitation. Insufficient material support of prisons only worsened the situation where in addition to the frequent lack of churches and chapels in the prisons, the lack of libraries, spiritual and religious literature, also was not maintained a good salary level for the prison clergy. Therefore, the literature of the modern period rightly observed that only normal human life and no unnecessary restrictions would make the prisoner socially harmless, would enable to provide spiritual and religious influence and rehabilitate the prisoner.

Sources and Literature

1. Zubanova S. The social service of the clergy in the prisons of the Russian Empire in the XIX century / S. Zubanova // Theory and practice of general development. – 2014. – №4. – P. 135-139.
2. Gernet M. N. History of tsar prison. 3-rd issue / M. N. Gernet. – M.: Gosjurizdat, 1960. – Part II. – 582 p.
3. Central state historical archive of Ukraine, Kiev (CSHAU, Kiev). – f. 442, d. 100, issue. 209, P. 18.
4. Prison Herald. – № 4. – 1893 year. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://4prison.ru/blog/?p=1862>.

Левчук І. Проблеми духовно-релігійного перевиховання в'язнів у тюрмах Російської імперії в ХІХ столітті. Досліджується досвід духовно-релігійного перевиховання ув'язнених у в'язницях Російської імперії у ХІХ столітті. Проаналізовано діяльність священнослужителів в контексті духовно-релігійного перевиховання осіб, які вчинили протиправні діяння. Священик обов'язково був включений до персоналу в'язниці. Його обов'язки, що стосувалися богослужіння у церкві, і релігійно-моральний вплив на ув'язнених, були передбачені у статуті в'язниці. Священик був відповідальним за турботу про моральність ув'язнених. Він виконував багато функцій: судив у тюрмній церкві, виконував усі церковні обряди (поховання, хрестини і т.д.); вів бесіди з ув'язненими на релігійні і моральні теми, викладав Закон Божий неповнолітнім ув'язненим. Стан церков в обласних і районних центрах Російської імперії характеризувався як надзвичайно важкий, особливо, при в'язницях, де грошей не вистачало навіть на підтримання їх зовнішнього вигляду. І якщо матеріальний добробут сільського духовенства складалася з пожертвувань прихожан, тюрмній священик з паствою з ув'язнених не міг розраховувати на фінансову допомогу з їхнього боку. Таким чином, тюрмні священнослужителі були в тяжкому становищі, що не могло не впливати на виконання ними своїх обов'язків.

Ключові слова: духовно-релігійне перевиховання, священнослужителі, Товариство піклувальне про тюрми.

Левчук ІІ. Проблемы духовно-религиозного перевоспитания заключенных в тюрьмах Российской империи в ХІХ столетии. Исследуется опыт духовно-религиозного перевоспитания заключенных в тюрьмах Российской империи в ХІХ столетии. Проанализирована деятельность священнослужителей в контексте духовно-религиозного перевоспитания лиц, совершивших противоправные деяния. Священник обязательно был включен в персонал тюрьмы. Его обязанности, касающиеся богослужения в церкви и ее религиозно-нравственного воздействия на заключенных, были перечислены в уставе тюрьмы. Он был ответственным за заботу о нравственности заключенных. Он выполнял много функций: судил в тюремной церкви, выполнил все обряды (похороны, крестины и т.д.) вел беседы с заключенными по религиозным и моральным предметам, преподавал Закон Божий несовершеннолетним заключенным. Состояние церквей в областных и районных центрах Российской империи характеризовалось как чрезвычайно бедственное, особенно, при тюрьмах, где денег не хватало даже для поддержания их внешнего вида. И если материальное благосостояние сельского духовенства состояла из пожертвований прихожан, тюремный священник с паствой из заключенных не мог рассчитывать на финансовую помощь с их стороны. Таким образом, тюремные священнослужители были в трудном положении, что не могло не влиять на исполнение ими своих обязанностей.

Ключевые слова: духовно-религиозное перевоспитание, священнослужители, Общество попечительное о тюрьмах.

Наші автори

Андрусак Г. – кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Білостоцький С. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Бліхар М. – кандидат економічних наук, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Богів Я. – кандидат економічних наук, асистент кафедри конституційного та міжнародного права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Булавіна С. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гламазда П. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гороть А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гофман Ю. – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гусак А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Денісова Г. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і правосуддя Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука».

Джужа О. – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ.

Клабан В. – аспірант кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Колб І. – кандидат юридичних наук, прокурор відділу нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян прокуратури Київської області.

Колб О. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ.

Колб С. – кандидат юридичних наук, старший державний ревізор-інспектор Луцької ОДПІ ГУ Міністерства доходів і зборів України у Волинській області.

Карпенко Н. – здобувач кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ.

Карпінська Н. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кваша О. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Кобилецький М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.

Коваленко І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Ковальчук В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного та міжнародного права Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Колодяжна В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Конончук І. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Крикунов О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кравчук В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кравчук М. – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Лаба О. – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Левчук І. – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Левчук Ю. – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Назарук О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Наумова О. – здобувач кафедри кримінального права та процесу Київського університету права НАН України.

Несторович В. – доктор юридичних наук, професор кафедри загальноюридичних дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.

Решетник Л. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Рудковська М. – аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

Рябих Н. – здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ.

Самчук-Колодяжна З. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Старчук О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Сопронюк О. – аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Старко О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Супруненко Д. – ад'юнкт кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ.

Тищик Б. – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права Львівського національного університету ім. Івана Франка, заслужений юрист України.

Федоренко В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державної служби та кадрової політики Національної академії державного управління при Президентові України, консультант Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування, заслужений юрист України.

Фідря Ю. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Цибулін Т. – здобувач кафедри кримінального права та процесу Київського університету права НАН України.

Чернеженко О. – кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ.

Чистокляний Я. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Чупринський Б. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Шабелько Н. – здобувач кафедри конституційного та міжнародного права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Шутко Н. – аспірант кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.

Юхимюк О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Яциняк О. – асистент кафедри природничо-математичних спеціальностей Інституту іноземної філології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Яцишин М. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Яцишин Н. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов гуманітарних спеціальностей Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Lis Markiewicz P. – голова правління компанії «Великопольський Дім бізнес-консалтингу і підприємництва» (Польща).

Sura R. – доктор філософії в галузі права, Департамент державного управління та адміністративного права Факультету права, канонічного права та адміністрації Католицького університету Івана Павла II в Любліні (Польща).

Редакційна колегія приймає електронні листи для пересилання авторам статей, опублікованих у відповідному номері «Історико-правового часопису», за адресою: ipcsnu2013@gmail.com. У заголовку «Тема листа» просимо вказувати прізвище відповідного автора (співавторів).

Новини наукового життя

26-29 травня 2016 р. у м. Тисмениця з успіхом відбулася XXXIII Міжнародна історико-правова конференція «Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки».

Цей представницький форум було проведено під егідою таких знаних наукових установ та організацій, як Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, секція історії держави і права Наукової ради НАН України.

До членів організаційного комітету увійшли: Олександр Ярмиш – президент Міжнародної асоціації істориків права, завідувач сектору розвитку парламентаризму Інституту законодавства Верховної Ради України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України; Степан Сворак – міський голова м. Тисмениця, професор кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат юридичних наук, доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук; Ігор Вусенко – перший віце-президент Міжнародної асоціації істориків права, голова секції історії держави і права Наукової ради НАН України з координації фундаментальних правових досліджень, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; Олександр Малишев – старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук; Анастасія Іванова – старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник; Володимир Кириченко – вчений секретар Міжнародної асоціації істориків права, професор кафедри загальноправових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор; Євген Ромінський – науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Ігор Слубський – помічник міського голови м. Тисмениця, кандидат юридичних наук, доцент.

Під час конференції було представлено та обговорено наукові доповіді з проблематики правових, моральних та релігійних цінностей і орієнтирів в юридичній теорії та практиці; правових та релігійних норм в системі соціального регулювання; мононорм та релігійно-правових норм; характеру відносин держави і Церкви у історії людства; історичного досвіду правового регулювання міжконфесійних відносин; історичних закономірностей, тенденцій та особливостей розвитку церковного (канонічного) права; найвидатніших пам'яток церковного (канонічного) права; впливу Церкви на міжнародне право; релігійних чинників в історії юридичної думки; впливу визначних представників Церкви на розвиток права, держави і юридичної думки; впливу Церкви та релігійних діячів різних конфесій на юридичну освіту та з інших актуальних питань у межах спрямування наукового заходу.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Кобилецький М. Бенедикт Карпцов	3
Тищик Б., Сирко М. Вплив Цивільного кодексу Франції 1804 р. на правове регулювання цивільних відносин у Буковині та Галичині	10
Білостоцький С. Підсудність кримінальних справ у Львові у XVI-XVIII ст.	16
Булавина С. Об'єктивні та суб'єктивні чинники соціальної та етнорелігійної структури населення Волинського воєводства у 20-30 роках XX століття	22
Гороть А. Історико-правові аспекти українсько-польської дипломатії у роки Другої світової війни	27
Денісова Г., Юзич О. Відвід суддів у праві Римської імперії	32
Кравчук В. Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів у період Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави (IX ст. – середина XVI ст.)	36
Кравчук М. Ідеї правової держави в історико-правовій ретроспективі	41
Лаба О. Напрями співпраці України та Європейського Союзу щодо міграційних питань	46
Юхимюк О. Еволюція системи загальних принципів права Європейського Союзу	53
Glamazda P. General Characteristics of the Institute of Punishment in Galicia-Volyn State	58
Yatsyshyn N. Genesis of Ukrainian Tax Terminology	64

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Ковальчук В., Шабелько Н. Формування Конституційного Суду України як одна з умов забезпечення його легітимного функціонування	69
Несторович В. Стандарти Організації економічного співробітництва та розвитку щодо урегулювання лобювання	75
Федоренко В. Політичні права та свободи людини і громадянина в Україні: поняття, види, характеристика	80
Бліхар М. Суб'єктний склад бюджетних правовідносин, що стосуються інвестиційної діяльності	87
Богів Я. Правові проблеми децентралізації влади у контексті реалізації народного суверенітету в Україні	92
Коваленко І., Решетник Л. Визначення поняття децентралізації та її впровадження в Україні (окремі теоретичні аспекти)	96

Чернеженко О. Демократичний розвиток та консолідація місцевої влади в Іспанії.....	101
Чистоколяний Я. Періодизація основних етапів становлення та розвитку громадянського суспільства в незалежній Україні.....	107
Kolodiazhna V. Mechanism of Interaction Between Sources of International and National Law in Terms of European Integration.....	112
Kononchuk I. Legal Status of European Union Citizens.....	116

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ

Hofman Y. Ochrona własności przemysłowej: umowy międzynarodowe oraz przepisy prawa ochronnego Polski i Ukrainy.....	121
Samchuk-Kolodiazhna Z. Issue of Legal Regulation of Rental	126
Starchuk O., Yatsynyak O. Child Labor: Ukrainian Experience in the International Context.....	130

РОЗДІЛ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

Джужа О., Колб С. Вплив злочинної субкультури на безпеку життєдіяльності особи у місцях позбавлення волі	134
Кваша О., Цибулін Т. Підстави кримінальної відповідальності пособника з позицій теорії співучасті у злочині	142
Колб О., Колб І. Щодо особливостей застосування в Україні заходів безпеки до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі.....	147
Андрусяк Г. Визначення поняття обставин, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві України	152
Карпінська Н., Осадовський Т. Медичні (психіатричні) аспекти виправлення неповнолітніх осіб, засуджених до покарання у виді позбавлення волі.....	158
Крикунов О. Судовий контроль за дотриманням процесуальних прав сторін кримінального провадження	162
Назарук О. Правовий статус керівника місцевої прокуратури у кримінальному процесі.....	168
Старко О. Час як обов'язкова ознака складу умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини.....	173
Фідря Ю. Право на оскарження судових рішень у кримінальних справах у світлі норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.	178
Чупринський Б. Особливості призначення покарання неповнолітнім за наявності обставин, що пом'якшують покарання.....	183
Gusak A. Commitment of a Crime by a Group of Persons by Prior Collusion.....	188

РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНЕ НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Яцишин М., Lis Markiewicz P.

Українська адвокатура Східної Галичини у системі права
Речі Посполитої (1921-1939 рр.) 193

Sura R.

Polish Banking System after the World War II (Part II) 199

РОЗДІЛ 6. ТРИБУНА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Карпенко Н.

Про деякі шляхи підвищення рівня ефективності взаємодії слідчих та
оперативних підрозділів виправних колоній у розслідуванні злочинів.....205

Клабан В.

Вплив права Європейського Союзу на сучасні системи джерел права
Чеської Республіки та України.....211

Наумова О.

Регламентация відповідальності за незаконне позбавлення волі
або викрадення людини у законодавстві України та окремих країн
Європейського Союзу: порівняльний аспект.....215

Рудковська М.

Кримінально-правове значення суспільної небезпеки.....222

Рябих Н., Колб О.

Індивідуально-профілактичні засоби запобігання злочинам
проти життя та здоров'я засуджених до позбавлення волі 229

Сопронюк О.

Поняття санкції у теорії права.....234

Супруненко Д.

Оцінка ефективності попереджувальної діяльності прокуратури
як суб'єкта запобігання та протидії злочинності у сучасний період 240

Шутко Н.

Новелізація Цивільного кодексу Австрії 1811 р. на початку ХХ ст. 248

Levchuk J.

Kiev Trial Chamber Functions 253

Levchuk I.

Problems of Spiritual and Religious Re-education of Prisoners in the
Prisons of the Russian Empire in the Nineteenth Century 256

Наші автори.....259

Новини наукового життя 262

CONTENT

SECTION 1. THEORY, HISTORY OF STATE AND LAW, PHILOSOPHY OF LAW

Kobyletskyj M. Benedyct Karptsov	3
Tyshchyk B., Syrko M. Influence of Civil Code of France 1804 on Legal Regulation of Civil Relations in Bukovina and Galicia	10
Bilostotski S. Jurisdiction of Criminal Cases in Courts of Lviv in XVI-XVIII Centuries.....	16
Bulavina S. Objective and Subjective Factors of Social and Ethno-Religious Structure of the Volyn Voivodeship Population in 20-30-ies of the XX-th Century	22
Horot' A. Historical and Legal Aspects of Ukrainian-Polish Diplomacy During the Second World War	27
Denisova G., Yuzych O. Rejection of Judges in Law of the Roman Empire	32
Kravchuk V. Historical and Legal Aspects of the Legal Status of Judges in the Period of the Kievan Rus, Galicia-Volyn and Lithuanian-Rus State (the XIV-th century - the middle of the XVI-th century)	36
Kravchuk M. Concepts of Legal State in Historical and Legal Retrospective	41
Laba O. Areas and Trends of Cooperation between Ukraine and the European Union on Migration Issues	46
Iukhymiuk O. Evolution of the European Union Law Common Principles System	53
Glamazda P. General Characteristics of the Institute of Punishment in Galicia-Volyn State.....	58
Yatsyshyn N. Genesis of Ukrainian Tax Terminology	64

SECTION 2. CONSTITUTIONAL, ADMINISTRATIVE, FINANCIAL AND INTERNATIONAL LAW

Kovalchuk V., Shabel'ko N. Formation of the Ukrainian Constitutional Court as a Basis to Ensure its Legitimate Functioning	69
Nesterovych V. Standards of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) Concerning the Adjustment of Lobbying	75
Fedorenko V. Political Rights and Freedoms of a Man and a Citizen in Ukraine: Concepts, Types and Characteristics	80
Blikhar M. Subjects Composition of the Budgetary Legal Relations in the Investment Activities.....	87
Bohiv Ia. Legal Issues of Decentralization of Power in the Context of National Sovereignty in Ukraine.....	92
Kovalenko I., Reshetnyk L. Definition of the Notion Decentralization and the Ways of its Implementation in Ukraine (Some Theoretical Aspects).....	96

Chernezhenko O. Democratic Development and Local Governments Consolidation in Spain.....	101
Chystokolianiya Ia. Periodization of the Main Stages of Formation and Development of a Civil Society in the Independent Ukraine.....	107
Kolodiazhna V. Mechanism of Interaction Between Sources of International and National Law in Terms of European Integration.....	112
Kononchuk I. Legal Status of European Union Citizens.....	116

SECTION 3. ACTUAL PROBLEMS OF CIVIL LAW

Hofman J. Protection of Industrial Property, International Treaties and the Position of Guarding the Rights of Poland and Ukraine	121
Samchuk-Kolodiazhna Z. Issue of Legal Regulation of Rental	126
Starchuk O., Yatsynyak O. Child Labor: Ukrainian Experience in the International Context.....	130

SECTION 4. CRIMINAL AND CRIMINAL EXECUTIVE LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

Dzhuzha O., Kolb S. Influence of the Criminal Subculture on an Individual's Life Safety in Prisons.....	134
Kvasha O., Tsybulin T. Foundations of an Accomplice's Criminal Responsibility from the Standpoint of the Theory of Complicity in the Crime	142
Kolb A., Kolb I. Peculiarities of Security Measures Applied to the Persons Sentenced to Life Imprisonment in Ukraine	147
Andrusiak G. Definition of the Notion of Circumstances Excluding Criminality of an Offence in the Criminal Law of Ukraine.....	152
Karpinska N., Osadovskyi T. Medical (Ppsychiatric) Aspects of Rehabilitation of Juveniles Sentenced to Imprisonment	158
Krykunov A. Judicial Control Over the Observance of Procedural Rights of Criminal Proceeding' Parties	162
Nazaruk O. Legal Status of the Head of the Local Prosecutor's Office in the Criminal Proceeding	168
Starko O. Time as a Mandatory Attribute of Intentional Killing of a Newborn Child by His Mother.....	173
Fidria Ju. Right to Appeal Against Court Decisions on Criminal Matters in the Light of the Norms of the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms 1950.....	178
Chupryns'kyi B. Peculiarities of Sentencing Juvenile Offenders under the Circumstances that Mitigate Punishment.	183
Gusak A. Commitment of a Crime by a Group of Persons by Prior Collusion.....	188

SECTION 5. INTERNATIONAL SCIENTIFIC COOPERATION

Yatsyshyn M., Lis Markiewicz P. Ukrainian Bar of Eastern Galicia in the Legal System of the Republic of Poland (1921-1939)	193
Sura R. Polish Banking System after the World War II (Part II)	199

SECTION 6. TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS

Karpenko N. Some Ways of Raising the Efficiency of Interaction Between Investigative and Operational Units of Penal Colonies in Crime Investigation.....	205
Klaban V. The impact of European Union Law on the modern law sources system of the Czech Republic and Ukraine.....	211
Naumova O. Regulation of the Responsibility for the Illegal Imprisonment or Kidnapping in the Legislature of Ukraine and Some Countries of the European Union: a Comparative Aspect.....	215
Rudkovs'ka M. Criminal-legal Meaning of the Notion Public Danger	222
Riabykh N., Kolb O. Individual Preventive Measures to Prevent Crimes Against Life and Health of Persons Sentenced to Imprisonment	229
Soproniuk O. Concept of Sanctions in the Theory of Law	234
Suprunenko D. Estimation of the Efficiency of Preventive Activities of Prosecution as an Institution for Prevention and Countering Crimes in the Modern Period	240
Shutko N. Novels to the Civil Code of Austria of 1811 Introduced at the Beginning of the XX-th Century	248
Levchuk J. Kiev Trial Chamber Functions	253
Levchuk I. Problems of Spiritual and Religious Re-education of Prisoners in the Prisons of the Russian Empire in the Nineteenth Century	256
OUR AUTHORS	259
NEWS OF SCIENTIFIC LIFE	262

Наукове видання

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 1 (7)

2016

Упорядник:
О. Крикунов

Переклад з англійської мови:
Л. Гусак, Н. Яцишин

Редактор і коректор: *Н. Шнайдер*
Технічний редактор: *Л. Березюк*

Відповідальність за достовірність фактів, покликань, власних імен,
а також правильність перекладу покладено на авторів статей.

Оригінал-макет виготовлено на юридичному факультеті Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки (43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ 20053-9853Р від 07.06.2013 р.
Українською, російською, польською, англійською мовами.

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13; тел./факс +38(0332)24-10-07;
телефон редколегії (0332)24-04-11; електронна адреса: ipcnu2013@gmail.com
Засновник і видавець – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
(43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4513 від 28.03.2013 р.
Формат 60×84¹/₈. Папір офсетний. Гарн. Таймс. Друк цифровий.
Обсяг 18,95 ум. друк. арк., 18,73 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 636.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43021, м. Луцьк, вул. Бойка, 1).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.